

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2013

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – 267 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 грудня 2013 р. (протокол № 4).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вержбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Борис Савчук

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Дацків

- доктор історичних наук, професор

Василь Футала

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2013

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) “1340–1640”

Ігор Мельничук

ШЛЯХИ КОНВЕРГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЕЛІТНИХ ВЕРСТВ ЗА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ПАНУВАННЯ

У статті проаналізовано становище князівсько-магнатської та шляхетської елітних груп за умов Середньовіччя. Прослідковано процес поступової конвергенції елітних верств. Виявлено можливі причини швидкого зникнення українських княжих родів.

Ключові слова: конвергенція еліти, князі, шляхта, Середньовіччя, польсько-литовське панування.

Актуальність дослідження ґрунтується на тому, що у вітчизняній та закордонній історіографії проблемі поповнення та циркуляції еліт (конвергенції елітних верств) за доби пізнього Середньовіччя практично не приділялася увага. Історичні розвідки, зазвичай, зводилися до констатації фактів боротьби князівської елітної верстви із новонародженим шляхетством і поетапну перемогу останнього, що перетворило Польщу, а згодом і Річ Посполиту, на шляхетську республіку – не вдаючись, однак, до глибокого аналізу причин згаданого процесу. Причини сходження князівської еліти з політичної сцени у першій половині XVII ст. істориками окремо не досліджувалися.

Наукова новизна полягає в тому, що шляхом порівняльного аналізу соціально-політичної ролі і місця різних верств української політичної еліти показано діалектичний процес не просто боротьби вищого князівського елітного прошарку зі шляхетством, а й їх взаємовплив та взаємопроникнення.

Доведено, що поряд із боротьбою за політичні важелі управління державою, між князівською і шляхетською елітними верствами проходили повільні процеси статусного вирівнювання та взаємопроникнення. Повільність таких процесів диктувалася консервативним характером середньовічної еліти, кастовістю суспільних станів, обумовлених християнською традицією побудови суспільства та феодальною економічною системою. Пропонується низка причин зникнення українських княжих родів.

Об'єктом дослідження є князівська і шляхетська верстви української політичної еліти.

Предметом дослідження є процес конвергенції елітних прошарків у пізньому Середньовіччі, а також причини сходження з політичної сцени потужних українських княжих родів.

Основна мета статті полягає у обґрунтуванні шляхом порівняльного аналізу процесу конвергенції елітних верств, показ можливих шляхів проникнення середньої та дрібної шляхти до вищих ланок політичної еліти.

Основу джерельної бази публікації складають актовий матеріал литовських великих князів, Литовська та Руська (Волинська) метрики.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовані у доробку українських істориків М. Грушевського [7], А. Блануци [14–15], І. Мицько [4], Н. Яковенко [1; 6] та інших.

Середньовічні князі займали особливе становище вищої привілейованої касти еліти, доступ до якої надавало лише право народження. Фахівці з генеалогії налічують на українських землях понад 50 князівських родів, що мали упродовж кінця XIV – середини XVII ст. близько 560 осіб по чоловічій лінії. Польський дослідник Ю. Вольф, що працював у Петербурзі, налічував ще понад 250 руських і литовських шляхетських родин, які також претендували на князівський статус і намагалися довести його [1, с. 52]. Князі займали особливе місце в ієрархії української еліти, вони ніколи “не розчинялися” у боярсько-шляхетській масі, оскільки були відділені від неї бар'єром походження, яке набрало у середньовічному суспільстві ірраціонального релігійно-героїчного характеру, і саме у них українські мислителі (З. Копистенський, І. Борецький, С. Косов та ін.) вбачали спадкоємців княжих родів Київської Русі [1, с. 70–71], закладаючи ідеологічний фундамент відродження української державності в період Козаччини.

У добу Середньовіччя політична влада, легітимне панування якої ототожнювалося не так з державою, як із політичним лідером: цю традицію закладено літописом та християнською літературою, які віками формували у масовій свідомості образ “ідеального володаря”. Такими лідерами були князі, які символізували у масах ідею незалежності, національну ідею. Прикладом можуть служити Острозькі, які мали земельні маєтки на Волині, Київщині, Галичині і у Литві. Ще А. Петрушевичем були приведені документи, які свідчили про те, що рід Острозьких володів третиную усієї землі на Волині [2, с. 57]. Представники роду, як і решта нащадків князівсько-

магнатської елітної верстви, мали суттєві статусні переваги: посідали високі державні посади, були непідсудні провінційній адміністрації, підлягаючи лише суду Великого князя. Їх посади іноді передавалися у спадок [3; 4]. Політичний вплив цього роду посилювався завдяки родинним зв'язкам майже з усіма знатними сім'ями Великого Князівства Литовського. Суспільно-політичне, та навіть і приватне життя князів Острозьких широко обговорювалося в елітному середовищі та у масах, суспільній свідомості воно набувало вищого змісту. Князівська елітна верства мала незрівнянно більші можливості до реалізації себе у політиці, економіці, управлінській діяльності, ніж інші елітні прошарки.

Ситуація змінилася у кінці XVI ст. Відомо, що на Волині й Київщині понад 600 українських родин на межі XV–XVI ст. і називало себе, і вважалося людьми "шляхетського", себто благородного походження [5]. Оцінюючи становище князівської елітної верстви у Литовській Україні, Н. Яковенко пише, що "Поступово Волинь перетворилася на своєрідний заповідник архаїчних уявлень про підпорядкування, розподілене на сфери впливу між родовими кланами князів-патронів, але з другої половини XVI ст. хвиля княжої домінації прикотилася на Київщину й Брацлавщину, а наприкінці цього століття до лав княжої верстви увійдуть сотні шляхтичів-галичан. Як і в більшості європейських країн, розширення прошарку старої еліти в Україні відбувалося знизу, за рахунок так званих простих рицарів – рядових дружинників, двірських слуг або й заможних селян, котрі утримували земельний наділ під умовою виконання збройних послуг у війську патрона" [6, с. 364]. Зазначимо, що згадана дослідницею маса людей входила до княжих сімей умовно – на відносинах патронату-клієнтелі, і князями вони звичайно ж, не були. Але княжа елітна верства зміцнилася за рахунок притоку цілком залежних від неї активних, амбіційних і доволі заможних представників нижчих станів: цілком вірогідно, що деяким з них згодом вдалося поєднатися з князями і узами крові.

Як відомо, основним політичним та економічним суперником князівського прошарку виступала шляхта. Давньоруських "значних" бояр у XV ст. сприймали у двох значеннях: традиційному руському як верхівку еліти, що наближена до князя, і як професійних воїнів. Наприкінці XV ст. утвердилося нове поняття для означення родовитого боярства – "бояри-шляхта", що уточнювало і звужувало рамки еліти, доповнюючи професійне значення ("боярин") статусним терміном "шляхта", яке засвідчувало так звана "уродженість" ("шляхта" – відповідник, пов'язаний з німецьким "geschlecht" – "рід", "покоління", "походження", у польській мові "szlacheć", що означало "людину відомого походження"). Таке поняття "бояри-шляхта" або "рицарство-шляхта" (рицар – професійний воїн, тобто боярин) було зафіксоване у "руській" мові вже з кінця XIV – початку XV ст. і вживалося у Першому Литовському статуті 1529 р. [7, с. 55–58].

Перетворення українських бояр-рицарів на шляхту з відповідними змінами колективної свідомості відбувалося у загальних рисах, за польським зразком. Переломною ж точкою відліку можна вважати 1434 р., коли Галицька Русь була остаточно переведена зі статусу особистого королівського домену на статус повноправного регіону Корони Польської. Цим самим місцеве рицарство автоматично отримувало усі прерогативи, здобуті шляхтою Корони Польської упродовж попереднього століття. Зокрема, воно звільнялося від підпорядкування королівським намісникам – "каштелянам", віднині формуючи органи локального самоврядування й судочинства й вирішуючи інші проблеми внутрішнього життя своєї "землі" на регулярних зібраннях – "сеймиках". Натомість ліквідовувалися усі попередні повинності, які накладалися на рицарів, як на "слуг" короля. Віднині галицька шляхта, подібно до польської, не підлягала жодним обов'язкам стосовно королівської влади, окрім сплати двох грошів щорічно від лану селянина-підданого; маєток шляхтича не міг бути конфіскований, а його особа вважалася недоторканою без судового вироку; шляхтичеві належало право суду над власними підданими, а його слово прирівнювалося до юридичного доказу.

Увагу привертає одна з недавніх статей відомого московського історика Б. Флорі, яка безпосередньо стосується теми цього дослідження [8, с. 5–12]. Користуючись методом порівняльного аналізу, Б. Флоря абсолютно вірно характеризує боротьбу політичної владної верхівки – королівської у Польщі та князівської у Росії відповідно – з шляхетською та боярською елітними верствами, показуючи відмінності у її ході та наслідках. Цілком аргументованими є думки автора щодо мети такої боротьби: політична верхівка, намагаючись зберегти домінуючі позиції і ключові важелі влади, у той же час вирішувала інше стратегічне завдання – формування за її підсумками загальнодержавної політичної еліти. Не зовсім зрозумілим виглядає методологічний підхід автора до трактування політичної еліти: він називає внутрішню боротьбу між правлячою князівською верствою політичної еліти та не правлячою військово-економічною (боярсько-шляхетською) верствою еліти боротьбою між державою та політичною елітою (що є нонсенсом, адже держава – це і є політична еліта та важелі управління в її руках).

З нашої точки зору, внутрішня ієрархічна боротьба між різними ланками політичної еліти (правлячою та контрелітою) за збереження/розширення обсягів влади і впливу диктувалася незворотними ренесансними тенденціями у Європі до “розмивання” абсолютної влади політичної верхівки (глави держави та його оточення) через надання іншим елітним верствам – шляхті, баронству, боярству, ієрархам церкви – частини владних повноважень (низки контрольних, судових, фіскальних тощо) та представницьких функцій у парламентах та їх аналогах. Такий шлях реформування політичної системи і еволюції політичної еліти повторився у більшості європейських країн, крім Росії, де через відмінності у стратегії трансформації елітного середовища надовго законсервувався абсолютизм.

Польські королі упродовж усієї спільної українсько-польської історії у веденні своєї політики акцентували увагу на закріпленні та захисті власності польської шляхти, при цьому нерідко обмежуючи, а інколи й позбавляючи права власності українських землевласників, нащадки яких набули цього статусу переважно у Галицько-Волинській державі. Це вкладалося у загальну ідеологічну концепцію ополчення і окатоличення, що проводила Корона польська на усіх підвладних землях.

Аналогічні процеси відбувалися і у Литві. Від початку XVI ст., за Радомською конституцією, у Литві склалася система вищих державних установ станової монархії, яка фактично повністю була запозичена від Польщі: двопалатний парламент – сенат та шляхетська ізба [9–10]. Шляхетські сеймики – регіональні зібрання вищого стану – мали право законодавчої діяльності та окремі функції державного управління.

Розпочате у XIV ст. формування шляхетського стану на литовських землях тривало у XV і завершилося у XVI ст. Щоб очистити шляхетство від випадкових осіб, великокнязівська влада у 1522 р. прийняла спеціальну ухвалу про “вивід шляхетства”, за якою до шляхетського стану належали нащадки тих осіб, що стали боярами за правління князів Вітовта, Сигізмунда й Казимира [11]. Проведено “попис земський” та перепис війська 1528 р. – списки шляхти після затвердження сеймом переоцінено на основі документальної належності до шляхетського стану [11; 12]. Перший Литовський статут 1529 р. перетворив імунітетні грамоти шляхтичів, які щоразу підтверджувалися новими князями, у стабільні правові норми. Проведені у 40–50-х роках XVI ст. “люстрації” (ревізії) замків і староств в Україні уточнили склад шляхти та її слуг. “Устава на волоки” 1557 р. відносила до шляхти лише “бояр стародавніх”, а інших – до станів селянства й міщанства.

До XVI ст., польська владна еліта користувалася особливим титулуванням, зокрема титулом “пан”, що прийшов із чеської практики [1, с. 97]. Титул “пан” із середини XV ст. став широковживаним і у Великому Князівстві Литовському, ним позначали найвищих землевласників, бояр-васалів та придворних: спочатку волинських князів, а потім і в усій Литві й Білорусі. Згідно з військовим переписом 1528 р. і ревізією 1545 р., зі згаданих 217 волинських зем’янських родів цим титулом користувалося понад чверть [12]. Серед боярства Київщини і Брацлавщини (ревізії 1545–1552 рр.) згадується 448 родин бояр-шляхти, серед них панський титул отримали 105 родин, тобто трохи менше чверті. На ті часи критерієм такого титулування були давність роду й отчинний характер землеволодіння, що впливав із цієї давності [1, с. 228].

Слушною є думка Н. Яковенко про те, що соціальна свідомість серед представників шляхетської верстви проявлялася в особливий спосіб. Усвідомлення себе чимось соціально відмінним, більш вартісним і вищим від звичайного селянського, простонародного загалу стійко утвердилося у свідомості дрібної шляхти [6]. Ця станова свідомість мала притаманний середньовічній еліті стійкий консервативний характер, тісно пов’язаний з окресленими становими привілеями. Шляхта прагнула і надалі зберегти свої корпоративні ознаки, попри суттєві соціальні зрушення [13, с. 52–61].

Цей соціальний прошарок, попри слабкі політичні та економічні можливості до зростання, володів важливою за доби Середньовіччя “власністю” – особистою свободою, якої ще тривалий час не мали селяни. Дрібна шляхта, хоча і формально, але належала до привілейованого шляхетського стану, що давало їй право перебувати на вищій соціальній сходинці, ніж закріпачені селяни, і теоретично можливості до соціального росту, стрибку в ієрархічній піраміді тогочасної еліти.

Іншими можливостями були військові і державні заслуги (згадаємо рід Хмельницьких), щасливий випадок зустрічі з впливовим патроном, економічний успіх або й вдалий шлюб з представником більш високої елітної верстви – кохання і розрахунок у середні віки ніхто не відміняв. Соціально активна частина дрібної шляхти намагалася користатися усіма перерахованими можливостями, але такі випадки ставали радше виключеннями з правил – жорстка ієрархія і прагнення до самозбереження правлячої еліти брало своє, хоча в цілому,

завдяки процесам, що приходили "згори" і "знизу" становище вітчизняної шляхти у польській і литовській частинах України постійно змінювалося.

Цілеспрямованість творення шляхетської еліти не тільки "знизу", але й "зверху" підтверджується документально. Великий князь литовський і король польський Сигізмунд I Старий (1506–1548 рр.) упродовж свого правління видав низку листів і привілеїв надавчого характеру на українські землі Великого князівства Литовського. У кількісному ж співвідношенні надавчі листи та привілеї практично прирівнювалися до підтверджувальних (А. Блануца називає їх кількість серед відомих документів: 99 проти 116 відповідно) [14, с. 60–72]. Упродовж перших п'яти років свого правління великий князь литовський видав українській шляхті найбільшу кількість листів-надань та підтверджень. Більша частина документів підтверджувального характеру (83 із 116) адресовано волинській шляхті [15, с. 440]. У 1468 р. видано "Судебник", у якому піддалися кодифікації норми кримінального та кримінально-процесуального права, скеровані на захист феодалної власності як князів, так і шляхти [13; 16].

Зазначимо, що, незважаючи на те, що в усі часи князі були насамперед воїнами, політичними діячами і вищими адміністраторами, державними мужами, тобто провідною елітною верствою суспільства, низька мобільність серед цієї елітної касты призвела до поступового зникнення княжих родів.

"Розмивання" князівської елітної верстви у загальній масі шляхетства, з одного боку, було наслідком цілеспрямованої політики польської владної еліти зі створення єдиного шляхетського елітного стану і стало ще однією причиною стрімкого зникнення українських княжих родів. На початку XVII ст., спостерігалася деградація, а то й фізичне вимирання української князівської еліти [14]. Як зазначала Н. Яковенко і підтверджено "Руською метрикою", зникають роди Острозьких, остання представниця якого померла у 1654 р., Корецьких (1651 р.), Ружинських (ймовірно, зник до середини XVII ст.), Заславських (1673 р.), Збараських (1631 р.), Порицьких (1633 р.), Пронських (30-ті рр. XVII ст.) [1, с. 96; 17]. Як одну з важливих причин цього, Н. Яковенко називала комплекс наслідків перехресних шлюбів і родинні спадкові хвороби [1, с. 122–123].

Серед інших причин такого процесу ми б назвали зусилля великих латифундистів зі збереження маєтності шляхом близькоспоріднених шлюбів, або навпаки, зникненню родів через шлюби із заможними представниками нижчих елітних верств заради врятування власності від продажу; віддання збіднілими князями земель під заставу і в оренду, перехід їх до служилого стану тощо. На нашу думку, однією з причин було також неповернення з Європи у буремну Україну, де еліта повсякчас ризикувала життям та майном, частини "золотої молоді" – нащадки князівських родів після навчання у європейських університетах воліли будувати сім'ю і кар'єру у відносно спокійних умовах західної цивілізації у якості рантьє і швидко асимілювалися з місцевою елітою. Загалом, комплекс причин, що призвів до зникнення з політичного процесу української князівської еліти, ще потребує подальшого вивчення – можливо, окремого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
2. Петрушевич А. Матеріали к истории рода кн. Острожских 1879 г. / А. Петрушевич // Львівська національна наукова бібліотека, відділ рукописів, ф. 77, ч. 703, л. 50–71.
3. Романовский Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском / Л. М. Романовский // Труды Третьего Археологического съезда в России. – Киев, 1878. – Т. 2. – С. 205–209.
4. Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князів Острозькі / І. Мицько // Лавра. – 1999. – Т. 2. – С. 49–56.
5. Зельверович Л. М. Литовская метрика / Государственный отдел Великого княжества Литовского при Правительствующем сенате. Грамоты и регесты из собрания "древних актов", писанных на пергаменте на литовско-русском, латинском, нижнегерманском, старо-чешском и польском языках / Л. М. Зельверович. – СПб.: Изд. составителя, 1883. – Т. 2. – 112 с.
6. Яковенко Н. М. Політична культура еліт / Культурне життя в другій половині XV – першій половині XVI ст. / Історія української культури. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Н. М. Яковенко / [Гол. ред. Ісаєвич Я. Д.] – Київ, 2001. – С. 359–372.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 55–58.
8. Флоря Б. Н. Два пути формирования общегосударственной политической элиты (на материале, относящемся к истории Польши XIV в. и русского государства XV–XVI в.) / Б. Н. Флоря // Вопросы медиевистики. – № 4 (46). – М., 2011. – С. 5–12.
9. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w. / J. Bardach. – Warszawa; Białystok: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1970. – 402 s.
10. Грамоти XIV ст. / [Упор. М. М. Пешак]. – К.: Наукова думка, 1974. – 255 с.
11. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. / [Под ред. В. Антоновича и К. Козловского]. – К., 1868. – 426 с.
12. Перепіс войска Вялікага княства Літоускага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоускага. – Кн. 523. – Кн. Публічных спраў 1. – Минск: издательство "Беларусская наука", 2003. – 447 с.
13. Сливка Л. Історико-соціальні чинники збереження станової свідомості дрібної шляхти в Галичині априкінці XVIII – на початку XX ст. / Л. Сливка // Нові етноісторичні виміри:

Матеріали II Міжнародного наукового семінару "Кайндлівські читання" (Чернівці, 28–29 травня 2005 р.). – С.52–61. 14. Блануца А. Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського / А. Блануца // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 8. – С. 60–72. 15. Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського / А. Блануца // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 434–455. 16. Полный свод статутів Казимира Великого / [Под ред. акад. В. М. Корецького]. – М.: Госюриздат, 1961. – 960 с. 17. Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства): 1569–1673 / [Передм. П. Кеннеді Грімстед]. – К., 2002. – 983 с.

Игорь Мельничук

ПУТИ КОНВЕРГЕНЦИИ УКРАИНСКИХ ЭЛИТНЫХ СЛОЕВ ПРИ ПОЛЬСКО-ЛИТОВСКОМ ГОСПОДСТВЕ

В статье проанализированы положения княжеско-магнатской и благородной элитных групп в условиях Средневековья. Прослежен процесс постепенной конвергенции элитных слоев. исследованы возможные причины быстрого угасания украинских княжеских родов.

Ключевые слова: конвергенция элиты, князья, шляхта, Средневековье, польско-литовское владычество.

Igor Melnychuk

TOWARDS CONVERGENCE UKRAINIAN ELITE STRATA OF THE POLISH – LITHUANIAN DOMINATION

The article analyzes the position princely magnates and gentry elite groups in the conditions of the Middle Ages. Examined the process of gradual convergence of elite groups. Revealed the possible causes rapid fading Ukrainian princely families.

Key words: elite convergence, princes, nobles, The middle ages, the Polish-Lithuanian rule.

УДК 94(477) "16/18"

Анатолій Мельничук

ДЕЯКІ АСПЕКТИ КОЗАЦЬКОЇ МЕДИЦИНИ ТА ЇХ ОЦІНКА З ТОЧКИ ЗОРУ СУЧАСНОЇ ЛІКУВАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

Порушуються питання профілактики захворювань та медичної допомоги у козацьких спільнотах XV–XVII ст. Дається фахова оцінка деяким досягненням козацької медицини.

Ключові слова: козацька медицина, профілактика, медична допомога, аналіз, лікувальна практика.

Актуальність теми полягає у тому, що упродовж всього майже двохсотлітнього періоду розвитку української історіографії значна частина досліджень присвячується одній із найбільш насичених та яскравих сторінок вітчизняної історії – козацькій добі.

Існує значна кількість фахових праць, у яких ґрунтовно висвітлені проблеми зародження та розвитку козацтва, його політичний, соціальний, військовий, економічний устрій, побут та звичаї козаків. На жаль, переважна більшість з них практично не стосується важливого аспекту життєдіяльності козацької спільноти – медичного забезпечення козацького війська у бою, поході та побуті, а також профілактиці захворювань у козацькому середовищі. Тому в умовах підвищеної уваги сучасного українського суспільства до спадщини козацьких часів обрана тема виглядає актуальною, адже розкриває ще одну не досить відому широкому загалу грань козацького повсякденного життя.

Наукова новизна полягає в тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходів з використанням порівняльного і ретроспективного методів дослідження, а також детального фахового аналізу документального та етнографічного матеріалу проаналізовані деякі аспекти козацької хірургічної практики та профілактики захворювань.

Доведено, що практика козацької хірургії містила у собі комплекс емпірично вироблених методик хірургічного втручання, які послужили прообразом багатьох сучасних підходів і методів, що використовуються при проведенні операцій.

Виявлено, що низка козацьких звичаєвих традицій з підтримання свого тіла у здоровому та активному стані була, по суті, розгалуженою методикою підвищення імунної здатності організму та профілактики захворювань.

Об'єктом дослідження є козацька спільнота у своєму історичному розвитку.

Предметом дослідження є комплекс заходів хірургічного втручання та профілактики захворювань, вироблених козацтвом упродовж століть.

Основна мета статті полягає в тому, щоб розкрити здобутки козацької медицини та профілактики захворювань, вироблених у ході спостережень козаків за природою і організмом людини, вивчення ними лікувальних властивостей рослин степу та інших природних чинників, оцінити здобутки козацької польової хірургії.

Основу джерельної бази складають пам'ятки мемуарної літератури козацької доби, комплекс документів і свідчень, зібраних українськими та російськими етнографами та ентузіастами-медиками, а також документами, представленими у музеї історії медицини "Красноуфімська земська лікарня", зібраними та опублікованими науковими співробітниками установи.

Деякі аспекти дослідженої проблеми у різний час висвітлювалися науковцями. Фрагментарно згадки про козацьку медицину подано у монографіях В. Антоновича, О. Апанович, В. Щербака, Д. Яворницького, істориків діаспори Н. Полонської-Василенко, В. Плюща [1]. Дещо більше уваги, але також у оглядовому ключі, козацькій лікувальній практиці приділяється увага у працях істориків вітчизняної медицини: М. Бородія [2, с. 55–60; 3, с. 61–63], Р. Кавецького та К. Балицького [4], Б. Криштопи [5, с. 27], О. Ціборовського [6, с. 133–142], колективній монографії "Актуальні питання історії медицини" [7].

Окремо слід виділити розвідки з історії козацької та цехової медицини Середньовіччя, проведені у 40–50-х рр. ХХ ст. хірургом та видатним істориком медицини С. Верхратським [8, с. 451–454; 9, с. 657–660], але вони свого часу не були об'єднані автором у окрему монографію, стали бібліографічною рідкістю і пізніше у значно скороченому вигляді, подані у оглядовій праці автора [10]. На сьогодні проблематикою козацької медицини предметно займається запорізький історик і журналіст С. Плецкий [11, с. 557–660; 12].

Після розгрому Січі царськими військами у червні 1775 р., більшу частину запорізьких козаків депортовано у пониззя Дону і на Кубань. Але і на нових територіях, на яких наново влаштувалися запорожці, не були втрачені традиції козацького лікування. На початку ХХ ст. низка провідних українських, російських та закордонних медиків відвідувало Кубань задля вивчення напрацювань старовинної козацької медичної практики. Одним зі свідків хірургічного мистецтва козацьких лікарів – спадкоємців українського козацтва став видатний хірург М. Пирогов. Ученим описано декілька випадків оперативного втручання, проведених козацькими хірургами, які були віднайдені у результаті експедицій на Кубань науковими співробітниками Свердловського музею історії медицини і зберігаються нині у його філії – єдиному у світі музеї під відкритим небом "Красноуфімська земська лікарня".

Наукові співробітники музею С. Павлова та Л. Алексейчик нещодавно опрацювали авторські записи М. Пирогова та опублікували надзвичайно цікавий опис однієї з операцій, за якого вони спостерігали: "...Відмінною рисою операції було те, що всі процедури здійснювалися тільки після заходу сонця. По-перше, в цей час припиняли свій політ мухи – головні рознощики інфекції; по-друге, сам людський організм, зокрема мозок, вступає у фазу гальмування. Пораненого клали на солом'яні снопи або на тільки що вистругані дошки, поїли його доп'яну (один з небагатьох випадків, коли козаки пили горілку, а не вино). Як знеболювальний засіб застосовувався і настій маку. Поранене місце, в описуваному випадку – ногу, обкладали льодом або лили холодну воду. Перетягнута джгутами кінцівку втрачала чутливість. Перш ніж приступати до операції, лікар довго мив руки і протирав їх горілкою. Всі інструменти, якими він користувався, ретельно і тривало кип'ятили в соляному розчині. Крім того, помічник виловлював їх з киплячої води тільки спеціальними щипцями і подавав лікареві, обов'язково проносячи їх через вогонь. Ніж, яким розширювалася рана, розпалювати червоності і припікали кровоточать краю розрізу. Розкривши спеціальними гачками рану, лікарю металевими гаками вихоплював з рани кулю і, виїнявши роздроблені кістки, зашивав краї рани, попередньо вклавши в неї якесь зілля і довгий кінський волос ... Пирогову пояснили, що якщо рана нагноїлася, то весь бруд буде виходити з цього волосу, а якщо заживе, то волосся або саме випаде, або його без особливих зусиль потім можна виїняти. Прооперовану ногу укладали в спеціально вистругані самшитові (також бактерицидної властивості) лубки і забинтовували.

Видатного хірурга здивувало, як злагоджено і вміло працювали козаки. І той, хто оперував, і ті, хто тримали пораненого, і ті, хто безперервно читали молитви. Ще більше його вразила, що козаки

до ранку не дозволяли пораненому заснути і, як тільки він починав дрімати, били в тулумбаси і танцювали. Через кілька днів козак, накульгуючи, міг самостійно пересуватися” [13].

Аналізуючи опис операції з погляду фахового хірурга з більш ніж 40-річним практичним досвідом роботи, можемо стверджувати геніальність лікарських підходів колег з числа козаків, які були, по суті, прообразом елементів дотримання сучасних правил асептики та антисептики.

По-перше: проведення операції у нічний період є виправданим з декількох точок зору – така методика служить не тільки запобіганню рознесення інфекції на рану та операційне поле комахами (яких, вочевидь, у польових козацьких умовах було вдосталь), а й зменшує крововтрату (у нічний період організм пацієнта перебуває у неактивній фазі).

По-друге: введення загальної анестезії досягається козацькими хірургами комплексно: значна кількість алкоголю тимчасово притуплює реакцію нервових центрів пацієнта на больовий синдром, опіати з настою маку вводять свідомість у фазу наркотичного напівсну. Введення в організм значної кількості алкоголю перед початком операції є цілком виправданим, оскільки він діє у якості анестетику, тобто як чинник зниження болю, а значить, підвищуються шанси перенесення оперативного втручання та зменшується вірогідність больового шоку. Того самого досягають сучасні анестезіологи за допомогою інших методик – ефірної маски, ін'єкцій спеціальних хімічних речовин тощо.

Козацький хірург довго миє руки та протирає їх горілкою, адже це знезаражує руки та запобігає занесенню інфекції у рану (прообраз сучасного методу миття рук за В. Кочергіним).

Перетягування джутом пораненої кінцівки може бути виправданим виключно на час операції, адже може призвести до некрозу тканин. Тому козацькі медики, а услід за ними і М.Пирогов, робили ставку на швидкість проведення оперативного втручання. Микола Іванович проводив операції блискавично, намагаючись завершити оперативне втручання будь-якого рівня складності упродовж найкоротшого терміну.

По-третє: обкладання рани льодом при проведенні операцій є розумним заходом, який був прообразом сучасної кріохірургії, яка практикує проведення операцій за низьких температур, за рахунок чого знижується больовий синдром. Виправданим з точки зору антисептики було також кип'ятіння інструментів. До масового впровадження у сучасну медицину автоклавів, саме так у хірургічній практиці готували інструмент до операції.

Важливим і виправданим було також проведення операції хірургом спільно з асистентом – найпростіше втручання потребує уваги хірурга, і допомога асистента у додаткових маніпуляціях є абсолютно необхідною. Проведення інструменту через вогонь додатково знезаражувало його; розжарений до червоного хірургічний ніж припікав тканини та дрібні судини у рані, проводячи коагуляцію (прообраз сучасної електрозварювальної хірургії).

Застосування кінського волосу у якості дренажу вважаємо також геніальною здогадкою, адже можливість нагноєння ран на той час була дуже вірогідною. Очевидно, й шов накладався хірургом за допомогою кінського волосу – пластичного і разом з тим міцного, а головне – матеріалу органічного, а не хімічного походження, що значно легше сприймалося організмом пацієнта під час загоєння рани. Недивно, що шви народних хірургів часів Київської Русі та козащини були ледь помітними на тілі.

Операції згаданого типу ліквідовували наслідки поранень від холодної та вогнепальної зброї і проводилися козацькими спеціалістами – цирульниками. З козацького літопису С. Величка відомо, що утримувалися вони коштом Війська Запорозького і, вочевидь, знаходилися як при полках у поході, так і у складі гарнізону Січі. Під 1675 р. С. Величко приводить згадку про те, що кошовим І. Сірком, після бою з татарами “...поранених наказано січовим целюрикам лікувати за винагороду, дану їм із військового скарбця” [14, с. 231].

Відомо, що на Пониззя шукати “козацького хліба” приходили представники різних верств населення – від шляхти до біглих селян. Немало було і вихідців із міщан, представників численних ремісничих корпорацій, у тому числі цирульників. Цирульники в Україні, яких іноді називали “костоправами”, а пізніше “хірургами”, здобували фахові знання у корпораціях хірургів-майстрів; практичне навчання тривало 3–4 роки. Учні після закінчення навчання могли стати підмайстрами і через три роки працювати іспити на майстрів. Цирульники були проміжною групою між представниками народної медицини і дипломованими лікарями. З часом цирульники перетворилися на хірургів, які до 1731 р. не входили до стану лікарів і залишалися разом іншими фаховими групами цеховими ремісниками [1; 15].

Українське козацтво проводило своє життя у збройній боротьбі, походах та сутичках із ворогами. Вони самі надавали собі допомогу при різних ушкодженнях та захворюваннях засобами народної медицини. Як зазначав О. Ціборовський: “Козаки вмiли пускати кров, виривати зуби,

виготовляти пластирі для лікування ран, накладати лещата при переломах. Вирушаючи в похід, вони разом із запасами зброї і харчами брали й ліки" [6, с. 139].

Значна кількість поранених та інвалідів змусила козацтво створити шпиталі для надання медичної допомоги пораненим і опіки над інвалідами. О. Ціборовський стверджував, що "Запорожці заснували першу лікарню поблизу Січі у дубовому лісі на острові між річками Стара і Нова Самара. Там були споруджені будинки й церква, оточені захисними ровами. Запросили ієромонаха Паїсія з Києва, який, крім виконання духовних обов'язків, надавав допомогу пораненим та інвалідам. З часом шпиталь перетворили на січовий Самаро-Миколаївський монастир" [6, с.140].

З 1576 р. головним козацьким шпиталем стає Трахтемирівський монастир на Дніпрі, нижче Канева, а пізніше і Межигірський під Києвом. Згідно з дослідженнями С. Верхратського та М. Оборіна, Трахтемирівський і Межигірський монастирі керувалися грецьким студійським статутом, за яким у них повинні бути лікарні з запасами медикаментів. Монахи були обізнані з науковою медициною, оскільки, наприклад, Межигірський монастир мав значну бібліотеку, у якій було багато книг латинською мовою, у тому числі й на медичну тематику [8, с. 451–454; 10, с. 173–174; 16, с. 1115–1118].

Відомості про лікувальні звичаї запорозьких козаків знаходимо у праці французького інженера Г. де Боплана, який прожив в Україні 17 років, а свої спостереження опублікував у Парижі в 1650 р.: "Я бачив козаків, які, щоб позбутись гарячки, розбавляли у чарці горілки півзаряду пороху, випивали цю суміш, лягали спати і на ранок просинались в доброму стані. ...Часто бачив я, як козаки, поранені стрілами, коли не було хірургів, самі засипали свої рани невеликою кількістю землі, яку перед цим розтирали на долоні слиною. ...Козаки хвороб майже не знають. Більша частина з них помирає в сутичках з ворогом або від старості..." [17]. Про бактерицидну дію людських виділень, зокрема слини, та лікувальні властивості селітри (основного компоненту пороху) медики довідалися значно пізніше за козаків. Г. Боплан зазначав також, що під час зимових походів серед козаків великих втрат від холоду не було, оскільки вони тричі на день їли гарячу юшку з пива, яку заправляли олією та перцем. Укріплюючі та оздоровчі функції у козацькому повсякденні відігравали численні церковні пости, про суворе дотримання яких також згадував Г. Боплан: "Козаки... дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів, на які в них припадає 8–9 місяців на рік і під час котрих вони не вживають м'ясних страв" [17].

Перехід з м'ясної їжі на більш легку – рослинні і рибні страви розвантажували шлунок і стравохід, вивільнював організм від шлаків. Схожі функції виконували і лазні, утворені при козацьких церквах та монастирях. Зауважимо, що під часу постів та не менш тривалих походів козак не вживав спиртних напоїв, суворі аскетичні умови життя загартовували організм. Підвищенню імунного захисту сприяло також повсякденне вживання трав'яних комплексів та узвару з кори, бруньок і лубу цілющих дерев – осики, берези, калини, дубу. Рецепти народної медицини були відомі кожному козаку.

Пам'ятками, вартими уваги в галузі народних медичних знань українців, є "Травники", "Зілейники", "Вертогради" – ці своєрідні медичні енциклопедії, що набувають поширення з XVI ст. Крім того, козацький спосіб життя виробив у степовій лицарській спільноті специфічні прийоми профілактики захворювань: так зване "купання у травах", коли вранішня роса разом з цілющим пилком степового різнотрав'я вкривала вершника разом з конем, приготування "вовчої" та "залізної" води з вираженими бактерицидними діями, окурювання приміщень, спалювання одягу померлого від хвороби, обов'язкове кип'ятіння води у поході, щоденне купання у будь-яку пору року (за наявності водойми) тощо.

Отже, комплекс заходів і дій з профілактики захворювань, вироблений козацькою практикою, ми вважаємо незаслужено забутиим та таким, що потребує широкого впровадження у досвід сьогодення.

Список використаних джерел

1. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. – Кн. 1. Від початків української державності до XIX ст. / В. Плющ. – Мюнхен, 1970. – 342 с.
2. Бородий Н. К. Из истории медицины Новой Запорожской сечи / Н. К. Бородий // Советское здравоохранение. – М., 1975. – № 12. – С. 55–60.
3. Бородий Н. К. К истории Елисаветградской медико-хирургической школы / Н. К. Бородий // Советское здравоохранение. – 1979. – № 7. – С. 61–63.
4. Кавецкий Р.Е. У истоков отечественной медицины / Р. Е. Кавецкий, К. П. Балицкий. – К.: Изд-во АН УССР, 1954. – 104 с.
5. Крыштопа Б. П. Высшее медицинское образование в Украинской ССР / Б. П. Крыштопа. – К.: Здоров'я, 1985. – 320 с.
6. Ціборовський О. Українські лікарі XVIII – початку XIX ст. як організатори медичної освіти і науки, медичної справи та предтечі соціальної медицини в Російській імперії / О. Ціборовський // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 133–142; № 3. – С. 154–164.
7. Актуальные вопросы истории медицины / [Редколлегия: Б. П. Крыштопа, А. А. Грандо, К. Ф. Дуценко и др.]. – К.: Здоров'я, 1978. – 192 с.
8. Верхратский С. А. Медицинская помощь в Запорожской Сечи / С. А. Верхратский // Врачебное дело. – 1954. – № 5. – С. 451–454.
9. Верхратский С. А. Цеховая медицина на Украине / С. А. Верхратский // Врачебное дело. – 1946. – № 9. – С. 657–660.
10. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – К.: Вища

школа, 1974. – 2-е вид., перероб. і доп. – 335 с.: іл. 11. Плецкий С. Ф. Козацька медицина / С. Ф. Плецкий // Українське козацтво. – Запоріжжя, 2002. – С. 236–237. 12. Плецкий С. Козацька медицина / С. Плецкий // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.: іл. 13. Павлова С. М. Народная медицина казачества / С. М. Павлова, Л. Е. Алексейчик. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ataman-ovko.ru/historical/Cossack_medicine.php. 14. Величко С. Літопис. / С. Величко // [Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с. 15. Шульц Г. Цирульники / Г. Шульц // Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / [Головний редактор Володимир Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954–1989. 16. Оборин Н. А. Из истории медицины в Запорожской Сечи / Н. А. Оборин // Врачебное дело. – 1955. – № 11. – С. 1115–1118. 17. Боплан Г. Опис України [Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця] / Г. де Боплан. . – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.: іл.

Анатолій Мельничук

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАЦКОЙ МЕДИЦИНЫ И ИХ ОЦЕНКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛЕЧЕБНОГО ПРАКТИКИ

Рассматриваются вопросы профилактики заболеваний и медицинской помощи в казацких общинах XV–XVII вв. Дается профессиональная оценка некоторым достижениям казацкой медицины.

Ключевые слова: казацкая медицина, профилактика, медицинская помощь, анализ, лечебная практика.

Anatoly Melnychuk

SOME ASPECTS COSSACKSKIY MEDICINE AND EVALUATION TERMS OF MODERN MEDICAL PRACTICE

Problems of disease prevention and health care in the Cossack communities XV–XVII centuries. Professional assessment given some achievement Cossack medicine.

Key words: Cossack medicine, prevention, health care, analysis, medical practice.

УДК 94(477.4): 314.82 “XIX/XX”

Андрій Бородій

РОЗМІЩЕННЯ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У цій статті охарактеризовано питання розміщення та зростання чисельності єврейського населення на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. Показано вплив політики російської влади на відносну та абсолютну кількість євреїв Правобережної України.

Ключові слова: євреї, міста, містечка, перепис, “смуга осілості”.

У XIX – на початку XX ст. Російська імперія стала однією з найбільших світових держав. На її території проживали численні народи і національні меншини. Не було виключенням і Правобережжя. У цей період тут жили українці, поляки, росіяни, а також значна кількість євреїв. У досліджуваній період ця територія була найбільшою в Україні за чисельністю євреїв, які там проживали.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше в українській історіографії показано цілісну картину розміщення та чисельності єврейського населення Правобережної України у 1800–1914 рр.

Об'єктом наукового дослідження виступає єврейське населення Правобережної України.

Предметом дослідження є динаміка зростання чисельності і розміщення єврейського населення на території Правобережної України у XIX – на початку XX ст.

Метою дослідження є вивчення проблем розміщення та чисельності євреїв на території Правобережжя в XIX – на початку XX ст. Завдання дослідження базуються на визначенні причин, які сприяли демографічному зростанню єврейського населення правобережного регіону

Історіографія досліджуваної проблеми на сьогодні характеризується окремими публікаціями, що стосуються як всеукраїнської історії єврейства, так і регіональних досліджень їх чисельності. Зокрема, сучасні дослідники В. Кабудзан та В. Наулко [14] вивчали ріст чисельності євреїв в загальноукраїнських масштабах. Тернопільський дослідник М. Бармак [3] і волинські О. Іващенко та Ю. Поліщук [13] зосередили свою увагу на висвітленні чисельності євреїв Волині. Серед дореволюційних дослідників можна назвати П. Чубинського [26] та В. Бінштока і С. Новосельського

[5], які здійснили перші розвідки проблем розміщення, чисельності та динаміки росту єврейського населення Правобережжя.

До складу Російської імперії більша частина євреїв потрапила внаслідок поділів Речі Посполитої у 1793 і 1795 рр. Надалі на чисельність та розміщення єврейського населення Правобережжя значним чином впливала політика Росії. Іудеї становили особливу категорію "іногородців", права яких визначалися окремим законодавством. У 1790 р. російські купці звернулися до Катерини II зі скаргою, звинувачуючи євреїв у "підриві торгівлі". У 1791 р. імператриця визначила особливим списком територію, за межами якої представникам єврейської національності не дозволялося селитися [11, с. 287]. Це й поклато початок створенню "смуги єврейської осілості". 23 червня 1797 р. до неї увійшли Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Бессарабська, Полтавська, Чернігівська губернії [12, с. 635].

На межі XVIII–XIX ст. чисельність іудеїв Південно-Західного краю (Київська, Подільська, Волинська губернії) коливалася у межах 112–131 тис. осіб [2, с. 235]. Зменшення й збільшення кількості єврейського населення у різні роки можна пояснити нестабільною політичною ситуацією у регіоні, наполеонівськими війнами в Європі, приховуванням євреями справжньої своєї чисельності (для ухилення від сплати податків), а також сумнівною об'єктивністю проведених переписів [14, с. 57].

Упродовж 1831–1832 рр. євреї були виселені із сіл 50-ти верстної прикордонної зони на Волині і Поділлі. Значну кількість з них переселено до містечок Київської губернії, у Новоросійський край та Бессарабію. Це призвело до зменшення чисельності єврейського населення у Волинській і Подільській губерніях у наступні десятиліття [3, с. 127]. Інформацію щодо чисельності євреїв Правобережжя та їхнє співвідношення із кількістю усього населення Наддніпрянщини в 30–60-х рр. XIX ст. подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Волинська губернія	Роки	1838	1847	1864
	Загальна кількість населення	1314000	1445000	1450000
	Кількість євреїв	195000	174000	175000
	Відсоток від загального числа жителів губернії	14,8	12	12,1
	Відсоток від загального числа євреїв Наддніпрянської України	39,1	32,8	21,5
Подільська губернія	Загальна кількість населення	1548000	1703000	1587000
	Кількість євреїв	150000	164000	208000
	Відсоток від загального числа жителів губернії	10,3	9,6	13,1
	Відсоток від загального числа євреїв Наддніпрянської України	30,2	30,8	25,5
Київська губернія	Загальна кількість населення	1459000	1605000	1612000
	Кількість євреїв	103000	135000	253000
	Відсоток від загального числа жителів губернії	7,5	8,4	15,7
	Відсоток від загального числа євреїв Наддніпрянської України	20,7	25,6	30,9

[4, с. 199].

У 40-х рр. XIX ст. чисельність єврейського населення в Правобережній Україні продовжувала коливатися. Це пояснюється не тільки еміграційними процесами, створенням землеробських колоній, а й високим природним приростом і меншою смертністю, ніж у корінного населення. У цей час зростання чисельності населення Волині уповільнилося, хоча ця губернія продовжувала випереджати інші губернії "смуги осілості" за кількістю іудеїв, що там проживали. Чисельність єврейського населення Київщини становила на 1848 р. 172943 особи і продовжувала зростати [7, с.333]. Це пов'язано із постійними виселеннями єврейського населення з інших прикордонних губерній, близькістю Києва (важливого торговельного та ремісничого центру), а також включенням Бердичева до складу Київської губернії [13, с. 18–20].

Високі темпи зростання чисельності євреїв можна також пояснити низкою причин. Зокрема тим, що іудейська релігія підтримувала багатодітні родини, серед єврейства була менша дитяча смертність завдяки допомозі єврейських громад і наявності своїх лікарів. Це значно пом'якшувало негативні наслідки хвороб. Для прикладу: у 1865 р. євреїв у Подільській губернії проживало 211115 [25, с. 6–8], а у 1866 р. – їх кількість зменшилася на 1978 осіб [8, с.143]. Причиною зменшення

населення у цьому році була епідемія холери, що охопила майже усе міське населення, переважно іудейське.

Отже, на середину XIX ст. кількість єврейського населення Правобережжя згідно з нашими підрахунками, становила більше 600 тис. осіб. Це була вагома цифра і російський царизм був змушений з нею рахуватися [4, с.199].

Надзвичайно цінну статистичну інформацію про єврейське населення Правобережжя за 1872 р. отримуємо з дослідження П. Чубинського. Якщо узагальнити дані, то у трьох губерніях "смуги осілості" проживало 721340 осіб єврейської національності обох статей, зокрема: у Київській губернії – 263459, Подільській – 246735 і Волинській – 211146 [26, с.176]. Найбільш населеною євреями була Київська губернія. Це зумовлювалося розташуванням Бердичева і ще декількох більших міст – Умані, Василькова, Білої Церкви, Сміли. У Київській губернії іудеїв було 13,09 %, у Подільській – 12,08 %, у Волинській – 12,37 % [26, с. 176].

У 60–80-ті рр. XIX ст. чисельність євреїв на Правобережжі стабільно зростала. Це відбувалося не лише через переселення із польських і білоруських губерній, а й внаслідок природного приросту, який був вищим, ніж у представників інших національностей. У той же час важливою рисою етнічного розвитку регіону в пореформений період було зменшення питомої ваги єврейського населення. Щодо його розташування, то місцями найбільшої концентрації єврейського населення були міста і невеликі містечка Правобережної України. Так, у селах євреї становили 14 % жителів, у містах – 32 %, містечках – 53 % [26, с. 178].

На початку 80-х рр. у більшості правобережних губерній із єврейським населенням у містечках проживало від третини до половини всіх іудеїв. Максимуму показник досягав у Волинській (69 %) та Подільській губерніях (64 %). Населення міст Волині більш, ніж на половину складалося з євреїв: Новоград-Волинський (55,5 %), Володимир-Волинський (59,5 %), Луцьк (59,7 %) [6, с.154]. У містах Подільської губернії – Літині, Новій Ушиці, Проскурові і Брацлаві – єврейське населення складало 25–40 %; у Кам'янці, Гайсині, Летичеві і Вінниці – 40–60 %, а в Могилеві і Балті – 60–80 %. У містечках Волині і Поділля частка мешканців єврейської національності теж була значною: у Любомлі – 73,8 %, Рожищах – 82,7 %, Старій Ушиці – 49 % і Барі – 51 %. Своєю високою залюдненістю єврейськими мешканцями відрізнялися Новоград-Волинський, Староконстантинівський, Рівненський, Луцький повіти Волинської губернії [6, с. 130; 9, с. 92].

Упродовж 1880–1897 рр. кількість євреїв у містах Правобережжя зросла з 337, 1 тис. осіб до 364 тис. осіб (на 8, 3 %), але при цьому їх питома вага зменшилася з 47,8 % до 39,7 %. Це відбулося за рахунок зростання питомої ваги інших етносів. Найсуттєвішим зменшення відносної кількості іудеїв було у містах Подільської губернії – з 62 % до 46,4 %. Наведемо приклади в окремих містах: у Літині питома вага євреїв зменшилася на 26 %, у Проскурові – на 18 %, у Вінниці – на 12 %. Зростання частки єврейського населення спостерігалось лише у декількох містах Київської губернії, найбільшими з яких були Київ та Черкаси [10, с. 77].

На ці процеси значний вплив мали зміни у політиці держави щодо національних меншин. Зокрема, "Тимчасові правила" від 3 травня 1882 р. сприяли визнанню за невеликими містечками статусу сіл, а містечками визнавалися лише ті, у яких була міська міщанська управа та у яких стягувався податок з міського майна. Відповідно, євреям забороняли проживати у таких "селах", змушуючи продавати майно та переселятися у інші населенні пункти. Така дискримінаційна політика російського царизму призводила до коливань як чисельності населення конкретних населених пунктів, так і до зменшення або збільшення кількості іудеїв у регіоні [1, с.181].

Зміни у чисельності населення регіону відбулися внаслідок зростання кількості представників інших національних груп та міграції євреїв. По-перше, незважаючи на існуючі обмеження, вони активно переселялися до великих міст Російської імперії (Санкт-Петербург, Москва, Київ, Одеса тощо). По-друге, у цей період активізувалася еміграція іудеїв за межі імперії, особливо до країн Північної Америки. Зокрема, з Волинської губернії в США упродовж 1888–1897 рр. виїхало 4937 осіб [28, с. 54], з Київської – близько 5 тис. осіб [27, с. 2].

28 січня 1897 р. у Російській імперії проводився перший загальний перепис населення. Згідно з його даними нараховувалося більше 5 млн євреїв (точні дані – 5189401), що становило 4,13 % від усього населення Російської держави [15, с. 90]. В українських губерніях імперії мешкало 1644488 іудеїв, що складало 8 % від загальної кількості населення. Щодо губерній Правобережжя, то у Волинській нараховувалося – 395782 осіб єврейського населення (відносна кількість – 13, 24 %), Київській – 433728 осіб (12,19 %), Подільській – 370612 осіб (12,28 %). Загалом, проживало 1200122 осіб іудейської національності [16, с. 302; 24, с. 96–97; 22, с. 84–85; 23, с. 86–87].

Згідно з даними В. Бінштока та С. Новосельського, чисельність єврейського населення Правобережної України за 1867–1897 рр. була такою. Інформація подана у таблиці 2.

Таблиця 2

Губернії	1867	1870	1881	1897
Волинська	194516	223263	289820	395782
Київська	266205	277479	339557	433728
Подільська	211801	242496	418858	370612

[5, с. 15–16].

Отже, на межі XIX–XX ст. на перше місце за кількістю іудеїв Правобережної України вийшла Київська губернія – 427863 осіб, на друге перемістилася Волинська – 397772 осіб, третє залишилося за Подільською – 366597 осіб. Однак найвищий відсоток євреїв щодо загальної кількості жителів зберегла Волинська губернія – 13,21 % [13, с. 23]. На початку XX ст. і до 1917 р. кількість євреїв у Правобережній Україні продовжувала зростати. У Волинській губернії вона збільшилася від 448573 у 1902 р. до 548176 осіб у 1912 р. [18, с. 9; 17, с. 31–32].

У 1914 р. Правобережна Україна (Волинь, Поділля, Київщина та українські частини губерній Мінської, Гродненської, Бессарабської та Холмщини) мала територію 220808 км², на якій проживало 15853100 осіб населення (українців – 11531220 осіб, росіян – 770290, поляків – 740000, євреїв – 2047890) [16, с. 304]. На 1914 р. чисельність іудеїв Волинської губернії становила – 554451 осіб [19, с. 59], Київської – 650127 осіб [20, с. 97]. Щодо Подільської, в нас є дані лише на 1911 р. Згідно з якими кількість євреїв була наступною: 488395 осіб (13,8 %) [21, с. 49].

Отже, до складу Російської імперії іудеї потрапили внаслідок поділів Речі Посполитої. Територія розселення євреїв та їх права постійно обмежувалися законодавчими актами, внаслідок чого сформувалася "смуга єврейської осілости", до якої входив і Південно-Західний край. Незважаючи на складне юридичне становище, упродовж 1800–1914 рр. їх кількість зросла у декілька разів і на початку XX ст. становила близько 2 млн осіб. Особливо залюдненими єврейським етносом відзначалися міста й містечка Волинської і Київської губерній. Саме тому внаслідок адміністративних заходів, впливу ментальних рис і традиційної економічної діяльності сформувалася структура єврейського населення Правобережної України – в основному міщанська.

Список використаних джерел

- 3 Мая. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. узак. 1882 г. Мая 12, ст. 272). О приведении в действия Временных правил о евреях // Полное Собрание Законов Российской Империи. – СПб., 1882. – Собрание III. – Т. II. – № 834. – С. 181.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: в 8 ч., 35 т. Ч. 5. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – 382 с.
- Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль: Богдан, 1999. – 208 с.
- Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України): дис...канд. іст. наук: 07.00.07 / Беренштейн Олег Борисович. – К., 1995. – 218 с.
- Биншток В. И. Материалы по естественному движению еврейского населения в Европейской России за 40 лет (1867–1906 гг.) / В. И. Биншток, С. А. Новосельский. – Петроград, 1915. – 38 с.+77 с.
- Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / [Сост. А. Забелин]. Ч.1. – К.: Типография генерального штаба Киевского военного округа, 1887. – 365 с., 8 табл., карт.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи / [Сост. Меньков]. – Санкт-Петербург: Типография Департамента генерального штаба. – Т. X. – Ч.1. – Киевская губерния. – 1848. – 333 с., 10 табл.
- Географическо-статистический словарь Российской империи / [Сост. Семенов П.] – Санкт-Петербург: Типография Вайсмана, 1862–1885. Т. 4. – 1873. – 867 с.
- Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – 510 с., табл., карт.
- Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С.77–85.
- Декабрь 13. Именной, данный Сенату. – О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собрание I. – Т. XXIII. – № 17006 – С. 287–288.
- Июнь 23. Именной. – О сборе двойной подати с евреев, записывающих в купечество и мещанство // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собрание I. – Т. XXIV. – № 18015 – С. 635.
- Иващенко О. М. Євреї Волині (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. М. Иващенко, Ю. М. Полішук. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.
- Кабудзан В. М. Євреї на Україні в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В. М. Кабудзан, В. І. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–69.
- Кандель Ф. Очерки времён и событий из истории российских евреев (Часть третья: 1882–1920) / Ф. Кандель; [Научный редактор Марк Кипнис]. – Иерусалим: Ассоциация "Тарбут", 1994. – 335 с.
- Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах / [О. В. Кресін, В. П. Ляхощкий, В. Ф. Панібудьласка]; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 583 с.
- Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир: Волынская губернская типография, 1903. – 89 с., табл.
- Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 104 с., табл.
- Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. – Житомир: Издание Волинского губернского статистического комитета,

1915. – 489 с. 20. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год. – Киев: Издание Киевского губернского статистического комитета, 1916. – 548 с. 21. Памятная книжка Подольской губернии за 1911 год / [Сост. Филимонов В. В.] – Каменец-Подольский: Типография подольского губернского правления, 1911. – 218 с. 22. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т.VIII. – Волынская губерния / [Под ред. Н. А. Тройницкого]. – Санкт-Петербург: Иц СК МВД, 1904. – 281 с. 23. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Т.XVI. – Киевская губерния – [Под ред. Н. А. Тройницкого]. – Санкт-Петербург: Иц СК МВД, 1904. – 287 с. 24. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXXII. – Подольская губерния. [Под ред. Н. А. Тройницкого]. – Санкт-Петербург: Иц СК МВД, 1904. – 285 с. 25. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865–1866 гг. – [Сост. секретарем Демьяненко О.] – Каменец-Подольский: Типография губернского управления, 1868. – 50 с. 26. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной императорским русским географическим обществом собранные Чубинским П. П.: в 7 т. Т.VII. – Санкт-Петербург: Типография К. В. Трубникова, 1872. – 608., табл. 27. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 544, спр. 292, 71 арк. 28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 323, 15 арк.

Андрей Бородий

РАЗМЕЩЕНИЕ И ЧИСЛЕННОСТЬ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В XIX – НАЧАЛЕ XX СТ.

В данной статье охарактеризованы вопросы размещения и роста численности еврейского населения на территории Правобережья в XIX – начале XX в. Показано влияние политики российских властей на относительное и абсолютное количество евреев Правобережной Украины.

Ключевые слова: евреи, города, поселки, перепись, “полоса оселости”.

Andriy Borodiy

THE LOCATION AND SIZE OF THE JEWISH POPULATION OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE XIX – EARLY XX CENTURY

This article describes the issue of deployment and increase the number of Jews in the Right-Bank Ukraine in XIXth at the beginning of XXth century. The influence of the policy of the Russian authorities on the relative and absolute number of Jews in the Right-Bank Ukraine.

Key words: Jews, cities, towns, census, “Pale of Settlement”.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

РОЗВИТОК ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження основних тенденцій розвитку винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у зазначений період.

Ключові слова: обробна промисловість, винокуріння, губернія, Російська імперія, промисловий розвиток.

Важливе місце в економіці дореволюційної України займала винокурна промисловість. Спочатку винокуріння було масовим явищем. Воно велось найпримітивнішим способом і було доступне сільським господарям, що мали навіть невеликі кошти. Правом вільного винокуріння користувалися дворяни й козаки. У наступні роки відбувалося зменшення кількості винокурних заводів. Це скорочення викликане швидким ростом концентрації винокуріння на великих підприємствах і збільшення акцизу, який затримував зростання дрібного виробника спирту.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні аспекти, пов'язані з розвитком винокурної промисловості.

Предмет дослідження – становлення та розвиток винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових аспектів розвитку винокурної промисловості.

Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування винокурної галузі у досліджуваній період.

Над проблемою дослідження працювали такі учені-дослідники, як В. Гульдман [3], І. Засухін [18], О. Нестеренко [20] та багато інших. Проте, на сьогоднішній день, залишається ще досить багато питань з розвитку винокуріння в Україні, які недостатньо досліджені.

Винокурна промисловість в Україні у дореформений період повністю перебувала у руках дворян (купці позбавлялися права займатися гуральництвом) і була тісно пов'язана із господарством маєтку. Більш вільні умови для приватного гуральництва в українських губерніях, ніж у Російській імперії, сприяли влаштуванню у маєтках дрібних винокурень, що не вимагало значних капіталовкладень; цьому сприяла монополія дворян на право виключного продажу горілки у власному маєтку (через що він міг її зразу ж збувати). Введення системи чарочних відкупів призвело до того, що дворяни-власники гуралень керувалися не потребами вільного ринку, а запитами чарочних відкупників, за підрядами яких здійснювали виробництво. Тим самим відкупи гальмували розвиток комерційного гуральництва і не створювали для поміщиків стимулів для вдосконалення виробництва.

Вузькість внутрішнього ринку, відсутність шляхів сполучення призводили до нагромадження залишків хліба у дворян, до його дешевизни, тобто гуральництво для дворян Правобережної та Лівобережної України було основним засобом реалізації хлібних залишків і тим самим підвищувало товарність дворянського маєтку. Усе це сприяло тому, що в Україні в останні дореформені десятиліття налічувалася значна кількість дворянських гуралень, а винокурна промисловість за кількістю закладів та вартістю продукції вийшла на перше місце у промисловій структурі кріпосної України.

Винокурна промисловість після реформи 1861 р. почала розвиватися у нових умовах. Скасування кріпацтва позбавило дворян-заводчиків дармової праці селян, змушувало їх перебудовувати своє господарство на ринкових засадах, в умовах вільної конкуренції. Перетворенню гуральництва із однієї з форм товарно-промислової діяльності дворян, зі складової частини маєтку в самостійну галузь великої ринкової промисловості, значною мірою сприяло також "Положення" від 4 липня 1861 р., згідно з яким, встановлювалися нові правила одержання акцизу з виробництва спирту та вводився патентний збір із заводів. Згідно з ним, визначалася норма виходу спирту, за яку заводчика зобов'язували сплачувати акциз, залежно від сировини і точно визначеної продуктивності заводу. Був встановлений найменший розмір виробництва: при місткості квасильних діж не менше як 540 відер, що забезпечувало одержання упродовж періоду виробництва не менше як 2250 відер спирту (при цьому діжі кожного порядку мали б бути однієї міри). З 1861 р. акциз встановлено у розмірі 4 копійки (коп.) з градуса спирту (4 карбованців (крб.) сріблом з відра спирту), а з 1864 р. – 5 коп. з градуса (або 5 крб. сріблом з відра спирту). Патентний збір брався із заводу, залежно від місткості його квасильних діж – 10 крб. за місткість у 540 відер і далі з кожних 540 відер – по 10 крб. У 1865 р. розмір патентного збору був підвищений удвічі. Згідно з спеціальним циркуляром міністерства фінансів від 23 квітня 1864 р., припинялася видача грошових позичок на гуральництво. Хоча право винокуріння залишалося за казною і дворянством, підприємцям дозволялося брати гуральні в оренду.

Внаслідок уведення нового акцизного "Положення" в Україні відразу ж припинили існування декілька сотень дрібних поміщицьких гуралень, ті, що за розмірами були менше встановленої межі – 540 відер місткості усіх квасильних діж. Крім того, акцизне "Положення" давало значні переваги заводам із поліпшеною технологією. Так, якщо виробництво на гуральні було недосконале, то виходив "недокур" (вихід спирту менше норми), а дворянин-заводчик мав збитки від нарахування акцизу до норми; якщо ж перегонка на заводі була поставлена добре, то одержували "перекур" (вихід спирту вище норми), який майже не обкладався акцизом, або обкладався на половину.

На Київщині із 350 винокурень, зафіксованих у 1861 р., у 1870 р. залишилося 239, у 1883 р. – 108. Хоча загальна виробнича потужність не знизилася, відбувалася інтенсивна концентрація. Внаслідок цього дворяни, окрім значних прибутків, втрачали і продукти переробки, які, наприклад, використовувалися для відгодівлі худоби. Промислові ж винокурні, навпаки, процвітали завдяки звільненню від податків за перевищення встановлених державою норм. Кон'юнктура була вигідною. У березні 1891 р. цей указ скасовано. Знову були оподатковані великі винокурні й зменшені податки з малих. Цим самим указ надавав можливість землевласникам, стурбованим закриттям кордонів для експорту зерна. Це, зокрема, означало, що 88 винокурень Поділля, 9 з яких виробляли половину всієї продукції, мали скоротити свою діяльність на половину, звільнивши місце для сміливих підприємців [41, с. 206–207].

Отже, оскільки акциз брався не за дійсним виходом спирту, а за нормами, то зрозуміло, що власник гуральні намагався з даної кількості сировини одержати найбільшу кількість спирту, розширити масштаби виробництва, ввести кращу технологію. Раніше дворянин-заводчик, сплативши акциз з дійсно викуреної кількості спирту (до того ж пільговий акциз щодо дрібних і

недосконалих гуралень), не мав стимулу до поліпшення якості сировини, збільшення норм виходу спирту, технічного удосконалення власного заводу. В пореформений період, завдяки вільному продажу горілки, фактичній ліквідації монополії, вільним цінам на ринку, з'явилася конкуренція між заводчиками.

Перехід до великої машинної індустрії у гуральництві відбувався в умовах концентрації виробництва. Так, уже на початку 60-х років XIX ст., внаслідок скасування кріпацтва, різко зменшується кількість гуралень.

У 1862–1863 рр. у Російській імперії працювало 4009 горілчаних підприємств, з них в українських губерніях – 1485, або понад 37 %. У перерахунку горілки на безводний спирт цього року його було викурено 23796 тис. відер, з яких підприємства України давали 7359 тис. відер, або близько 31 % загального виробництва. Як у цукровій промисловості, так і у горілчаній, у наступні роки, різко зменшувалася кількість підприємств, але це не вело до зменшення їх продукції, навпаки, вона помітно зростала. Згідно з даними за 1883–1884 рр., в українських губерніях Російської імперії кількість діючих заводів скоротилося до 550 і становила 27 % від загальної кількості їх в імперії.

Незважаючи на таке скорочення, виробництво спирту зросло до 8972 тис. відер (близько 30 %). У 1899–1900 рр. в Україні працював 421 завод (з 2018 в Російській імперії), які виробили 18419 тис. відер спирту (до 58 %) [39, арк. 3–39 зв.]. Також варто відмітити, що в 1872 р. у Київській губернії відбувається збільшення виробництва винокурної продукції і зменшення цукрового виробництва, пов'язане із поганим урожаєм цього року [44, арк. 7].

У винокурній промисловості у пореформений період і надалі здійснюється інтенсивний процес концентрації виробництва. Так, кількість гуралень, особливо упродовж 70–80-х років, неухильно зменшується. За цей період припинили існування 1026 підприємств і на 1887–1888 рр. в Україні налічувалася всього 451 гуральня. Водночас виробництво спирту залишилося (в цілому в Україні) приблизно на тому ж рівні. Проте середня продуктивність однієї гуральні швидко зростала, особливо – збільшення продуктивності гуральні спостерігається у 80-х роках XIX ст. (з 5, 5 тис. відер до 16, 1 тис. відер) [14, арк. 6–7].

У цілому, винокурне виробництво, яке у першій половині XIX ст. посідало основне місце в промисловості України, у другій половині XIX ст. мало другорядне значення. Це пояснюється тим, що у цей час розвинулося залізничне будівництво, у зв'язку з чим відкрилася широка можливість для вивозу хліба за кордон та у віддалені райони імперії. Винокурні підприємства перестали бути єдиним ринком збуту хліба для багатьох районів. Наведений факт не був єдиним і вирішальним для будь-якого, у тому числі для тогочасного економічного процесу.

Динаміка розвитку винокурної промисловості свідчить про те, що, якщо у Російській імперії кількість винокурних заводів щороку поступово зростала, то в українських губерніях у 1906–1908 рр. вона спочатку зменшилася з 583 до 561 і лише пізніше почала зростати. У 1910–1911 рр. у цих районах вже працювало 620 заводів.

Винокуріння розвивалося також і на Волині. Зокрема, початок волинського хмелярства ініційовано чехами. Першу плантацію закладено у селах Підцурків і Глинськ Дубенського повіту наприкінці 60-х років XIX ст. У Волинській губернії на початку XX ст. було біля 2500 десятин хмелевих плантацій із виробництвом від 100 тис. до 150 тис. пудів на рік. Зокрема, на Голодеківському винокурному заводі Волинської губернії у січні 1882 р. було викурено спирту 267154 [5, арк. 2 зв.].

Неврожай хмелю у 1899 р. разом із конкурентоздатністю цієї продукції у використанні та для пивоваріння викликав неабияке подорожчання сировини. Зокрема, 1 пуд вартував 30–35 крб. вищого гатунку. На початку листопада 1899 р. у Російській імперії взагалі не було запасів хмелю [43, с. 71].

Конкурс хмелю, проведений у 1906 р. в Житомирі, свідчив про те, що волинський хміль не гірший за якістю від закордонного. У цей період виробництво його у губернії становило 60 % всього хмелю, вирощеного у Росії [6, арк. 48].

У повідомленні інструктора з хмелярства Волині у 1910 р. наголошувалося на тому, що для покращення виробництва продукції і для повного оснащення хмільника потрібно побудувати будинок для холодного зберігання продукції, інвентаря й повітряної сушки. Щорічне фінансування його мало б обходитися у 1000 крб. У звіті інструктора з хмелярства Волинської губернії І. Засухіна повідомлялося, що у 1910 р. в губернії було 2500 десятин хмелевих плантацій з виробництвом від 100 до 150 тис. пудів щороку. Таким чином, загальна сума капіталу, вкладеного у виробництво хмелю, в усій губернії, дорівнювала 3 млн крб. Загальні затрати з виробництва продукції з боку власника сягали щорічно 700 тис. крб. Наприклад, у цей період на Волині вартість виробництва 1 пуда хмелю дорівнювала – 7 крб., в Богемії – 10–13 крб., у Баварії – 9–10 крб. і в Англії – 14 крб. [7, арк. 33–34 зв.].

Усіх винокурних заводів у 1911 р. на Волині було 135 [19, с. 3], у 1912 р. – 134 [21, с. 46–47]. У Київській губернії в 1865 р. існувало 158 винокурних заводів, 1885 р. – 94 [20, с. 136], 1898 р. – 62 [22, с. 42], у 1905 р. – 67 [23, с. 54], у 1907 р. – 69 [24, с. 69] і в 1908 р. – 71 [25, с. 82]. Проте у 1878 р. із 138 винокурних заводів губернії працювало 127, які виготовили продукції на 14079262 крб. У 1880 р. на Київщині існувало 104 винокурних заводи, так як у 1870 р. їх нараховувалося 239, що призводило до негативних наслідків у сільському господарстві, тому що вони змушували більшість землевласників замість переробки на місці сиріої продукції свого господарства, продавати її, а це позбавляло їх можливості збільшувати вирощування худоби і забезпечувати ґрунт необхідними поживними речовинами.

Винокуріння було однією із прибуткових статей у Чернятинському маєтку М. Львової (Літинський повіт Подільської губернії). Завод у складі маєтку був придбаний власницею 1864 р. До початку 90-х років XIX ст. він перебував в оренді і приносив 1200 крб. прибутку. У 1891 р. орендні відносини припинені і винокуріння здійснювалося за рахунок власниці. Виробничий процес залишався примітивним, тому прибутковість була невисокою – 678 крб. У 1897 р. завод реконструйовано. Акцизним відомством дозволено викурювати до 10 тис. літрів, пізніше цей показник збільшено до 15,5 тис. [41, с. 207].

У 1861–1862 рр. казенною палатою видано винокурним заводам Поділля 261 свідоцтво на право випуску продукції [15, арк. 32]. У 1862 р. в Подільській губернії було 4 горілчаних заводи, 1863 р. – 2 і 1864 р. – 3 [4, с. 34–35]. У 1887 р. було 88 заводів [3, с. 177], 1890 р. – 94 [27, с. 23], у 1891 р. – 88 [28, с. 27–28], 1892 р. – 80 [29, с. 30], 1893 р. – 81 [30, с. 29], 1895 р. – 83 [31, с. 35], 1896 р. – 82 [32, с. 42], 1897 р. – 79 [33, с. 30], 1899 р. – 73 [34, с. 68], 1901 р. – 75 [35, с. 55], 1903 р. – 86 [36, с. 49], 1905 р. – 89 [37, с. 39] і 1909 р. – 92 [42, с. 35].

У 1912 р. винокурне виробництво на Поділлі посідало перше місце серед губерній колишньої Російської імперії, виготовивши зазначеного року 6255 тис. відер спирту. Перед Першою світовою війною на Поділлі нараховувалося 99 гуралень із загальною сумою основного капіталу 7500 тис. крб., тобто забезпечення основним капіталом однієї гуральні становило близько 7,5 тис. крб. [2, с. 49]. Розмір основного капіталу окремих гуралень Поділля коливався від 20 до 350 тис. крб. (Уладівська гуральня відзначилася найбільшою продуктивністю – 36000000° на рік). З основним капіталом у 200–300 тис. крб. було чотири гуральні (Бершадська, Немирівська, Сутинська і Чечельницька), що виготовляли відповідну продукцію (10–30 тис. градусів) спирту, а 100–200 тис. основного капіталу мали 10 гуралень; решта 84 були забезпечені від 20 до 100 тис. крб. основного капіталу. Загальна кількість продукції усіх гуралень Подільської губернії становила 1911 р. 255220000° на суму 6262000 крб. [2, с. 50].

Поряд із Правобережною Україною помітний розвиток винокуріння отримало в Харківській губернії – щороку вироблялося продукції на 3 млн крб. Найбільшими винокурними заводами були підприємства Кеніга (95 тис. крб.), Строганових (90 тис. крб.) [41, с. 207].

Характеризуючи винокуріння Полтавської губернії, слід відмітити і той факт, що дирекція Дячковського винокурного заводу написала звернення про те, що цей завод у плані "перекуру" сировини різко відрізняється від інших заводів губернії і знаходиться на одному щаблі розвитку із заводами Катеринославської губернії та просить керуючого акцизними зборами Полтавської губернії призначити у 1913 р. адекватну ціну на спирт [13, арк. 3–3 зв.].

Відомості окружного акцизного управління Чернігівської губернії за 1863 р. свідчать про те, що сума акцизу при нормальному виробництві спирту на Рябівському заводі становила 14064 крб. 86 коп., Гудівському – 11395 крб. 12 коп. і Брезгунівському – 10526 крб. 40 коп. [16, арк. 23 зв.]. У 1906 р. Чернігівське акцизне управління нарахувало у губернії 2 спиртоочисних заводи, 9 винокурних заводів із спиртоочисним відділенням і 111 винокурних заводів [17, арк. 1–4 зв.].

Катеринославська губернія також славилася винокурною промисловістю. Зокрема, у 1861 р. тут було 1826 будинків з продажу спиртних напоїв і 124 ренських підвали [8, арк. 28]. У 1896–1897 рр. тут існувало 10 винокурних заводів, 2 спиртоочисних, 16 пивоварних, 1 медоварний (виготовив пива і меду в цей період 585 тис. відер). На цих заводах працювало 612 чоловіків і 171 жінка. Осіб, молодших 15 років, нараховувалося 63 [40, с. 19–21].

Винокурна промисловість займала важливе місце у Херсонській губернії. У 1885 р. в Одесі було 8 горілчаних заводів, 4 пивоварних, 1 цукрово-рафінадний [10, арк. 80–81].

У 1896 р. у Херсонській губернії виготовлено 709251 відер хлібного вина, 26533 відер хлібної горілки. У Таврійській губернії у цей час виготовили 86440 відер хлібного вина і 21719 відер хлібної горілки. У 1896 р. на Херсонщині у містах нараховувалося 346 будинків з продажу напоїв, 366 ренських підвали і 104 трактирних заклади, а у Таврійській – відповідно 30,12 і 35 [11, арк. 5 зв. – 6]. У 1897 р. винокурна промисловість Херсонщини сконцентрувалася, в основному, у

Єлисаветградському і Олександрівському повітах губернії, де було 15 заводів. Зі всіх підприємств 5 були комерційного характеру [26, с. 11].

У період 1913–1914 рр. у Херсонській губернії працювало 36 винокурних заводи, в тому числі Миколаївський винокурний завод, який належав до Херсонського акцизного управління та Одеський дріжджо-винокурний завод. Загальний вміст усіх квасильних чавунів становив у цей період 150634 відер. Із цих 36 заводів 30 відносилися до сільськогосподарського типу, а 6 – до промислового. 34 заводи експлуатувалися їхніми власниками, а 2 – були в оренді. Паточний спирт викурювався такими заводами: Остапівським та Інгільським. Перший викурював 1010,5 відер, а другий – 2206,7. Дріжджовий спирт виготовлявся також на Одеському дріжджо-винокурному заводі [9, арк. 1–2]. За обсягом виробництва на початку ХХ ст. перше місце у Херсонській губернії (без Одеси), як і в інших районах, також займала винокурна промисловість (із 57 заводів працювало 35) [38, с. 47].

Винокуріння у північній і лісостеповій частині Наддніпрянщини було тією основою, навколо якої розвивалося усе народне господарство [1, с. 26]. В окремих районах України ці процеси мали певні відмінності. Особливо інтенсивно і швидкими темпами процеси концентрації виробництва здійснювалися на Київщині. Швидкі темпи розвитку виробництва спостерігаємо і у південних губерніях, хоча питома вага цих районів у виробництві спирту була незначною. Процеси концентрації відбувалися за рахунок ліквідації дрібних гуралень "сільськогосподарського" типу, побудованих ще у пореформений період і виникнення нечисленних, але відносно великих підприємств фабрично-заводського типу. У ході концентрації виробництва відбувалися корінні зміни у характері самого винокурного виробництва.

У 1907 р. в Україні було 569 винокурних заводи. Крім того, було 203 броварні і 154 медоварні заводи. Винокурні заводи були в усіх українських губерніях, але найбільшого поширення винокуріння набуло, як вже згадувалося, у Південно-Західному краї. Так, із 586 винокурних заводів Наддніпрянщини, в 1913 р. у Південно-Західному краї було 300, які виробляли 13497 тис. відер 40° спирту, або 11,6 % загальноімперського виробництва. Щорічний прибуток винокурної промисловості Південно-Західного краю становив 9374,2 тис. крб. [45, арк. 98–98 зв.]. Проте тенденція до нарощування виробництва винокурної промисловості спостерігалася і надалі. Кількість викуреного спирту в Російській імперії у 1901–1914 рр. подано у таблиці.

	1901–1905	1906–1910	1911–1913	1914
Кількість викуреного спирту в млн відер у 40°	82,1	108,4	124,2	102,5
Кількість використаного спирту в млн відер у 40°	70,8	87,7	99,6	55,1

[12, с. 21].

Отже, у період до 1914 р. винокурна промисловість мала важливе значення для сільського господарства. На винокурних заводах перероблялося 15 % усього врожаю картоплі. Правда, з розвитком цукрової промисловості, роль картопляного винокуріння починає знижуватися, але у деяких губерніях – в Подільській і Волинській – переробка картоплі на винокурних заводах все ж досягла 35–40 % врожаю.

Список використаних джерел

1. Воблый К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Воблый. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с.
2. Городецкий С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця, 1929. – 210 с.
3. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – 414 с.
4. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / А. Демьяненко. – Каменец-Подольский, 1865. – 69 с.
5. Держархів Житомирської обл., ф. 120, оп. 1, спр. 262, 49 арк.
6. Держархів Житомирської обл., ф. 187, оп. 1, спр. 1, 46 арк.
7. Там само, ф. 532, оп. 1, спр. 19, 46 арк.
8. Держархів Одеської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 66, 44 арк.
9. Держархів Одеської обл., ф. 33, оп. 1, спр. 105, 13 арк.
10. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 30, 117 арк.
11. Держархів Одеської обл., ф. 274, оп. 1, спр. 39, 243 арк.
12. Ден В. Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк / В. Э. Ден. – Петроград, 1922. – Вып. 1. – 168 с.
13. Держархів Полтавської обл., ф. 716, оп. 1, спр. 12, 26 арк.
14. Держархів Харківської обл., ф. 532, оп. 1, спр. 17, 32 арк.
15. Держархів Хмельницької обл., ф. 228, оп. 1, спр. 3323, 30 арк.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 2, 70 арк.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 14, 13 арк.
18. Засухин И. О положении хмелеводства на Вольни и мерах к его улучшению и развитию / И. О. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Вольнской губернии. – 1910. – № 2. – С. 22–40.
19. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
20. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.
- 21.

Обзор Волынской губернии за 1912 год. – 104 с. 22. Обзор Киевской губернии за 1898 год. – 134 с. 23. Обзор Киевской губернии за 1905 год. – 130 с. 24. Обзор Киевской губернии за 1907 год. – 166 с. 25. Обзор Киевской губернии за 1908 год. – 187 с. 26. Обзор Одесского градоначальства за 1897 год. – Одесса, 1898. – 33 с. 27. Обзор Подольской губернии за 1890 год. – 144 с. 28. Обзор Подольской губернии за 1891 год. – 156 с. 29. Обзор Подольской губернии за 1892 год. – 182 с. 30. Обзор Подольской губернии за 1893 год. – 171 с. 31. Обзор Подольской губернии за 1895 год. – 208 с. 32. Обзор Подольской губернии за 1896 год. – 207 с. 33. Обзор Подольской губернии за 1897 год. – 176 с. 34. Обзор Подольской губернии за 1899 год. – 252 с. 35. Обзор Подольской губернии за 1901 год. – 215 с. 36. Обзор Подольской губернии за 1903 год. – 195 с. 37. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – 164 с. 38. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К.: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с. 39. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 18, оп. 4, д. 255, 110 арк. 40. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – 80 с. 41. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с. 42. Филимонов В. В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / В. В. Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – 218 с. 43. Хмелевая промышленность в России вообще и, в частности, в западном крае в 1898 г. // Волынь. – 25 июня 1899. – № 48. 44. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК), ф. 442, оп. 52, спр. 437, 62 арк. 45. ЦДАК, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.

Николай Москалюк

РАЗВИТИЕ ВИНОКУРЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Статья посвящена ключевым проблемам исследования основных тенденций развития винокуренной промышленности в украинских губерниях Российской империи в отмеченный период.

Ключевые слова: отделочная промышленность, винокурение, губерния, Российская империя, промышленное развитие.

Mykola Moskalyuk

THE DEVELOPMENT OF DISTILLING INDUSTRY IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH EARLY 20TH CENTURY

The article is dedicated to key problems of the research of the main tendencies in the development of distilling industry in Ukrainian provinces of the Russian Empire in the above-mentioned period.

Key words: finishing industry, distillation, province, Russian Empire, industrial development.

УДК 94(477.84): 329.14 "XIX"

Юрій Яковлєв

РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В КІНЦІ XIX СТ.

Зроблено спробу висвітлити місце і роль Русько-української радикальної партії у суспільно-політичному житті Тернопільщини впродовж 1890-х рр. Простежено передумови утворення та висвітлено основні напрямки організаційно-політичної роботи партії впродовж досліджуваного періоду. Проаналізовано участь радикальної партії у виборчих кампаніях до Державної Ради та Галицького крайового сейму, що відбувалися на теренах краю. Показано діяльність Дмитра і Яцька Остапчуків, П. Думки, А. Шмітельського, С. Шмітера та інших партійних діячів, які активно працювали на Тернопільщині. Охарактеризовано ставлення місцевих радикалів до політичного протистояння та внутрішньої боротьби всередині радикальної партії.

Ключові слова: Русько-українська радикальна партія, Тернопільщина, радикали, парламент, сейм.

Період кінця XIX ст. ознаменувався політизацією українського національного руху та формуванням модерних політичних партій. У жовтні 1890 р. виникла перша українська політична партія європейського зразка – Русько-українська радикальна партія (далі – РУРП). Серед активних діячів якої було чимало уродженців Тернопільщини (П. Думка, Д. Остапчук та ін.), які відіграли важливу роль в організаційному становленні партії, доклавши чимало зусиль у піднесенні національної свідомості українського населення Східної Галичини.

Згодом, у ході еволюції суспільно-політичних поглядів, частина діячів залишили партію та виступили засновниками Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП, Я.Остапчук, А.Шмігельський та ін.) та Української націонал-демократичної партії (далі – УНДП, В.Будзиновський, Є.Левицький та ін.). У цьому контексті певний інтерес викликає діяльність РУРП на Тернопільщині у кінці XIX ст.

Аналіз сучасної української історіографії засвідчує відсутність спеціальних праць, присвячених діяльності РУРП на Тернопільщині. У переважній більшості науковці лише фрагментарно та епізодично подають окреслену проблему, здебільшого в контексті висвітлення суспільно-політичних процесів у Східній Галичині останньої третини XIX ст. [13; 17; 39].

Метою статті є спроба висвітлити процес організаційного становлення та діяльності РУРП на Тернопільщині впродовж 1890-х рр.

Кінець 1870-х рр. в Австро-Угорській імперії ознаменувався активним поширенням соціалістичних ідей. У розвитку українського соціалізму в Східній Галичині та виникненні радикальної (соціалістичної) течії значну роль відіграли студенти Відня та Львова (О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко та інші). Останні крім знайомства із західноєвропейськими поступовими ідеями, перебували також під значним ідейним впливом наддніпрянських соціалістів, передусім, М. Драгоманова та С. Подолинського. Радикальна течія, на противагу народовцям і русофілам, прагнула надати українському рухові модерного європейського характеру [7, арк. 2; 27, с. 431–432].

Початок поширення соціалістичних ідей на Тернопільщині припадає, очевидно, на другу половину 1870-х рр. Це підтверджує той факт, що на Збаражчині розповсюджувалися невеликі соціалістичні брошури, так звані "метелики", видані у Відні упродовж 1875–1876 рр. Зокрема, праці С. Подолинського "Парова машина. Казка" й "Про бідність. Розмова перва" та "Правдиве слово хлібороба до своїх земляків" Ф. Волховського [37, с. 145, 152]. Ці книги потрапляли у Галичину і де активно поширювалися прихильниками соціалістичних ідей. Так, у с. Стрийка (тепер Збаразького району Тернопільської області) названі книги серед селян розповсюджував Володимир Зарицький, студент права та син місцевого священика. Згодом В.Зарицького звинувачено у поширенні соціалізму та притягнуто до судової відповідальності [37, с.152].

Іншим осередком поширення соціалістичних ідей стала Тернопільська гімназія. Короткі відомості про проникнення соціалізму в навчальний заклад містять спогади відомого громадсько-політичного діяча Євгена Олесницького "Сторінки з мого життя", який у 1870-х рр. навчався у гімназії та був членом таємної учнівської "Громади". До 1877 р., тобто початку перших арештів та переслідувань соціалістів у Галичині (перший судовий процес відбувся у Відні в 1876 р.), як зазначав Є. Олесницький, "ми до того часу не мали про соціалістичний рух і взагалі про соціалізм найменшого поняття" [32, с. 183].

У спогадах Є. Олесницького є лише згадка про те, що у 1876 р. Кость Горбаль, викладач української мови навчального закладу перебував у Відні, складаючи учительський іспит [32, с.169, 183]. Після повернення він привіз із собою кілька книг і брошур соціалістичного характеру, серед яких були "Парова машина", "Про бідність" та інші. Усі книги К. Горбаль передав Є. Олесницькому, який, однак, після їх прочитання "не розумів, про що властиво йде" [32, с. 183]. У спогаді Є. Олесницького під назвою "З-понад четвертини століття (картка з історії української університетської молоді)" зазначено, що влітку 1877 р. К.Горбаль таємно передав йому лише одну брошуру "Парова машина". Книгу, яку вчитель заборонив показувати іншим гімназістам, Є. Олесницький перечитав кілька разів та не знайшов у ній нічого небезпечного [36, с. 65].

Невдовзі, після початку арештів 1877–1878 рр., згідно зі свідченням Є. Олесницького, будь-які компрометуючі матеріали, передусім, листи були спалені. У бібліотеці гуртка, мабуть, серед інших книг могли міститися соціалістичні брошури. Невдовзі бібліотека була таємно перевезена до будинку одного міщанина. Восени 1878 р. Є. Олесницький виїхав з Тернополя та поступив на правничий факультет Львівського університету. К. Горбаль наприкінці 1870-х рр. переїхав до Стрия, де працював у місцевій гімназії. На цьому популяризація соціалістичних ідей серед гімназійної молоді на певний час припинилася [32, с. 184, 185, 200].

Згодом у Тернопільській гімназії існував таємний учнівський гурток, до лівого, соціалістичного крила якого належали, зокрема, Микола Ганкевич (1869–1931 рр.) і Євген Левицький (1870–1925 рр.) [41, р. 221; 17, с. 75]. Члени гуртка через В'ячеслава Будзиновського (1868–1935 рр.), учня Львівської гімназії регулярно отримували поштою примірники часопису "Przegląd społeczny", який виходив польською мовою упродовж 1886–1887 рр. у Львові. Це свідчить про те, що тернопільський гурток підтримував зв'язки з аналогічним гуртком львівських гімназістів [41, р. 153, 221].

Наприкінці 1880-х рр. таємний гурток, за свідченням Яцка Остапчука (1873–1959 рр.), уродженця Збаражчини, який восени 1889 р. став його членом, налічував 20 гімназістів [33, с. 247, 248; 29, с. 7]. При гуртку існувала таємна бібліотека, де було чимало книг, заборонених шкільною

владою. Зі спогадів Я.Остапчука дізнаємося про те, що шафа з книгами містилася у будинку міщанки Давидовички [33, с. 249].

Фонди таємної бібліотеки поповнювалися різними шляхами. Показовим у цьому плані є недатований лист за 1887 р. Є. Левицького, учня сьомого класу гімназії до І. Франка. Попри те, що гімназист був тоді взагалі незнайомий з письменником, він просив останнього надіслати декілька примірників збірника творів "З Вершин і низин". Разом з тим Є. Левицький гарантував, що надіслані книги мали бути розповсюджені, очевидно, серед гімназистів, а зібрані гроші надіслані І.Франку [1, с. 55–57].

Наприкінці 1880-х рр. розпочався якісно новий етап у розвитку радикальної течії. Так, з 1 січня 1890 р. у Львові за редакцією І. Франка й М. Павлика та при матеріальній допомозі наддніпрянських українофілів видавався часопис "Народ" [19, с. 49]. Тернопільські радикали співпрацювали з редакцією та упродовж 1890–1895 рр. передплачували названий часопис [34, с. 256, 287]. Наприклад, у одному з номерів журналу Павло Думка, радикал із с. Купчинці Тернопільського повіту (тепер Козівського району Тернопільської області) у співавторстві з Романом Ярославичем і Яковом Невестюком помістив розвідку, присвячену оцінці зборів товариства "Просвіта" від 28 серпня 1890 р. у Коломиї [8, арк. 9].

4–5 жовтня 1890 р. у Львові на установчому з'їзді радикалів засновано РУРП [41, р. 167]. Не вдалося встановити, чи були серед учасників з'їзду, переважно львівських та коломиїських радикалів, безпосередньо представники від Тернопільщини. Відомо, що там були лише уродженці краю, зокрема студенти Віденського університету – Є. Левицький та В. Будзиновський [7, арк. 5, 6].

На початку 1891 р. були призначені вибори до Державної Ради – австрійського парламенту. У виборчому окрузі № 24 Заліщики-Борщів-Городенка кандидатом від РУРП став Теофіл Окуневський. Але офіційно він не виступав як кандидат радикальної партії [42, с. 64]. Натомість Головний руський виборчий комітет народоців під керівництвом Юліана Романчука підтримав на виборах Михайла Кульчицького [14, с. 265, 266]. У названому окрузі радикали проводили передвиборчу кампанію. Так, на народне віче в с. Товсте (тепер Заліщицького району Тернопільської області) з'явилося 800 осіб. У м. Борщів кількість учасників зборів становила 200–300 осіб. У селах Устя та Залісся (тепер Борщівського району Тернопільської області) відповідно 300 та 200 учасників. На віче, організоване напередодні виборів у Борщеві, зібралось 500 осіб [31, с. 146]. У ході передвиборчої боротьби Т.Окуневський отримав 129 голосів, а його основний опонент, поляк Борковський – 278. Як наслідок, на виборах до парламенту 2 березня 1891 р. Т.Окуневський не здобув мандату [14, с. 271; 42, с. 65].

У першій половині 1890-х рр. радикальні діячі Тернопільщини активно виступали за організацію народних віче. Зокрема, радикали зі Збаражчини, передусім Сафат Шміґер, який у середині 1890-х рр. навчався на медичному факультеті Краківського університету, висловили бажання взяти участь у зборах, що мали відбутися у Львові [38, с. 35, 36]. Є відомості про те, що радикали з с. Купчинці Тернопільського повіту (серед них, найімовірніше, П. Думка), наприкінці липня 1893 р. були присутні на перших зборах політичного товариства радикалів "Народна воля" у Коломиї [35, с. 1]. 16 грудня 1894 р. у Львові відбулося віче, присвячене святкуванню ювілею 30-річчя літературно-наукової діяльності М. Драгоманова (до річниці виходу в 1864 р. його праці про римського імператора Тиберія). Тернопільський радикал П.Думка увійшов до складу президії віча та був одним із заступників М.Павлика, голови зборів [40, с. 1; 34, с. 38].

У вересні 1895 р. відбулися чергові вибори до Галицького крайового сейму. У рамках передвиборчої кампанії радикали Тернопільщини проводили віча у різних повітах краю. Так, у липні 1895 р. відбулися збори за участю Я. Остапчука, його приятелів С. Шміґера, Андрія (Яндруха) Шміґельського та інших радикалів у с.Лозівка (тепер Підволочиського району Тернопільської області) [33, с. 293, 294]. Невдовзі відбулися таємні збори у Тернополі. Їх організаторами виступили Григорій Гарматій, Володимир Загайкевич, Петро Кордуба й Антін Онуферко, колишні товариші Я. Остапчука у таємному гімназійному гуртку. На тернопільських зборах Я. Остапчук виступив з доповіддю про значення виборів до Галицького крайового сейму [33, с. 297, 298].

Восени 1895 р. відбулося передвиборче віче у с. Тарасівка. Оголошення про віче були розповсюджені не лише на території Збаразького, але й Тернопільського та Скалатського повітів. Однак Збаразьке староство, яке заздалегідь було повідомлене про організацію віча, його заборонило. Проте, ця звістка прийшла за день до початку віча. Зрозуміло, що відмінити його було вже неможливо. Серед присутніх на вічі були П. Думка, Стефан Гарматій, батько і син Миколи Флисти та деякі інші прихильники радикальної партії. Головою вічевого комітету був С. Шміґер [33, с.299, 300]. У 1896 р. Я.Остапчук та інші організатори названого віча на підставі порушення розпорядження староства про заборону віча були притягнені до судової відповідальності. Проте суд визнав винним лише Я. Остапчука, якого засуджено на 14 днів арешту [33, с. 305, 306].

У Тернопільському повіті на виборах до сейму в 1895 р. усі три українські виборчі комітети поставили узгоджену кандидатуру – селянина П. Думку. Зазначимо, що на згаданих виборах інтереси місцевих українців, за винятком русофілів, представляли три виборчі комітети, а саме: Головний руський виборчий комітет (народовці, прихильники угоди 1890–1894 рр., так звані “новокурсники”); Незалежний виборчий комітет (решта народовців) та політичне товариство радикалів “Народна воля”, яке очолило передвиборчу кампанію РУРП [13, с. 118].

На виборах до Галицького крайового сейму, що відбулися наприкінці вересня 1895 р. на Тернопільщині, мандат отримав Дмитро Остапчук, батько Я. Остапчука, селянин із с. Тарасівка Збараського повіту (тепер Збараського району Тернопільської області), який був депутатом сейму впродовж 1895–1907 рр. [25, с. 279; 39, с. 167].

Радикали брали активну участь у культурно-просвітній роботі серед населення Тернопільщини. Так, із листа С. Даниловича та В. Загайкевича до І. Франка від 21 листопада 1895 р. довідуємося, що наприкінці місяця у Тернополі мали відбутися перші загальні збори просвітнього товариства “Народна бібліотека”. Для функціонування останнього, передусім, були необхідні книги. Через відсутність коштів на їх закупівлю, автори листа й звернулися до І. Франка. Останнього вони просили подарувати свої книги, праці інших авторів, брошури, видані РУРП тощо. На жаль, інших відомостей про назване товариство нами не виявлено [3, с. 29, 30]. 29–30 грудня 1895 р. у Львові відбувся IV з’їзд РУРП, у роботі якого взяв участь Д. Остапчук [42, с. 108, 109].

На початку 1896 р. відбулися збори радикалів у с. Мислова Скалатського повіту (тепер Підволочиський район Тернопільської області). Крім місцевих радикалів М. Винницького, Миколи Черкаса та інших, у нарадах взяли участь Я. Остапчук, С. Шміґер, А. Шміґельський [33, с. 303, 304]. 1 квітня 1896 р. у Тернополі Д. Остапчук мав організувати селянське віче, але місцевий староста заборонив його проведення. Тоді Д. Остапчук скликав таємні, “довірочні” збори, на які, зокрема, приїхав В. Будзиновський, редактор часопису “Радикал”, що упродовж 1895–1896 рр. видавався у Львові. Там, за винятком Коломиї, виходила фактично уся преса РУРП. Однак є відомості, що на Збаражчині місцеві радикали висували ідею розпочати видання своєї преси [38, с. 72].

Під час згаданих зборів, що відбулися 1 квітня 1896 р. у Тернополі, з’явився жандарм та наказав припинити наради. Він мотивував це тим, що організатори зборів особисто не знали присутніх там осіб. Зауважимо, що згідно з тодішніми австрійськими законами про збори, таємні наради могли проводитися без дозволу влади. Проте усі учасники зборів мусіли мати запрошення, а організатори заходу мали знати їх особисто [33, с. 293]. В. Будзиновський, який виступив проти незаконної спроби жандарма заборонити збори, був за це заарештований. На знак протесту він навіть оголосив голодування. 5 квітня 1896 р. В. Будзиновський був засуджений на місяць арешту, а звільнили його під грошову заставу [42, с. 125; 26, с. 142].

У вересні 1896 р. відбувся V з’їзд РУРП у Львові. На зборах серед інших виступили П. Думка, А. Шміґельський, М. Черкас і С. Гарматій. На з’їзді обговорювалося також питання чергових парламентських виборів, призначених на початок 1897 р. [20, с. 2; 25, с. 292]. Від Тернопільщини до головної управи партії увійшли П. Думка та А. Шміґельський. Вони обидва разом з М. Черкасом увійшли до складу виборчого комітету [21, с. 1].

У справі виборів певний інтерес викликає колективний лист-звернення від 24 вересня 1896 р. з м. Борщів. Його авторами виступили Р. Ярославич, який у 1895 р. виїхав на Тернопільщину для проходження лікарської практики [30, с. 3] та місцевий адвокат Михайло Дорундяк і його помічник Ієронім Калитовський. У листі, адресованому, очевидно, головній управі РУРП у Львові, зазначалося, що партії не варто проводити передвиборчу кампанію до парламенту самостійно. На думку авторів листа, не було округів, де б РУРП могла сподіватися на перемогу, та й то часткову. На виборах у сільських округах потрібно було організувати спільний комітет з іншими українськими опозиційними силами та здобути максимум один-два мандати. Проте на виборах до загальної курії слід було діяти спільно з польськими партіями, передусім з Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії (СДПГіС) і селянським “Стронніцтвом людовим”, при тому підтримувати кандидатів, незалежно від національної приналежності. За умови відхилення РУРП названих пропозицій, радикали Борщівського повіту відмовлялися підтримувати партію. Наприкінці листа містилися рекомендації щодо організації радикальної партії та ведення нею агітаційно-пропагандистської роботи [11, арк. 1, 2].

У листопаді 1896 р. у Збаражі відбулося народне віче, у якому взяли участь радикали Тернопільського і Скалатського повітів. Крім І. Франка, на віче виступали А. Шміґельський та Антін Грицуняк [33, с. 315, 316]. На згаданому вічі І. Франко почув від А. Грицуняка оповідання “Свинська конституція”. Незабаром І. Франко переклав цей сатиричний твір на німецьку мову та опублікував його у віденському часописі “Die Zeit” [7, арк. 16].

2 лютого 1897 р. у Тернополі відбулися збори селян з Тернопільського повіту. Зібрання було організовано за ініціативи П. Думки та С. Гарматія й присвячено передвиборчій акції. Нарадами зборів керував Д. Остапчук, депутат Галицького сейму, а серед присутніх членів РУРП був І. Франко. У ході тривалих дискусій вибрано селянський комітет та ухвалено самостійно проводити передвиборчу акцію до сільської курії, щоб "не дати собі нікому накинути кандидата" [16, с.50].

10 лютого 1897 р. у Тернополі відбулися передвиборчі збори. До сільської курії від виборчого округу Тернопіль-Збараж-Скалат висунено кандидатуру І. Франка [16, с. 53]. На Тернопільщині, крім І. Франка, РУРП висунула ще дві кандидатури – С. Шміґера та Р. Ярославича. С. Шміґер безуспішно кандидував до сільської курії у Тернопільському повіті, де перемогу здобув Л. Пінінський [24, с. 192; 33, с. 321].

Вибори до загальної курії відбулися 11 березня 1897 р. У виборчому окрузі № 15 Борщів-Заліщики-Чортків-Гусятин-Теребовля-Скалат мандат здобув Р. Ярославич [10, арк. 1 зв.; 9, арк. 12–13]. РУРП намагалася здобути мандат на додаткових виборах до австрійського парламенту. У виборчому окрузі № 25 Бучач-Чортків – частина Теребовлянського повіту до сільської курії, замість померлого у лютому 1898 р. депутата К. Городиського, кандидатом від РУРП виставлено В. Будзиновського. На початку виборчої агітації йому намагався допомагати Петро Новаковський, брат Степана Новаковського, депутата РУРП у Галицькому крайовому сеймі. Проте з початком передвиборчої кампанії П.Новаковський був заарештований і ув'язнений у слідчому ізоляторі. 23 травня 1898 р. мандат здобув урядовий кандидат М. Блажовський [42, с.145, 146].

У квітні 1898 р. після складення мандату Л.Пінінським у виборчому окрузі № 27 Тернопіль-Збараж-Скалат оголошено додаткові вибори до Державної Ради від сільської курії. У названому окрузі РУРП виставила кандидатуру І. Франка. Його опонентами стали поляк Дзівінський і двоє українців. Серед них був Е. Гладішовський з Тернополя, який мав підтримку намісництва. Натомість від "Всенародного руського комітету" висунено кандидатуру В. Будзиновського [28, с. 444; 42, с. 146].

У Тернопільському повіті агітацію за І. Франка мав проводити Семен Вітик. 14 травня 1898 р. відбулося віче у с. Тарасівка, на якому І. Франко виступив з доповіддю про скасування панщини [2, с.483, 484]. 17 та 19 травня І.Франко виступив на вічах у Тернополі та Підволочиську. Учасники названих віч одногосно підтримували його кандидатуру [28, с. 444]. Наприкінці травня відбулися великі передвиборчі збори у Старому Скалаті (тепер Підволочиській район Тернопільської області), на яких виступив І.Франко [6, с. 389]. У ході виборчих зловживань та фальсифікацій І. Франко не здобув мандату. Різниця у голосах була незначною: 256 за І. Франка, проти 266 на користь Е. Гладішевського [28, с. 444].

13 вересня 1897 р. у Збаражі відбулася партійна нарада, на якій вибрані делегати на VI з'їзд партії. На черговому з'їзді РУРП, який відбувся у вересні 1897 р. у Львові, були присутні П. Думка, А. Шміґельський, С. Шміґер і М. Черкас [4, с. 163; 22, с. 2, 3; 23, с. 2]. Від Тернопільщини до складу головної управи РУРП, що була обрана 20 вересня 1897 р., увійшли Р. Ярославич (м. Борщів), Д. Остапчук (с. Тарасівка), П. Думка (с. Купчинці), М. Черкас (м. Підволочиськ) та А. Шміґельський (с. Залужжя) [12, арк. 1].

Наприкінці 1890-х рр. молодші члени РУРП активно виступали за перетворення партії у соціал-демократичну. Складну внутріпартійну ситуацію обговорювали також збаразькі радикали А. Шміґельський, Я. Остапчук та С. Шміґер на початку жовтня 1898 р. Особливу увагу вони звернули на потребу реорганізації партії [5, с.395]. 30 жовтня 1898 р. на VII з'їзді РУРП делегати Г. Гарматій і П. Думка, підтримуючи позицію І. Франка, висловилися проти об'єднання радикалів із польськими соціал-демократами. Лише Я. Остапчук і Р. Ярославич відстоювали ідею перетворення радикальної партії в соціал-демократичну [17, с. 100].

7 травня 1899 р. головна управа РУРП більшістю лише в один голос ухвалила рішення про перехід радикалів на соціал-демократичні позиції. Після цього до управи РУРП почали надходити листи-протести, у тому числі від селян Скалатського і Тернопільського повітів [17, с.101]. Я. Остапчук, який прихильно ставився до переходу радикалів у соціал-демократичний табір, застерігав, що таке рішення міг ухвалити лише з'їзд партії. 21 травня 1899 р. вирішено зберегти самостійність РУРП. Після розколу радикальної партії до сфери впливів українських соціал-демократів потрапили селяни Тернопільського, Скалатського та Збаразького повітів [15, с. 66; 17, с. 102].

17–18 грудня 1899 р. у Львові відбувся IX з'їзд РУРП. С. Данилович, який працював адвокатом у Тернополі та С. Гарматій з Тернопільського повіту були обрані (поряд з І. Бородайкевичем з Тлумаччини) в числі заступників М. Павлика, голови з'їзду. С. Даниловича, П. Думку та М. Черкаса обрано до складу організаційної комісії з'їзду [18, с. 2]. На партійному з'їзді названі радикали виступили з доповідями [18, с. 3, 4].

Таким чином, РУРП відіграла важливу роль у суспільно-політичному житті Тернопільщини останніх десятиліть XIX ст. За короткий проміжок часу радикальній партії вдалося суттєво зміцнити свої позиції у регіоні. Свідченням цього стало, зокрема, проведення передвиборчих кампаній та безпосередня участь членів РУРП у періодичних виборах до австрійського парламенту та Галицького крайового сейму. Незважаючи на урядові фальсифікації і тиск з боку місцевої влади, радикалам вдалося здобути відповідно по одному мандату від Тернопільщини до Галицького крайового сейму (Д. Остапчук) та Державної Ради (Р. Ярославич). У Тернополі чи інших населених пунктах краю в досліджуваний період не було проведено жодного з'їзду радикальної партії, порівняно зі Львовом. Незважаючи на це, РУРП на теренах Тернопільщини здійснювала свою практичну діяльність та зробила чимало у справі піднесення національної свідомості місцевого українського населення.

Список використаних джерел

1. Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 3, од. зб. 1602, с. 55–57. // Листи до Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lnu.edu.ua/istoryky/franko-letters/dbr/index.php>.
2. Там само, од.зб. 1610, с. 481–484.
3. Там само, од. зб. 1624, с. 29–30.
4. Там само, од. зб. 1626, с. 161–164.
5. Там само, од. зб. 1626, с. 395–396.
6. Там само, од. зб. 1635, с. 389–390.
7. Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка, відділ рукописів, ф. 29, оп. 1, од. зб. 170, 31 арк.
8. Там само, ф. 167, оп. 2, од. зб. 1128, 18 арк.
9. Там само, од. зб. 3555, 27 арк.
10. Там само, ф. 252, оп. 1, од. зб. 981, 2 арк.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 387, оп. 1, спр. 17, 2 арк.
12. Там само, ф.663, оп.1, спр.179, 436 арк.
13. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша. – Львів: Національна Академія Наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 174 с.
14. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський / [упор. А.Шацька; коментар Б.Янишина; ред. Л.Винар, М.Жулинський]. – К.: ВД "Стилос", 2010. – 1120 с.
15. Будзиновський В. Смішне в поважнім / В. Будзиновський // Нові шляхи. – Львів, 1930. – Том 9. – С. 64–68.
16. Возняк М. Іван Франко і баденівські вибори 1897 року / М. Возняк // Іван Франко. Статті і матеріали: Збірник четвертий. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1955. – С.46–74.
17. Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т.СХХІІ. – С. 71–110.
18. Дев'ятий з'їзд русько-укр[аїнської] радикальної партії // Громадський Голос. – Львів, 1900. – 1. січня, Ч. 1. – С. 2–5.
19. Животко А. Нарис історії української преси (Курс лекцій) / А. Животко. – Подєбради: Український Технічно-Господарський Інститут позаочного навчання, 1937. – 108 с.
20. З'їзд партії радикальної // Дїло. – Ч.208. – 16 (28) вересня 1896. – С. 2–3.
21. З'їзд партії радикальної // Дїло. – Ч. 209. – 17 (29) вересня 1896. – С. 1.
22. З'їзд руської партії радикальної // Дїло. – Ч. 203. – 9 (21) вересня 1897. – С.2–3.
23. З'їзд руської партії радикальної // Дїло. – Ч. 204. – 10 (22) вересня 1897. – С.2–3.
24. Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. / М. М. Кравець. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 237 с.
25. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів / К. Левицький. – Львів: З друкарні оо.Василіян у Жовкві, 1926. – 736 с.
26. Легкий М. Іван Франко та В'ячеслав Будзиновський: штрихи до взаємин на тлі доби / М. Легкий // Записки НТШ. Праці Філологічної секції. – Львів, 2009. – Т.СCLVII. – С. 134–146.
27. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С.413–450.
28. Макаруч С. Відносини між Русько-українською радикальною партією і Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії у 90-х роках XIX століття / С. Макаруч // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 437–447.
29. Малєць Н.Б. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука (1873–1959): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. Б. Малєць. – Львів, 2007. – 17 с.
30. Надіслане. Лїкарь др-ъ Р.Яросевич // Дїло. – Львів, 1895. – Ч.118, 11 мая (30 червня). – С. 3.
31. Н[евестюк] Я[ків]. Радикалізм на провінції. (Перший виступ радикальної програми) / Я[ків] Н[евестюк] // Народ. – Львів, 1891. – Ч.9, 1. л[атинського] мая. – С.145–147.
32. Олесницький С. Сторінки з мого життя / С. Олесницький / [упоряд.: М. М. Мудрий, Б. О. Савчик; авт. вступ. ст. О. Г. Аркуша; авт. прим. та комент. М.М.Мудрий]. – Львів: Вид-во ЛОБФ "Медицина і право", 2011. – 432 с.
33. Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини (думки і спогади з мого життя) / Я. Остапчук // Збаражчина: збірник споминів, статей і матеріалів. – Бр., б.м. – С. 181–417.
34. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М.Павлик. – Т.VIII (1894–1895). – Чернівці, 1911. – 293 с.
35. Перші збори радикального товариства політичного "Народна Воля" в Коломиї // Дїло. – Ч.159. – 19 (31) липня 1893. – С.1–2.
36. Спогади про Івана Франка / [упоряд., вступ. стаття і прим. М.І.Гнатюка; худож. оформл. Б.Р.Пікулицького]. – Львів: Каменяр, 1997. – 635 с.
37. Стахів М. Нариси з історії національно-суспільного руху в Галичині 1772–1890 рр. (З углядженням Збаражчини) / М.Стахів // Збаражчина: збірник споминів, статей і матеріалів. – Бр., Наукове Товариство ім.Шевченка Український Архів т. XVII. – С. 9–180.
38. Стефанік В. Повне зібрання творів: в 3 т. – Том третій: Листи. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1954. – 330 с.
39. Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму / Ігор Чорновол. – Львів: Тріада плюс, 2010. – 228 с.
40. Юбілей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова // Народ. – Львів, 1895. – Нр.1 і 2, 1 і 15 янв. – С.1–6.
41. Himka J.-P. Socialism in Galicia.The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890) / J.-P. Himka. –

Cambridge, 1983. – 244 p. 42. Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914 R. Tomczyk. – Szczecin, 2007. – 422 s.

Юрий Яковлев

РУССКО-УКРАИНСКАЯ РАДИКАЛЬНАЯ ПАРТИЯ НА ТЕРНОПОЛЬЩИНЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Сделано попытку выяснить место и роль Украинской радикальной партии в общественно-политической жизни Тернопольщины на протяжении 90-х гг. XIX в. Прослежено предпосылки образования и освещено главные направления организационно-политической работы партии на протяжении исследуемого периода. Проанализировано участие радикальной партии в избирательных компаниях в Государственный совет (австрийский парламент) и Галицкий краевой сейм, которые происходили на территории края. Показано деятельность Дмитрия и Яцка Остапчуков, П.Думки, А.Шмигельського, С.Шмигера и других деятелей УРП, которые активно работали на Тернопольщине. Охарактеризовано отношение местных радикалов к политическому противоборству и внутренней борьбе внутри радикальной партии.

Ключевые слова: Русско-украинская радикальная партия, Тернопольщина, радикалы, парламент, сейм.

Yuriy Yakovlev

RUSS-UKRAINIAN RADICAL PARTY IN THE TERNOPIL REGION DURING IN THE END OF THE SIXTH CENTURIES

An attempt to explain the role and place of Russ-ukrainian radical party in social-political life of Ternopil region during the 90th of nineteenth century. Followed reasons of organization and illuminated the basic directions of organizational-political work of the party during the study period. The analysis participation a radical party in the elections to the State council (austrian parliament) and the diet of Galicia, which took place within the region. Showing activity Dmytra and Yatska Ostapchukiv, P.Dumky, A.Shmihelskoho, S.Shmihera and other figures of RURP, who actively working in the Ternopil region. The characteristic attitude of local radicals to the political clash and inside struggle within the radical party.

Key words: Russ-ukrainian radical party, Ternopil, radicals, parliament, diet.

УДК [37.043.2-055.1/.2:305]:37.017(477.83/.86)“18/19”

Анна Вараниця

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ВИХОВАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена особливостям гендерного виховання у Східній Галичині другої половини XIX – початку XX ст. Основною проблемою у цей період стає виховання дівчат та хлопців у національному дусі, відповідно до вимог, які диктували національні рухи. Практична реалізація їх положень залежала від соціального статусу та національно-політичної орієнтації батьків. Впровадження загальної обов'язкової освіти поставило перед суспільством питання коєдукації, що викликало дискусії серед представників тогочасної педагогічної думки. Незважаючи на впровадження у державне початкове шкільництво спільного навчання для дівчат та хлопців, остаточне рішення у цьому питанні залишалося за батьками, адже можливою альтернативою були приватні школи та домашнє навчання.

Ключові слова: гендерне виховання, національне виховання, коєдукація, Східна Галичина, навчальні заклади.

Виховання, як процес підготовки дитини до дорослих соціальних ролей, завжди скероване на певний ідеал, який підпорядковується уявленню вихователя про ідеальну людину. Набір передбачених таким уявленням якостей, рис і вмінь з часом змінюється відповідно до вимог, які ставить суспільство до людини. Перетворення у структурі суспільства, які відбувалися у Східній Галичині другої половини XIX – початку XX ст., відкрили шлях до зміни соціального статусу особи. Внаслідок цього традиційні ролі, зокрема гендерні, закріплені за людиною домодерної доби, поступово почали втрачати актуальність. Перед батьками та педагогами постало нове завдання –

виховати людину модерного типу – активну, самостійну, освічену і мислячу, тобто таку, яка не віддає своє життя під владу фатуму, а сама творить власну долю.

Наукова новизна дослідження полягає у відображенні тих аспектів гендерного виховання Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст., які раніше залишалися поза увагою, сюди, передусім, належить проблема коєдукації, а також особливості тогочасного національного виховання з урахуванням статевих відмінностей вихованців.

Мета цієї статті полягає у простеженні та виокремленні основних тенденцій гендерного виховання у Східній Галичині другої половини XIX – початку XX ст. Завданням є спроба розкрити причини і зміст перетворень, які принесла модерна епоха у виховання дівчат та хлопців, а також визначити пріоритети новочасних виховних ідеалів.

Об'єктом вивчення виступає гендерне виховання у Східній Галичині другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є проблеми зміни гендерних виховних ідеалів та стереотипів, перетворення національного виховання у обов'язковий елемент виховного ідеалу незалежно від статі, перехід до коєдукації і дискусії щодо цього в педагогічній думці, а також можливі альтернативи спільному вихованню хлопців та дівчат. Окрім теоретичних аспектів гендерного виховання, предметом вивчення також виступає питання їх практичного впровадження у життя.

Проблеми гендерного виховання фрагментарно відображені у низці досліджень з історії та педагогіки. Часто це питання розглядається у ширшому контексті процесу виховання. Наприклад, у праці Г. Ващенка підхід до хлопців та дівчат поданий як один із аспектів традиційного виховного ідеалу українців [1–2]. У контексті національного виховання гендерні питання розглянуто у роботах Н. Сабат [3], Б. Ступарика [4–5], С. Мождзєня [6] та М. Чепіль [7].

Окрім праць з історії педагогіки, важливими є дослідження про зміну становища жінки в суспільстві у досліджуваний період. До них належать роботи М. Богачевської-Хом'як [8–9], О. Маланчук-Рибак [10–12], І. Черчович [13–16], Г. Матушек [17]. Праці окремих авторів присвячені чоловічій або жіночій освіті [18].

Проблема гендерного виховання у Східній Галичині другої половини XIX – початку XX ст. відображена у численних джерелах. Найповніше її репрезентують окремі видання праць тогочасних педагогів і мемуаристика. Якщо педагогічні рекомендації дозволяють простежити теоретичні підходи, то спогади показують практичний бік їх впровадження у життя, передають індивідуальні враження.

У статті також використано статистичні дані про жіночу освіту та коєдукацію, що містяться у звітах крайової шкільної ради [19].

Модернізаційні зміни були стрімкими й об'ємними за масштабом, тому пристосуватися до них і жити згідно з вимогами часу для людини було надзвичайно складно, адже світ навколо суттєво змінився упродовж одного покоління. На цьому ґрунті виникла проблема: як покоління, що вирросло на традиційній світоглядній основі, може навчити своїх нащадків жити в новочасних умовах. Виникали питання: як виховувати, чому навчати, який досвід потрібно передати і які цінності закласти. Відповідь на ці питання шукали не тільки батьки, але й суспільство та держава, що конструювала модерний образ ідеального громадянина. Цю проблему влучно охарактеризував Б. Лондинський у праці "Доросла панна в родині і суспільстві": "Аж занадто добре здаємо собі справу зі труднощів, які нам випало подолати. Від Гофманової до сьогоднішнього дня минуло добрих півстоліття, а еволюція поступу принесла стільки нових відтінків у поточному житті, стільки разючих змін і яскравих відскоків від давньої суті понять, що розмови про речі повсякденні і громадські, при цьому розмови товариські і загальнодоступні, з нашими дітьми не належать щонайменше до найлегших справ" [20, s. IV].

Для домодерного періоду стрижнем виховання був зв'язок із релігією. Саме християнські цінності творили уявлення про добре чи погано виховану людину. Християнська мораль у традиційному становому суспільстві відіграла роль основного аргументу доцільності розподілу соціальних ролей. Для вищих верств суспільства, зокрема шляхти, це означало узгодження їх соціально-економічної домінантності з духовними пошуками та самовдосконаленням, на що у них була можливість, оскільки представники цього стану були освіченими, тобто могли читати релігійну літературу, матеріальне становище дозволяло їм виступати меценатами церковних інституцій, а значну кількість вільного часу можна було присвятити молитвам чи іншим духовним практикам. Щодо селянства, то у його випадку християнські цінності покори, самопожертви та убогості обумовлювали потребу миритися зі своїм становищем і приймати труднощі як випробування з надією на винагороду – якщо не від людей, то від Бога.

Релігійна мораль була аргументом не тільки у питанні станового поділу суспільства, але й у розподілі соціальних ролей між чоловіком та жінкою. На основі християнського ідеалу чоловіка та

жінки з певним набором якостей, притаманних конкретній статі, виховувалися діти упродовж багатьох поколінь. Чоловік виступав як голова, особа, що несе відповідальність і встановлює правила, а жінка – як підвладна чоловікові, фактично не дієздатна самостійно людина. Різнилися також завдання статей: дім чоловіка – світ, світ жінки – чоловік.

Принципова різниця у завданнях диктувала відмінності у вихованні дівчинки та хлопчика з наймолодших років. Різними, відповідно, були й виховні ідеали, що підпорядковувалися традиційним гендерним стереотипам. Особливістю цього періоду була порівняно незначна увага батьків до дітей. Це диктувалося високим рівнем народжуваності та смертності. Так, наприклад, А. Бесікерський згадував, що у родині його батька В. Бесікерського, сина заможного каштеляна, народженого 1797 року, окрім нього було ще двадцять двоє дітей (троє від першого шлюбу батька, а ще двадцять, у тому числі В. Бесікерський, – від другої дружини), проте до сімнадцяти років дожили тільки восьмеро з них [21, s. 18]. Щодо виховання у сім'ї він зауважував: "Таким численним потомством замолоду не займався ні дід мій, ні бабця, бо вони мали виконувати інші обов'язки" [21, s. 19]. Вихователями у цій родині були управителі маєтків, до яких дітей відправляли невдовзі після народження. До батьківського дому сини поверталися у семирічному віці, щоб спільно із братами брати уроки у приватного учителя; натомість доньки залишалися під опікою економів і управителів маєтками аж до шлюбу.

Щодо виховання дітей у селянських родин, то гендерний розподіл тут проходив по лінії виконання обов'язків, оскільки діти у селах з раннього віку допомагали батькам у щоденній праці. Важливу роль для засвоєння гендерних ролей відіграла конкретність функцій і близькість до батьків: донька, яка кожного дня бачила чим займається мати і сама поступово включалася у цю роботу, чітко усвідомлювала, які обов'язки покладаються на жінку. Те ж саме стосувалося синів, які з раннього віку вчилися від батька бути чоловіком. Порівнюючи цей аспект гендерного виховання у селянських і шляхетських родин, можна зауважити, що усвідомлення ролі чоловіка та жінки в останніх не було настільки глибоким, адже у свідомості дітей повсякденні справи батьків, які були більш віддаленими, часто не викликали асоціацій з конкретними діями, а отже гендерний розподіл обов'язків був більш абстрактним. Уявлення про те, що мають робити чоловіки та жінки, діти з заможних сімей засвоювали, головним чином, теоретично, на підставі правил та стандартів поведінки.

Виховні ідеали й гендерні стереотипи домодерної доби упродовж століть настільки вкоренилися у суспільну свідомість, що відхід від них довго вважався нереальним. У цьому відході й не було потреби, адже досвід, що передавався з покоління у покоління і був підставою для виховання, залишався визначальним морально-ціннісним орієнтиром і давав вичерпні відповіді на питання, що поставали перед людиною упродовж життя. Однак суспільно-політичні та економічні перетворення у Східній Галичині другої половини XIX – початку XX ст. суттєво вплинули на підходи до виховання. Зниження народжуваності, що, з одного боку, пов'язувалося зі свідомим обмеженням кількості дітей у родині світської інтелігенції, а з іншого – з порушенням стабільності матеріального становища селянства, а також зменшенням дитячої смертності [22, с. 214], призвело до зростання уваги батьків до окремої дитини й одночасно підвищення очікувань і вимог до неї. Загальним виховним ідеалом стала чесна, активна, морально стійка, чиста духовно і розвинена фізично та інтелектуально особа [23, с. 457], "щоб їй було добре і з нею було добре" [24, s. 3].

Мета виховання, хоч і далі співпадала з релігійними уявленнями про сенс людського життя, включала вимоги національного характеру, тобто доповнювала виховний ідеал патріотичними рисами. Це стало безпосереднім наслідком загострення у провінції міжнаціональних протиріч та утвердження в громадській думці ідеї виховання національно свідомого покоління [25]. Це означало підвищення уваги до світоглядних установок дівчини. Цікавий образ, представлений у вірші, "Молитва польської дівчинки" Е. Радзиковського. Дівчина, з одного боку, володіла такими стереотипними жіночими рисами, як покірність, послух та певна наївність, з іншого – у ній присутній недитячий патріотизм, так, наприклад, останні рядки у дослівному перекладі з польської мови звучать так: "Тож і цю молитву польського дівчати прийми, о Боже великий, в батьківські обійми. Бо вона з душі моєї виривається, як схлипи: Вітчизну і волю поверни нам Пане" [26].

Майбутня роль, як жінки, все ще ґрунтувалася на уявленнях про традиційні функції матері та дружини, але їх сенс набував нового змісту: дівчинка повинна була рости настільки свідомою національно, щоб у дорослому віці виховати власних дітей патріотами.

Дуже показово у цьому контексті була промова Я. Строкової, виголошена на засіданні "Товариства народних шкіл" у Кракові 12 квітня 1894 р. [27]. Вона зводилася до тези про тісний зв'язок між національним вихованням дітей і майбутнім нації. Обов'язок виховувати патріотів лягав саме на жінок, навіть у тексті доповіді постійно фігурувало звертання "О Мамо-Полько". Національний чинник ще більшою мірою був присутнім у вихованні юнаків, проте з іншою метою:

якщо дівчинка у майбутньому мала виростити патріотів, то хлопчик мав стати захисником національних інтересів. Про це, даючи настанови матерям, також говорила Я. Строкова: "Якщо син твій, о Мамо-Полько, має вирости оборонцем свободи і вірно служити Батьківщині, то все ж мусиш ти його дух гартувати і навчити його бути мужнім, безстрашним, відважним, войовничим, чи то на полі битви, чи в щоденному житті з нашим ворогом, так щоб ніколи його серце не замкнулося, а чоло не покрив рум'янець ганьби" [27, с. 20–21].

Національний аспект у гендерному вихованні переважно був присутнім у родинях шляхти, світської інтелігенції та греко-католицького духовенства й ґрунтувався на особистій національній позиції батьків, яку фактично копіювали діти обох статей, дівчатка, будучи більш емоційними, часом навіть вбирали вплив патріотичних настанов у радикальнішій формі. Наприклад, Р. Потоцька, донька графа А. Потоцького, згадувала про своє ставлення у ранньому дитинстві до ув'язнення батька так: "Щодня зранку і ввечері молилися за Вітчизну, і за батька, і щоб пробачити недругам нашим, бо так нас мама вчила, але я знала, бо була вже трирічною дівчинкою, що ненавиджу австрійків, бо то вони у всьому винні. Знала теж, що батько у в'язниці, бо любить Вітчизну, тож і я хотіла б бути у в'язниці, бо люблю Батьківщину, але австріякам ніколи не пробачу..." [28, с. 24–25].

Національне виховання юнаків також найчастіше спиралося на приклад дорослих. Так, С. Шухевич згадував: "В моїх родичів я ніколи не чув, аби колинебудь виражували погорду або ненависть до поляків, німців або жидів. Зате бабка, хоч залюбки говорила по-польськи, поляків на перехід не терпіла. Як не є, тато боронив своїх парохіян перед польщенням і вважав спричинником польщення не польських селян, а інтелігенцію, головню польських ксьондзів, і виступав не проти загалу поляків, а проти інтелігенції. Виступав дуже проти лихварства жидів і всяких інших типів, що використовували селян. Це наставлення моїх родичів перейшло і на мене, і я не можу сказати, щоб я колинебудь чув ненависть до якогось чужого народу, хоч не раз у житті приходилось мені немало терпіти від членів чужих народів" [29, с. 60].

На межі XIX–XX ст. національне виховання, хоча і набуло значного поширення та сформувало певною мірою войовничий виховний ідеал хлопця та чоловіка, повсюдним не стало. Повсякденні практики у Східній Галичині не були тотожними до політичної боротьби національних рухів. Так, наприклад В. Баліцький згадував, що українську мову знав з дитинства й активно використовував її у спілкуванні з товаришами, ця близькість з українцями в дитинстві створила у його свідомості позитивний образ представників руської національності на все життя [30, с. 4]. Подібно і М. Опалек відчував "симпатію до братнього народу і потребу товариського співжиття з русинами-ровесниками з дитячих років" [31, с. 23].

Складнішою ситуація з національним вихованням дітей була в національно змішаних шлюбах. Наприклад, Ю. Шнайдер, що виховувалася у родині асимільованого німця та доньки греко-католицького священика, позитивно сприйняла українську культуру. Про це вона згадувала так: "Я вже з дитинства чула, відчувала свою окремішність, окремішність нашу як роду natione Ruthenus, русин, українець за національністю. Я мала почуття права до існування і бажання залишатись собою... Величавість нашого обряду, чар слова і рідної мелодії будили почуття любові до рідної землі, до рідного народу" [32, с. 34]. Діти Ю. Шнайдер, натомість, питання національної ідентичності вирішили інакше: син услід за батьком став поляком, старша донька, що вийшла заміж за німця, ідентифікувала себе як німкеня, і лише молодша дочка вважала себе україркою [32, с. 4].

Помітні зміни до гендерного виховання внесла освітня політика держави. Державний закон про відносини церкви і школи від 25 травня 1868 р. встановлював світський характер школи та звів до мінімуму вплив духовенства на навчання та виховання дітей [33]. Проте це ще не означало загальної зміни, адже стосувалося винятково школи, яку відвідувала незначна частина дітей. С. Залеський, автор праці "Темнота в Галичині у світлі цифр і фактів 1772–1902: чорна книга галицького шкільництва" зазначав, що на 1841 рік один учень припадав на 63 мешканці [34, с. 14]. Цю ситуацію змінив державний шкільний закон від 14 травня 1869 року, який увів шкільний обов'язок для усіх дітей віком 6–14 років незалежно від їх соціального походження і статі [35].

Внаслідок запровадження державних законів 1860-их років школа стала важливим, після родини, чинником виховання. Загальний шкільний обов'язок спричинив нові проблеми, розв'язання яких мало знайти суспільство та батьки. Механізмом їх вирішення, а водночас і шляхом пристосування до нових реалій життя, стала трансформація універсального регулятора у виховному процесі з досвіду в наукові знання, здобути яке необхідно було під час навчання. Зокрема, польський педагог П. Хмельовський зазначав, що знання є фактично тим самим досвідом поколінь, тільки стосується не побутової сфери і світу уяви, а ширшого контексту пізнання навколишньої дійсності методом спостережень та експериментів [36, с. 9].

Освіченість на тлі загальних змін швидко стала частиною виховного ідеалу для юнаків. Соціальна мобільність дозволила вихідцям фактично з усіх суспільних прошарків претендувати на

підвищення соціального статусу, що було нерозривно пов'язано з професійною діяльністю і матеріальним станом. Тому батьки, незважаючи на власне становище у суспільстві, намагалися дати синам якнайкращу освіту. Вимога освіченості також поширилася на дівчат. Для них необхідність здобуття освіти пов'язувалася як із ідейним кліматом, так і з фінансовим становищем батьків. У першому випадку освіту дівчині давали з метою підвищення її цінності як матері та дружини [37], адже "щоб родини могли стати такою підвалиною справді народного життя, треба конче образования рускому жіноцтву" [38, с. 52]. В іншому випадку причиною була матеріальна неспроможність батьків забезпечити доньці утримання до заміжжя. Зрештою освіченість була повністю інтегрована у виховний ідеал дівчинки. Ілюстрацією цього може служити вірш Северини Духінської, що у дослівному перекладі українською мовою звучав так: "Чудово коли в неділю рано дівчинка з книжечкою клянчить в костелі, з книжок розум до голови прибуває, в книжка належну забаву вміщає" [39, с. 87].

Найскладнішим було питання практичного впровадження закону 1869 року, адже це потребувало значних матеріальних ресурсів на будівництво народних шкіл. Ще більш витратним для крайового бюджету було б створення окремих шкіл для дівчат і юнаків або навіть запровадження паралельних класів, оскільки оплата праці учителів на кожну школу збільшувалася б удвічі та й самих кваліфікованих педагогів було і так недостатньо. Єдиним виходом стало введення у державних початкових школах коєдукації – спільного навчання юнаків і дівчат. Коєдукація стала поворотним моментом у гендерному вихованні модерної епохи. Спільне навчання та виховання дітей 6–14 років, тобто у період, коли життєві установки лише формуються, стало причиною численних дискусій у середовищі інтелігенції та підштовхнуло до змін у домашньому вихованні. Ці зміни торкнулися, головню, виховання дівчат, оскільки коєдукація сприймалася не стільки як об'єднання в одному класі дітей різної статі, скільки як входження дівчат у середовище хлопців.

Серед інтелігенції Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст. погляди на коєдукацію розділилися. Прихильницями такого підходу були емансиповані жінки, які поступово виходили з суто домашнього простору. Здобуття дівчиною освіти, а тим більше нарівні з юнаками, вони вважали передумовою зростання ролі жінки в суспільстві та рівноправ'я обох статей: "Нічо так не вплине на спростування поглядів на жінку, на повалення традицій про висшість чи низшість одного пола над другим як спільне виховане... Коли привикнуть підчас довгих літ спільної науки бути трактовані на рівні з муштинами, коли само таки жите зсадить їх зі дотеперішнього педесталу спеціальної жіночости і поставить в ряди людей – коли вони мимоволі зростуть ся з ідеєю рівності всіх людей, тоді повинні зрозуміти ясно свої рівні права" [40]. Ще одним аргументом на користь коєдукації була природність змішаного чоловічого й жіночого середовища, яке наближало шкільну атмосферу до родинної, де присутні, окрім батька та матері, ще брати та сестри. Серед прихильників спільного навчання та виховання дівчат і юнаків були й особи з консервативними патріархальними поглядами. Позитивний вплив коєдукації вони вбачали у тому, що виховуючись спільно із юнаком, дівчина може зрозуміти його внутрішній світ і згодом стати йому кращою дружиною.

Противники коєдукації, значна частина яких були фаховими педагогами, підкреслювали особливості психології дівчат. Спільне навчання та виховання вони вважали недоцільним з педагогічної точки зору. Такі ідеї висловлювали, зокрема, К. Санте-Фуа [41, с. 181] та В. Серединський [42, с. 237–238]. Їх критику коєдукації можна звести до трьох тез. По-перше, так звана "відраза крові", тобто природжене табу на стосунки у межах роду, роблять спільне виховання дівчат і юнаків у родині природним, проте цей інстинкт не поширюється на інших осіб і від десятого року життя коєдукація створює спокусу. По-друге, швидший розвиток дівчинки під час навчання може викликати почуття неповноцінності та пригнобленості у юнака. Дівчинка, натомість, з віком починає фізично та інтелектуально поступатися хлопчику і, прагнучи дорівнятися до нього, працює понаднормово, що шкодить її здоров'ю. Третя теза заперечувала корисність коєдукації у взаємному пізнанні протилежними статями внутрішнього світу іншого, адже, споглядаючи щодня хиби та переживаючи суперництво у навчанні, юнаки та дівчата можуть втратити прихильність і повагу одне до одного. Доповнювала цю критику й консервативна громадська думка, звертаючи увагу на те, що "виховане в такому середовищі не відповідає жіночій місії... дівча відвикає від перебування дома, стає байдужою на всі прояви родинного життя і обезціняє жіноче" [43, арк. 9]. На практиці дискусії не принесли наслідків. Попри численні аргументи противників, коєдукація таки стала нормою для державних народних шкіл.

Незважаючи на те, що спільне навчання юнаків і дівчат стало загальною практикою, рішення про його прийнятність для власної родини залишалось за батьками. На їх вибір було три варіанти: державна народна школа з коєдукаційною системою, приватний навчальний заклад для дітей однієї статі, або ж домашнє навчання. Простежується певна залежність вибору моделі навчання

для доньки від національності батьків. На 1875–1876 навчальний рік найвищий відсоток дівчат, що навчалися в державних школах, становили єврейки – 58 % від усіх учнів єврейської національності, друге місце займали полячки – 45,18 %, відсоток доньок німців та українців був майже рівним, німкені становили 34,7 %, українки – 34,2 %. Серед учениць приватних шкіл перше місце займали українки – 85,3 %, друге – полячки, що становили 84,6 %, третіми були єврейки – 63,1 %, четвертими – німкені – 46,2 % [19, s. 19]. Щоправда, на вибір батьків, окрім коєдукації, суттєво впливали й інші чинники – мова викладання, фінансові можливості, якість і престижність освіти. Проте наслідки для формування гендерної свідомості це, безперечно, давало, адже визначало середовище, у якому дитина виховувалася.

Гендерний аспект педагогіки народної школи ґрунтувався на тезі про те, що до певного віку, приблизно до 10 років, дитина було, так би мовити, безстатевою, тобто розвиток проходив за одним сценарієм і методи виховання, відповідно, можуть бути однаковими. Для усіх дітей школа мала стати “не полем інтелектуальної муштри, а другим домашнім вогнищем, дорогим місцем у шкільному віці й вдячним спогадом на все життя, в якому вся його природа, зокрема те, що в ній найкраще, може рости і розвиватися” [44, s. 17]. Щодо покарань, то словесні методи, дієвість яких підкріплювалася авторитетом учителя, вважалися прийнятними для учнів обох статей [24, s. 56–72]. Фізичні покарання заборонялося застосовувати, як до юнаків, так і до дівчат. Щоправда, матеріали дисциплінарних розслідувань показують, що побиття застосовувалося частіше учителем-чоловіком до учня-юнака й у певних випадках каралися менш суворо. Так, наприклад, за побиття учениці учителя Львівської початкової школи звільнили без права подальшого працевлаштування на педагогічній посаді [45]. Учителя Тернопільського шкільного округу, що побив учня до крові, перебуваючи до того ж у стані алкогольного сп’яніння, з роботи не звільнили, через недостатню кількість учителів в окрузі, а тільки призначили дисциплінарне покарання у вигляді “переведення, до школи в місцевості де проживає окружний інспектор, і це під загрозою повної заборони праці на перший випадок повернення до пияцтва” [46, арк. 81–83].

Входячи у середовище хлопців, дівчата мали приймати деякі правила. Наприклад, В. Баліцький згадував про те, що для учениць бігати коридором на перерві заборонялося, вони мала постійно поводитися поважно, тоді як для юнаків рухливі забави були цілком нормальними. Правила, продиктовані гендерними стереотипами, поширювалися на зовнішній вигляд учениць. Їх одяг мусив бути темного кольору, на довгий рукав, спідниця або сукня мали бути на 10–15 см. вище кісточок, взуття типу “Schultze Naumburg”: шкіряне, без підборів з квадратним носком [47]. Щодо юнаків, то такі норми не встановлювалися. Гендерний аспект виховання дівчат у школі забезпечували також уроками рукоділля, які ще називали “жіночою працею”.

Приватні школи були доволі поширеним у середовищі шляхти та інтелігенції способом уникнення коєдукації. Часто такі навчальні заклади знаходилися під опікою монаших чинів, тому секуляризація освіти цих шкіл не торкнулася. Виховання, зокрема його гендерний аспект, залишалися дуже консервативними, а спілкування між юнаками та дівчатами було зведене до мінімуму. Так, наприклад у газеті “Шкільництво” містилася стаття про дівочу школу в Новому Сончі, катехит якої, бажаючи убезпечити учениць від спокус, організував на території школи каплицю, у якій проходили недільні богослужіння. Доцільність такого кроку катехит пояснював тим, що “в костелі знаходиться мішане товариство, а дорогою по вулиці учениці наражаються на різні спокуси, яких чесні дівчата зазнавати не повинні” [48]. Настільки значних обмежень до юнаків не застосовували, але у приватних школах для них також діяла сувора дисципліна.

Іншою альтернативою коєдукації було виховання та навчання вдома. Батьки або навчали дітей, принаймні початковій грамоті, або одразу наймали для них учителів. С. Шухевич згадував, що читати його та сестру вчив батько, якого дуже хвилювало, що донька засвоює грамоту швидше від сина: “я зачув, як тато говорить до мами, що сестра все ліпше “понує”, чим я, і що татові це справляло гризоту, бо боявся, що я буду туманом. Мама потішувала тата, що я ще дуже мало розвинутий і молодший від сестри на один і три чверти року. Тут вже зазначу, що я взагалі дуже помалу розвивався, і тому довго-довго мав з наукою великі клопоти” [29, с. 56]. Домашня освіта стала популярним способом приробітку для учителів початкових шкіл, майже кожен з них у певний період проводив приватні уроки. Учнями були як і дівчата, так і юнаки, проте для дівчат цими заняттями часто обмежувалася здобута освіта, тоді як для юнаків – це був етап, що передував вступу в середні навчальні заклади.

Поширення серед учнів грамотності означало їх включення до сфери впливу інформаційного простору через публіцистику та літературу. Загальний обсяг літератури і преси для дітей у цей час стрімко зростає. Друковане слово стало ще одним чинником впливу на формування особистості в дитячому віці. Художні твори та газетні статті створювали певні гендерні образи, які засвоювала дитина. Їх ознакою був доволі консервативний поділ ролей. Так, наприклад, газета “Дзвоник”

приписувала юнакам такі риси, як активність, ініціативність, здатність приймати рішення та вигадувати нові забави, вони могли бути неслухняними та проявляти незалежність [49–51]. На сторінках газети фігурували також патріотичні вірші для дітей, проте стаття героїв не уточнювалася або ж звертання скеровувалося до "сина Вітчизни" [52]. Подібних героїв-юнаків представлено також у літературі. Наприклад, у творі Б. Лепкого "Казка мого життя" хлопець поставав активним і допитливим, а мати пояснювала йому, що "хлопці бавляться і вчаться", а домашні обов'язки – це жіноча робота [53, с. 62].

Цілком відмінними були образи дівчаток. Їх змальовували слухняними, лагідними та милосердними. Фактично усі сюжети, у яких йшлося про добрі вчинки, "Дзвоник" пов'язував з діями дівчинки [54–56]. Цікаво, що більшість діалогів вона вела з матір'ю [57–58], що акцентує важливість її ролі власне для дочки, тоді як сюжети про маму та сина фігурували значно рідше.

Для героїнь казок щасливий кінець у здебільшого означав заміжжя, а взаємини між юнаком і дівчиною проходили по лінії сильніший-слабша, той, хто захищає – та, кого захищають. Так, наприклад, у одній із казок доброта і скромність бідної сільської дівчини звернула увагу короля, який врятував її родину від злиднів, а згодом одружився з нею [59, s. 7–10]. У іншій казці про дівчину-сироту, що пішла на службу до заможного графа, гендерні сюжети зображені так: "Аліса одягнена в рожеву сукню, чорне волосся скромно заплетене, красива і свята, як янгол, залюбки всім прислуговує" [59, s. 42], "здивований і розчулений найвищою мірою граф дивився на Алісу, як на істоту небесну" [59, s. 47], "граф звернувся до Аліси: "Дозволь, щоб я, як найласкавіший батько, заопікувався твоїм майбутнім і щастям" [59, s. 48].

Щасливим завершенням цієї казки також стало одруження графа і служниці. Характерним тут є ще один аспект – майнова нерівність, тобто такі казки прищеплювали дівчаткам мрії не лише про велике кохання, але й про вдалий шлюб [60–61]. Натомість, жодна казка не розповідала про випадки, коли б бідний хлопець одружився з принцесою чи графинею. Цей факт потрібно трактувати як один зі способів закріплення у свідомості дітей ідеї соціального домінування чоловіка.

Таким чином, значних змін зазнало гендерне виховання, що пов'язувалося з викликами часу, коли перед чоловіком та жінкою постали нові вимоги. До виховного ідеалу юнака та дівчини додалися такі риси, як патріотизм, освіченість та моральна готовність виконувати суспільно значущі функції.

Масова освіта, що поширилася з 60-их років XIX ст., гостро поставила проблему навчання дівчат та коєдукації. Незважаючи на значне поширення моделі спільного навчання та виховання дітей обох статей, популярністю продовжували користуватися альтернативні варіанти приватної чи домашньої освіти та виховання. У зв'язку тим, що більшість дітей до 14 років вже вміли читати, зріс попит на дитячу літературу, що стала одним із чинників гендерного виховання.

Педагогічна думка та реалії виховання дітей розвивалися у напрямі зближення виховних ідеалів юнаків і дівчат, що було нерозривно пов'язаним із процесами емансипації жінки та передачі її частини чоловічих, за традиційними уявленнями, ролей. Проте говорити про втрату патріархальних цінностей у цей період також не можна, адже дівчинку далі виховували насамперед як майбутню дружину та матір, а юнака готували до активної участі в житті суспільства.

Список використаних джерел

1. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко // Полтавський вісник. – 1994. – 192 с.
2. Ващенко Г. Праці з педагогіки та психології / Г. Ващенко // Твори. – К.: "Фада" ЛТД, 2000. – Т. 4. – 416 с.
3. Сабат Н. Національне виховання учнівської молоді Галичини (1869–1914): Монографія / Н. Сабат. – Івано-Франківськ: Видав. Третяк І. Я., 2008. – 244 с.
4. Ступарик Б. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 рр.) / Б. Ступарик. – Коломия: Вік, 1995. – 68 с.
5. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ: [б.в.], 1992. – 180 с.
6. Możdżeń S. Założenia ideowe grasy wychowawczej w galicyjskich szkołach ludowych / S. Możdżeń // Pedagogika Katolicka. – Nr 7. – 2010. – S. 86–95.
7. Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 рр.): Навчальний посібник / М. Чепіль. – Дрогобич, 2005. – 539 с.
8. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
9. Богачевська-Хомяк М. Дума України – жіночого роду / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Воскресіння, 1993. – 110 с.
10. Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: монографія / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 500 с.
11. Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика феміністичного руху в Україні та Польщі першої половини XX ст. (історіографія та історіософія проблеми) / О. Маланчук-Рибак // Проблеми слов'янознавства. – 1999. – № 50. – С. 153–165.
12. Маланчук-Рибак О. Соціально-християнський фемінізм: галицька ідеологічно-організаційна модель / О. Маланчук-Рибак // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. – Ч. 1. – Львів, 2002. – С. 229–245.
13. Черчович І. Конструювання образу жінки-українки у Львові на початку XX століття / І. Черчович // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: Львів: місто – суспільство – культура / [За ред. О. Аркуші, М. Мудрого]. – Львів, 2012. –

Т. 8, ч. 1. – С. 411–420. 14. Черчович І. Жінка в родині греко-католицького священика у Галичині другої половини ХІХ – початку ХХ століття / І. Черчович // Історія релігії в Україні. – Львів, 2012. – С. 503–516. 15. Черчович І. Образ жінки-русинки в русофільській публіцистиці Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття / І. Черчович // Галичина: Збірник Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2012. – Ч. 20–21. – С. 121–126. 16. Черчович І. Українки у Львові на початку ХХ століття: у світлі щоденних практик / І. Черчович // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль, 2013. – С. 13–19. 17. Matuszek G. Kobiety a proces modernizacji – rekonesans galicyjskiej herstorii / G. Matuszek // Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914). – Kraków, 2010. – S. 41–49. 18. Bilewicz A. Prywatne średnie ogólnokształcące szkolnictwo żeńskie w Galicji w latach 1867–1914 / A. Bilewicz. – Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 127 s. 19. Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876. – Lwów, 1877. – 47 s. 20. Londyński B. Panna dorosła w rodzinie i społeczeństwie / B. Londyński. – Warszawa: A. G. Dubowski, 1905. – 276 s. 21. Kraszewski K. Ze wspomnień Kasztelanica: przyczynek do historyi obyczajów, życia domowego i wychowania w końcu 18 w. (na podstawie rękopisu Biesiekierski, Antoni) / K. Kraszewski. – Kraków: W. L. Anczyc, 1896. – 114 s. 22. Баран О. Сім'я української сільської інтелігенції в Галичині наприкінці ХІХ – 30-х роках ХХ ст.: кількісна та якісна характеристики / О. Баран // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – № 1. – 2009. – С. 214–218. 23. Зайченко І. Історія педагогіки: У двох кн. – Кн. II: Школа, освіта і педагогічна думка в Україні. / І. Зайченко. – К.: "Слово", 2010. – С. 445–475. 24. Baranowski M. Pedagogika i dydaktyka: do użytku nauczycieli szkół ludowych i seminarjów nauczycielskich / Baranowski M. – Lwów: Nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1893. – 156 s. 25. Szulakiewicz W. Stanisław Sobieski – życie i poglądy na wychowanie narodowe / W. Szulakiewicz // Galicja i jej dziedzictwo. Rzeszów: Wydawnictwo UR, 1997. – T. 9. – S. 99–108. 26. Radzikowski E. Modlitwa polskiego dziewczęcia / E. Radzikowski. – Kraków: Wydawn. sal. mal. polsk., 1906. – 2 s. 27. Strokowa J. O wychowaniu narodowym: rzecz odczytana w Krakowie na dochód Towarzystwa Szkoły Ludowej 12 kwietnia 1894 r. / J. Strokowa. – Poznań, 1896. – 32 s. 28. Raczyński E. Pani z domu Potocka, synowa Zygmunta Krasieńskiego, potem Edwardowa Raczyńska / E. Raczyński. – Warszawa: Literackie Towarzystwo Wydawnicze, 2009. – 188 s. 29. Шухевич С. Моє життя / С. Шухевич. – Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. – 619 с. 30. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów. – Rkps. I. 13254. (Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921). – 790 s. 31. Opałek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901 / M. Opałek. – Wrocław: Wydawnictwo Ossolińskich, 1987. – 218 s. 32. Кравченко У. Хризантеми / У. Кравченко. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1961. – 167 с. 33. Gesetz vom 25. Mai 1868, wodurch die grundsätzlichen Bestimmungen über das Verhältnis der Schule zur Kirche erlassen werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. – Wien, 1868. – S. 336–341. 34. Zaleski S. Ciemnota Galicji w świetle cyfr i faktów: 1772–1902: czarna księga szkolnictwa galicyjskiego / S. Zaleski. – Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe, 1904. – 226 s. 35. Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. – Wien, 1869. – S. 277–289. 36. Chmielowski P. Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno: wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu i nauce oparte. / P. Chmielowski. – Warszawa: Redakcyja "Opiekuna Domowego", 1874. – 143 s. 37. Academia femininis // Жіноче діло. – 21 цвітня 1912. 38. Споминки про жите і діяльність Володимира Барвінського. Коштом і заходом товариства "Просвіта". – Львів, 1884. 39. Duchńska S. Urominek dla dziewcząt wiejskich. / S. Duchńska. – Kraków: Nakł. A. Domd., 1862. – 92 s. 40. Про коедукацию // Жіноче діло. – 15 вересня 1912. 41. Sainte-Foi K. Chwile natchnienia młodej osoby / K. Sainte-Foi. – Lwów: Nakł. K. Łukaszewicza, 1887. – 223 s. 42. Seredyński W. Pedagogia polska w zarysie / W. Seredyński. – Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1868. – 264 s. 43. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ України), ф. 348, оп. 1, спр. 6804, 36 арк. 44. Adler F. Kształcenie młodzieży w poczuciu obowiązku / F. Adler. – Warszawa: Nakł. i Drukiem M. Arcta, 1905. – 142 s. 45. ЦДІАЛ України, ф. 178, оп. 1, спр. 1170, 15 арк. 46. ЦДІАЛ України, ф. 178, оп. 1, спр. 49, 149 арк. 47. Jezierski W. Jak się powinny ubierać dziewczęta w wieku szkolnym? / W. Jezierski. – Lwów: [s. n.], 1906. – 11 s. 48. Co może siła objawienia? // Szkolnictwo. – 1900. – Nr 2. – 15 stycznia. 49. Co może pilność // Dzwonek. – 1894. – Nr 2. – Luty. 50. O świętym młodzieńcu Kazimierzu królewiczu polskim // Dzwonek. – 1894. – Nr 3. – Marzec. 51. Wiktorek // Dzwonek. – 1894. – Nr 1. – Styczeń. 52. Belza W. Ojczysta mowa / W. Belza // Dzwonek. – 1894. – Nr 2. – Luty. 53. Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. – Нью-Йорк: Видавництво НТШ, 1967. – 482 с. 54. Dobry uczynek // Dzwonek. – 1894. – Nr 2. – Luty. 55. Pies // Dzwonek. – 1894. – Nr 1. – Styczeń. 56. Piękny przykład dla dzieci // Dzwonek. – 1894. – Nr 4. – Kwiecień. 57. Co może dać dziecko matce? // Dzwonek. – 1894. – Nr 1. – Styczeń. 58. Rodzinna chatka // Dzwonek. – 1894. – Nr 3. – Marzec. 59. Campan P. Rady dla młodych dziewcząt / P. Campan. – Warszawa: Z drukarni A. Brzeziny, 1877. – 129 s. 60. Dobieszewska J. Wychowanie kobiet wobec dzisiejszych dążeń społecznych. / J. Dobieszewska. – Lwów: Kornel Piller, 1871. – 173 s. 61. Hoffmanowa K. Karolina. / K. Hoffmanowa. – Lipsk: Wydanie J. N. Bobrowicza, 1839. – 407 s.

Анна Вараныця

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ВОСПИТАННЯ В ВОСТОЧНОЇ ГАЛИЧИНІ ВТОРОЇ ПОЛОВИНИ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Стаття посвячена особливостям гендерного виховання в Східній Галичині другої половини XIX – початку XX в. Центральною проблемою в цей період стає виховання дівчаток і хлопчиків в національному дусі, в відповідності з вимогами, продиктованими національними рухами. Їх практичне втілення залежало від соціального статусу і національно-політичної орієнтації батьків. Впровадження загальнообов'язкової освіти поставило перед суспільством питання про коедукацію, викликавши ряд дискусій серед представників педагогічної думки того часу. Незважаючи на впровадження в державну початкову освіту загальної освіти для дівчаток і хлопчиків, остаточне рішення цього питання залишалося за батьками, так як можливою альтернативою були приватні школи і навчання вдома.

Ключові слова: гендерне виховання, національне виховання, коедукація, Східна Галичина.

Anna Varanytsya

GENDER ASPECTS OF UPBRINGING OF EASTERN GALYCHYNA IN SECOND HALF OF 19TH AND BEGINNING OF 20TH CENTURY

This article is devoted to the peculiarities of gender upbringing in Eastern Galychyna in second half of XIX – early XX century. The central problem of this period is upbringing of girls and boys in the national spirit, according to the requirements which were dictated by national movements. Practical implementation of their principles depended on the social status and national political orientation of parents. The implementation of general compulsory education put a question of co-education to society, which caused series of discussions among representatives of idea of that time. Despite the general introduction of co-education into public primary schooling for girls and boys, the final decision in this matter was left up to parents – there were private schools and home schooling, as possible alternative.

Key words: gender upbringing, national upbringing, co-education, Eastern Galychyna, educational institutions.

УДК 378.4 [477.8325] "18/19" (091)

Ростислав Пелешин, Олексій Сухий

ПРИРОДНИЧІ ТА СТИСЛІ НАУКИ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ НА МЕЖІ XIX–XX СТ.

У статті аналізується розвиток природничих та стислих наук у Львівському університеті на тлі соціально-економічних та господарських змін у краї. Визначено роль університету у Львові та у розвитку освіти і науки в Австро-Угорщині в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Львівський університет, філософський факультет, природничі науки, стислі науки, наукові школи.

Розвиток економічних процесів в Австро-Угорщині у другій половині XIX ст. значним чином стосувався Східної Галичини, господарство і фінанси якої почали змінюватися не лише під впливом загальнодержавних, але й світових тенденцій. У Східній Галичині розвивалася в основному лісова промисловість, тваринництво та рільництво, а у містах і містечках – харчова промисловість, ремісничі промисли у другій половині XIX ст. був втягнутий у промисловий і технологічний бум, пов'язаний із відкриттям нафтових родовищ у Дрогобицько-Бориславському районі. Регіон виявився настільки перспективним для видобутку нафти і озокериту, що вже на початку XX ст. став другим промисловим родовищем після Румунії у Європі. Традиційними інвесторами в Дрогобицько-Бориславському районі стали місцеві австрійські підприємці, конкуренцію яким склали британські, американські, а у довоєнний час французькі нафтовидобувні компанії. Промисловий розвиток Східної Галичини, передовсім нафтовидобуток змінювали характер господарських відносин, формували нову соціальну структуру населення, руйнували традиційні для цих місць поміщицько-селянські відносини й інші пережитки попередньої епохи.

Такому економічному росту повинна була відповідати і наука та наукові технології в краї. Одним із таких центрів, у якому мали б концентруватися перспективні наукові винаходи ставав Львівський університет.

Друга половина XIX ст. означена й змінами в характері освіти. Тенденції розвитку освітніх процесів визначалися передовсім характером соціально-економічних змін, які уже від середини XIX ст. впливали на особливості зростання в сфері освіти, зокрема вищої, у підготовці передовсім фахівців управління та нових технологій. З огляду на це у Львові були відкриті середні спеціальні школи – лісова і ветеринарна, а в селі Дубляни – агрономічна. Значно розширилася заснована 1844 р. Львівська політехнічна школа. Згодом у місті почала діяти торгівельна академія, а ветеринарну, агрономічну і політехнічну школи реформовано в академії.

Про пристосування Львівського університету до нових соціально-економічних та політичних умов і потреб показовою може бути його участь у крайовій виставці у Східній Галичині 1894 року. Одним з центральних на ній був павільйон Львівського університету, на якому демонстрували найважливіші наукові досягнення та праці учених цього навчального закладу. Найбільше вражали демонстрації дослідів із нововинайденими рідинами, які упродовж довгого часу могли зберігати людські органи для детального вивчення; демонструвалися різні способи навчання студентів та учнів шкіл із вродженими фізичними вадами (сліпих, німих та ін.) [1, с. 80– 81; 2, s. 26]. Університетська експозиція входила до групи павільйонів народної освіти, де були такі експозиційні будинки: павільйони крайових промислових шкіл, крайової шкільної ради, університету і політехніки. Усі чотири павільйони спроектував Зигмунт Горголевський у стилі французьких замків. Експозиційна група шкільництва становила основу виставки [1, с. 80– 81; 3, s. 160–161].

Не менш важливою була й гуманітарна складова, яку творив університет в науковому та культурному житті. Під впливом революційних подій "Весни народів" 1848 р. австрійський уряд почав усе більше враховувати національний чинник. У державних установах Східної Галичини 1869 р. запроваджено замість німецької польську мову як урядову. Того ж року у Львівському університеті навчання перевели з німецької на польську мову. Уряд зробив низку поступок і українському національному рухові. Зокрема, 1849 р. в університеті засновано кафедру української мови і літератури, завідувачем якої став Яків Головацький. 23 жовтня 1869 р. віце-маршалок крайового сейму Юліан Лаврівський представив внесок про надання польській та українським мовам статусу урядових мов у Галичині. Наступного року спеціальна урядова комісія, до якої входили сім поляків і сім українців під головуванням графа Владислава Бадені, одностайно підтвердила рішення щодо "викладових мов" в університеті – польської і руської. Нарешті, 4 липня 1871 р. з'явилася імператорська постанова про утраквістичний характер викладання у Львівському університеті. В указі було зазначено про творення "вільного поля для науки" у Львівському університеті та його розвиток в "обох краєвих мовах". Згодом, у 1863–1864 рр., Я. Головацький був ректором університету.

Що ж до структури університету, то з 50-х років XIX ст. і до 1894 р. в університеті діяли три факультети – філософський, юридичний та теологічний. Філософський факультет уже не мав підготовчого, допоміжного характеру, а механічно об'єднував кафедри як природничих, так і гуманітарних наук. На факультеті готували учителів, фізиків, математиків, хіміків, географів, біологів, істориків, філологів тощо. Кафедру й надалі ототожнювали з професором, який вів самостійний курс. У складі факультетів були інститути (заклади), які мали свої приміщення, відповідне обладнання, бібліотеки. Науковими закладами вважали також ботанічний сад і бібліотеку. Важливою подією у науковому і громадському житті Львова та його найвищої школи стала публікація історії університету Людвіга Фінкеля та Станіслава Стажинського "Historia Uniwersytetu Lwowskiego" [4].

Педагогічний персонал Львівського університету, як й інших вищих шкіл Австро-Угорщини, складався із професорів, приват-доцентів, суплентів і лекторів. Професорів поділяли на звичайних (ординарних), надзвичайних (екстраординарних) і титулярних (почесних). Звичайних і надзвичайних професорів затверджував австрійський уряд. Щодо наукової і педагогічної кваліфікації між ними не було принципової різниці, відрізнялися вони, зазвичай, стажем роботи у вищій школі і, відповідно, рівнем одержуваної від влади платні. Звичайний професор за посадою стояв вище від професора надзвичайного. До титулярних належали професори-пенсіонери; за бажанням вони могли бути частково залучені до педагогічного процесу. Приват-доценти за роботу одержували платню, залежну від кількості студентів, які записувалися на їхні заняття і сплачували за це у касу університету [5].

Щоб одержати право викладати в університеті, потрібно було здобути доцентуру, ставши доктором у певній галузі науки, а згодом пройти габілітацію, тобто після відповідної апробації опублікованої наукової праці, скласти колоквиум зі спеціальності і прочитати публічну лекцію перед

спеціальною комісією та професорською колегією університету. Позитивна оцінка лекції давала підставу надавати габілітантові статус "venia docendi". Це рішення набувало юридичної сили після затвердження його австрійським міністерством освіти й віровизнань. Персональний склад викладачів університету дослідив ще у 70-х рр. ХХ ст. професор Львівського університету М. Крикун. Тоді ж на історичному факультеті розпочали підготовку історії університету, до роботи над якою були залучені навіть студенти. Четвертокурсники Олексій Сухий та Юрій Киричук підготували бібліографію майбутнього видання, яку, на жаль, не було видано.

Що ж до викладацького складу, то динаміка його кількості в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була такою: у 1850–1851 рр. – 27 (19 професорів, 8 суплентів і лекторів), у 1899–1900 рр. – 105 (60 професорів, один почесний професор, 39 приват-доцентів, 6 суплентів і лекторів), у 1913–1914 рр. – 169 (відповідно, – 83, 4, 66, 16). Найбільше викладачів працювало на філософському факультеті, оскільки тут навчання відбувалося з багатьох гуманітарних і природничих спеціальностей, найменше – на теологічному. У 1913/1914 навчальному році педагогічний персонал філософського факультету становив 74 особи, медичного (відкритого у кінці ХІХ ст.) – 47, юридичного – 31, теологічного – 17 осіб. Крім того, працювало близько 70 асистентів.

У останній третині ХІХ ст. актуальним було питання стосовно будівель університету. У 1851 р. університет розміщувався на вул. св. Миколая (тепер вул. М. Грушевського) у будинку, який однак, не задовольняв потреб у навчальних і лабораторних приміщеннях. Тому на вул. Длугоша (тепер – вул. Кирила і Мефодія) у 1890–1891 рр. споруджено корпус для хімічного, геолого-мінералогічного і фармацевтичного інститутів (закладів), у 1897 р. – корпус для фізичного інституту, у якому розмістилися й кафедри філософського факультету: експериментальної фізики, географії тощо. Отже, університет усе більше розширювався та отримував значнішу матеріально-технічну базу. Особливо це стало помітно у 1894 р., коли на вул. Пекарській та вул. П'ярів (нині – вул. Некрасова) були збудовані навчально-клінічні корпуси для новоствореного медичного факультету. У 1905 р. введено в експлуатацію приміщення університетської наукової бібліотеки на вул. Мохнацького (тепер – вул. Драгоманова). До цього часу бібліотека університету знаходилася у непристосованих приміщеннях. Питання про її будівництво обговорювалося на засіданнях академічного сенату. Нарешті 22 травня 1905 р. сучасну бібліотеку відкрито. Її директором став доктор Александер Семкович. Бібліотека обслуговувала не тільки викладачів та студентів університету, а й стала значним науковим центром. Показовими є дані про кількість читачів: якщо у 1899 р. бібліотеку університету відвідало 18523 особи, то у 1910 р. відповідно – 72627; якщо кількість томів виданих бібліотекою читачам у 1899 р. становила 63446 одиниць, то у 1910 р. – 187689; показовими є також дані видачі книг "до дому": якщо у 1899 р. видано 18005 томів, то у 1910 р. показник зменшився до – 15085 [6].

Однак зміни пов'язалися й з характером освіти. Передовсім, це стосувалося філософського факультету. Згідно з новими навчальними планами, філософський факультет став самостійним навчальним підрозділом, випускники якого після складання відповідних екзаменів, мали право вчителювати у середніх школах.

Водночас факультет акумулював значний науковий потенціал. Справжній розвиток філософії у Львівському університеті пов'язаний з науково-педагогічною діяльністю професора Казимира Твардовського. Свою першу лекцію в університеті він прочитав 15 листопада 1895 р. Цей день прийнято вважати початком функціонування львівсько-варшавської філософської школи.

Організаційну структуру львівсько-варшавської філософської школи визначило Польське філософське товариство, засноване К.Твардовським 12 лютого 1904 р. у роковини смерті Е.Канта. Його метою стало підтримання і розвиток наукових контактів в академічному середовищі.

К. Твардовський організував на факультеті регулярний семінар з філософії, створив велику бібліотеку для студентів. Його учнями, а згодом видатними філософами, психологами та логіками стали Ян Лукасевич, Владислав Вітвицький, Станіслав Лесневський, Казимир Айдукевич та ін. Ці дослідники здебільшого розвивали логіко-філософську проблематику.

Серед професорів-філософів Львівського університету виділявся також Александр Раціборський – дослідник творчості Дж. С. Мілля та Б. Спінози, знавець історії філософії та логіки, а також ботанік та палеоботанік. Коло його наукових зацікавлень було дуже широким: він вивчав медицину у Ягеллонському університеті, здійснював наукові подорожі Німеччиною як біолог, працював у ботанічному саду в Буйтензорзі (о. Ява); завідував кафедрою ботаніки у сільськогосподарській академії у Дублянах; працював професором ботаніки у Львівському університеті та професором Інституту ботаніки Ягеллонського університету. Від його імені походять 8 назв рослин, 27 назв родів нижчих рослин і 4 роди викопних рослин. Заснував польську школу палеоботаніки.

З другої половини XIX ст. Львівський університет став потужним центром модерного розвитку наук природничого циклу. Зокрема, геофізики й астрономії, біології, хімії і фізики, геології та географії. Цей процес був зумовлений такими причинами: розвитком філософської парадигми позитивізму і в цьому контексті так званих "стислих наук"; новими потребами епохи індустріалізму, що швидко розвивалася. Загалом це виявилось у становленні системи наук про Землю й підготовці фахівців у цій сфері, які завжди розвивалися у європейському руслі [7].

Саме з другої половини XIX ст. започаткувалося формування "школи математики" у Львівському університеті.

Відомо, що математика викладалась в університеті уже з часів єзуїтської колегії на філософському відділенні. У певний період, незалежно від майбутнього фаху, доктори філософії (історія, філологія, фізика і ін.) складали докторські іспити з математики.

Вважається, що перша кафедра математики в університеті заснована у 1744 році, коли тут відкрилися спеціальні студії для випускників філософського відділу, на яких навчали викладачів для єзуїтських шкіл. Першим керівником кафедри (1744–1749 рр.) був Фаустин Гродзіцький.

До 1848 року в університеті читався курс "чистої математики", а також курс практичної геометрії (геодезії). Після 1848 року курс математики був поділений на окремі розділи (диференціальне та інтегральне числення, аналітична геометрія, алгебра та ін.), почали читатись і спеціальні курси.

Новий етап у розвитку львівської математичної школи пов'язаний з діяльністю Ігнація Лемоха. Взявши участь у конкурсі, І. Лемох у 1840 році отримав посаду професора математики і практичної геометрії у Львівському університеті.

До 1848 року І. Лемох читав курси елементарної математики та практичної геометрії. Після 1848 року, коли філософський факультет перетворився з підготовчого на факультет, який готував учителів гімназій, І. Лемох почав читати курси з вищої математики. Тоді загальний курс математики ним був розділений на окремі курси: плоска і сферична тригонометрія, аналітична геометрія, вища алгебра, диференціальне та інтегральне числення, варіаційне числення та ін. І. Лемох прочитав також низка спеціальних та прикладних курсів, зокрема: теоретична астрономія, плоска і сферична тригонометрія зі застосуванням до побудови карт і сонячних годинників, аналітична механіка.

Особливо дбав І. Лемох про читання курсу практичної геометрії, про інструменти для вимірювань і проведення практичних занять. До відкриття у 1844 році Технічної Академії у Львові фахівці з геодезичних вимірювань та землемірства готувалися в університеті.

І. Лемох брав участь у підготовці відкриття у Львові Технічної Академії, запропонувавши у 1844 році свій навчальний план для цього закладу. На початках роботи Технічної академії І. Лемох читав там курс практичної геометрії. Декілька разів його запрошували на посаду професора геометрії в інші університети (Краків, Вроцлав).

І. Лемох був педагогом, який добре виконував свої навчальні обов'язки, проте не мав особливого інтересу до наукових досліджень. Він написав і видав два підручники: "Lehrbuch der praktischen Geometrie" (Wien, 1849); "Lehrbuch der praktischen Geometrie nebst einem Anhang über die Elemente der Markscheidekunst", Wien, 1857).

У 1843, 1848, 1856, 1858 роках І. Лемох був деканом філософського факультету, в 1854/1855 році – ректором Львівського університету. Викладав у Львівському університеті до 1870 року [8].

Самостійні наукові дослідження в галузі математики та механіки в університеті розвинулися також після початку роботи у Львівському університеті в 1870 рр. Вавжинця Жмурка. У Європі він був відомий як конструктор приладів для креслення кривих, а його винаходи демонстрували на багатьох міжнародних виставках. В. Жмурко став автором оригінального підручника у двох томах "Wykład matematyki" [9, с. 498].

Особливий вплив на розвиток математики в університеті зробив Юзеф Пузина, який працював у 1885–1919 рр. Він відзначився особливо плідною педагогічною, організаторською та науковою роботою. Ним були започатковані наукові семінари, прочитано більше 30 різних математичних курсів, відкрито другу кафедру математики. Лекції Ю. Пузини слухав і О. Нікодим (відома теорема Радона-Нікодима). Ю. Пузина ініціював нові форми навчання та залучав студентів до наукових досліджень. Під керівництвом Ю. Пузини отримав ступінь доктора філософії Володимир Левицький. Свою велику математичну бібліотеку Ю. Пузина заповів університетові. Ще сьогодні багато його цінних книг є в науковій бібліотеці університету.

У 1908 році Ю. Пузина запросив до Львова В. Серпінського. З його приїздом в університеті почали читатися лекції та проводитися дослідження нових напрямків математики: теорія множин, теорія функції дійсної змінної, міра та інтеграл Лебега, топологія. На запрошення Ю. Пузини до Львова у 1917 р. переїжджає відомий математик Гуго Штайнгауз. Діяльність Ю. Пузини сприяла

розвитку львівської математичної школи, а його двотомна монографія "Teoria funkcji analitycznych" була справжньою енциклопедією математичного аналізу [10].

Що ж до Вацлава Серпінського, то з ним пов'язана ціла епоха у розвитку львівської математичної школи. Ще, викладаючи у приватних школах та наукових курсах у Варшаві, він прочитав низку на той час сучасних математичних курсів. Особливо слід відзначити курс теорії множин, що був першим у світі університетським курсом з цієї тематики.

У вересні 1910 року В.Серпінський отримав посаду надзвичайного професора університету. Лекції В.Серпінського користувалися значною популярністю серед студентів. Не тільки курси аналізу, алгебри і теорії чисел, але й спеціальні курси відвідувало багато слухачів

У 1911/1912 н. році В.Серпінському доручено вести вищий семінар. На семінарі розглядалися найновіші математичні результати. Ось деякі з них: про всюди розбіжні тригонометричні ряди; про трансфінітну індукцію; про криві Пеано; про неперервні функції з щільною множиною максимумів та мінімумів.

У 1913 році ступінь доктора філософії під керівництвом В.Серпінського у Львівському університеті отримали С.Рузевіч – з теорії функцій дійсної змінної і С.Мазуркевич – з топології. У 1913 році В.Серпінський запросив до Львівського університету молодого тополога З.Янішевського.

У 1914 році початок Першої світової війни застав В.Серпінського на російській території і його, як австрійського підданого, інтерновано у В'ятку. Через рік йому дозволили переїхати до Москви, де він співпрацював із російським математиком М. Лузіним.

У травні 1917 року В.Серпінського обрано членом-кореспондентом Краківської Академії. У лютому 1918 року через Фінляндію і Швецію він повернувся до Львова і викладав ще один семестр.

У львівський період В.Серпінський написав і видав університетські курси "Teoria liczb niewymiernych" (1910 р.), "Zarys teorii mnogości" (1912 р.), "Teoria liczb" (1914 р.).

Восени 1918 року В.Серпінський був запрошений до Варшавського університету, але продовжував турбуватися про математику у Львові. Особливі творчі та товариські відносини В.Серпінського були з С.Рузевічем та С.Банахом.

У 1929 році Львівський університет надав В.Серпінському звання почесного доктора "honoris causa" [11].

Здобутки львівських математиків на межі XIX – XX ст. стали підставою для формування в університеті у міжвоєнний час "львівської математичної школи". Після смерті Ю.Пузини в 1919 р. і від'їзду В.Серпінського і З.Янішевського до Варшави, у Львівському університеті сформувався новий науковий колектив. У 1922 році в університеті було 4 кафедри математики. Їх очолювали професори Є. Жилінський, Г. Штайнгауз, С. Рузевіч та С. Банах. Цей колектив математиків разом зі своїми учнями ввійшов в історію як "львівська математична школа". Безперечним лідером цього колективу був С. Банах. У 1932 році опубліковано його монографію "Theorie des operations lineaires", у якій закладено основи функціонального аналізу, подано фундаментальні твердження і введено термінологію, прийнятну математиками світу. Це був перший виклад функціонального аналізу. У 1948 році вийшов її український переклад "Курс функціонального аналізу" за редакцією М. Зарицького.

Основними досягненнями львівських математиків було створення основ функціонального аналізу, введення у функціональний аналіз топологічних методів та застосування їх до проблем диференціальних рівнянь у частинних похідних, трактування ймовірності як міри, розв'язання фундаментальних проблем теорії міри. Цьому сприяла атмосфера колективної праці та дискусій на засіданнях Львівського математичного товариства та у шотландській кав'ярні. В історію математики ввійшла так звана "Шотландська книга" – збірник математичних проблем, які формулювали львівські математики та гості Львова. Місто у цей час відвідали Е. Цермело, Г. Лебег, Е. Борель, П. Монтель, Дж. фон Нейман та інші [12, с. 174–175; 13, с. 497; 14, с. 88–89].

Розвиток фізики в університеті пов'язаний з діяльністю А. Гандля, який працював тут упродовж 1852–1872 рр. Він започаткував викладання в університеті математичної та експериментальної фізики. Його наукові зацікавлення пов'язані з вивченням будови рідин, кристалічної будови солей, поглинання світла, магнітного схилення, теорії і методів спостережень з переносними барометрами тощо.

Згодом кафедру математичної фізики очолив О. Фабіан. У наукових колах він був відомий як фізик, математик, доктор філософії у галузі фізики (з 1870 р.). Упродовж 1873–1899 рр. він очолював кафедру теоретичної фізики Львівського університету. Коло його наукових зацікавлень: фізика, математика (числові ряди, логарифми), астрономія, метеорологія.

До знаних фізиків належить також І. Закшевський, який у 1877 р. закінчив Тернопільську гімназію. На початку XX ст. очолював кафедру експериментальної фізики у Львівському університеті. Його наукові зацікавлення: густина і теплота танення льоду, залежність теплоємності

твердих тіл від температури; сприяв створенню 1897 р. приміщення для фізичного інституту, обладнав фізичні лабораторії приладами для демонстрацій і практичних вправ з окремих розділів фізики.

Особливе піднесення в галузі фізики пов'язане з діяльністю М. Смолуховського. Упродовж 1899–1913 рр. він очолював кафедру теоретичної фізики, викладаючи теоретичну фізику та математику. Саме у Львівському університеті М.Смолуховський здобув світову славу й визнання своїми класичними працями у галузі статистичної фізики. У 1895–1896 рр. він працював у лабораторії фізичних досліджень професора Ліппмана у Сорбонні (Париж), слухав лекції Пуанкаре, Ермі, Бату та ін. Його наукові зацікавлення: кінетична природа броунівського руху, теорія флуктуацій, молекулярна теорія, статистична фізика та термодинаміка.

Засновником львівської наукової школи органічної хімії став Броніслав Радзішевський, який упродовж 1872–1894 рр. керував кафедрою хімії. Саме він ініціював будову корпусу хімічного факультету в 90-х рр. XIX ст., зважаючи на необхідність розширення площ для наукових досліджень. Діяльність кафедри хімії скеровувалася на вивчення нафтових газів Прикарпаття, аналіз місцевих мінеральних джерел тощо. З огляду на практичні потреби та наукову доцільність у 1895 р. кафедру хімії поділили на кафедру неорганічної та органічної хімії.

Львівська університетська школа природодослідництва пов'язана з першим завідувачем кафедри ботаніки І. Лобажевським, який вивчав географію рослин, водорості, мохи. До речі, до 1852 р. біологічні дисципліни в університеті викладали на філософському факультеті як частина курсу натуральної історії (природознавства).

Саме І. Лобажевський заклав та впорядкував Ботанічний сад університету на вул. Длугоша (тепер вул. Кирила і Мефодія), який з'явився на території старого саду монастиря отців-тринітаріїв. Тут закладено дендропарк в англійському стилі, збудовано теплиці та високу оранжерею, створено колекцію квітничково-декоративних рослин та рослин місцевої флори. колишня ділянка саду стала зразком садово-паркового мистецтва кінця XIX – початку XX ст.

У 1911 р. для потреб Ботанічного саду університет придбав нову ділянку на східній околиці міста, за Личаківським цвинтарем, на місці колишнього маєтку Ігнація Цетнера (вул. Черемшини, 44). З цією ділянкою пов'язана нова хвиля розвитку Ботанічного саду, оскільки тут планували створити сад-музей флори Галичини. Нерівний рельєф, ставок, заболочені долини, численні схили і сухі підвищені плато дали змогу штучно сформувати фрагмент природної рослинності [15, с. 4].

Ще одним натуралістичним центром у Львівському університеті став Зоологічний музей (спочатку був відомий як "кабінет натуральної історії"). У часи професора Б. Дибовського музей набув статусу зоологічного, і вже у 1885 р. наказом ректора для музею виділили додаткові приміщення. Саме тут і нині студенти-біологи вивчають фауну всього світу, а кожен хто завітає до Львова, може побувати на екскурсії й ознайомитися з тваринним світом нашої планети [15, с. 4]. Наукові інтереси ученого: дарвінізм, гідробіологія, антропологія; один з засновників лімнології.

З 1882 р. у Львівському університеті розвивається географія. Тоді відомий географ і геоботанік А. Реман очолив новостворену кафедру географії, яка згодом переросла в Інститут географії. З ім'ям цього вченого, який очолював кафедру упродовж 1883–1910 рр., пов'язаний перший період становлення географії в університеті. Певний внесок у розвиток географії здійснили й українці, які захистили докторати – Григорій Величко (1889), Степан Рудницький (1901) та Володимир Геринович (1911 р.). С.Рудницький став у 1927 р. академіком ВУАН. Усі троє виїхали до радянської України, де їх репресували. Г. Величка та С.Рудницького розстріляли, відповідно, у 1932 р. і в 1937 р. [9, с. 5].

Львівський університет початку XX ст. став потужним навчальним та науковим центром, який у суперництві з Ягеллонським університетом творив у Галичині особливе інтелектуальне середовище. Певною сатисфакцією львівській науковій школі були "honoris causa" університету. Сенат університету часто присвоював це звання визначним ученим і діячам науки. У 1879 р. цього звання був удостоєний класик польської літератури, автор численних історичних романів Ю. Крашевський, а 1912 р. – всесвітньо відома учена, двічі лауреат Нобелівської премії М. Складовська-Кюрі.

Вагомий підсумок навчальної та наукової діяльності колективу університету здійснено у 1911 р., який став ювілейним – 250 років від фундації університету у Львові, здійсненої королем Яном Казимиром у Кракові 20 січня 1661 р. Тому символічним стало відзначення Краківською Академією умінь професорів університету – М. Смолуховського, К. Твардовського, Яна Больозе-Антоневича [16, с. 8, 13]. Здобутки учених відображали і спеціальні ювілейні видання [17–18].

Цінним внеском у розвиток світової науки стали праці засновника львівсько-варшавської філософської школи К. Твардовського, теолога Ю. Більчевського, вчених-фізиків М. Смолуховського, О. Фабіана, І. Закшевського, математиків В. Жмурка, Ю. Пузини, В. Серпінського, астрономів В. Урбанського, М. Ернста, хіміків Б. Радзішевського, С. Опольського,

геологів Ф. Ціркеля, Р. Зубера, географів А. Ремана, Е. Ромера, С. Рудницького, біологів Б. Дибовського, Т. Цесельського, М. Раціборського, філологів С. Вітовського, О. Огоновського, К. Студинського, І. Свенціцького, А. Малецького, Б. Губриновича, Л. Цвіклінського, істориків І. Шараневича, К. Ліске, О. Бальцера, Б. Дембінського, Л. Фінкеля, С. Стажинського, юристів Т. Пілята, М. Аллерганда, С. Дністрянського, медика В. Серадзького. Деякі учені університету – М.Смолуховський, Б. Радзішевський, Ф. Ціркель, Б. Дибовський – заклали основи нових напрямів у галузі природничих наук. Унікальне значення для української історичної науки мала діяльність в університеті упродовж 1894–1913 рр. М. Грушевського.

Водночас загострення національного конфлікту в Східній Галичині на початку ХХ ст. між українцями і поляками призвело й до змін в університеті, пов'язаних із боротьбою українців за власний національний університет. До цього часу характерна дискусія, про яку зазначає західний історик Віктор Лейн: польські історики стверджували, що університет почав свою історію від привілею, виданого королем Яном Казимиром 1661 р., українські історики, хоч і не так одностайно (ставлення українських істориків у радянські часи визначалося лояльною позицією комуністичної влади, яка перейняла польський погляд на це питання і в 1961 р. провела гучні святкування 300-річчя Львівського університету), приписували ухвалу відкриття університету 1784 р. австрійському імператорові Йосифові II і заперечували будь-який зв'язок цього університету з іншими навчальними закладами, які існували до ліквідації єзуїтського ордену 1773 р. [19, с. 122–123].

Каталізатором руху за національний університет були і самі студентські виступи, які вилилися передовсім у відому сецесію українських студентів із Львівського університету (студенти масово залишали стіни університету і переїжджали на навчання до інших університетів Австро-Угорщини – у Відень, Прагу, Кошице та інші міста), яка тривала упродовж грудня 1901 – липня 1902 рр. Вважають, що саме ця акція завершила перший і легальний етап боротьби українського студентства за національну вищу школу в Галичині [20, с. 134].

Новий етап руху за український університет у Львові пов'язаний із загально-демократичними виступами 1907 р. – вимогами введення нового виборчого закону щодо виборів до австрійського парламенту і Галицького сейму, заворушеннями на національному ґрунті у стінах університету і розглядом самого університетського питання у сеймі. Зазначимо, що 14 лютого 1907 р. українські депутати запропонували проект резолюції, у якому вимагали того, щоб уряд визнав необхідним заснування окремого українського університету у Львові. Вимогу підписали Є. Олесницький та митрополит А. Шептицький [21].

Унаслідок протистояння 1 липня 1910 р. у Львівському університеті загинув український студент А. Коцко, актуальнішим стало питання української вищої школи [22–23].

Зокрема, К. Левицький у палаті депутатів 25 січня 1911 р. підняв університетське питання у Східній Галичині. Він запропонував поділ Львівського університету на – польський та український, існуючі кафедри з українською мовою викладання (три – на богословському, три – на правничому, чотири – на філософському факультетах) вилучити з цього університету і на перехідний період вони мали стати окремим автономним університетським закладом у Львові; коли українською мовою відбуватимуться заняття й діятиме відповідна кількість кафедр, цей заклад перетвориться у самостійний український університет, а діючий університет у Львові буде польським [24].

Питання заснування українського університету у Львові на зламі ХІХ–ХХ ст. стало одним з ключових напрямів українсько-польського суперництва. Питання виходило за освітні рамки, оскільки позначилося на діяльності Галицького сейму та австрійського парламенту [25, с. 84–116].

В інавгураційній промові 1911 р. ректор університету Л. Фінкель зазначав, що польські учені завжди відстоювали і будуть відстоювати польський характер Львівського університету. Водночас він наголошував на тому, що своїм обов'язком вважає забезпечувати освітній рівень русинських університетських сил. Ректор стверджував, що це є польська традиція в цій справі. При цьому Л.Фінкель навів приклад, коли польський король Владислав IV надав привілей на творення Києво-Могилянської колеї; ще один сюжет наводить Л.Фінкель – за умовами Гадяцького договору 1658 р. з козаками польська сторона підтримувала творення Академії для українців [26, с. 16–17].

Вимоги щодо відкриття українського університету пов'язані з іменем нинішнього патрона університету, поета і письменника, І. Франка. 28 червня 1893 р. йому було присвоєно науковий ступінь доктора філософії. У 1895 р. І. Франко подав документи на здобуття посади приват-доцента Львівського університету, виконавши при цьому усі процедурні вимоги, однак намісник Галичини, граф К. Бадені, від якого залежало остаточне рішення, згадуючи політичне минуле І. Франка, висловився проти його праці в університеті. На підставі негативного подання намісника, veto підтвердив міністр освіти Т. Рітнер. Ще одну спробу стати викладачем університету І. Франко здійснив у 1907 р. Після того, як звільнилося місце хворого професора А. Каліни, І. Франко звернувся з проханням до міністерства про затвердження рішення сенату філософського

факультету Львівського університету з 1895 р. про надання йому на підставі габілітації права викладати руську літературу. Через бюрократичні колізії його клопотання не було доведено до логічного завершення.

На початку ХХ ст. вагомим чинником університетського життя усе більше ставало студентство. За кількістю студентів Львівський університет не поступався багатьом європейським і посідав серед університетів Австро-Угорщини одне з провідних місць. У рік відзначення 250-ліття з дня заснування, ректор Л.Фінкель зазначав, що за кількістю студентів Львівський університет став другим у державі [27, s. 7]. Зростання кількості студентів в університеті Львова відбувалося так: за відомостями, що стосуються зимових семестрів, у 1851/1852 н. р. в університеті було 699 студентів (на юридичному факультеті – 302, на філософському – 89, на теологічному – 308), у 1900/1901 – 2060 (відповідно, 1284, 309, 340, на медичному факультеті – 127), у 1913/1914 – 5871 (3493, 1229, 358, 791). Динаміка гендерних показників, наприклад, у зимовому семестрі 1911/1912 н.р. була такою: загальна кількість слухачів – 4911, з них слухачок 407 [27, s. 7].

Зміни суспільно-політичних відносин у Галичині спричинили й нові тенденції у структурі суспільства, що стосувалися соціального складу населення, а в студентському середовищі призвели до еволюції змісту і розпорядку життя, правового статусу тощо. Студенти Львівського університету поділялися на звичайних (ординарних), надзвичайних (екстраординарних) і вільних слухачів. Традиційно (з 1849 р.) правовий статус студентів австрійських університетів визначала "Tumczasowa Ustawa Dyscyplinarna" [28–30].

Соціальний статус студентів університету визначала така статистика. У зимовому семестрі 1882/1883 н. р. 77,5 % студентського складу становили діти заможних верств, 7,6 % – селян, 5,6 % – ремісників і робітників, 4,8 % – представників вільних професій, 4,5 % – учителів; у літньому семестрі 1906/1907 н. р., відповідно – 59,5 %, 14,1 %, 4,8 %, 9 %, 8,5 %. З'явилася й інша графа – 4,1 % становили "інші верстви населення". Статистика підтверджує поступовий процес зміни соціального складу студентів. Безумовно, що соціальна неоднорідність та строкатість суспільного становища позначалися на взаємовідносинах між студентами, на формування їх політичних настроїв.

Важливим був і національний чинник. За національним складом основну частку студентів становили поляки, друге місце посідали українці, третє – євреї; інші національності були представлені незначними групами. Студентів-поляків у 1870/1871 н. р. було 47,6 %, у 1900/1901 – 47,6 %, у 1913/1914 – 44,6 %, українців, відповідно, – 41 %, 31, 3, 25,9, євреїв – 4,6 %, 20 %, 28,1 %. Частка студентів-поляків залишалася порівняно стабільною, натомість частка українців зменшувалася, а євреїв – зростала.

З початком Першої світової війни життя університету упродовж серпня 1914 – червня 1915 р. було паралізовано, його приміщення передали у розпорядження російської військової влади і заняття не відбувалися. Зрештою, керівництво і більша частина викладачів університету перебували у Відні й основну увагу приділяли влаштуванню студентів, які евакуювалися зі Львова на навчання до Відня, а також у Празі та інших університетських центрах. У Львові університет відновив діяльність після відступу російських військ – у липні 1915 р., і надалі навчання тривало безперервно. На початку 1917/1918 н. р. уже налічувалося 156 викладачів, зокрема, професорів – 86, приват-доцентів – 57, суплентів – 1, лекторів – 12. Відповідно, студентів – 2138, з них на юридичному факультеті – 673, на філософському – 525, на медичному – 666, на теологічному – 274.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. львівське університетське середовище перебувало у стані структурної перебудови і змін, які стосувалися як загальної організації навчального закладу, так і системи навчання: відбувався процес демократизації усіх сфер університетського життя, зумовлений загальними тенденціями суспільного розвитку. В цей час отримано певні здобутки у розвитку науки, а праці багатьох учених стали цінним внеском у світову науку. В університетське середовище, зокрема, в студентські маси, проникали нові ідеї. Для студентства того часу характерними були національна заангажованість та ідейно-політична різноманітність.

Список використаних джерел

1. Сулим Б. Феномен Крайової виставки в Галичині 1894 р.: історичний огляд / Б. Сулим. – Львів: Поллі, 2007. – С.80–81.
2. Przechadzka po wystawie Krajowej. – Lwów, 1897. – S. 26.
3. Wstęp geograficzno-statystyczny. historia i organizacya wystawy. – Lwów, 1897. – S. 160–161.
4. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Napisali dr. Ludwik Finkel, dr. Stanisław Starzyński profesorowie Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów: Nakładem Senatu Akademickiego C.K. Uniwersytetu Lwowskiego: Z drukarni E. Winiarza, 1894. (Część I. Historia Uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869 napisał Ludwik Finkel. – 351 s.; Część II. Historia Uniwersytetu Lwowskiego 1869–1894. Napisał Stanisław Starzyński).
5. Skład Uniwersytetu i program wykładów w półroczu letniem 1891/2. – Lwów: Z.I. Związkowej drukarni we Lwowie, 1892. – 46 s.
6. Biblioteka uniwersytecka we Lwowie w latach 1899–1910. – Lwów: Nakładem Senatu Akademickiego C.K. uniwersytetu Lwowskiego, 1912. – S. 19.
7. Katalog inkunabulów biblioteki uniwersyteckiej we Lwowie. Opracował dr. Eugeniusz Barwiński. – Lwów: Druk. W.A. Szykowskiego, 1912. – 29 s.

Шаблій О. *Scientiae naturales: з історії природничих наук* / Я. Притула, О. Шаблій // Каменярь. – 2011. – Січень, № 1. – С. 4. 8. Притула Я. Лемох Ігнац. – Режим доступу: <http://www.mmf.lnu.edu.ua/index.php/istoriia/vydatni-osobystosti/item/181.html>. 9. Притула Я. Жмурко (Zmurko) Вавжинец (Лаврентій) / Я. Притула // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. I: А–К. – С. 498. 10. Притула Я. *Scientiae naturales: з історії природничих наук* / Я. Притула, О. Шаблій // Каменярь / Режим доступу: <http://kameniar.franko.lviv.ua>. 11. Притула Я. Серпінський Вацлав (Sierpiński Waclaw). – Режим доступу: <http://www.mmf.lnu.edu.ua/index.php/istoriia/vydatni-osobystosti/item/180.html>. 12. Притула Я. Банах (Banach) Стефан / Я. Притула // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. I: А–К. – С. 174–175. 13. Притула Я. Жилінський (Żyliński) Євстахій // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. I: А–К. – С. 497. 14. Притула Я. Університет Яна Казимира у Львові (1918–1939) / Я. Притула, Р. Тарнавський // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. I: А–К. – С. 88–89. 15. Прокопів А. Зелена оаза / А. Прокопів, Л. Борсукевич // Каменярь. – 2011. – січень, № 1. – С. 4. 16. Przemówienie rektora Uniwersytetu Lwowskiego D-ra Ludwika Finkla na inauguracji roku akademickiego 1911/12 dnia 12 października 1911, Lwów: Nakładem autora, 1911. – S. 8, 13. 17. Pamiętnik obchodu jubileuszowego w 250 rocznicę założenia Uniwersytetu we Lwowie przez króla Jana Kazimierza zestawil z polecenia Senatu Akademickiego dr. Wiktor Hahn, docent Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów: Nakładem Senatu Uniwersytetu; Druk. Polonus, 1914. – 158 s. 18. Jaworski F. Uniwersytet Lwowski. Wspomnienie jubileuszowe z 28 rycinami w tekście / F. Jaworski. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Miłośników przeszłości Lwowa, 1912. – 90 s. 19. Лейн В.Г. Дати на службі націй: польсько-українська дискусія кінця XIX – початку XX ст. навколо дати заснування університету у Львові / В. Г. Лейн // Україна модерна / [За редакцією В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна]. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, 1999. – С. 122–123. 20. Романюк А. Боротьба за український храм науки у Львові (1900–1914) / А. Романюк // Студентський шлях. – Львів. – 1931. – Ч.7, 8. – С. 134. 21. Промова посла д-ра Олесницького в справі Львівського університету // Руслан. – 1907.- Ч.30.- 18 лютого (3 березня). 22. Заява українсько-руського парламентського клубу // Діло. – 1910. Ч.-150. 9 липня (26 червня). 23. Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914 / K. Michalewska // Studia historyczne. – 1984. – Zesz. I. – S. 54. 24. Привіт Ленертові // Діло. – Ч. 23. – 1 лютого (19 січня) 1911. 25. Obserwator [Грушевський М.] Листи з-над Полтви. Лист третій в справі українсько-руського університету у Львові // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1899. – Т.8. – С. 84–116. 26. Przemówienie rektora Uniwersytetu Lwowskiego D-ra Ludwika Finkla na inauguracji roku akademickiego 1911/12 dnia 12 października 1911. – Lwów: Nakładem autora, 1911. S. 16–17. 27. Przemówienie rektora Uniwersytetu Lwowskiego D-ra Ludwika Finkla na inauguracji roku akademickiego 1911/12 dnia 12 października 1911. – Lwów: Nakładem autora, 1911. – S. 7. 28. Zbiór ustaw uniwersyteckich niektórych innych ustaw i przepisów młodzieży uniwersyteckiej potrzebnych. – Lwów, 1885. 29. Zbiór ustaw uniwersyteckich niektórych innych ustaw i przepisów młodzieży uniwersyteckiej potrzebnych. – Lwów, 1890. (R.VI. Przepisy co do służących w wojsku lub obowiązanych do służby wojskowej. – S. 65–75. 30. Zbiór ustaw uniwersyteckich niektórych innych ustaw i przepisów młodzieży uniwersyteckiej potrzebnych. – Lwów, 1896. (R.VI. Przepisy co do służących w wojsku lub obowiązanych do służby wojskowej. – S. 67–76.

Ростислав Пелещин, Алексей Сухой

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И СЖАТЫЕ НАУКИ В ЛЬВОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВВ.

В статье анализируется развитие естественных и сжатых наук в Львовском университете на фоне социально-экономических и хозяйственных изменений в крае. Определена роль университета во Львове и в развитии образования и науки в Австро-Венгрии в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: Львовский университет, философский факультет, естественные науки, сжатые науки, научные школы.

Rostyslav Peleschyshyn, Oleksiy Suhyy

NATURAL AND MATHEMATICAL SCIENCE IN LVIV UNIVERSITY AT THE TURN OF XIX–XX CENTURIES

The article analyzed the development of natural and mathematical sciences in the University of Lviv through the background of socio-economic and commercial changes in the region. The role of the University of Lviv in the educational and scientific development sphere of Austria-Hungary at the end of XIX – at the beginning of XX century has been determined.

Key words: University of Lviv, philosophy department, natural sciences, mathematical sciences, scientific schools.

УДК 93“20”(477.83)

Ігор Берест

ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У ЧАСИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1914–1921 РР.)

Проаналізовано та висвітлено діяльність українських профспілок в один із найскладніших й найтрагічніших періодів вітчизняної історії першої чверті ХХ ст. Наголошено на тактичних промахах та стратегічних помилках діячів профспілкового руху, спробі відродження національних профспілок, політичному і військовому протиборстві та складних умовах існування населення Східної Галичини.

Ключові слова: професійна спілка, національно-визвольні змагання, боротьба, населення, Східна Галичина.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що вибраний період був часом війни, масових руйнувань та розрухи. Проте захист робітників, соціальні виплати та взаємодопомога залишаються основною метою профспілкового руху. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, адже дає можливість показати роботу професійних спілок у надзвичайно важкий період для Східної Галичини.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу досліджено період, який окреслюється воєнним лихоліттям 1914–1921 рр. Він включає події Першої світової, українсько-польської, радянсько-польської воєн, чужоземної інтервенції періоду гетьманату П. Скоропадського, доби діяльності Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), Української Галицької армії (УГА), Українського військового об'єднання (УВО) тощо.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні та суспільно-політичні процеси у профспілковому русі Східної Галичини воєнних та повоєнних років.

Предмет дослідження – діяльність професійних спілок у вказаний період, як чинник поступу Східної Галичини окресленого періоду.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити становище населення Східної Галичини, проаналізувати роль профспілок та робітничого руху упродовж 1914–1921 рр.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі ситуації окресленого періоду і механізмові функціонування профспілкового руху в Східній Галичині (1914–1921 рр.).

Основу джерельної бази статті складають документальні свідчення, спогади та збірки документів учасників подій.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, варто зауважити, що Перша світова війна (1914–1918 рр.) загострила соціальні, економічні, політичні, релігійні, міжетнічні, національні взаємини у Східній Галичині, що опинилися у епіцентрі воєнного протиборства воюючих сторін. Багатоміжні прагнення українців до волі та національної незалежності знайшли своє відображення після закінчення Першої світової війни (у листопаді 1918 р.), котра перманентно на західноукраїнських землях переросла у національно-визвольні змагання [1].

Історичні дослідження не тільки засвідчують важке й навіть подекуди катастрофічне становище населення Східної Галичини, що склалося унаслідок бойових дій, завданих матеріальних втрат та збитків. Воно знайшло свій характерний вираз у стихійній мобілізації галичан у військові підрозділи австрійських, німецьких, російських, польських, українських та інших формувань, арештах, грабежах, депортаціях мирного населення, у створенні концентраційних таборів для військовополонених [2].

Перша світова війна призвела до особливої поляризації в профспілковому русі. Під впливом політичних ідей воюючих сторін, результатів бойових дій, діяльності національних політичних партій та військових формувань відбулося загострення та помітна каталізація національних інтересів населення Східної Галичини, яке на той час представляло складний поліетнічний субстрат, котрий також суттєво доповнювався міграціями населення. В етнічному плані його творили українці, поляки, австрійці, чехи, словаки, румуни, італійці, німці, росіяни, євреї та народи інших національностей [3, с. 3–18].

Більшість профспілок Східної Галичини в період Першої світової війни припинило своє існування. Це, передусім, пов'язано із мобілізацією до війська багатьох робітників, селян та службовців, які були членами профспілкових організацій, а також репресіями й політикою з боку російської окупації Східної Галичини.

Зі значним скороченим членів профспілок у Східній Галичині під час війни продовжували роботу лише професійні спілки залізничників, які виконували місію транспортного забезпечення і користувалися пільгами. Ще з довоєнних часів залізничники поділялися за фаховим, національним, релігійним та іншими ознаками (польських машиністів, кочегарів, ковалів, телеграфістів, стрілочників, кондукторів, українських ковалів, ливарників і т. д.). Таким чином, зазначена профспілкова організація не була єдиною, а радше представлена широким загалом, розмежованим за національно-релігійним принципом. Проте елітарне становище у ній займали польські робітники та службовці, а переважаюче серед, так званих, "чорноробів" (ковалів, кочегарів, ливарників, ремонтників, столярів) – українське робітництво [4, с. 2380].

Під час Першої світової війни багато осіб австрійського та польського походження, перебували у професійних спілках поштового зв'язку.

Євреї, здебільшого, домінували у профспілках учителів шкіл, викладачів вищих навчальних закладів, лікарів, фармацевтів, торгівців, перукарів, офіціантів, готел'єрів, акторів тощо.

Серед українських національних професійних спілок у період Першої світової війни частково простежується діяльність профспілки "Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок", заснованої у 1905 році [5, с. 122]. Особливо важливого значення серед галичан у період Першої світової війни набула "Спілка українських приватних урядовців Галичини" (СУПРУГА), створена із числа передової української галицької інтелігенції напередодні початку Першої світової війни, у 1914 році.

Нерідко в часи воєнного лихоліття, погромів зазнавали управи тих профспілок, які негативно сприймали воєнну або цивільну владу [6, с. 201–207].

Крім цього, в умовах воєнного часу місцевому населенню заборонялося проводити будь-які організаційні зібрання чи заходи [7, с. 439–446], що також мало негативний вплив на діяльність професійних спілок. Таким чином, на кінець 1918 року профспілковий рух у Східній Галичині опинився у складному і навіть критичному становищі [8, с. 18–19].

Процес відтворення українського профспілкового руху займав особливе місце у процесі політичної боротьби різних партій та політичних сил і у тому числі у боротьбі за владу в Східній Галичині. Опинившись у скрутному воєнно-політичному становищі, з метою збереження колишніх володінь, австрійський цісар неодноразово змушений був вдаватися до демократичних обіцянок. Навіть напередодні капітуляції Австрії у Першій світовій війні, 16 жовтня 1918 р. він видав маніфест, у якому проголосив, що "Австрія, по волі своїх народів, має стати союзною державою, в якій кожне плем'я на області, яку воно заселяє, творить свій власний державний механізм".

Ймовірно, що саме цей маніфест мав вирішальне значення на зростання національного руху в Австро-Угорській імперії. Уже 18 жовтня 1918 р. у Львові проголошено утворення Української Національної Ради (УНРади), яку очолив Євген Петрушевич [9], яка стала провісником створення ЗУНР.

Під впливом появи цісарського маніфесту особливої активізації набула діяльність українських професійних спілок, які прагнули створити свої незалежні керівні структури та виробничі підрозділи. На нашу думку, це було зумовлено тим, що більшість членів, так званого, "першого уряду" входило до українських професійних спілок галицької інтелігенції. Найбільшою серед них була згадувана СУПРУГА. Слід зауважити і те, що у Східній Галичині склалися доволі сприятливі умови для поширення ідей крайніх лівих, так і крайніх правих рухів.

Поява перспектив та передумов для створення незалежної Української держави у Східній Галичині, а також спроба практичної реалізації планів її розбудови вже восени 1918 року вплинули на політичну орієнтацію українських профспілок. Тому не випадково переважна більшість галицьких профспілчан під впливом проголошення ЗУНР підтримала ідею національного автономізму профспілкових організацій, що передбачала вихід українського робітництва, селянства, інтелігенції зі складу польських, німецьких, єврейських та інших професійних об'єднань. У той час з позиції національної автономії професійних спілок у територіальних межах багатонаціонального східногалицького суспільства виступив уже відомий галицький громадський та політичний діяч Галичини Антін Чернецький, автор багатьох публікацій на сторінках періодичних видань ("Земля і воля", "Вперед" та інших), редактор та співредактор регіонального видання "Професійного вісника" [10, с. 1044].

У своїх поглядах на формування та розбудову українських професійних спілок А. Чернецький заперечував більшовицьку ідею єднання профспілкового руху Східної Галичини на засадах інтернаціоналізму. Його основна стратегія та політична опора у реалізації державотворчої ідеї та розбудови профспілкового життя була орієнтована на Східну Галичину, яка етнічно належала українцям, котрі прагнули до створення соборної та незалежної держави [11, с. 12–19]. Проте

українська частина Галичини виявилася поліетнічним субстратом, який розпорошував зусилля та прагнення українців.

Варто зазначити, що А. Чернецькому були добре відомі національні проблеми галичан, адже походив він із галицького провінційного містечка Бережани, був активним діячем місцевої "Просвіти", а згодом і активним членом Української соціал-демократичної партії (УСДП) [12, с. 3712].

Видається, що вагомою причиною позиції А. Чернецького стало масове звільнення українських робітників з польських та австрійських профспілок, яке відбувалося упродовж Першої світової війни. Це, безперечно, також свідчило про загострення національних суперечностей між українцями та поляками, що значною мірою відбувалося і під дією положень зазначеного цісарського маніфесту.

Спробу реалізації плану А. Чернецький розпочав з професійних спілок українських залізничників, які у зв'язку з особливим становищем забезпечували потреби фронту і нерідко різних воюючих сторін. У часи війни лише українські залізничники зуміли зберегти свій потенціал. Вони виділялися у окремі національні фахові професійні спілки невеликої чисельності та функціонували у вигляді відмежованих секцій із незалежним національним керівництвом (секретаріатом).

1 листопада 1918 року УНРада, представлена парламентарями галицького, буковинського та віденського сеймів, духовенством та передовою місцевою інтелігенцією Львова, українських політичних партій, при підтримці й результатах переможних воєнних дій національних збройних формувань захопила владу і проголосила про створення ЗУНР [13].

Нагромаджені соціальні протиріччя між українцями та поляками унаслідок проголошення у Львові незалежної Української держави, призвели до початку польсько-української війни [14]. Тому не тільки творення керівних державних інституцій ЗУНРу, але й профспілкових органів було значно пригальмовано, або опинилося й відбувалося у надзвичайно складних умовах.

Одним із перших актів став маніфест ЗУНР, проголошений 5 листопада 1918 р. У якому наголошувалося на тому, що на встановленні у державі восьмигодинного робочого дня, соціальному захисті осіб похилого віку, забезпеченні умов і охорони праці на виробництвах та інші заходи [14, с. 12], які фактично складали основу вимог професійних спілок довоєнного періоду.

У складі першого державного уряду ЗУНР, який обрано 9 листопада 1918 р., А. Чернецький зайняв державну посаду секретаря праці та соціальної опіки [15], що, по суті, відповідала найвищій посаді (міністра) та віданню справами організації і практичної діяльності профспілок громадян проголошеної у Львові Української республіки. Однак, незабаром (приблизно наприкінці листопада) із невідомих причин його замінив А. Чернецький [16, с. 204]. Найбільш вірогідною причиною відставки А. Чернецького з найвищого державного поста, що відав організацією профспілкового життя в новоутвореній державі, могла стати його тимчасова еміграція до Німеччини. До речі, він з 1924 році він очолив у Львові "СУПРУГА" [17, с. 322].

Значний інтерес до творення незалежних українських профспілкових організацій в період діяльності ЗУНР виявив Олександр Пісецький, котрий перебував на політичній платформі Української націонал-демократичної партії (пізніше – Українське національно-демократичне об'єднання), а в уряді був призначений державним секретарем пошт і телеграфів ЗУНР [18, с. 2097]. Фактично, він став організатором, а також першим керівником профспілкової організації українських поштових службовців. Основну увагу О. Пісецький відводив організації робітничих профспілок у містах та містечках Східної Галичини, особливо Дрогобицько-Бориславського нафтодобувного регіону.

Унаслідок воєнного стану та небезпеки, у якому опинився уряд ЗУНР, згідно зі вказівкою секретаріату праці і суспільної опіки, на залізниці створено профспілковий залізничний курінь під керівництвом львівського правника, члена головної управи УСДРП Івана Сіяка. Аналіз діяльності якого дає підстави стверджувати, що він радше виконував функції воєнізованої охорони на залізниці і, можливо, призначався для забезпечення захисту високопоставлених державних осіб під час їх користування залізничним транспортом.

Невдачі українців у польсько-українській війні стали основною причиною загрози для існування ЗУНР. Запеклі бої між воюючими сторонами, що відбувалися у Львові та його околицях упродовж 1–23 листопада 1918 р., загалом завершилися для українців невдачею. Після цього місто було втрачено і уряд змушений був терміново залишити Львів.

Вимушений переїзд уряду до Тернополя, а згодом і до Станіславова (сьогодні – м.Івано-Франківськ) не створив сприятливих умов для мирного будівництва, економічного розвитку та розбудови профспілкового життя, а ще більше їх ускладнив. Польсько-українська війна, яка охопила Східну Галичину, до краю загострила міжнаціональні протиріччя. В умовах війни діяльність національних профспілок та спроби їх демократичної розбудови виявилася майже нереальними. Більшість робітничих профспілкових організацій припинила своє існування, багато українців

опинилося в рядах УГА. Рятуючись від небезпеки та лихоліття, чимало галицьких профспілкових потрапило у загальну хвилю еміграції [19, с. 4–12].

У часи воєнних дій розбудова організаційних структур та українського профспілкового життя у Східній Галичині виявилася надзвичайно складною. Запропонована А.Чернецьким тактика національного автономізму, яку підтримав уряд, була невдалою і в умовах воєнних невдач армій УГА неефективною. Вірогідно, що саме невдала державна політика А.Чернецького в розбудові профспілкового життя стала причиною його виходу зі складу уряду та еміграції на Захід (спочатку до Німеччини, потім – у Швейцарію).

У відповідь на принципову позицію українців, поляки запропонували створення уніфікованих багатонаціональних професійних спілок у Східній Галичині, у які запрошувалися й українські фахівці.

Такий захід, передусім, було проведено з метою послаблення та розпорошення українського профспілкового руху. З іншого боку, слід зазначити, що польський профспілковий рух у Східній Галичині у часи війни теж зазнав репресій з боку воюючих сторін і також вимагав пошуку ефективних шляхів свого поновлення для виходу з кризового становища.

Як свідчать результати досліджень, політична стратегія організаторів польського профспілкового руху виявилася вдалою та своєчасною. Фахові професійні спілки залізничників, незважаючи на воєнні дії, зберегли свою чисельність та дієвість. Згідно з тогочасними оперативними даними щоденно лише через Станіславів залізницею у різних напрямках залізничники транспортували близько 60 тис. осіб [20, с. 108]. Крім цього, залізниця перевозила значну кількість вантажів, худоби, зброї, провіанту тощо.

Об'єднане керівництво профспілки польських залізничників 3 березня 1918 р. звернулося до усього робітництва залізниць із закликом "zgrupowani kolejarzy wszystkich kategorii oświadczają, że leżą w interesie personalu kolejowego, aby wszystkie kategorie bez wyjątku należały do jednego, wspólnego, ogólnego Związku Zawodowego Kolejarzy RP" ("залізничники усіх фахів, що відносяться до залізничного персоналу, повинні без винятку належати до єдиної, спільної, "загальної професійної спілки залізничників РП" (переклад автора) [21, с. 6].

Згодом низка урядових указів з боку Польської держави, особиста увага до професійних спілок Ю. Пілсудського і державний декрет від 8 лютого 1919 р. декларували права та свободи членів профспілок Галичини. Положення декрету активно закликали усіх галицьких робітників увійти в русло загальнопольських профспілкових об'єднань. Фактично цей курс засвідчував реалії та вірогідність польського підпорядкування, інтернаціоналізацію, централізацію та уніфікацію усього профспілкового руху в Східній Галичині.

Тернопільський період ЗУНР в історії професійних спілок не приніс відчутних змін в існування українського робітництва. Тактика українського автономізму виявилася помилковою. У буденному житті вона не сприяла соціальному згуртуванню робітництва, а навпаки, стимулювала його до національно-політичного уособлення, соціального розпорошення та фахового розмежування.

Складне становище на фронтах та реальна небезпека змусили уряд ЗУНР наприкінці року терміново перебраться з Тернополя у Станіславів [22, с. 270–273]. Цікаво, що у складі нового державного тимчасового уряду ЗУНР, який сформовано під керівництвом Сидора Голубовича та проголошеному в Станіславові 4 січня 1919 р., в переліку вищих державних посад уже не було посади секретаря праці і соціальної опіки [20, с. 128]. Вірогідно, що вимушене скорочення державних секретарів пов'язане зі становищем, у якому опинилися українські професійні спілки і населення Східної Галичини.

Таким чином, в умовах існування ЗУНР, українські професійні спілки залишилися без керівних державних органів, підпорядкувань. Як зазначав у своїх споминах учасник тих подій А. Чайковський "по кривавій боротьбі за наші ідеали ми впали. Коротка весна нашої самостійності минулася, наче сон маєвої ночі, хоч не без кошмару, страхіть і потрясінь ..." [20, с. 153]. Загалом варто підсумувати, що Перша світова війна, національно-визвольні змагання значно послабили профспілковий рух у Східній Галичині. До цього додалася невдала тактика профспілкових лідерів, що в підсумку призвело до їх занепаду.

Список використаних джерел

1. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських землях у 1918–1923 роках / С. Ярославин. – Філадельфія, 1956. – 180 с.
2. Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 "Історія України" / І. Р. Берест. – Львів, 2009. – 20 с.
3. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часів світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Львів, 1928. – 776 с.
4. Гаєнко Ф. Професійні спілки / Ф. Гаєнко // Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2380–2381.
5. Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817–1939) / Р. Берест. – Дрогобич: Відродження, 1995. – 128 с.
6. Берест І. Матеріальні втрати Східної Галичини та Волині в роки

Першої світової війни / І. Берест // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". "Держава та армія". – № 571. – Львів, 2006. – С. 201–207. 7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К., 2007. – 630 с. 8. Korniluk M. Geneza i zasadnicze problemy działalności Komisji Centralnej Związków Zawodowych w latach 1919–1939 / M. Korniluk // Kwartalnik Historii Ruchu Zawodowego. – Warszawa, 1970. – № 3 (35). – S. 16–51. 9. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / [Укл. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 1. – С. 99–101; Цегельський Л. Памяти Евгена Петрушевича / Л. Цегельський // Америка. – Філадельфія, 1940. – Ч. 128–134. 10. Павлишин О. Чернецький Антін / О. Павлишин // Довідник з історії України. А-Я / [За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – Львів, 2001. – С. 1044. 11. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К., 1991. – 50 с. 12. Чернецький Антон // Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3712. 13. Паліїв Д. Листопадава революція / Д. Паліїв // Новий час. – Львів, 1928. – Ч. 134; Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). Навчальний посібник / О. Павлишин. – Львів, 2008. – С. 80–84. 14. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – 469 с. 15. Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) / О. Павлишин. – С. 83–84; Чубатий М. Основи державного устрою Західно-Української Народної Республіки / М. Чубатий. – Львів, 1920. – С. 4–16. 16. Андрусак Т. Державний секретаріат ЗУНР-ЗОУНР / Т. Андрусак // Довідник з історії України. А-Я / [За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – Львів, 2001. – С. 204–205. 17. Берест Р. Професійні спілки на західноукраїнських землях у міжвоєнний період // Нариси історії профспілкового руху в Україні / Р. Берест. – К., 2002. – 729 с. 18. Пісецький Олександр // Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. – Т. 6. – С. 2097. 19. Крезуб А. Нарис історії польсько-української війни 1918–1919 / А. Крезуб. – Львів, 1923. – 179 с. 20. Станіславів у часи Західно-Української Народної Республіки. Документальні свідчення, спогади, оголошення, накази революційної доби / [Упор. Іван Монолатій]. – Івано-Франківськ, 2008. – 253 с. 21. Drobner V. Rzecz o klasowym ruchu zawodowym w Polsce. (Lata 1918–1923) / V. Drobner. – Warszawa, 1965. – 245 s. 22. Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини / [Ред. упор. М. Климишин]. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1985. – 900 с.

Игорь Берест

ПРОФСОЮЗНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ ВО ВРЕМЕНА НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ (1914–1921 ГГ.)

Проанализирована и отражена деятельность украинских профсоюзов в один из самых сложных и трагических периодов отечественной истории первой четверти XX в. Отмечено тактические промахи и стратегические ошибки деятелей профсоюзного движения, попытки возрождения национальных профсоюзов, политическое и военное противостояние в сложных условиях существования населения Восточной Галиции.

Ключевые слова: профессиональный союз, национально-освободительное движение, борьба, население, Восточная Галиция.

Ihor Berest

TRADE-UNION MOVEMENT IN EASTERN GALYCHYNA IN TIMES OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS (1914–1921)

Analyzed and highlighted the activities of Ukrainian trade unions in one of the most difficult and most tragic periods of the national history of the first quarter of the twentieth century. Among others, the tactical and strategic blunders mistakes trade unionists, attempts to revive national trade unions, political and military confrontation and difficult conditions of the existence of the population of Eastern Galychna.

Key words: trade unions, the national liberation movement, fighting, population, Eastern Galychna.

УДК 94(477)

Олена Лугова

**СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДОПОМОГА УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ
1918–1920 РР.**

У статті проаналізовано складне становище Східної Галичини після завершення Першої світової війни та соціальну взаємодопомогу галичан у 1918–1920 рр. Охарактеризовано діяльність Українського громадянського комітету в цей період.

Ключові слова: Східна Галичина, польська окупаційна влада, Український громадянський комітет, секція, соціальна взаємодопомога.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що організація та діяльність Українського громадянського комітету (далі – УГК) стала дієвою формою соціальної взаємодопомоги українців Східної Галичини 1918–1920 рр. Досліджувана тема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити особливості самоорганізації галичан у гуманітарній сфері.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, аналізу архівних матеріалів проаналізовано історичні реалії, в яких перебували західноукраїнські землі після I світової війни, та соціальну взаємодопомогу українців Східної Галичини 1918–1920 рр.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні та соціальні процеси, які відбувалися в Східній Галичині в цей час, спрямовані на найшвидше входження цих земель до Польської держави.

Предмет дослідження – соціальна взаємодопомога українців Східної Галичини 1918–1920 рр. на прикладі УГК.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити соціальну взаємодопомогу українців Східної Галичини 1918–1920 рр.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних методів, засобів і механізму діяльності УГК у здійсненні соціальної взаємодопомоги українців Східної Галичини в досліджуваній період.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у місті Львові.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Становище Східної Галичини після I світової війни розкрито у працях Т. Гальцької-Дідух [1], І. Дерев'яного [3], Л. Зашкільняка [4], П. Мірчука [8]. Діяльність правничої секції УДК подано у статті І. Гловацького [2]. Однак діяльність УГК як соціальну взаємодопомогу українців Східної Галичини не була належно досліджена. Саме в цьому і полягає новизна публікації

Обсяг статті не окреслює всіх питань досліджуваної проблематики. Автор вважав за необхідне зосередити свою увагу на дослідженні діяльності УГК як організації взаємодопомоги українців Східної Галичини.

Закінчення I світової війни не принесло очікуваного полегшення для українського народу. Одразу ж розпочалася визвольна війна, в результаті якої українці прагнули здобути омріяну свободу. В результаті цього масштаби руйнувань на західноукраїнських землях значно збільшилися. Зросла і кількість людських втрат.

Становище українського населення Східної Галичини ще більше погіршилось після відступу Української Галицької армії 22 листопада 1918 року зі Львова. Українці залишились сам на сам з чужою окупаційною владою без легальних засобів захисту своїх національних прав. Польська влада проводила грабіжницьку політику стосовно українського населення, обкладаючи його численними контрибуціями, проводячи реквізиції майна українських громадян та установ [6, с. 64].

Після захоплення всіх галицьких земель польська влада розподілила їх на Львівське, Станіславське та Тернопільське воєводства, які отримали спільну назву "Східної Малопольщі". Для збільшення відсотку поляків у Львівському воєводстві в його склад було включено польські етнічні повіті. Південно-західні українські етнічні території навпаки віддано до складу польського Краківського воєводства [7, с. 10]. При встановленні кордонів воєводств не брався до уваги етнічний чинник, що зумовило розпорошення українського населення.

Правовий статус Східної Галичини, починаючи із 1918 року, не був остаточно визначений. Згідно з міжнародними угодами, Галичина не перебувала в складі Польської держави в цей час. Така ситуація зберігалася до 1923 року. До цього часу ці землі перебували під протекторатом Ліги Націй. На них поширювався суверенітет країн Антанти [1, с. 11].

Однак таке офіційне становище Галичини не перешкоджало польській владі запроваджувати свої порядки та дискримінувати українське населення в усіх напрямках суспільного-політичного життя [4, с. 456]. Визначальною подією у підпорядкуванні Галичини стала ліквідація автономії краю.

У 1918 році польський уряд скасував крайовий сейм та крайовий виділ в Галичині. Наступним кроком була заборона навчатися у вищих навчальних закладах Львова молодим українцям, які не прийняли польського громадянства і не відслужили в польській армії [8, с. 22].

Польська влада в цей час пережила низку політичних криз, проте спільною рисою стала дискримінація українського населення, утиски його національних та політичних прав. Дієвим засобом реалізації такої політики стало запровадження у 1918 році військово-польових судів [11, арк. 177]. У той час вони мали назву "наглих судів". Ці установи діяли до 1934 року. Судовий процес із винесенням вироку тривав 12 годин, а на апеляцію відводилось лише 24 години [3, с. 125]. Звичайно, такі умови провадження судового процесу не сприяли винесенню позитивних вироків для українців.

Польська влада перешкождала діяльності українських організацій. Не були виключенням і гуманітарні інституції. 30 липня 1919 року на загальних зборах галицького Товариства Червоного Хреста, яке було автономною філією австрійського Червоного Хреста, польська більшість перейменувала його Малопольський відділ польського Червоного Хреста. Це призвело до унеможливлення роботи українців в цій організації [6, с. 83].

В таких умовах постійного переслідування українська громадськість створює 4 грудня 1918 р. УГК, який прагнув захищати права українського населення перед польською владою. А наступного дня польський Тимчасовий Комітет повідомив, що він взяв до уваги факт про створення УГК із застереженням, що його діяльність буде спрямована на задоволення щоденних потреб і охорони українців у Львові [13, арк. 1]. Завданням УГК було репрезентувати українське населення перед окупаційною польською владою.

Очоловав комітет Степан Федак – директор фінансової інституції "Дністер". Його заступниками були професор Львівського університету – Кирило Студинський та крилошанин львівської капітули – о. Леонтій Куницький. Посади секретарів обіймали Володимир Целевич та Гнат Паньчишин. До складу комітету теж входили: єпископ Йосип Боцян, директор земельного банку Лесь Кульчицький, директор "Народної торгівлі" Микола Заячківський, директор крайового кредитного союзу Омелян Саєвич, голова українського педагогічного товариства Осип Макарушка, редактор часопису "Вперед" Порфір Буняк, лікар Маркіян Паньчишин та інші [2, с. 22].

До травня 1919 року комітет мав статус місцевої організації для надання допомоги українському населенню міста Львова. І лише після захоплення поляками всієї Східної Галичини він отримав статус крайового. На початку 1919 року Л. Ганкевич і С. Федак виклопотали у генерала Розвадовського, коменданта Львова, дозвіл на узаконення діяльності УГК. Однак статут комітету був затверджений рескриптом намісництва лише 21 червня 1920 р. після попереднього погодження із дирекцією поліції у Львові [12, арк. 9]. У цьому документі зазначалось, що метою діяльності УГК є надання моральної, матеріальної, санітарної, педагогічної та правничої допомоги українському населенню Галичини. До складу цієї організації мали право вступати як звичайні громадяни, так і громади, товариства та інші юридичні особи [12, арк. 4]. Процес легалізації УГК був складний та тривалий, оскільки польська влада не вітала утворення нових українських організацій, навіть гуманітарних.

Найвищим органом комітету був загальний збір усіх членів комітету. Також було створено малу раду комітету, що займалася поточними справами та вищу раду, яка вирішувала основоположні питання щодо діяльності цієї організації [12, арк. 6–7]. Адміністрація комітету мала назву "Екзекутивний виділ" і заходила у Львові за адресою вул. Руська, ч.3 на другому поверсі [14, арк. 2].

УГК був багатофункціональною організацією, яка складалася з ряду секцій. Кожна із секцій працювала в певному напрямі соціальної галузі.

Основна сфера діяльності секції допомоги полягала у наданні фінансової, матеріальної та продовольчої допомоги голодуючому населенню міста Львова, родинам, чії чоловіки загинули у війні та сім'ям інтернованих, школярям. Допомоги потребувала значна кількість населення. Однак через відсутність коштів секція не могла охопити своєю діяльністю все нужденне населення. Щомісячно видавалася допомога приблизно на 30 тис. марок. Для підвищення ефективності своєї роботи секція планувала запровадження дешевих громадських кухонь. Проте цей задум не був реалізований через кошти, дорожнечу та нестачу харчів. Керівництво секції розміщувалося у приміщенні адміністрації УГК [14, арк. 2].

Діяльність секції інтернованих полонених, арештованих і німечини поширювалася на інтернованих, полонених та поранених українських солдатів, офіцерів, що перебували у польському полоні у Львові; на арештованих цивільних українців, які відбували ув'язнення у Львові. Секція утримувала чотири кухні, які готували їжу для більш тисячі осіб. Ця допомога обходилася у 200 тис. марок щомісяця. Окрім цього секція надавала грошову та матеріальну допомогу особам, що поверталися із польського полону. На ці потреби щомісячно виділялось 40 тис. корон. Управління цієї секції теж розміщувалося у приміщенні головної управи комітету [14, арк. 2].

Керівництво самаритянської секції розташовувалося на вулиці Бляхарській, ч. 2, I поверх. Очолював секцію М. Паньчишин. Секція опікувалася українськими полоненими та арештованими особами, які перебували у таборах за межами Львова (Домб'ю, Вадовацях, Стршалковій, Брест-Литовську, Ланцуті, Модліні, Дембліні, Тухолі, Щипюрні, Віснїчу, Сєрадзи). Допомога цієї секції в окремі часи надавалась близько 10 тис. особам. Більша частина засуджених перебувала у жалюгідних умовах утримання і потребувала харчів, одягу, білизни, взуття, мила, дезінфекційних засобів тощо. Працівники секції відвідували табори та привозили найбільш необхідні речі. Окрім цього діяльність секції була спрямована на боротьбу із інфекційними хворобами у краї, надання безкоштовної лікарської допомоги і ліків українському населенню Львова. Важливою складовою роботи самаритянської секції була опіка над військовими інвалідами. Для покращення ефективності роботи секції передбачалось відкрити у Львові притулок та лікарню для інвалідів [14, арк. 2–3].

Секція "посередництва праці" здійснювала пошук роботи для безробітного українського населення. Непереборною перешкодою у поширенні діяльності секції на всю Галичину стала недостача коштів, які були вкрай необхідні для друку оголошень у часописах та адміністративні видатки [14, арк. 3].

Правничка секція займалася підготовкою прохань про звільнення полонених та інтернованих, наданням юридичного захисту українським обвинуваченим місцевою та центральною польською владою [14, арк. 3]. Адміністрація правничої секції спочатку розміщувалася у канцелярії Голубовського на вулиці Бляхарській, а згодом її перенесено на вулицю Домініканську, ч. II на другому поверсі [9, с. 54].

УГК на початковому етапі існування був неспроможний надати дієву правничу допомогу українцям, що перебували у в'язницях та таборах. Ряд українських адвокатів зголосилися безкоштовно захищати українців в польських військових судах. Окрім адвокатів-українців такі ж безкоштовні послуги надавали єврейські правники [10, с. 15]. В рамках діяльності правничої секції здійснювався активний правовий захист українців у політичних процесах того часу, а також розроблялись основні засади національної ідеї [2, с. 27].

Діяльність урядничої секції полягала у наданні допомоги українським службовцям колишньої Австрійської імперії, які із приходом польської влади були звільнені. На той час таких осіб нараховувалось кілька тисяч. Проте через відсутність коштів допомога надавалась лише тим, що залишились без засобів існування [14, арк. 3].

Робота шкільної секції скеровувалася на створення приватних українських шкіл, організацію бурс та інститутів, а також на надання матеріальної допомоги українським вчителям. Все це можна було здійснити лише у тісній співпраці з іншими українськими громадськими організаціями [14, арк. 3]. Також ця секція прагнула допомогти Українському педагогічному товариству (далі – УПТ), тому створила відділ під назвою "Рідна школа". У червні 1920 р. УПТ прийняло "Рідну школу" під свою управу. У 1923 р. на загальних зборах УПТ вирішено схвалити нову назву – "Рідна школа – Українське педагогічне товариство" [5, с. 138].

Не менш важливою є діяльність секції надання допомоги гірським повітам. У повоєнних умовах мільйонному населенню гірських територій загрожували голод та інфекційні захворювання. Таку ситуацію спричинив неврожай та вилучення худоби під час війни. Працівники секції збирали харчі та передавали голодуючому населенню [14, арк. 3].

Окрім цього при УГК існували ще секції опіки над інвалідами, допомоги емігрантам з Наддніпрянської України, американської допомоги, постачання, реєстрації військової шкоди, майстерень і жіночих робіт, артистична. Повітові та місцеві УГК організовувались у Перемишлі, Станіславі, Коломиї, Стрию, Самборі, Бережанах, Підгайцях, Чорткові [14, арк. 1]. Вони провадили таку ж діяльність як і УГК у Львові.

Отже, УГК, діяльність якого розпочалася в під час українсько-польської війни, зумів стати легальною центральною українською установою в умовах окупації Східної Галичини польською владою. А також УГК на той час був єдиною безпартійною аполітичною гуманітарною інституцією, до складу якої входили представники всіх політичних напрямків. Ця організація користувалася довірою та підтримкою населення Галичини. В такій складній та невизначеній ситуації діяльність УГК стає об'єднавчим чинником всіх українських політичних сил, що існували в цей час на Галичині, оскільки різні політичні партії сприяли та допомагали комітетові у його діяльності. На початок 1920 року УГК перетворилася на потужну організацію із десятками філій в усій Галичині. Це було можливим лише при умові спільної, жертвовної та злагодженої роботи громади.

Список використаних джерел

1. Гальцька-Дідух Т.В. Східна Галичина і Ризька мирна конференція (1920–1921): автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 "Історія України" / Національна академія наук України. Інститут народознавства. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – 21 с. 2. Гловацький І. Ю. Роль колегії оборонців в

організації правового захисту політичних в'язнів у політичних судових процесах у Східній Галичині (1918–1926 рр.) / І. Ю. Гловацький // Вісник Хмельницького регіонального управління та права. – Хмельницький, 2003. – № 2 (6). – С. 21–27. 3. Дерев'яний І. До проблеми окупаційного характеру польського режиму на західноукраїнських землях у 1918–1939 рр. / І. Дерев'яний // Волинська трагедія. Через історію до порозуміння. Матеріали конференції. – Луцьк, 2013. – С.121–128. 4. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Нац.ун-т ім. І. Франка. – 2002. – 752 с. 5. Кость С. Історія української журналістики (західноукраїнська преса першої половини ХХ ст.: ідейно-концептуальні засади, періодизація) / С. Кость – Львів, 2008. – 271 с. 6. Кривава книга. Матеріали до польської інвазії на українські землі Східної Галичини 1918–1919 року. – Відень: Вид-во ЗУНР, 1919. – Ч. 1. – 185 с. 7. Кубійович В. Західноукраїнські землі в межах Польщі. 1920–1939 / В. Кубійович. – Чикаго-Нью-Йорк, 1963. – 31 с. 8. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / П. Мірчук. – К.: Укр. вид. спілка, 2007. – Вид. 3 те. доп. – 1008 с. 9. Навроцький О. Початки УВО у Львові / О. Навроцький // Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації / [Упор. З. Книш]. Торонто, Б.р. 36. 2: Початки УВО у Галичині. – Торонто, 1963. – 167 с. 10. Рибак М. Листопадові дні і військовий суд у Львові / М. Рибак // УГА. Матеріали до історії. – Вінніпег: Видавництво Д. Микитюка, 1960. – Т. II. – 383 с. 11. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДАЛ України), ф. 121, оп. 1, спр. 22, 181 арк. 12. ЦДАЛ України, ф. 462, оп. 1, спр. 1, 41 арк. 13. Там само, спр. 2, 32 арк. 14. Там само, спр. 3, 68 арк.

Елена Луговая

СОЦИАЛЬНАЯ ВЗАИМОПОМОЩЬ УКРАИНЦЕВ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ 1918–1920 ГГ.

В статье проанализировано трудное историческое положение Восточной Галичины после окончания Первой мировой войны и социальную взаимопомощь галичан в 1918–1920 рр. Отображено основания и деятельность Украинского общественного комитета в этот период.

Ключевые слова: Восточная Галичина, польская оккупационная власть, Украинский общественный комитет, секция, социальная взаимопомощь.

Olena Lugova

THE SOCIAL MUTUAL AID OF UKRAINIANS OF EASTERN GALYCHYNA 1918–1920

The article analyzes the difficult historical position of Eastern Galychyna after ending World war I and and social mutual aid of Galician in 1918–1920. Highlights the foundation and activities of Ukrainian Citizen committee in this period.

Key words: Eastern Galychyna, polish occupation power, the Ukrainian Citizen committee, section, social mutual.

УДК 94(477) "192/199"

Ірина Гуменна

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ТОВАРИСТВА У РОЗВИТКУ ОСВІТИ І НАУКИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

У статті проаналізовано внесок українських студентських товариств у розвиток освіти і науки Східної Галичини першої третини ХХ ст. Висвітлено особливості діяльності українського студентства стосовно поширення освітніх знань серед населення, сприяння видавничій справі, дослідження філології, юриспруденції, історії, медицини та інших наукових напрямків, що сприяли активізації національної свідомості.

Ключові слова: Східна Галичина, українські студентські товариства, освіта, наука, перша третина ХХ ст.

Актуальність дослідження полягає у тому, що українські студентські товариства Східної Галичини здійснювали активну діяльність в усіх сферах життя краю. Зокрема, брали участь в суспільно-політичному, соціально-економічному, культурному розвитку Східної Галичини. Однак, одним із найбільших внесків, здійснених українськими студентськими товариствами, було сприяння поширенню освітніх знань та розвитку науки.

Аналіз зазначеної проблеми свідчить про те, що українські студентські товариства, активно діючи у сферах освіти і науки, сприяли популяризації знань серед населення окресленої території,

брали участь у формуванні граматичних основ української мови, розвитку історичних та філософських знань, природничо-математичних наук.

Українське студентство виступало одним із каталізаторів поступового розвитку освітніх і наукових процесів на теренах Східної Галичини, збагачуючи їх ідеями патріотизму, чим сприяло розширенню світогляду нації.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації автором чи не вперше досліджено внесок українських студентських товариств у розвитку освіти і науки Східної Галичини першої третини ХХ ст.

Об'єктом дослідження є освіта і наука Східної Галичини першої третини ХХ ст.

Предметом дослідження є українські студентські товариства Східної Галичини та їх внесок у розвиток освіти і науки першої третини ХХ ст.

Метою публікації є аналіз внеску українських студентських товариств у розвиток освіти і науки Східної Галичини зазначеного періоду.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб виокремити внесок українських студентських товариств у розвиток та популяризацію освіти; дослідити теоретичні та практичні напрацювання студентства у філологічній, природничо-математичній, суспільно-гуманітарній та технічній сферах науки Східної Галичини першої третини ХХ ст.

Окремі аспекти діяльності українських студентських товариств Східної Галичини у галузі освіти і науки першої третини ХХ ст. висвітлені у працях: І. Андрухів [1], у якій автор, висвітлюючи діяльність студентських товариств Західної України, поряд із суспільно-політичною діяльністю окреслює їх роль у розвитку освіти і науки. Б. Савчук [2, с. 54–58] і Р. Ковалюк [3] досліджують внесок українських студентських товариств у окремі галузі освітньо-наукового процесу на західноукраїнських землях. В. Виздрік [4] аналізує особливості становлення та діяльності Українського таємного університету у Львові, натомість, Н. Мисак [5] наголошує на культурницько-просвітницькій діяльності українського студентства.

Н. Зьомко [6, с. 98–104] у своїй публікації характеризує освітні процеси та протистояння колонізаційній політиці молоді Східної Галичини. Н. Клименко [7, с. 144–154] досліджує внесок жіноцтва у освітньо-науковий процес. Проблеми розвитку національної освіти в Галичині висвітлює В. Кондратюк [8]. І. Гуменна розглянула проблему місця українських студентських товариств у розвитку філософських ідей Східної Галичини [9, с. 35–38] та проаналізувала поширення науково-освітніх знань серед жіноцтва на зазначеній території [10, с. 55–58]. Однак, незважаючи на певні чільні здобутки авторів, все ж ця проблематика не знайшла достатнього висвітлення у наукових працях.

Джерельну базу наукової публікації складають архівні матеріали ф. 309 "Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (бібліотека, колекція)" [15], 360 "Старосольський Володимир – адвокат" [16], 399 "Українська крайова студентська рада західних земель України у Львові", 410 "Тисовський Олександр Васильович, біолог" [14; 23] Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАЛ України).

Аналізуючи історіографію та наявну джерельну базу варто зазначити, що задекларована проблематика потребує поглибленого предметного аналізу, що підсилює актуальність досліджуваної теми, оскільки на сьогодні відсутні наукові праці, які безпосередньо розкривають цю тематику.

У статутах українських студентських товариств, найчастіше зустрічаємо відомості про те, що українські студентські товариства Східної Галичини здебільшого працювали в освітній сфері, зокрема, контролювали позакласну та позааудиторну роботу студентів й опікувалися поширенням культурно-освітніх знань у межах свого округу [11, арк. 1]. Наприклад, студенти-українці брали активну участь в поширенні літератури серед населення. "Академічне братство" для розповсюдження літератури у 1884 р. заснувало навіть власну книгарню. Студенти були основними популяризаторами українських книг та перекладів. Вони брали в магазині певну кількість примірників книжок і поширювали їх серед своїх знайомих, населення провінційних містечок і сіл [5].

Оскільки члени товариств сплачували членські внески, то необхідно було також проінформувати їх та громадськість Східної Галичини, як керівництво того чи іншого товариства витрачало довірені йому кошти. У результаті чого чимало українських громадських організацій видавали за власні кошти брошури, у яких висвітлювалося основні напрямки їх діяльності та подано детальний фінансовий звіт, що звичайно впливало на розвиток видавничої справи у Східній Галичині [12, с. 37]. Варто зазначити, що товариства у такий спосіб намагалися популяризувати власну діяльність та залучити до своїх лав якомога більше членів. Чимало звітів про роботу українських громадських організацій опубліковано на сторінках періодичних видань, які видавали окремі товариства, у яких інформували як про свою роботу, так і про створені ними навчальні заклади [12, с. 37].

У першій третині ХХ ст. – найактивнішому періоді діяльності українських студентських товариств Східної Галичини, зокрема, у 1908 р. при товаристві "Академічна громада" утворюється "Просвітній кружок", кількісний склад якого щоразу зростав і вже в 1909 р. становив 63 члени. Його керівники читали лекції у хатах-читальнях, розповсюджували літературу, а також організували курси, на яких навчалася молодь із 24 повітів Львівщини. Не залишалася поза увагою й сільська молодь Львівського повіту. Просвітницька робота проводилася у селах і містах, безпосередньо через відновлення бібліотек та читалень, які були важливим чинником у піднесенні культурного рівня народу [8, с. 5].

"Просвітній кружок" постановив "організувати студентів для просвітницької роботи серед народу" [1, с. 44]. Щосуботи й щонеділі у читальнях Львова та у селах Галичини, студенти читали лекції для населення, які мали значний успіх. Крім того у Львові було створено спеціальний курс, на якому навчалася біля 40 робітників і викладалися такі предмети, як: історія України, географія, природничі науки, право, німецька мова [1, с. 44].

Початок ХХ ст. в історії Східної Галичини також характеризується зростанням національної свідомості. Активно діють учнівські, студентські, молодіжні та професійні товариства. Поряд із ними організувався і набував поширення рух східногалицького жіноцтва за право участі у суспільно-політичній, науковій, культурно-освітній діяльності. Непересічною постаттю у контексті згаданих подій була дружина авторитетного громадсько-політичного діяча Східної Галичини В. Старосольського – Дарія Шухевич-Старосольська (1881–1941 рр.) [10, с. 55–56]. Вона продовжила роботу матері Герміни Шухевич – організаторки українських жіночих товариств та голови товариств жінок "Труд" та "Клуб русинок" [13, с. 274]. У 1901 р. спільно з Наталкою Будзиновською, Д. Шухевич створила "Кружок українських дівчат" та очолила його. Метою діяльності якого була самоосвіта дівчат та підготовка їх до громадської праці. Активність інституції пояснювалася тим, що гуртківці зібрали солідну наукову та популярну літературу, яка відповідала запитам своїх членів [7, с. 147].

Непересічний внесок у розвиток як освіти, так і науки здійснив "Кружок ім. І. Франка", який основною метою свого утворення вбачав, власне, у забезпеченні культурного проведення часу студентами після завершення академічних занять, тобто популяризував участь у наукових секціях. Саме цей гурток видавав студентський часопис "Наше життя", видання якого призвело до його ліквідації [14, арк. 4, 5, 24]. На аналогічних засадах діяло товариство "Прихильників книжки", що здійснювало видання бібліофільських листків та утримувало бібліотеки, складені з творів нових українських та закордонних письменників, передплачувало літературні журнали [15, арк. 3].

Багато відомих громадських діячів Східної Галичини підтримувало ідею українських студентських товариств щодо широкої просвітницької діяльності у сільській місцевості. Так, В. Старосольський, суспільно-політичний діяч, який активно захищав інтереси українських студентів у судах та часто вигравав справи наголошував на необхідності поширення освіти серед сільських мас населення [16, арк. 7]. Проте, така освітня робота мала поєднуватися із пропагандою соціалістичних ідей: "Без освіти ніхто не може бути правдивим соціалістом, бо соціальна демократія усю програму і працю свою основує на науці... Нам треба старатися, щоб не тільки маси йшли за нами, але й щоб кожна одиниця була свідомо освічена" [17, с. 57].

На зборах Станіславської окружної секції Українського студентського союзу (УССоюзу) у роботі якого брало участь 13 осіб, висувалося питання покращення освітнього рівня населення сільської місцевості. У дискусії з проблем майбутньої діяльності УССоюзу взяли участь І. Ставичний, І. Феношин, І. Яремич [18, с. 108].

Збори прийняли резолюцію, у якій зверталися до студентів округи вступати до секції для "продуктивної роботи самоосвітньої між собою й культурної серед громадянства" [1, с. 50]. Секція УССоюзу в м. Стрий мала на меті організувати для молоді курси читання лекцій "підготовляючих до іспитів зрілості для екстерністів" та "ведення гуртків анальфабетів", проте не отримали на це дозволу від староства [1, с. 50].

У Тернополі та околицях студенти за місцями проживання теж об'єднувалися у невеликі локальні гуртки та проводили роботу з вивчення їх учасниками та вільними слухачами української літератури та історії, збирання етнографічного та фольклорного матеріалу, влаштування літературних вечорів, концертів, випуску рукописних часописів [19, с. 79].

Однак, були студентські товариства, які, поряд з освітньою, проводили наукову роботу в конкретній галузі знань. Активну діяльність розгорнули професійні студентські товариства "Медична громада", які об'єднали усіх студентів-медиків. Одним з найважливіших завдань товариства була організація діяльності медичного факультету: пошук приміщень для занять, матеріалів для практичних робіт, підтримування контактів між професорами та студентами [4, с. 120].

Також було створено товариство "Філософська громада", яке об'єднувало понад 200 студентів. Діяли гуртки: україністів, історичний, природничий, класичної філології, математичний. Товариство мало свою бібліотеку, яка налічувала у своєму активі 150 томів наукових праць [4, с. 120]. Активно розвивав філософські знання утворений при "Академічній громаді" гурток прихильників філософії, що гуртував слухачів на викладах Володимира Юринця, який разом із студентами досліджував діалектичний та історичний матеріалізм, історію філософії, соціологію, естетику, критикував західну філософію, коментував Демокріта, критикував концепцію неогегельянців та фрейдистів, особливу увагу приділяв феноменологічній школі Е. Гуссерля [9, с. 36].

Щодо діяльності у сфері підготовки правопису української літературної мови, яка активно розвивалася у першій третині ХХ ст., то вперше задеклароване питання піднялося ще у кінці ХІХ ст., зокрема, на загальних зборах студентських товариств 5 березня 1882 р., де вже тоді ця проблема сприймалася неоднозначно. Студент Давидович висловився за те, щоб змінити існуючий правопис на етимологічний, який використовувала "Просвіта" [3, с. 70].

Заперечуючи йому, Є. Олесницький наголошував, що "ся зміна і усунення фонетичного правопису заманіфестується... А нині прийняття остаточної форми або нічого...". Його підтримав Ілля Кокорудз, заявивши, що "противні тому хотят правопису крайньо етимологічної, коли ж нинішня уживана етимологічна суть фонетизована", а також назвав існуючий правопис "екзистенцією українства, яка може знайти відображення навіть в наукових студіях". Абсолютною більшістю голосів пропозиція Давидовича була відхилена. Тоді вперше у документах студентського товариства зафіксовано вживання слів "Україна", "український" [3, с. 71].

Сприяючи розвитку юриспруденції "Кружок правників" створив комісію з шести осіб, яка мала зайнятися "сталенем руської правничої термінології". Наставником гуртка був завідувач кафедри української мови й літератури О. Огоновський, який бував на зборах, брав участь у нарадах, надавав допомогу юридичною літературою, працював над правничою термінологією [1, с. 46].

Українські студенти цікавилися і розвитком історичних знань, які також намагалися поширювати серед населення. А. Крушельницький у "Слові до розгубленої молоді" закликав усіх тих, хто проводить просвітницькі заходи, зокрема, студентські товариства, поширювати знання з історії. Однак наголошував, що навчання історії засноване на ідеалістичному світогляді може сприяти формуванню ідолопоклонства перед "історичними авторитетами", тому не потрібно ідеалізувати жодний із періодів історії, а лише виносити із них уроки [20, с. 11].

Українські студенти-історики, які бажали ґрунтовно підготуватися, часто надсилали скарги до управ українських студентських товариств про те, що підготовка тих студентів, які навчаються у польських вищих школах була недостатньою, найбільше перекручень зазнавала українська історія [21, арк. 14]. Тому цілком зрозуміло, що намагаючись брати участь у науковому житті Східної Галичини, українське студентство зіткнулося із проблемою нестачі компетентних кадрів.

Прогалину в підготовці наукових кадрів у зв'язку з "браком національної інституції" взявся заповнювати М. Грушевський, який для досягнення поставленої мети організував у Львові літні курси українознавства. У 1903 р. з ініціативи історично-філософської секції НТШ започатковано громадський курс археології для галичан. Мета цих курсів, за визначенням М. Грушевського, полягала у наступному: "... дати можливість землякам прослухати курси в українсько-руській мові з найважливіших суспільних дисциплін; подати для курсів з деяких наук не заступлених в програмах тутешніх вищих шкіл, а дуже важливих для нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів ще немає; вкінці – дати поле новим науковим силам для академічної діяльності" [22, с. 134].

Збираючи значну кількість студентів під час наукових курсів, виникла взаємопов'язана проблема поселення та проживання тривалий період часу слухачів. Саме тому з'явилася пропозиція про заснування студентського гуртожитку – Академічного дому в Львові, яку М. Грушевський висловив у 1903 р. Мета цього закладу визначалася так: "Від довшого часу відчувалася болюча потреба дому, де українсько-руська молодіж вищих шкіл могла би знаходити добрі, гігієнічні і можливо дешеві помешкання і таку ж їжу, в крайній потребі і кредит (по змові), де б виховувалася вона в здоровій атмосфері праці, вищих духовних інтересів, суспільних і національних обов'язків, не марнувала своїх сил в біді або невідповідних обставинах, приносила би в тяжку боротьбу життя непорушні запаси енергії, свіжість інтересів та ідеалів суспільної діяльності" [22, с. 135–136].

Так, "Товариство студентів-політехніків "Основа" у яке входило три секції: видавнича, економічна, викладацька, кожна з яких мала своє завдання, діяв науковий гурток, який проводив різноманітні "конференції" серед студентів та населення Львова й навколишніх сіл. Особливо активно діяли члени товариства упродовж 1913–1914 рр., коли з організацією стрілецьких секцій, члени "Основи" надавали практичну допомогу у навчанні з теорії белетристики, будови різних видів зброї. З цією метою членами товариства видано два номери журналу "Відгуки", підручники

“Теренознавство” та “Склад кріса “Манліхер-90 і 91”. Ці студентські товариства, певною мірою, свою освітню діяльність підпорядковували досягненням політичних завдань [1, с. 46–47].

Однак, створені наукові структури, галузеві наукові гуртки, секції українських студентських товариств не мали змоги проіснувати довго і випустили лише два покоління науково обізнаних студентів, бо, окупувавши Львів після 1919 р., польська влада ліквідувала українські кафедри та доцентури, а вступати до вузів було дозволено тільки колишнім солдатам польської армії та польським громадянам.

У відповідь на це “Товариство українських наукових викладів імені П. Могили”, Ставропільський інститут та Наукове товариство імені Т. Шевченка, щоб не втратити наукові здобутки та уникнути прогалин в освіті українських студентів організували університетські курси, які згодом були також заборонені польською владою. Проте, згадані організації не полишали спроби створити наукові курси, тому організували для українського студентства філософські, правничі та медичні таємні заняття [6, с. 101].

У середині 20-х рр. ХХ ст. відбувається зміна пріоритетів у суспільній діяльності українських студентських товариств. Зокрема, члени товариств почали визнавати менш значимую політичну діяльність, а своїм основним стратегічним завданням висунули культурно-освітню роботу серед населення Східної Галичини [2, с. 56].

Загалом, упродовж 20-х р. ХХ ст. представниками українських студентських товариств Східної Галичини складено програму курсів поширення освіти і опубліковано у журналі “Студентські вісті”. Курси мали певну змістовну наповнюваність і пов’язувалися із вивченням природи (загальні відомості з антропології, теорії походження видів, ідея еволюції в природі, загальні відомості з біології), з історією культури, релігії та мистецтв (праісторія, археологія, порівняльна історія релігійних вірувань, історія світової та рідної літератури, історія мистецтва в найзагальніших рисах), історією суспільного розвитку (економія та соціологія) та суспільних рухів, вивченням європейських мов (у планах передбачалося вивчення однієї мови щороку) [23, арк. 4].

Отже, українські студентські товариства Східної Галичини здійснювали активну та цілеспрямовану діяльність у поширенні освіти і науки. Зокрема, автором виокремлено внесок українських студентських товариств у розвиток освіти та популяризацію наукових знань, сприяння видавничій справі, досліджено теоретичні та практичні напрацювання студентства у філологічній, природничо-математичній, суспільно-гуманітарній та технічній сферах науки Східної Галичини першої третини ХХ століття.

Також українські студентські товариства Східної Галичини першої третини ХХ ст. активізували формування національної свідомості українства та сприяли розширенню світогляду східногалицького населення, прищеплювати патріотизм та ідею необхідності об’єднання української нації.

Список використаних джерел

1. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини 1861–1939 рр. / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с. 2. Савчук Б. Студентський рух в Західній Україні у 1920 – 30-ті роки: хроніка організаційно-ідейного становлення / Б. Савчук // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця]. – Тернопіль. – 1999. – Випуск ІХ. – С. 54–58. 3. Ковалюк Р. Український студентський рух на західноукраїнських землях ХІХ – ХХ ст. / Р. Ковалюк. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – 420 с. 4. Виздрік В. С. До питання становлення Українського таємного університету у Львові / В. С. Виздрік / [Електронний ресурс]. – Львів, 2009. – С. 116–121. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Armia/2009_652/20.pdf.1. 5. Мисак Н. Ф. Культурно-просвітницька діяльність українських студентських товариств у Галичині наприкінці ХІХ ст. / Н. Ф. Мисак, О. С. Васільєва / [Електронний ресурс] // Гілея: Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН / [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Випуск 49 (№ 7). – С. 31–35. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/201149/Gileya49/I5_doc. 6. Зьомко Н. Деякі аспекти протистояння української учнівської та студентської молоді Східної Галичини колонізаційній політиці Другої Речі Посполитої (20-ті роки ХХ століття) / Н. Зьомко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2009. – Вип. 2. – С. 98–104. 7. Клименко Н. Львівський період життя Насті Грінченко: сторінки з біографії / Н. Клименко // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 144–154. 8. Кондратюк В. О. Галицький молодіжний та студентський рух за розвиток національної освіти / Кондратюк В. О., Гапонюк Н. В. / [Електронний ресурс]. – Львів, 2007. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znm/2007_13/R1/Kondratyuk%20Haponyuk.pdf. 9. Гуменна І. Л. Роль українських студентських товариств у розвитку філософських ідей в Східній Галичині (кінець ХІХ ст. – 1939 р.) / І. Л. Гуменна // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 1–2 березня 2013 р.). – Одеса: ГО “Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2013. – С. 35–38. 10. Гуменна І. Л. Роль Дарії

Шухевич-Старосольської в поширенні науково-освітніх знань серед жіноцтва Східної Галичини кінця XIX ст. – першої третини XX ст. / І. Л. Гуменна // Збірник праць XI Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції "Історія науки, техніки та освіти" за темою "Розбудова дослідницького університету". – (Київ, 25 квітня 2013 р.) / [Упор. Л. П. Пономаренко]. – С. 55–58. 11. ЦДІАЛ України, ф. 339, оп. 1, спр. 81, арк. 1. 12. Шологон Л. І. Звіти про діяльність громадських організацій Галичини як джерело з історії національно-культурного руху українців краю другої половини XIX – початку XX ст. / Л. І. Шологон // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4. – С. 37–45. 13. Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи / О. Луговий. – К.: Дніпро, 1994. – 335 с. 14. ЦДІАЛ України, ф. 410, оп. 1, спр. 95, арк. 4, 5, 24. 15. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2788, арк. 3. 16. ЦДІАЛ України, ф. 360, оп. 1, спр. 447, арк. 7. 17. Древницький Ю. Діяльність Володимира Старосольського в УСДП на початку XX століття / Ю. Древницький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2010. – Вип. 2. – С. 54–59. 18. Шумський І. Західноукраїнський студентський рух національно-демократичного спрямування на початку 20-х років XX ст. / І. Шумський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця]. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 1. – С. 107–111. 19. Тернопіль / Тамбор: історія міста / [Петровський О., Гаврилюк О., Окаринський В., Крочак І.]. – Тернопіль: Астон, 2010. – 216 с.; іл. 20. Крушельницький А. Слово до розгубленої молоді / А. Крушельницький. – Львів: В-во "Нові шляхи", 1931. – 40 с. 21. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, од. зб. 79/с, арк. 14. 22. Валіон О. П. Роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кінець XIX – початок XX ст.): дис. на здобуття канд. наук: 07.00.01 / О. П. Валіон. – Тернопіль, 2003. – 198 с. 23. ЦДІАЛ України, ф. 399, оп. 1, од. зб. 125, арк. 4.

Ирина Гуменна

УКРАИНСКИЕ СТУДЕНЧЕСКИЕ ОБЩЕСТВА В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВЕКА

В статье проанализирован вклад украинских студенческих обществ в развитие образования и науки Восточной Галичины первой трети XX века. Проанализированы особенности деятельности украинского студенчества относительно распространения образовательных знаний среди населения, содействия издательскому делу, исследования в сфере филологии, юриспруденции, истории, медицины и других научных направлений, которые способствовали активизации национального сознания.

Ключевые слова: Восточная Галичина, украинские студенческие общества, образование, наука, первая треть XX века.

Iryna Gumenna

UKRAINIAN STUDENTS SOCIETIES IN DEVELOPMENT OF EDUCATION AND SCIENCE IN EASTERN GALYCHYNA IN THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY

The article analyzes the contribution of Ukrainian students societies in development of education and science in Eastern Galychyna in the first third of the XX century. The peculiarities of Ukrainian students societies concerning the spread of education among the population and promotion the publishing of books. Ukrainian students societies investigated the philology, the law, the history, the medicine and other research areas that have contributed to intensification of national consciousness.

Key words: Eastern Galychyna, Ukrainian Students Societies, education, science, the first third of the XX century.

УДК 94(477)

Наталя Бліндер

**УКРАЇНСЬКІ КОНСЕРВАТИВНО-КЛЕРИКАЛЬНІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ
СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ**

У статті висвітлено створення та діяльність українських консервативно-клерикальних партій та організацій у Східній Галичині в умовах перебування цих земель у складі Польської держави.

Ключові слова: Східна Галичина, міжвоєнний період, Українська християнська організація, Український католицький союз, Українська католицька народна партія (Українська народна обнова).

На сучасному етапі розвитку історичної науки зростаючий інтерес у науковців викликає питання формування консервативної ідеології на території українських земель у міжвоєнний період. Центром суспільно-політичного життя в цей час була Східна Галичина, яка перебувала під владою Другої Речі Посполитої. Саме ця обставина дала поштовх до організаційного оформлення консервативного руху на цій території, рушійною силою якого стало греко-католицьке духовенство, яке поставило перед собою мету об'єднати усі політичні сили краю, залучити широкий загал до діяльності консервативно-клерикальних організацій та партій, які щойно виникли.

Актуальність цього дослідження визначається потребою висвітлення та узагальнення консервативно-клерикальної ідеології греко-католицького духовенства через діяльність новостворених організацій та партій, які перебували під патронатом Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ).

Наукова новизна полягає в аналізі консервативних угруповань греко-католицького духовенства на території Східної Галичини міжвоєнного періоду.

Об'єктом дослідження є – суспільно-політичні процеси, які відбувалися у Східній Галичині у міжвоєнний період.

Предметом дослідження виступають консервативно-клерикальні організації та партії, створені греко-католицьким духовенством на теренах Східної Галичини у 20–30-ті роки ХХ ст.

Мета статті – дослідити місце і роль консервативно-клерикальних угруповань у суспільно-політичному житті населення Східної Галичини.

Виходячи із мети, завданням публікації є дослідити процес створення консервативних організацій греко-католицького духовенства.

Частково дослідженням діяльності греко-католицького духовенства та його ролі у створенні консервативно-клерикальних організацій займалися такі дослідники як У. Кошетар [6], Л. Бурачок [7] О. Єгрешій [12], М. Москалюк [19]. Дослідники звернули увагу лише на окремі аспекти діяльності греко-католицького духовенства і безпосередньо митрополита А. Шептицького та єпископа Г. Хомишина, не охопивши повністю їх внеску в суспільно-політичне життя східногалицького населення.

Перша світова війна принесла для українських земель нові територіальні зміни. Це пояснюється тим, що восени 1918 р. розпадається Австро-Угорська дуалістична монархія, до складу якої входила Східна Галичина. Спадкоємицею імперії проголошено Польську державу, яка й приєднала Східну Галичину до свого складу, перетворивши ці території на аграрно-сировинний придаток. Погіршення становища 6-ти мільйонного українського населення Східної Галичини призвело до активізації суспільно-політичного руху на цій території [1, с. 124], одним з провідників якого виступила ГКЦ. Формування консервативно-клерикальних об'єднань тісно пов'язано із греко-католицьким духовенством, яке стало носіями національної самосвідомості українського народу у міжвоєнний період.

Упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. на території Східної Галичини виникли такі греко-католицькі формування, як Українська християнська організація (УХО), Українська католицька народна партія (УКНП), Український католицький союз (УКС) та Українська народна обнова (УНО). Активну участь у діяльності цих об'єднань приймали відомі громадсько-політичні та церковні діячі: митрополит А. Шептицький та станіславівський єпископ Г. Хомишин. Вони виступили у ролі ініціаторів створення католицьких організацій та їх покровителів, зокрема фінансували їх діяльність.

Перше організація греко-католицького духовенства була створена за сприяння Г. Хомишина, у Львові, 4 серпня 1925 року і отримала назву УХО [2, с. 243; 3, арк. 2]. Її керівником обрано отця Теодозія Галуцинського. Як засвідчив інформаційний лист, УХО була покликана "...згуртувати всіх

християн-католиків нашого народу, без огляду на це, до якої політичної партії вони примислюють себе, без огляду на їх звання і стан" [4, с. 3].

У жовтні 1925 р. тимчасовий організаційний комітет УХО ухвалив постанову про підготовку програми організації, але проект документу прийнято аж через 3 роки, у травні 1928 р. Над ним працювали Осип Назарук та Степан Томашівський [5, с. 208; 6, с. 90], які висунули основну вимогу національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі [7, с.16].

УХО "будучи ... аполітичною, вона проте не буде байдужою і до політичних питань" [8, с.1]. Християнська організація ставила перед собою завдання об'єднати всі політичні сили краю "згідно з духом і наукою католицької Церкви" [8, с. 1]. Для поширення ідеології організації планувалося створити католицькі періодичні видання. З січня 1926 р. починає виходити часопис "Нова зоря", який став друкованим органом УХО [9, с. 6]. Окрім цього, з червня 1927 р. з'являється тижневик "Правда", а в травні 1928 р. – двотижневик "Бескид" [10, с. 1; 11, с. 4]. Усі згадані періодичні видання мали поширювати ідеї УХО. Саме тому Г. Хомишин виділяв значні кошти на утримання часописів. У фінансовому плані допомагало і греко-католицьке духовенство інших єпархій. Хоча діяльність організації обмежувалася суто Львівським воєводством [12, с. 64]. Через повільне поширення осередків організації та недофінансування, Г.Хомишин прийняв рішення на зборах священиків Станіславської єпархії, про перетворення християнської організації у політичну партію [10, с. 112].

"Задля оздоровлення нашого політичного життя" 24 вересня 1930 р. Станіславський єпископ, на нараді галицьких консервативних сил, оголосив про створення Української католицької народної партії [13, арк. 3]. Як і попередня католицька організація, УКНП створена у Львові. Над проектом політичної програми партії працював, як і над програмою УХО, О. Назарук, який сформулював і виклав ідеологію партії у праці "Ідеологічні основи Української Католицької Народної партії". Нічого дивного не було в тому, що як і УХО, УКНП виступала за національно-територіальну автономію краю у складі Другої Речі Посполитої [5, с. 72].

Декларуючи громадянську лояльність щодо Польської держави, УКНП вимагала надання українським землям статусу окремої державно-правової одиниці із забезпеченням її усіма потрібними органами публічної влади: законодавчої, адміністративної, судової, освітньої, господарської і військової [13, арк. 3]. Ідеологічну роботу партії зосередив у своїх руках О. Назарук, який неодноразово підкреслював, що постулат територіальної автономії не означав перехід партії на позиції угодовства [7, с.16].

УКНП розгортала свою діяльність украї повільно: на квітень 1932 р. поза Станіславом не було організовано жодного осередку УКНП. Через малу чисельність та інші обставини, у травні 1932 р. УКНП змінила свою назву на УНО. У "Новій зорі" чітко окреслені причини зміни політичної організації: "В останніх часах почали в публічному українським життю виступати під фірмою "католицької" особи, відомі зі своїх націоналістичних і ліберальних переконань. Через те в новій назві пропущено прикметник "католицький" з рівночасним зазначенням в тексті, що реорганізація і далі стоїть на католицьким ґрунті та що буде боронити прав католицької Церкви. Тим самим усувається також всякі підозріння, немовби та організація мала на меті надуживати назви католицизму для політичних цілей" [6, с. 117–119].

У комунікаті УНО, голова організаційного комітету Олексій Саяк, наголошував, що "зі зміною назви не змінюється нічого ні в ідеології, ні в політичних змаганнях". Організація і надалі продовжує діяти на "засадах католицьких та консервативних"[13, арк. 4]. Затвердження програми організації, над якою працювали Г. Хомишин, О. Назарук, С. Томашівський, В. Охримович, Т. Галуцинський, відбулося лише у 1933 р. У ній, як і у програмах попередньо створених католицьких організацій, проголошувалася лояльність до Польської держави.

У листопаді 1933 р. обрано нове керівництво УНО у складі 12 осіб на чолі з І. Волянським та його заступниками – Є. Барановським і С. Снігуровичем. Секретарем було обрано Р. Гайдука.

На відміну від УХО та УКНП, у 1935 р. УНО взяла участь у виборах, результатом яких стало обрання до польського сейму І. Волянського. 15 вересня 1935 р. О. Лободича обрано сенатором від Станіславського воєводства. Це був перший досвід парламентарної діяльності консервативно-клерикальної УНО, але згодом, у 1937 р., згідно з розпорядженням Г. Хомишина, участь священиків у світських установах заборонялося. Таким чином, назривала криза у керівництві УНО, що призвела до призупинення активної політичної діяльності партії [6, с. 116–135].

Отже, консервативно-клерикальні об'єднання створені за сприяння єпископа Г. Хомишина намагалися об'єднати усі політичні сили Східної Галичини у боротьбі за українську державність. УХО, УКНП та УНО виступали за національно-територіальну автономію Східної Галичини у складі Другої Речі Посполитої. Проте, не маючи доступу до діяльності у парламенті, не змогли досягти поставлених перед собою цілей.

Поряд зі згаданими консервативними греко-католицькими організаціями на теренах Східної Галичини 1 січня 1931 р. створено ще одне консервативно-клерикальне об'єднання – УКС. Ініціатором заснування якого виступав митрополит А. Шептицький. Серед причин його утворення владики називав необхідність "кріпко держатися й боронити католицької віри та моралі і в політичному життю", зберегти відданість церкві в справах віри і моралі, захищати права християнської родини як "основи народу", обстоювати соціальну справедливість, захищати права селян та робітників [14, с. 1]. Гаслом організації стали слова з промови А. Шептицького на установчих зборах УКС – "Христос – наша сила!" [15, с. 3].

Головою УКС обрано В. Децикевича, який наголошував, що "наша організація не є політичною партією", тому що "обмежує свій круг діянь до деяких точно означених напрямків" [16, с. 1]. А.Шептицький був іншої думки стосовно цього і зазначав, що УКС зобов'язаний захищати інтереси Греко-католицької церкви і віри "в політиці", а "з сеї точки погляду се партія". Отже, УКС можна розглядати як консервативно-клерикальну партію [6, с. 137].

Програмою і метою діяльності УКС, на думку митрополита, було "з'єднати всіх в одній праці для добра українського народу в християнсько-католицькому розумінні" [17, с. 5].

З 1935 р., УКС згідно з рішенням польського уряду, отримав статус політичного релігійного товариства і його діяльність обмежувалася Львівською дієцезією. Як і усі інші клерикальні партії та організації, з приходом радянської влади у 1939 р. на західноукраїнські землі, УКС припинив свою діяльність [18, с. 121].

Усі консервативні організації, створені ГКЦ, об'єднувало прагнення залучити до своїх лав молоде студентське покоління. Прикладом стало створення А.Шептицьким християнської організації – Католицької асоціації української молоді (КАУМ) [19, с. 89]. Свого часу єпископ Г. Хомишин, з метою залучення молодого покоління до діяльності УХО, створив у 1926 р. Українську студентську християнську організацію (УСХО) [6, с. 112]. Створення таких організацій спричинено прагненням греко-католицького духовенства обмежити соціалістичний вплив на молодь, а також збільшити кількісний склад організацій [19, с. 89].

Досягти поставлених цілей не вдалося, тому що свідомою рушійною силою суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях, безпосередньо на теренах Галичини, залишалось українське греко-католицьке духовенство. Цим вони підтвердили свою консервативну скерованість, підтримувану ГКЦ.

Список використаних джерел

1. Зуляк І. Українці в Другій Речі Посполитій / І.Зуляк // Україна-Європа-Світ: Міжнародний науковий збірник. Історія, міжнародні відносини. – Вип. 6–7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2011. – С. 133–146.
2. Бліндер Н. Українська християнська організація у східногалицькому суспільстві міжвоєнного періоду: створення, цілі та завдання діяльності / Н.Бліндер // Одиссо. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – С. 243–244.
3. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 373, 73 арк.
4. Наші Вісти: інформаційне письмо Української Християнської Організації. – Львів: 1925. – Ч. 1. – 16 с.
5. Мельничук П. Владика Григорій Хомишин: Патріот – місіонер – мученик / П.Мельничук. – Львів: Місіонер, 1997. – 414 с.
6. Кошетар У.П. Суспільно-політичні та християнські виміри галицького консерватизму (1899–1939 рр.) / У.П.Кошетар. – Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2007. – 215 с.
7. Бурачок Л.В. Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Л. В. Бурачок. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
8. Українська Християнська Організація // Нова Зоря. – 29 серпня 1926. – Ч. 33. – С. 9. Три "Зорі" // Нова зоря. – 15 квітня 1928. – Ч. 27–28 (129–130). – С. 10.
9. Гладилович І. Чинник відродження / І.Гладилович // Нова зоря. – 18 вересня 1927. – Ч. 37 (88). – С. 11.
10. Новий католицький орган // Нова зоря. – 20 травня 1928. – Ч. 37 (139). – С. 12.
11. Єгрешій О. І. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. І. Єгрешій. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2006. – 168 с.
12. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 899, 11 арк.
13. Митрополит Кир Андрей до українського народу // Мета. – 15 березня 1931. – Ч. 1. – С. 15.
14. Статут Товариства Український Католицький Союз у Львові // Мета. – 25 серпня. 1935. – Ч. 33 (227). – С. 16.
15. Чи Український Католицький Союз є політичною партією? // Діло. – 18 січня 1931. – Ч. 12 (12.668). – С. 17.
16. УКС і політика // Нова Зоря. – 17 квітня 1932. – Ч. 29 (527). – С. 18.
17. Нарис з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малік Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. – Львів: Світ, 2001. – 296 с.
18. Москалюк М. Андрей Шептицький і Український католицький союз / М. Москалюк // Спадщина Митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: "Плай", 2000. – С. 87–89.

Наталья Блиндер

**УКРАИНСКИЕ КОНСЕРВАТИВНО-КЛЕРИКАЛЬНЫЕ ПАРТИИ И ОРГАНИЗАЦИИ
ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА**

В статье освещены создание и деятельность украинских консервативно-клерикальных партий и организации на территории Восточной Галичины в условиях пребывания этих земель в составе Польского государства.

Ключевые слова: Восточная Галичина, межвоенный период, Украинская христианская организация, Украинский католический союз, Украинская католическая народная партия (Украинская народная обнова).

Natalia Blinder

**UKRAINIAN CONSERVATIVE – CLERICAL PARTIES AND ORGANIZATIONS IN
EASTERN GALYCHYNA INTERWAR PERIOD**

The article deals with the creation and operation of Ukrainian conservative-clerical parties and organizations on the territory of Eastern Galychyna in the conditions of stay of these lands in the Polish state.

Key words: Eastern Galicia, the interwar period, Ukrainian Christian organization, Ukrainian catholic union, Ukrainian catholic narodna party (Ukrainian folk renovation).

УДК 94(477) "1919–1939"

Валентин Терещенко

**ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ЇЇ
ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1919–1939 РР.)**

Стаття присвячена впливу державної аграрної політики на становище сільського господарства західноукраїнських земель упродовж 1919–1939 рр.

Ключові слова: аграрна реформа, парцеляція, комасація, осадники, колонізація.

Традиційно значна роль сільського господарства в Східній Європі зумовлювала гостроту так званого "земельного питання" в регіоні у першій половині ХХ століття. Існування величезних, але не завжди продуктивних поміщицьких маєтків спричиняло земельних "голод" і, відповідно, низьку агрокультуру селянських господарств. Уряди різних країн вирішували цю проблему різними шляхами.

Актуальність теми зумовлена науковою потребою вивчення досвіду аграрних перетворень міжвоєнного періоду для вироблення рекомендацій щодо можливих шляхів реформування сучасного вітчизняного агропромислового комплексу. Адже проблема пошуку оптимальних форм господарювання для різних регіонів не втрачає свого значення і сьогодні.

Об'єктом дослідження є економічні заходи урядів Другої Речі Посполитої у аграрній сфері.

Предметом статті є вплив аграрних реформ на соціально-економічне становище західноукраїнського села.

Мета статті – дослідити вплив парцеляції, комасації та осадництва на соціально-економічні процеси на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.

Завдання: виявити причини проведення аграрної реформи на західноукраїнських землях, з'ясувати співвідношення соціально-економічних та етнополітичних мотивів урядової політики в цій сфері; дослідити наслідки аграрної політики польського уряду для сільськогосподарського виробництва; вивчити вплив реформи на землеволодіння та соціальну структуру західноукраїнського села.

У радянській історіографії різні аспекти аграрної політики польського уряду висвітлено передусім в працях І. Васюти [1–2] та Ю. Сливки [3–4]. Аналіз окремих напрямків аграрного реформування здійснили сучасні вітчизняні дослідники В. Виздрік [5], З. Баран [6], Я. Шабала [7–8], В. Смолей [9], Н. Коростіль [10].

Аграрна реформа була одним з найважливіших напрямків урядової економічної політики. З перших днів існування Друга Річ Посполита зіткнулася з давньою і гострою східноєвропейською проблемою – із земельним питанням. Для його вирішення вже в 1919 р. розпочалася аграрна

реформа. Реформування повинно було досягнути одночасно декілька цілей в соціально-економічній сфері. По-перше, потрібно було здійснити хоча б частковий перерозподіл земельної власності на користь селянства для послаблення земельного голоду. Збільшення селянського землеволодіння повинно було створити передумови для розвитку агрокультури селянських господарств. Для цієї мети потрібно було подолати основні недоліки землеволодіння та землекористування – ліквідувати черезсмузжя, дальноземелля та сервітути, провести меліораційні роботи. Від успішної реалізації цих робіт залежали темпи розвитку сільськогосподарського виробництва.

Аграрна реформа також була покликана зменшити соціальну напругу в суспільстві, а також зміцнити соціальну базу уряду в східних регіонах. Міністр аграрних реформ Польщі В. Станєвич підкреслював, що “заможне, задоволене селянство на сході буде найліпшим оборонним валом, що захищає Польщу, а разом з нею і всю Західну Європу від гасел, проголошених на Сході” [5, с. 20].

Одночасно аграрне реформування мало етнополітичні мотиви. Польський уряд не довіряв українським селянам Галичини і Волині. Це посилювало національну мотивацію реформи на західноукраїнських землях. З цього приводу прем’єр-міністр Польщі В. Вітос заявляв: “Земельну реформу ми розглядаємо не тільки як соціально-економічну, але й як державну і національну проблему, полагодження якої розширить кордони нашої Вітчизни” [12, с. 226]. Представник організації заможного селянства – Польської народної партії “Пяст” Я. Домбський у виступі на засіданні сейму 7 липня 1919 р. наголосив, що “власне на кресах велика власність повинна бути якнайшвидше розпарцельована між польськими селянами... Якщо сьогодні маємо Україну і т. п., причина цього в тому, що сьогодні деякі не розуміють національного значення сільськогосподарської реформи” [6, с. 147].

До середини 1920-х рр. реформа просувалася повільними темпами. Основним каталізатором у процесі реформування аграрного сектора став новий закон про аграрну реформу, який набрав чинності з 28 грудня 1925 р. й отримав назву “Про виконання аграрної реформи”. Основні положення закону передбачали обмеження максимальної норми землеволодіння. Для приміських та промислових районів найбільша норма землеволодіння становила 60 га, для сільськогосподарських – 80 га. Для західноукраїнських земель ця норма збільшена до 300 га., що було поступкою місцевим поміщикам. Парцеляції підлягали земельні володіння понад норму, церковні, державні землі, нерентабельні господарства [11, с. 12]. Під поняттям парцеляції польське земельне законодавство розуміло викуп землі у приватних власників понад встановлену законом земельну норму і подальший її продаж ділянками (парцелями) дрібним власникам [5, с. 20]. Землевласник мав право визначити, які ґрунти з його володіння вилучались, а які залишались. За вилучені землі держава встановлювала певну плату [7, с. 79–80].

Парцеляція в такому вигляді була спробою компромісного вирішення гострого земельного питання. З одного боку у селян з’являлась можливість для збільшення землеволодіння, з іншого – поміщики зберігали достатньої земель для ведення великотоварного господарства.

Залежно від того, хто проводив парцеляцію, офіційна статистика розрізняла три її види: державна, банківська і приватна. Якщо проаналізувати співвідношення трьох видів парцеляції, то виявляється, що упродовж 1919–1935 рр. у Галичині розпарцельовано землі державою складала 835 га, сільськогосподарським банком – 1046 га і приватними особами – 313685 га. Звідси випливає, що основну частку землі продавали способом приватної парцеляції самі землевласники [5, с. 20].

Парцеляцію проводили також відповідні спілки та банки під наглядом земельних управлінь. Продажем і парцеляцією займалися товариство “Земля”, Галицький поміщицький кредитний банк (створив у Львові “Відділ парцеляційний”), “Аграрно-осадницьке товариство”, “Польське бюро парцеляційне”, “Дисконтний банк”, товариство “Польська Глеба”, спілка “Парцеля”, акційне товариство в Ланцуті з філіями, “Народна парцеляційна спілка”, “Бюро обробітку землі” й інші [9, с. 32].

З 1923 р. загальне керівництво й контроль за здійсненням земельної політики покладалися на міністерство аграрної реформи, на місцях – на окружні, повітові земельні управління та комісії [10, с. 64]. Кредитуванням земельної реформи займався створений у 1919 р. Державний сільськогосподарський банк, через який переказувалися спеціальні кошти, виділені урядом [10, с. 63].

Сучасні вітчизняні дослідники звертають увагу на недоліки проведення парцеляції. Основною проблемою для селянства був зв’язок парцеляції з колонізаційною політикою, коли осадники мали перевагу при купівлі парцельованої землі. Про дискримінаційний підхід щодо українських селян свідчить пересічний розмір набутих ділянок. У середньому земельна площа одного польського колоніста дорівнювала 2,59 га, тоді як пересічний український селянин спромігся придбати у власність лише 1,19 га. Найбільші ділянки придбали покупці єврейської національності – в середньому по 5 га землі на двір [5, с. 23]. У цей час спостерігалися гарячкова спекуляція землею і хабарництво під прикриттям парцеляційних товариств, керівників політичних партій, представників влади, депутатів сейму. Великі землевласники парцельовали найгірші землі з тим, щоб отримати

прибутки для налагодження роботи у своїх фільварках [10, с. 66]. Відповідно загальні результати парцеляції були неоднозначними.

Найвищий пік парцеляції в Галичині за весь міжвоєнний період спостерігався у 1923 р., коли було розпарцельовано 53287 га землі, у 1927 р., відповідно, – 24 тис. га, 1932 р. – 17316 га, 1935 р. – 7840 га [9, с. 32–33]. У результаті проведення "парцеляції" різко підвищилися ціни на землю в Галичині. Купити землю могли люди середнього достатку або поляки, які отримували державний кредит зі значними знижками [10, с. 64–65].

На Волині упродовж 1921–1939 рр. розпарцельовано 332884 га землі: 208077 га використано для створення самостійних господарств (в т.ч. й осадницьких) та 117852 га – на зміцнення малоземельних господарств" [8, с. 9].

Проведення парцеляції започаткувало процес перерозподілу земельної власності між різними категоріями господарств. На Волині велике поміщицьке землеволодіння зменшилося більш ніж удвічі. З розпарцельованих поміщицьких земель за цей період утворено 20 тис. ділянок для окремих господарств і 56 тис. додаткових наділів для доповнення різних категорій селянських господарств [7, с.80]. Проте темпи парцеляції відставали від потреб малоземельних та безземельних селян. Ціни на землю були високими і проблема земельного дефіциту в 20–30-х рр. залишалась не вирішеною [8, с. 9].

Іншим важливим напрямом реформи була реорганізація землекористування. Основним її компонентом була комасація – об'єднання роздроблених земельних ділянок в один наділ і створення на ньому самостійного селянського господарства. Передбачалося, що при комасації будуть проводитися й інші роботи з врегулювання земельного устрою: ліквідація сервітутів, поділ обцинних земель, використання кордонів адміністративних одиниць, виділення місць на цілі громадського використання, меліорація тощо [7, с. 80].

Традиційне черезсмужжя, коли селянське господарство складалось з дрібних віддалених один від одного клаптиків ріллі, робило неможливим запровадження нових агротехнологій.

Згідно із законодавством, комасація проводилась тоді, коли ґрунти були роздроблені або коли їх довжина перевищувала більше як у 15 разів у ширину. Комасування наділів поклато початок процесу ліквідації черезсмужжя та вузькосмужжя [8, с. 9].

До 1938 р. включно на Волині скомасовано 779832 га землі у 149198 господарствах, що становило 1/7 частину всіх скомасованих земель Польщі й половину того, що було заплановано взагалі на теренах Волинського воєводства. На цей час сервітутні права на пасовиська і збирання паливного матеріалу було скасовано в 402 об'єктах. Завдяки меліорації понад 100 тис. га землі залучено до господарського використання, що позитивно вплинуло на загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва краю. Ліквідація черезсмужжя та сервітутів, меліорація створювали умови для більш раціонального та ефективного ведення господарства, сприяли загальному піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва [7, с. 80].

За допомогою аграрної реформи, польський уряд намагався впливати на національну структуру регіону. Тому з самого початку парцеляція тісно пов'язувалась з колонізаційними заходами. В особах осадників уряд намагався створити соціальну та політичну опору польської влади на селі Західної України [8, с. 9–10].

Польська держава прагнула шляхом колонізації західноукраїнських земель усунути місцеве населення від участі в аграрній реформі, вирішити земельне питання польського селянства. Акцент робився на першочерговій колонізації стратегічно важливих земель – прикордонних смуг, приміських зон, придорожніх територій, уздовж залізничних колій, вузлових станцій. [10, с. 82]. Крім економічних мотивів, подальше зміцнення осадників на цих територіях мало б паралізувати розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях [5, с. 22]. Осадники мали сприяти ополяченню українців й у разі потреби виконувати каральні функції [13, с. 237]. Також польські осадники мали посилити оборону східних кордонів Другої Речі Посполитої, стати соціальною та політичною опорою польської влади на західноукраїнських землях [8, с. 8].

При аналізі колонізаційної політики потрібно розрізняти військове й цивільне осадництво. Військові колоністи перебували у привілейованому становищі. Крім безкоштовних земельних наділів, вони мали право на отримання безповоротної позики від держави, а також користувалися пільговими короткотерміновими й довготерміновими кредитами [10, с. 65]. Відставні офіцери й унтер-офіцери скеровувалися з метою колонізації етнографічно непольських земель і виконання поліцейських функцій. Вони отримували безкоштовно або за невеликою ціною земельні ділянки по 15–45 га і на пільгових умовах довготривалі кредити на розвиток господарства, за державний рахунок будували житлові приміщення [14, с. 60]. До кінця 1922 р. у східних воєводствах виділено 111,8 тис. га земельної площі для 8732 військових осадників, які отримали найкращі землі під невеликі державні субсидії та дешеві кредити. Згідно з даними Центрального союзу військових

осадників на початок 1923 р. вони також отримали безкоштовну державну допомогу в розмірі 2022 тис. доларів для створення фермерських господарств. У звітах міністерства сільського господарства за 1933 р. відзначалося, що на західноукраїнських землях налічувалося 7828 дворів військових осадників. На відміну від інших східних воєводств, у Західній Волині військові поселенці забезпечувалися землею найкраще, кожен із них отримав у середньому по 31,5 га [5, с. 21].

Крім військових осадників, упродовж усього міжвоєнного періоду систематично проводилася сільська цивільна колонізація. Цивільні осадники вербувалися з польських селян і набували землі на загальних підставах, тим самим загострюючи земельну проблему українських селян, особливо у південно-східних воєводствах. На відміну від воєнних осадників, яких землею забезпечувала держава, цивільні колоністи купували земельні ділянки за ринковими цінами. Згідно з даними Малопольського сільськогосподарського товариства, на 1926 р. у 37 повітах Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств створено 10037 господарств польських цивільних осадників, що прибули сюди із Центральної Польщі. Кожен з них у середньому придбав 7,6 га орної землі, пасовищ, лісів [5, с. 21].

Унаслідок інтенсивного проведення сільської й міської колонізації на західноукраїнських землях зросла кількість населення католицького віросповідання. Так, частка католиків на 1931 р. у Станіславському воєводстві становила 16,6 %, у Львівському і Тернопільському – 43 % загальної кількості населення краю. Однак такі темпи приросту польського населення не задовольняли державних чиновників [5, с. 22].

Збільшення кількості польського населення у воєводствах Східної Галичини щонайбільше на 5 % (Тернопільщина з 31,3 % у 1921 р. до 36,6 % у 1931 р.) не могло мати суттєвого значення для зміцнення оборони країни, не беручи до уваги економічні чинники – значні кошти на їх систематичну підтримку [10, с. 82].

Заходи керівництва Польщі в аграрному секторі істотно не вплинули на зміну соціальної структури східногалицького села. Якщо у 1921 р. група господарств із володіннями до 2 га становила 48,7 %, то в 1931 – 37,3 %, до 5 га – відповідно 32,8 % та 39,5 %, до 10 га – 14 % та 18,2 %, до 20 га – 3,8 % та 4 %, а до 50 га – 0,7 % та 0,6 %. Власне, остання група господарств займала в 1931 р. 52,6 % усіх сільськогосподарських угідь [12, с. 227]. Урядова політика в Галичині не вирішила одвічної проблеми аграрного перенаселення і, головним чином, скерована на створення міцної опори влади через проведення осадницької колонізації, що спричинило загострення міжнародних відносин [10, с. 381–382]. Разом з тим парцеляція і комасація закладали умови для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, особливо це помітно на Волині. Підвищення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвиток кооперації сприяли збільшенню кількості промислових підприємств, що орієнтувалися на переробку сільськогосподарської продукції [7, с. 81–82].

Отже, результати реформи виявились суперечливими. Польський уряд намагався знайти компроміс між інтересами поміщиків і селянства. Парцеляція започаткувала процес перерозподілу земельної власності на користь селянства. Разом з тим вона стимулювала підняття цін на землю. Комасація у більшості випадків знаходила схвалення громадськості, її потребу у тій чи іншій мірі визнавали опозиційні кола. Основною проблемою комасації були повільні темпи робіт і недоліки її реалізації на місцях. Реформування відбувалось поступово, упродовж усього міжвоєнного періоду. Можна стверджувати що реформа не була остаточно завершена у наслідок початку Другої світової війни.

Оцінюючи аграрну політику потрібно чітко розрізняти її економічну та національно-політичну складову. Економічну потребу проведення парцеляції та комасації важко заперечити. Одночасно соціально-економічна доцільність осадництва є доволі сумнівною. Колонізація послаблювала земельний "голод" у центральних і західних районах Польщі, але посилювала його у Галичині і на Волині. Це дозволяє зробити висновок про переважання національно-політичних мотивів урядової підтримки осадництва. Мова йде про намагання збільшити частку польського населення на західноукраїнських землях з метою зміцнити тут урядову соціальну базу і послабити український національно-визвольний рух. Ця суперечливість завдань реформування неминуче послабила її загальну ефективність.

Список використаних джерел

1. Васюта І. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / І. Васюта. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. – 222 с.
2. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1919–1939) / І. Васюта. – Львів: Видавництво Львівського університету 1978. – 157 с.
3. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка Ю. Ю. – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.
4. Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Ю. Сливка. – К.: Наукова думка, 1973. – 255 с.
5. Виздрік В. С. Аграрна політика Польщі на

західноукраїнських землях у міжвоєнний період / В. С. Виздрик // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Розділ І. Історія України, 2012. – № 10. – С. 19–23. 6. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / З. Баран // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. – Вип. 33. – С. 146–153. 7. Шабала Я. Вплив аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства в 1920–1930-х рр. / Я. Шабала // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009. – Вип. 1. – С. 78–83. 8. Шабала Я. М. Аграрна політика Польщі на Волині у 1921–1939 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Я. М. Шабала. – Львів, 1997. – 16 с. 9. Смолей В. Польське цивільне і військово-аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с. 10. Коростіль Н. Ж. Економічна та соціокультурна сфера українського села у Східній Галичині (1919–1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Н. Ж. Коростіль. – Черкаси, 2007. – 208 с. 11. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1926. – 1714 s. 12. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / [В.А. Смолій (відп.ред.)]. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2 – 653 с. 13. Савченко О. Регіональна політика польської влади стосовно західноукраїнських земель у 20–30-х рр. XX ст. та її наслідки для соціально-економічного становища краю / О. Савченко // Південний архів. Історичні науки. – Видавництво ХДУ 2010. – Випуск XXXI–XXXII. – С. 236–242. 14. Щєблюк С.Г. Соціально-економічне становище Волині у 1919–1939 рр. – передумова формування профспілкового руху / С. Г. Щєблюк // Гілея: науковий вісник. – К., 2012. – Випуск 56 (1). – С. 54–62.

Валентин Терещенко

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ (1919–1939 РР.)

Статья посвящена влиянию государственной аграрной политики на состояние сельского хозяйства западноукраинских земель в 1919–1939 гг.

Ключевые слова: аграрная реформа, парцеляция, комасация, осадники, колонизация.

Valentyn Tereschenko

THE MAIN DIRECTIONS OF AN AGRARIAN POLICY OF POLISH GOVERNMENT AND ITS INFLUENCE ON A CONDITION OF AGRICULTURE OF THE WEST UKRAINIAN LANDS (1919–1939)

The article is devoted to influence of the state agrarian policy on a condition of agriculture of the West Ukrainian lands in 1919–1939.

Key words: agrarian reform, partselyation, komasation, osadnik, colonization.

УДК 94(477.8)

Роман Вєпрів, Ігор Гніп

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО САМОЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано участь Греко-католицької церкви у формуванні дієвих форм економічної самоорганізації і самодопомоги галицькому селянству у тогочасній політичній системі, вироблення власної стратегії співіснування з польськими владними структурами й іншими національними групами, що проживали у Східній Галичині.

Ключові слова: Східна Галичина, польська влада, Греко-католицька церква, аграрії, духовенство.

Історія Греко-католицької церкви (ГКЦ) – складова частина історії української нації. Священики і миряни були важливим етнополітичним чинником українського державотворення. Актуальність дослідження проблеми взаємовідносин Церкви як соціального інституту в минулому столітті і традиційного життя сільської громади викликана низкою чинників. По-перше, Церква показала свою здатність донести до громадян держави духовні та культурні цінності, сприяти духовному і національному відродженню; по-друге, досвід, напрацьований церковно-релігійними інституціями в економічній сфері, сприяв конструктивному діалогу з владою і допомагав українському народу у нелегких умовах іноземного поневолення.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації здійснено спробу аналізу досліджуваної проблеми не лише з позиції української періодики, а й показано оцінки з боку польських провладних часописів.

Об'єкт дослідження – господарсько-економічні взаємини Церкви і сільської спільноти Східної Галичини у 20–30-х роках ХХ ст.

Предмет дослідження – роль ГКЦ в організації економічного самозахисту українського населення Східної Галичини у міжвоєнний період.

Мета статті – дослідити роль ГКЦ в організації економічного самозахисту українського населення Східної Галичини в окреслений період.

Основний масив в історіографії проблеми становлять публікації І. Андрухів і П. Кам'янського [1], А. Васьківа [2], О. Єгрешія [3], О. Лисенка і О. Реєнта [4], В. Марчука [5], В. Перевезія [6] та багатьох інших науковців. Автори цих праць на основі вивчення широкої джерельної бази доводять, важливість ролі ГКЦ та її духовенства в процесі формування національної ідентичності українського населення часів Другої Речіпосполитої шляхом всебічної підтримки розвитку соціально-економічного, культурно-освітнього та наукового життя галицької спільноти.

Обсяг статті не вичерпує усіх аспектів історіографії досліджуваної проблематики. Окремої уваги заслуговує новий культурно-просвітницький часопис Бойківщини – "Світич", перший примірник якого з'явився наприкінці 2012 р. Засновниками і фундаторами видання стали прикарпатські дослідники М. Коломієць, Б. Яневич, О. Мальярчук, а також О. Тебешевська, І. Ткачик, У. Паньо та інші. "Світич" означає "світло та істину". "Нам, просвітянам, належить продовжувати справу своїх славних попередників, тому ми триматимемо руки на пульсі життя й не залишимо поза увагою часопису визначні історичні події та явища. Сьогодні треба сприяти відродженню краю, виховувати свідомого громадянина європейського рівня і мислення" [7, с. 4].

Політичні зміни у Східній Галичині регіоні після Першої світової війни не принесли бажаних змін як у політичній, так і соціально-економічній сфері. Землі, на яких проживали українці, становили майже 25 % усієї території Другої Речіпосполитої. Однак за своїми економічними характеристиками вони залишалися аграрною периферією, що забезпечувала інші регіони держави дешевою сировиною. Соціальна стратифікація населення лише підтверджувала цей статус. Майже 80 % населення Східної Галичини були селянами (рільниками) [8, с. 1]. Порівняно з етнічними польськими територіями, де селяни становили близько 50 %, таке співвідношення лише підтверджувало важливість економічних змін у межах Східної Галичини. Ситуація ускладнювалася наслідками повоєнної руїни, світовою економічною кризою, наслідки якої були досить відчутні, а також дискримінаційною економічною політикою польського уряду щодо національних меншин.

За таких умов гасло "Спирайся на власні сили!" стало найбільш часто вживаним на сторінках галицької періодичної преси, незалежно від її національної спрямованості. "Повоєнна судьба нашого селянства це безперечно найважливіше питання нашого народного життя, оскільки повоєнна доля українського галицького селянства, це тим самим доля всього нашого галицького українського громадянства. Нашим обов'язком є докладно роздивитися в цій важливій питанню та знайти найвідповідніші засоби організації селянства", – наголошувалося на шпальтах видання "Українське життя" [9, с. 2–3].

Серед найбільш дієвих засобів щодо досягнення бажаних економічних змін, українська інтелігенція Східної Галичини виокремлювала подальший розвиток кооперативного руху. Підтвердження цього знаходимо в огляді матеріалів польського часопису "Національних справ" про українську кооперацію на території Східної Галичини у міжвоєнний період. У ліберальному періодичному виданні зазначалося, що "повоєнна відбудова українського суспільства розпочалася саме зі створенням у Львові "Крайового комітету організації кооперативів" та відкриттям його регіональних представництв" [9, с. 2–3]. Редакція відзначила активну участь в "економічній реанімації" священиків ГКЦ, які часто були єдиними представниками інтелігенції в українському селі.

Відродженню української кооперації сприяло ухвалення на першій сесії польського сейму 29 жовтня 1920 р. кооперативного закону, який зрівняв у правах усіх зацікавлених у розвитку приватного сектора. Крім того, при міністерстві фінансів Другої Речіпосполитої розпочала діяльність державна кооперативна рада, що складалася із представників національних та регіональних кооперативних союзів. Ці обставини дещо розширили основні функції кооперативного руху: кооператив став не лише символом прогресу, а й знаряддям самоврядування та економічного самозахисту.

Важливу роль у процесі організації української кооперації у Східній Галичині відіграв Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК), утворений у 1928 р. в результаті реорганізації відомого ще у довоєнні часи крайового союзу ревізійного. На перших загальних зборах оновленого товариства проголошено основну мету його роботи: формування розгалуженої мережі відділень,

які б охопили усі галицькі села. Досягнення поставленої мети вважалося можливим лише за умови об'єднання усіх сил української сільської інтелігенції, зокрема й духовенства.

Насамперед товариство заручилося підтримкою керівництва ГКЦ. Так, під егідою митрополита А. Шептицького у Львові щорічно відбувалося "Свято штандарту української кооперації", на якому проголошували привітання найуспішнішим представництвам [11]. Ініціативу глави ГКЦ підтримано у повітах, у яких проводили регулярні кооперативні свята, які обов'язково супроводжувалися святковими богослужіннями. Деякі із них митрополит відвідав особисто, вітаючи селян із досягненнями в організації української кооперації.

Водночас на сторінках періодичної преси розгорнулася широка пропагандистська кампанія не лише щодо участі українського селянства у кооперативному русі, а й духовенства у його організації. Так, на шпальтах українських видань публікувалися відкриті листи від парафіян із відповідними закликами до священиків, а інколи із жорстким осудом їх пасивності. "Село не вдоволене своєю інтелігенцією. Відчувається це на місцях у розмовах із селянами, скаргою на сільську інтелігенцію зачинається і кінчається кожний селянський лист до редакції, – зазначається у газеті "Діло". – Невдоволена головно молода генерація, отже, елемент найбільш рухливий і найбільш охочий до праці. Він потребує уваги і проводу. І рідко-де стрінете священика чи учителя, що пішов би на зустріч бажанням села... Тому з таким пієтизмом згадують селяни тих священиків чи вчителів, що без вину вештаються по повіті, розбурхуючи села..." [12].

Водночас подавалася інформація про досягнення духовенства в організації кооперації на селі. "Пароху о. Т. Татомирові вдалося заснувати кооперативу у с. Старий Кропивник Дрогобицького повіту. Селяни не вірили, але кооператива розпочала свою діяльність і розвивається дуже гарно, завдячуючи те як місцевому пароху, який майже всю працю перейняв на себе, так і місцевому управителю школи і членам Управи", – наголошувалося у статті "Ліпше пізно, як ніколи", вміщеної на сторінках "Господарсько-кооперативного часопису" [13, с. 6]. Газети також рясніли життєвими історіями відомих українських кооператорів-священиків.

Активна участь греко-католицького духовенства сприяла розвитку кооперативного руху на теренах Східної Галичини. Якщо у 1921 р. в регіоні налічувалося лише близько 580 українських кооперативів, то у 1928 р. їх кількість зросла до 2500, а у 1939 р. становила близько 4000. Так, згідно з документами польських владних структур, на 1934 р. РСУК об'єднував 3228 сільських кооперативів, із них 1157 – у межах Львівського воєводства, 29 повітових кооперативних союзів. Загальна кількість членів кооперативів станом на 1934 р. сягала 450 тис. членів, а за п'ять років у (1939 р.) – уже понад 700 тис. Кооперативи забезпечували роботою понад 15 тис. українців [14, к. 14].

Аналізуючи особливості розвитку української кооперації в 1920–1930 рр., невідомий автор на сторінках "Господарсько-кооперативного часопису" влучно підкреслив її "господарсько-споживчий характер". У міжвоєнну добу кооперативи об'єднували переважно сільських споживачів, торговельні організації, що впливали на формування ціни на сільськогосподарські продукти і готові вироби. Серед основних напрямів кооперативного руху автор виокремлював: молочну кооперацію під егідою "Маслосоюзу"; споживчу кооперацію, яку представляли сільські споживчі і торговельні спілки, об'єднані в "Центросоюз"; кредитову кооперацію на чолі з "Центробанком"; кооперативи зі збуту тварин, що співпрацювали з міськими торговельними спілками в рамках "Народної торгівлі" [15].

Найбільш динамічного розвитку в міжвоєнний період досягли молочні кооперативи "Маслосоюзу". Їм удалося опанувати не лише східногалицький, а й значну частину загальнодержавного польського ринку. Майже кожні збори спілки, як зазначають періодичні видання, розпочинались із доповідей про діяльність та досягнення "піонерів українського кооперативного молочарства", зокрема отців Л. Горалевича, О. Нижанковського, С. Бюрчака, О. Барановського, О. Мироновича та інших [16]. І хоча, починаючи з 20-х рр., до керівництва у союзі приходять нова генерація галицької світської інтелігенції – переважно колишні старшини УГА, які деякий час перебували в еміграції і набиралися досвіду в іноземних молочарських та агрономічних школах, – авторитет греко-католицького пароха у сільських молочних кооперативах залишався високим.

Європейська освіта нового керівництва "Маслосоюзу" та авторитет місцевого духовенства дали змогу здійснити успішну реформу українського молочарства. Молочні відділи перетворилися в окремі кооперативи, стали охоплювати 10–20 сіл, мали свої пункти прийому молока і сметани, куди щоденно зливали до 5 тисяч літрів цього продукту [17]. Згідно з даними "Господарсько-кооперативного часопису", в 1928 р. до "Маслосоюзу" надійшло 969198 кг масла, в 1929 р. – 1 615 374 кг (близько 161 товарний вагон). У 19 крамницях союзу в 1929 р. продано 500 тис. кг масла. Крім цього, реалізовувалися й інші товари: молоко, сир, сметана, яйця, мед, бринза [16].

У 1926 р. "Маслосоюз" розпочав експорт молочних продуктів за кордон: перших 48 тис. кг масла поставлено до Чехо-Словаччини та Австрії. Лише упродовж 1929 р. "вислано за границю (головно до Англії) 399295 кг масла, що становить близько 40 вагонів" [16]. Загальна кількість

членів районних молочарень наприкінці 30-х рр. досягала 200 тис. осіб. У 1936 році торгівельний оборот українських молочарських спілок майже вдвічі перевищував виторг такої ж кількості польських кооперативів і становив 8,36 млн польських злотих [17].

Трансформації внутрішньої структури української кооперації у міжвоєнний час сприяв прискорений розвиток споживчо-сільськогосподарського кооперативного руху. Так, у 1939 р. із загальної кількості близько 4000 кооперативів 2360 були саме споживчо-рільничими. У цій сфері найактивніше діяли: "Центросоюз" – об'єднання постачальних та збутових кооперативів продовольчої й промислової продукції, а також товариство "Сільський господар", що займалося не лише торгівлею сільськогосподарськими машинами, штучними добривами і насінням, а й здійснювало просвітницьку діяльність серед селян [14, к. 14–15].

Особливу увагу галицькі видання надавали українському господарському товариству "Сільський господар", яке мало міцні зв'язки з ГКЦ упродовж усього періоду свого існування. Товариство було засноване ще в 1899 р. у м. Олесько Золочівського повіту греко-католицькими священиками о. Томою (голова товариства до 1908 р.) і о. Юліаном Дуткевичами з метою захисту інтересів селян та поліпшення їх добробуту шляхом проведення просвітницької роботи на селі для підвищення продуктивності сільського господарства [18, с. 621].

Новий етап у розвитку товариства розпочався у 1927 р. завдяки сприянню "Спілки українських агрономів" та фінансовій допомозі української кооперації. До 1920 р. діяльність "Сільського господаря" у межах Другої Речіпосполитої взагалі була заборонена польською владою. Дозвіл на розгортання своєї роботи товариство отримувало довго, постійно наражаючись на звинувачення у політичній заангажованості з боку польських національних сил. "Українська кооперація, згідно з ідеями її організаторів, становить фундамент не лише економічної, а й політичної розбудови українського народу", – зазначається на шпальтах видання "Слово національне". Керівники польської поліції висловлювали побоювання, що "Сільський господар" міг стати прикриттям для українських націоналістів, джерелом їхнього фінансування [14, к. 14–15]. Водночас українські видання поширювали інформацію про те, що надалі своєму функціонуванню товариство завдячує саме митрополиту ГКЦ А. Шептицькому, який, нібито, втрутився в справу [19, с. 7].

Згаданий факт видається реальним, якщо взяти до уваги, що провідну роль в організації роботи "Сільського господаря" відігравали українські священики. Це підтверджує, зокрема, перебіг перших загальних зборів крайового господарського товариства "Сільський господар", які відбулися 20 грудня 1929 р. у м. Львові. 166 делегатів із усіх куточків Східної Галичини обрали керівництво товариства: головну раду, президію та виконавчий орган – дирекцію. За результатами відкритого голосування раду очолив о. мітрат Т. Войнаровський, а до її складу увійшов о. С. Онишкевич. "За заслуги у справі поширення сільськогосподарської культури" почесними членами ради обрано отців В. Цебровського, О. Лецького, С. Онишкевича та Й. Раковського [20, с. 7]. Значну частину сільських кооперативів "Центросоюзу" та філій товариства "Сільський господар" очолювали греко-католицькі парахи.

Важливу роль у розвитку української кооперації відігравали кредитні спілки, які надавали позики іншим кооперативам або приватним господарям під незначні відсотки. Так, лише у 1929 р. кредитами "Центробанку" скористалося 119 союзних кооперативів. "Центробанк" був відомим кредитовим союзом у регіоні, який станом на 1934 р. охоплював 772 кооперативи зі спільним фінансовим обігом у 6864 тис. зл. [14, к. 16]. Однак, незважаючи на активну діяльність союзу, його ресурсів не вистачало для задоволення кредитових потреб усіх бажаних. Як зазначав "Хліборобський шлях", "на допомогу "Центробанку" прийшли "Земельний іпотечний банк" та кооперативний банк "Дністер", запровадивши програму спільного кредитування. Для координації роботи кредитних товариств створено наглядову раду, до якої увійшли відомі постаті кредитної кооперації отці А. Пеленський та Д. Лопатинський [16].

Роль ГКЦ у фінансовому житті Східної Галичини яскраво відображають статті про банківську діяльність та функціонування кредитних спілок. Образ заможної впливової структури у свідомості читача підкріплюється наведенням окремих цифр. Так, у статті "Національні меншини в Польщі. Українці" зазначається, що банківський сегмент галицького ринку досить швидко опанується церковними колами. Так, 90 % акцій "Земельного іпотечного банку" вартістю 5 млн зл. перебувають у власності греко-католицької митрополичої курії, а до складу членів управління з 1934 р. входив о. Й. Сліпий [21, с. 641]. Сума річного балансу банку станом на 1934 р. сягала 9023000 зл., розмір доходу – 596458 зл., чистий прибуток – 33806 зл. [14, к. 16].

Керівництво ГКЦ брало також активну участь в організації та діяльності кооперативного банку "Дністер", а о. В. Левицький був членом його правління. Згідно з урядовими звітами, в 1934 р. капітал цього банку становив 1,6 млн зл., сума річного обороту – 45 млн, чистий прибуток – 29400 зл. [21, с. 641]. Характеризуючи діяльність кредитних спілок, "Польсько-український бюлетень" констатував стабільну динаміку їх розвитку впродовж 20–30-х рр. Уже в 1921 р. "зібрання акціонерів

"Дністра" ухвалило рішення про поширення своєї діяльності на всю територію польської держави" [22, s. 535]. При кооперативному банку діяло також однойменне страхове товариство, основним обов'язком якого став захист коштів вкладників. Часопис підкреслював, що страхове товариство "Дністер" було повністю підконтрольне ГКЦ.

Стабільний приріст оборотного капіталу кредитних спілок забезпечувала акція ощадності, організатори якої закликали селянство до здійснення дрібних вкладів. Владники отримували право не лише отримати свої кошти назад із незначними відсотками, а й можливість оформлення швидкого кредиту тільки за наявності поруки. Просвітницьку роботу стосовно кредитів та вкладів у селах здійснювало переважно греко-католицьке духовенство. Так, ощадно-кооперативна спілка "Селянська поміч" у с. Сприня "завдяки допомозі й праці о. В. Крайчука вибилась на передові позиції кооперативного змагання в Самбірщині". Упродовж 1929 р. вона видала кредитів своїм членам на суму 2500 зл., що є досить значною сумою для бідного гірського села з малочисельним населенням. Таких результатів було досягнуто за допомогою "акції збірок дрібних ощадностей", організованої греко-католицьким парохом. Вона проводилася таким чином: "Село поділено на 4 райони між 4-ма збірщиками, які безплатно кожної неділі збирають по хатах дрібні ощадності в грошах і в натурі... Всіх вкладників 158 осіб". У результаті проведення цієї акції лише упродовж 11 збірок сільська кредитна спілка отримала 608 зл. і 1324 штук яєць на суму 109 зл. [23].

У боротьбі за ринки збуту основним конкурентом польської та української споживчої кооперації виступали єврейські приватні підприємства, торговельні фірми, окремі дрібні підприємці. На кінець XIX – початок XX ст., як свідчить статистика, середня чисельність євреїв у Східній Галичині становила близько 13 %, але в окремих містечках могла сягати 60–70 %. У міжвоєнну добу у таких містах, як Львів (на 1939 р. єврейська громада міста налічувала близько 150 тис. осіб), Станіслав, Дрогобич, Тернопіль, Коломия, Золочів та інших, мешкало більше євреїв, ніж українців. За чисельністю ця етнічна група поступалася тільки полякам [24, с. 47]. У селах кількість єврейського населення була незначною, однак часто саме вони зосереджували місцеву торгівлю і фінанси.

Українсько-польсько-єврейська конкуренція залишалася однією з провідних тем, що обговорювалася на сторінках періодичної преси Східної Галичини. Галицькі видання, дискутуючи між собою, намагалися з'ясувати усі особливості такого протистояння та встановити усіх зацікавлених учасників конфлікту. Першими до кардинальних масових дій вдалися поляки, проголосивши акцію бойкоту єврейських магазинів та закликавши населення Східної Галичини "купувати лише в християнських магазинах" [25, s. 8]. Ці заклики підтримала також частина української інтелігенції, яка вважала єврейські підприємства основним конкурентом української кооперації. Основним гаслом української акції стало: "Свій по своє до свого!". У свою чергу, єврейська громада Східної Галичини, визнаючи "постійно зростаючу економічну конкуренцію з боку українців" шкідливою, намагалася відшукати свої засоби врегулювання ситуації на свою користь [26].

Інші українські громадські діячі, а серед них і керівництво ГКЦ, вбачали в цьому конфлікті лише негативні перспективи для розвитку українського кооперативного руху. 21 грудня 1937 р. українська газета "Діло" опублікувала статтю, у якій ґрунтовно викладено позицію цієї групи української інтелігенції. У публікації пояснювалося, що заклики поляків "купувати лише в християнських магазинах" чи "католик до католика" насправді не означали співпрацю українських та польських споживчих і торговельних спілок. "На практиці ця акція проводиться лише на користь польських торговельних одиниць", – підкреслюється у статті. Таким чином, "українські і жидовські склепи опинилися на одній лінії польської офензиви, хоча до відкритих пікетів перед українськими склепами ще не дійшло..." [27]. Окрім того, автор публікації попереджав, що подібні дії з боку українців неодмінно викликають відповідну реакцію з боку єврейського населення.

Побоювання газети "Діло" розділяла редакція поміркованого польського видання "Польсько-український бюлетень", вважаючи "незаперечним фактом те, що українці опинилися під бойкотивим обстрілом із обох сторін – і польської, і єврейської". Водночас часопис також нагадав українському виданню, що його редакція неодноразово друкувала статті із закликами "Свій до свого!", які також сприяли загостренню загальної ситуації. У відповідь редакція української газети пояснила, що, пропагуючи гасло "Свій до свого", "Діло" "завжди стояло на становищі позитивного характеру цього гасла і для цього завжди різко виступало проти всіх проявів бойкоту і ґвалту зі сторони українського господарчого патріотизму" [25].

Незважаючи на позицію керівництва ГКЦ, яке виступило ініціатором українсько-єврейського діалогу в 30-х рр. XX ст., щоб запобігти витісненню українського та єврейського населення з політичного та економічного життя Другої Речіпосполитої, деякі місцеві греко-католицькі парохі підтримували кардинальні методи боротьби із єврейськими та польськими конкурентами української кооперації. Конфлікт так і не було остаточно врегульовано до початку Другої світової війни.

Сільські кооперативи та товариства РСУК були не єдиними центрами українського економічного життя на селі. Значними досягненнями у цій сфері могли пишатися галицько-руські кооперативи, що були об'єднані у Ревізійний союз руських кооперативів (РСРК). До союзу входили переважно споживчі, торгівельні та промислові товариства. Серед них були досить відомі у Східній Галичині кооперативи: "Ризниця" в Самборі, "Добробит" в с. Гребенцях, "Згода" в с. Білий Камінь, "Селянський союз" у с. Бруні та ін.

Згідно з міжвоєнною статистикою, станом на 1936 р. у Львівському воєводстві діяло 57 % польських, 18 % українських і 15 % "руських" кооперативів; у Станіславському – 22 % польських, 46 % українських та 22 % "руських" кооперативів. Найбільший відсоток "руських" кооперативів налічувалося в межах Тернопільського воєводства – 20 %, поряд із польськими (49 %) та українськими (25 %) кооперативами. Кількість членів РСРК, хоча і повільними темпами, постійно зростала. Якщо у 1934 р. налічувалося лише 184 кооперативи, то в 1935 р. – 201, а наприкінці 1936 р. – 208 [28, с. 7–8, 14].

Провідну роль в організації галицько-руських кооперативів відігравали греко-католицькі священники-москвофіли. Так, на з'їздах кооперативних працівників РСРК регулярно обговорювався досвід провідних діячів союзу о. Завадоського та о. Н. Винницького, які довгий час входили до керівних органів союзу. Зокрема, на пропозицію о. Н. Винницького, яку підтримали всі делегати з'їзду, з 1932 р. 10 % чистого прибутку, 0,5 % від обороту, 5 % – кожен член РСРК передавав до фонду кооперативних курсів і кооперативної школи [29].

Просвітницька робота серед селянства вважалась основним завданням греко-католицького духовенства незалежно від того, чи співпрацювали вони з "українською" чи з "руською" кооперацією. Проаналізувавши успіхи сільського господарства Західної Європи, невідомий автор статті "Наші повоєнні організаційні завдання", розміщеної на шпальтах "Українського життя", слушно зазначав: "Українське селянство в своїх найширших масах повинне використовувати собі новочасні способи агрономічної техніки. Це може лише тоді статися, коли селянство має спромогу отримувати собі загальну освіту, спеціальну агрономічну освіту при допомозі рільничих шкіл, спеціальних рільничих курсів та коли має змогу користатися вислідами спеціальних зразкових селянських господарств" [8].

Такі побажання видавалися нереальними за тогочасних обставин розвитку економіки Другої Речіпосполитої. Однак українська інтелігенція намагалася реалізувати поставлені завдання хоча б шляхом організації короткочасних навчальних курсів, проведення лекцій, розміщення відповідних пізнавальних статей на сторінках періодичної преси.

У 1930-х рр. у Східній Галичині українською інтелігенцією широко пропагувалося розведення культурних сортів винограду та фруктових дерев. Долучилося до просвітницької акції й греко-католицьке духовенство. Часопис "Нива" рясніє статтями отців М. Бардези, В. Куриласа, М. Дороцького, Ю. Соневицького, Р. Коника про методи та засоби організації садівництва й виноградарства в галицьких селах, порадами щодо способів розведення цінних фруктових культур [30, с. 304–307]. Для пропаганди розведення фруктових садів та культивування винограду окремі священники вдавалися навіть до кардинальних заходів. Зокрема, отці Буткевичі із с. Дуб'є на Станіславщині, за свідченнями о. Ю. Соневицького, "взяли собі за провідну ціль просвічувати нарід в цій формі, що ні один жених не дістав шлюбу, доки не доказав свідками, що в рідному селі виплекав власними руками чотири фруктові щепи" [31]. Загалом, питання раціонального ведення сільського господарства, ефективного рільництва, розведення високопродуктивного посадкового насіння часто перебували у полі зору місцевих парохів.

Українське духовенство займало чільне місце серед організаторів годівельно-ветеринарних та освітньо-кооперативних курсів. Результати їх зусиль можна простежити на прикладі організації годівельно-ветеринарних курсів у Бутинах. Насамперед, з ініціативи греко-католицького пароха Артимишена було створено курсовий комітет, до складу якого увійшли представники "Сільського господаря", кооперативної молочарні, "Просвіти". У результаті переговорів та тиску духовенства вдалося домогтися дозволу місцевої влади на проведення годівельно-ветеринарного курсів на базі сільської школи. Перші заняття у Бутинах розпочались 15 січня 1930 р. і тривали щоденно з 16 до 20 год. упродовж тижня. Кожного дня перед заняттями у селі дзвонили церковні дзвони, щоб не було запізнь. На курсах вивчалися: "1) рахунки; 2) рільництво; 3) лувівництво; 4) скотарство та годівля; 5) ветеринарія; 6) сільськогосподарська кооперація" [31].

Викладачами основних дисциплін на курсах часто також були священники. Так, предмет "Кооперація і моральність" для освітньо-кооперативного курсу в Долині викладав о. В. Бодак. Дисципліна передбачала 10 год. лекцій. Після закінчення тримісячного курсу випускники отримували відповідні свідоцтва [32]. Організатори намагалися проводити курси у зимовий час, враховуючи зайнятість відвідувачів у сільськогосподарських сезонних роботах.

Для зручності та з метою якнайширшого охоплення селянства, РСУК розробив програми дистанційного навчання, які викликали зацікавлення не лише серед українського, а й польського населення Східної Галичини. Запропоновані курси мали як загальноосвітній (ведення сільського господарства, кооперація), так і вузькоспеціалізований (бухгалтерія, кредитна справа) характер. Поряд із проголошеною акцією загального навчання здійснювалася пропаганда розширення і відновлення бібліотек спеціалізованої літератури при кооперативах та господарських товариствах.

Просвітницька діяльність "руських" кооперативів також скеровувалася на підвищення загальноосвітнього рівня селян для кооперативної та господарської роботи. Поставлена мета досягалася переважно завдяки організації кооперативних курсів та кооперативному видавництву. Упродовж 20–30-х рр. РСРК регулярно проводив різноманітні кооперативні курси спільно з "Товариством ім. М. Качковського" та видавав "Кооперативний вісник", на сторінках якого обговорювалися проблеми та завдання галицької кооперації, надавалися поради щодо підвищення рентабельності сільських господарств, публікувалися корисні оголошення.

Отже, у повоєнні роки, за умов недостатньої підтримки з боку держави, греко-католицьке духовенство активно долучилося до процесу економічної реанімації українського села. Цьому сприяла позиція керівництва ГКЦ, яке вбачало в господарському секторі, що динамічно розвивається, основне підґрунтя добробуту своїх вірних, а також бажання активної частини української громадськості максимально використати авторитет греко-католицьких священиків для розміщення кооперативного руху на місцях, впровадження передових, рентабельних методів ведення господарства.

Для досягнення бажаних результатів греко-католицьке духовенство продовжувало традицію попередніх років, беручи активну участь в діяльності господарсько-споживчих кооперативів, організації годувально-ветеринарних та освітньо-кооперативних курсів. Українські священики проводили відкриті лекції, семінари, писали статті до періодичних видань, пропагуючи новітні методи підвищення ефективності ведення сільського господарства та тваринництва. І хоча за умов жорсткої українсько-єврейсько-польської конкуренції діяльність греко-католицьких священиків перебувала під пильним контролем поліційних структур та проурядової преси, досягнення ГКЦ у економічній сфері визнавалися більшістю галицької громадськості як позитивні для розвитку всього регіону.

Список використаних джерел

1. Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. Андрухів, П. Кам'яньський. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – 363 с.
2. Васьків А. Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / А. Ю. Васьків; НАН України, Інститут філософії. – К., 1997. – 25 с.
3. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904 – 1945 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
4. Лисенко О. Українська національна ідея і християнство / О. Лисенко, О. Рєєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 190 с.
5. Марчук В. Українська Греко-католицька Церква. Історичний нарис / В. Марчук. – Івано-Франківськ: Ліра, 2001. – 146 с.
6. Перевезій В. Греко-католицька церква в 20 – 30-х рр. ХХ ст. / В. Перевезій. – К.: Основа, 1998. – 48 с.
7. Світич. Часопис Калушчини / [ред. кол. М. Коломієць, Б. Яневич, О. Тебешевська, І. Ткачик, О. Малярчук, У. Паньо]. – Ч. 1. – 2012. – 136 с.
8. І. Наші повоєнні організаційні завдання / І. // Українське життя. – 8 травня 1921. – Ч. 6. – С. 1.
9. Макух І. Пам'яті щирого прихильника селянської освіти / І. Макух // Український вісник. – 18 марта 1921. – Ч. 43. – С. 2–3.
10. Organizacja i rozwój spółdziel. Ukraińskiej w Polsce // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – № 2.
11. Rozwój Ukraińskiego Rewizyjnego Sojuszu Kooperatyw // Sprawy Narodowościowe. – 1934. – № 2–3.
12. З життя наших установ // Діло. – 24 травня 1933.
13. Кооператор. Ліпше пізно, як ніколи / Кооператор // Господарсько-кооперативний часопис. – 1930. – Ч. 3. – 19 січня.
14. Archiwum Aktów Nowych (AAN), z. 9, sygn. 1042, 43 k.
15. Західноукраїнський кооператизм в першій декаді праці: 1920–1930 // Господарсько-кооперативний часопис. – 1930. – Ч. 6–7. – 16 лютого.
16. Загальні збори Центробанку і "Маслосоюзу" // Господарсько-кооперативний часопис. – Ч. 14. – 6 квітня 1930.
17. Якель Р. Свій – чужий "Маслосоюз" / Р. Якель // Дзеркало тижня. – № 43. – 23 жовтня 2004.
18. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: ТУК, 1964. – 624 с.
19. Греко-католицький патріярхат // Неділя. – 21 жовтня 1928. – Ч. 8.
20. Загальні збори Краєвого Господарського Товариства "Сільський господар" у Львові // Господарсько-кооперативний часопис. – 19 січня 1930. – Ч. 3.
21. Mniejszości Narodowe w Polsce. Ukraińcy // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – № 5. – S. 637–641.
22. Kredyty dla handlu prywatnego // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1937. – № 51–52 (190–191). – S. 535–536.
23. Сприня, пов. Самбір. Наша ощадність росте // Хліборобський шлях. – 17 серпня 1930. – Ч. 32–33.
24. Глембоцька Г. Єврейське образотворче мистецтво в Галичині. Історія та еволюція / Г. Глембоцька // Незалежний культурологічний часопис "І". – 2008. – № 51. – С. 47–53.
25. Pikiety przed sklepami // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1937. – № 1 (240). – S. 8–9.
26. Rotenstreich F., dr. Wzrastająca konkurencja gospodarcza Ukraińców / dr. F. Rotenstreich // Chwila. – 1929. – № 3705. – 17 lipca.
27. Пікети під склепами // Діло. – 21 грудня 1937.
28. Матюшко Л. І. Галицьке москвофільство міжвоєнного періоду: автореф. дис... канд. іст. наук: спец.

07.00.01 “Історія України” / Л. І. Матюшко; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – 18 с. 29. З’їзд кооперативних робітників // Земля і воля. – 14 лютого 1932. – Ч. 7 (208). 30. Бардеза М. Як закладати сади та як господарювати в них / М. Бардеза // Нива. – 1933. – Т. 28. – Ч. 8. Серпень. – С. 304–307. 31. Соневицький Ю. Значіння культури садів і винограду / Ю. Соневицький // Нива. – 1935. – Ч. 4–5. Квітень-травень. 32. Господарсько-освітня праця в Стрийщині // Господарсько-кооперативний часопис. – Ч. 15. – 13 квітня 1930.

Роман Веприв, Игорь Гнып

ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ И ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ САМОЗАЩИТЫ УКРАИНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ В МЕЖДУВОЕННОЕ ВРЕМЯ

В статье проанализировано участие Греко-католической церкви в формировании действенных форм экономической самоорганизации и самопомощи галицкому крестьянству, выработка собственной стратегии сосуществования с польскими властными структурами и другими национальными группами, которые проживали в Восточной Галичине.

Ключевые слова: Восточная Галичина, польская власть, Греко-католическая церковь, аграрии, духовенство.

Roman Vepriv, Ihor Hnyup

GREEK CATHOLIC CHURCH AND UKRAINIAN PEOPLE ECONOMIC SELF-DEFENCE ORGANIZATION IN THE TERRITORY OF THE EASTERN GALYCHYNA DURING INTERWAR PERIODS

The participation of the Greek Catholic Church in the process of creation of effective forms of economic self-defence and self-help of the Galician population in the political system of that time is analysed in the article. Policy definition of Ukrainians' coexistence with Polish authoritative structures and other national groups that lived in that territory is also researched.

Key words: Eastern Galychyna, Polish authority, agrarians, Greek Catholic Church, the clergy.

УДК 94(477)

Ольга Мазурок

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА “ПРОФОРУС” НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1921–1926 РР.

У статті проаналізовано низку архівних документів УКСРади західних земель України у Львові, пов’язаних з культурно-освітньою та видавничою діяльністю професійної організації українського студентства “Профорус” на західноукраїнських землях в 1921–1926 рр.

Ключові слова: “Профорус”, культурно-освітня діяльність, видавнича діяльність, українське студентство, західноукраїнські землі.

Досліджена проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати культурно-освітню та видавничу діяльність професійної організації українських студентів “Профорус”, шляхом аналізу звітів та друкованих органів з роботи культурно-освітнього референта та референта пропаганди та преси на західноукраїнських землях упродовж 1921–1926 рр.

Культурно-освітня та видавнича робота “Профоруса” була чи не найважливішою у праці українського студентства, адже саме за допомогою написання доповідей, організації вечорів, виступів, читалень та бібліотек студенти могли донести інформацію до пересічного громадянина.

Актуальність цієї проблеми і у тому, що друковані органи, які видавала редакція “Профорус”: “Наш шлях” та “Студентські вісті” поповнили якісно та кількісно періодичні видання українського студентства та забезпечили, хоча і не тривале, надходження коштів до головної каси “Профоруса”.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження культурно-освітньої та видавничої діяльності професійної організації українського студентства “Профорус” на західноукраїнських землях упродовж 1921–1926 рр. на основі аналізу раніше неопублікованих архівних матеріалів.

Мета статті – дослідити особливості культурно-освітньої та видавничої діяльності професійної організації українського студентства "Профорус" на західноукраїнських землях в окреслений період.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом звітів культурно-освітнього референта і референта пропаганди та преси, статуту "Профоруса", листування редакції з іншими видавництвами, друкованих органів інституції – журналів "Наш шлях" та "Студентські вісті".

Певні аспекти досліджуваної проблеми уже проаналізовано науковцями, однак вони в основному стосуються загальних рис студентського життя на західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ століття. Більш ширше про діяльність професійної організації українського студентства "Профорус" та про окремі напрямки її діяльності можна дізнатися у статтях О. Мазурок "Особливості структурної організації української студентської професійної організації "Профорус" [1, с. 62–66], "Участь української професійної організації українського студентства "Профорус" у покращенні матеріального становища студентства на західних землях України в 1921–1926 рр." [2, с. 18–22].

Джерельну базу публікації складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (фонд 399) [3–12].

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Основою професійної студентської організації "Профорус", заснованої 1921 року на теренах західних земель України була українська молодь, в основному студенти та учні. Саме задоволення їх потреб було найвищою метою товариства. Для здійснення якої, Головна Рада "Профоруса" проводила широку діяльність, скеровану на різні сфери життя студентства: економічну, пропагандистську, організаційну та культурно-просвітницьку. Власне остання найбільш виражала інтереси студентства, оскільки стосувалися освіти та легалізації вищих навчальних закладів. Тому на засіданнях "Профоруса" ухвалено рішення ведення та контроль над культурно-просвітницькою діяльністю організації та її членів відповідальними будуть культурно-освітні референти, закріплені за кожним округом та повітом, а також при кожній студентській організації чи товаристві, що співпрацювали з Головною Радою. Крім референтів важливе значення у здійсненні культурно-освітньої праці відіграла спеціально створена культурна комісія, що діяла у Львові. Саме їй звітували про пророблену роботу кожен референт в повітовій студентській раді та окружній студентській раді [4, арк. 33].

Згідно зі статутом "Профоруса", основна мета культурно-освітнього референта полягала у здійсненні та контролі за позашкільною освітою студентства, його культурно-освітньої праці між громадянами на терені свого округу [4, арк. 34]. Культурно-освітня праця молоді виявлялася у проведенні театральних вечорів, організації бібліотек та читалень, святкуванні Різдва та Великодніх свят, а також вечорниць та інших дійств.

Одним із найважливіших питань, які стояли перед українським студентством було питання відновлення та налагодження культурно-освітньої праці серед широкого загалу. "Політичне визволення не можливе без економічного та культурного піднесення, а оскільки перше не було компетенцією українського студентства, тому завданням молоді було здійснення культурно-просвітницької праці" [10, арк. 3].

Для здійснення культурно-освітньої роботи необхідні були відповідні кадри, тому Українська крайова студентська рада (УКСР) звернулася до усіх окружних студентських організацій з проханням виховання кадрів у межах своїх інституцій. Враховуючи той факт, що культурно-освітнє життя продовжувало своє існування в основному у Львові, завданням усіх окружних студентських рад (ОСР) та повітових студентських рад (ПСР) полягало у відновленні праці у провінціях [10, арк. 3]. Зокрема, планувалося в усіх округах організувати курси загальної освіти, до програми входили б: курси з природи (загальні відомості з астрономії та біології, ідеї еволюції в природі); курси з історії культури, релігії та мистецтва (праісторія, археологія, порівняльна історія релігійних вчень, історія світової та рідної літератури, історія мистецтва у найзагальніших рисах); курси загальних відомостей про мистецтво (економіка, соціологія). Відповідно здійснювати читання вище згаданих курсів мали б усі бажаючі вчителі середніх шкіл та гімназій, які мали володіти знаннями з цих галузей [10, арк. 4].

Особлива роль покладалася на студентів, які мали б зайнятися самоосвітою, організувати гуртки, відчити та дискусії, відновлювати бібліотеки. Власне останнє стало одним із основних напрямків роботи студентства у провінціях, поза як під час Першої світової війни значна частина читалень та бібліотек були знищені, тому необхідно було в усіх провінціях відновити їх [10, арк. 4].

Важливою проблемою культурного розвитку виступало знання українськими студентами іноземних мов. Тому кожен студент упродовж року мав опанувати хоча б одну іноземну мову. Це у

свою чергу, забезпечувало йому можливість отримати дозвіл від УКСР на виїзд на навчання за кордон [10, арк. 4].

Для кращого та ефективнішого здійснення роботи культурно-освітніх референтів на з'їзді ширшої УКСР, що відбувався 27 вересня 1923 р. ухвалено рішення про створення додатково посади крайового освітнього референта для міста Львова і повіту, а також культурно-освітнього референта для північно-західних земель України. Наголошувалося на тому, що студентство мало стати основою культурно-освітніх акцій, організованих при студентських гуртках і "таким чином втягувати в них якомога більше громадян. Тому для успішного проведення такої акції потрібно щоби всі референти при Повітових Студентських Радах та УКСР зайнялися нею" [3, арк. 2].

Внаслідок таких розпоряджень Головної Ради "Профоруса" усі ОСР розпочали активну роботу серед громадян в культурно-освітній сфері, подаючи звіти зі своєї діяльності. Зокрема, у звіті Надвірнянської студентської секції до ОСР у Станіславові повідомлялося що упродовж 20 травня – 12 червня 1922 року студентами організовано та проведено шевченківські святкування за участю членів секції. Аналогічне свято проходило у Делятині, а за ініціативи місто-голови концерт організували і у Микуличині [5, арк. 33]. Учасники студентських секцій Делятина та Надвірної згуртувалися для того, щоби об'їхати усі села повіту з такими концертами.

Враховуючи побажання Головної Ради "Профоруса", члени студентської секції Надвірної провели у читальнях "Просвіти" заходи з прочитанням доповідей на теми: "Огляд минувшини західних земель України" (П. Микитин) та "Панщина" (Р. Збудовський). Подібні заходи на майбутнє планували організувати щонеділі. Однак зазначена секція діяла нелегально, то проведення дійства подавалося як просвітницьке свято [6, арк. 33].

3 липня 1921 року студентській секції Надвірної вдалося відкрити гімназійний курс навчання у повіті і приступити до відновлення читалень у селах. У ході акції відновлено читальні у селах: Гвізд, Перерісль, Волосів, Лосва та Пасічна [6, арк. 40]. На загальні збори читалень у названих місцевостях секція скерувала свого представника з доповіддю. Студентам Надвірної також вдалося провести декілька театралізованих вистав за ініціативи аматорського гуртка: "Не повелось", "Зразковий муж" та "Перший голова ревкому". Частину прибутків з проведених свят, 10 тис. марок польських, передано на потреби товариства "Українська академічна поміч" [6, арк. 40].

Для того, щоби УКСР стала справжнім осередком культурно-освітнього життя, необхідно було щоби кожна ПСР подала культурно-освітніх референтів, їх доповіді, у яких було б висвітлено проблеми культурного життя студентства, кількість та тематику проведених концертів, вечорів, організованих бібліотек та читалень та кількість студентів, які беруть активну участь в діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) та "Просвіти" [3, арк.2]. Зі сфери самоосвіти необхідно було подати точну інформацію про інтенсивність праці членів у політично-суспільній освіті, виокремити навчання іноземними мовами, накреслити шляхи та способи самоосвіти та подати кількість студентів, які навчалися за кордоном [3, арк. 2].

Просвітня праця у сфері самоосвіти та вивченні іноземних мов українськими студентами була налагоджена на досить високому рівні, перед усім через, те що молодь була зацікавлена у цьому. Проте, студентство так і не усвідомлювало основну мету своєї діяльності. Дещо кращою була робота молоді, що були членами НТШ та "Просвіти" серед громадян. Зокрема, останні давали фахові курси з підготовки написання доповіді та його роль для студентства. Як результат цього, у грудні 1923 року студенти об'їздили села та повіти зачитували більше ніж 40 доповідей про українську високу школу (УВШ) [6, арк.1].

Слід відмітити той факт, що не усі студенти були зацікавлені в культурно-освітній діяльності "Профоруса" чи свого округу, тому на з'їзді ширшої ради видано повноваження до усіх ПСР про те, що усі студенти, які перебувають на навчанні у Львові і належать до УВШ і не беруть участі в культурно-освітніх установах з початком літнього семестру 1923/1924 років повинні стати активними учасниками [3, арк. 3].

Проте успішність роботи у сфері освіти та культури "Профоруса" значно гальмувалося постійною нестачею коштів для проведення акцій чи інших масових заходів, відсутністю преси і публікацій. З кінця 1923 року діяльність культурно-освітніх референтів дещо занепала: на з'їздах Головної Ради "Профоруса" фактично не подавалася інформація про стан та роботу студентства серед громадян. Усю надію покладали на самостійність українського студентства, однак і йому в той час було надзвичайно важко, адже значна частина молоді перебувала через масові арешти у польських в'язницях, а ті, що залишилися виїжджали на навчання за кордон. Так, наприклад, упродовж 1923–1924 рр. 50 українських студентів подали до Головної Ради "Профоруса" заяви з проханням виїзду на навчання за кордон [3, арк. 3].

Через масові польські переслідування, що особливо загострилися навесні 1924 року, робота культурно-освітніх референтів у повітах та округах практично занепала. Тому Головна Рада

"Профоруса" намагалася підтримати роботу. Так, прийнято рішення про об'єднання усього студентства щодо організації культурно-освітньої роботи. Однак внаслідок постійних затримок звітів студентів, праця так і не була налагоджена. Урешті-решт створено культурну комісію у Львові, яка провела 8 засідань, підготувавши плани та проекти з покращення і проведення культурно-освітньої праці. Комісія діяла упродовж 12 березня – 27 листопада 1924 р. Згідно з протоколом засідання культурно-освітньої комісії, основними питаннями, які були винесені на нарадах полягали в організації культурно-освітньої комісії, її структурі та виборі членів [7, арк. 2].

На засіданнях були присутні представники усіх студентських громад, голова комісії, секретар та чотири заступники. Було визначено три основних напрямки роботи комісії: самоосвітній, загальноосвітній та культурний. Загальноосвітній у свою чергу включав освіту у місті та повіті Львова. Саме Львів представляв собою центр усього студентського життя, було обрано ще декілька підкомісій: підкомісія самоосвіти, краєзнавча освіта та освіта для міста і повіту Львова. До складу цих підкомісій входили представники студентських громад, зв'язкові студентських секцій при культурно-освітніх громадських установах [7, арк. 4].

В результаті засідань складені списки студентів, які здійснювали навчання іноземними мовами: англійською – 30 слухачів та французькою – 3 слухачів на зимовий семестр. Також організовано 15 відчитів з доповідями, створено курси для неграмотних, що налічували більше 20 слухачів і проводилися тричі на тиждень, по три години [4, арк. 4]. Таким чином, це дало змогу дещо покращити та налагодити роботу культурно-освітнього напрямку діяльності "Профоруса".

Проблеми, що стосувалися культурно-освітньої сфери "Профоруса" активно обговорювалися майже на усіх з'їздах Головної Ради. Так, 7 серпня 1924 р. відбулося засідання "Профоруса" в Празі, на якому підняті проблеми культури та освіти. Ухвалено, що студентство мало особливу увагу приділити вивченню іноземних мов: англійської та французької та сприяти заходам, пов'язаних із УВШ у Львові [11, арк. 8]. Необхідними кроками вважали підготовку середньошкільної молоді для вступу на навчання до УВШ, оскільки, згідно зі статистичними даними, саме такого віку студентів найбільше вступало до польських шкіл. Особливо складно було виконати резолюції "Профоруса" із бойкоту тих студентів, що навчалися у польських школах та подати списки з їх анкетами [11, арк. 8].

Не менш важливу роль у житті та діяльності професійної організації українського студентства "Профорус" відігравала видавнича справа, згідно зі статутом товариства, якою мав керувати референт пропаганди та преси. Зокрема, до його компетенції належало редагування видавничого органу УКСР та проведення пропагандистської акції на користь УВШ серед населення регіону та за кордоном [5, арк.35]. Слід відмітити, що діяльність референта пропаганди та преси тісно перепліталася із культурно-освітньою роботою організації, оскільки скеровувалася на забезпечення просвітницької діяльності "Профоруса".

Для здійснення повноцінної видавничої справи, УКСР у Львові, починаючи з 1922 року, видавала окремий друкований орган "Наш шлях", який виходив першого та п'ятнадцятого числа кожного місяця і мав "передаватися з рук до рук, від хати до хати" [9, арк. 2]. Журнал в основному містив статті, у яких розповідалося про життя та діяльність студентів, УКСР та "Профоруса", зокрема. "Наш шлях" публікував доповіді, прийняті резолюції, статuti, відозви, тощо. Так, зокрема у першому примірнику надруковано статут організації "Центральної допомоги українському студентству" (ЦЕДУС), статтю під назвою "Чи існує питання "Що далі?"", що стосувалася організації українського університету, списки студентів, які перебували на навчанні за кордоном, а також подані зразки заяв та анкет бажаючих навчатися в УВШ [9, арк.2].

Журнал "Наш шлях" УКСР активно розповсюджувала між іншими редакціями та видавництвами товариств у західноукраїнських землях та за кордоном. Про це, зокрема, свідчить низка листів, надісланих від УКСР до інших організацій. Так, наприклад, у листі від 1 грудня 1922 року, надісланому В. Цеглинському в Нью-Йорку чітко вказано, що УКСР передала два примірники журналу "Наш шлях" та резолюцію про прохання щодо проведення збору коштів для боротьби за український університет [12, арк. 1, 12].

Аналогічні листи з примірниками журналу 14 лютого 1923 року отримала редакція "Нового життя" у Вільно з додатковим проханням налагодити роботу у встановленні зв'язків "Профоруса" з білоруським студентством [12, арк. 4].

У квітні 1923 року УКСР відіслала десять примірників журналу громаді українських студентів-емігрантів у Варшаві, наголошуючи на тому, що кошти, передані за журнал, будуть використані на користь організації, а 30 % від прибутку отримає вказана громада. За надіслані публікації "Профорус" отримав 20 злотих за примірники [12, арк. 8].

Доволі тісну співпрацю редакція "Профоруса" проводила із чеською пресою. Так не рідко у чеських газетах та журналах публікувалися статті, у яких йшлося про становище українського

студентства, а особливо активізації боротьби за український університет. Зокрема, у 1922 році на сторінках газети "Чеський світ" опубліковано інформацію про стан українського університету: "Наші побратими українці живуть в тяжких народних і політичних змаганнях з поляками, здається що гіршими ніж доводилося переживати нам перебуваючи під австрійською владою. Відвічний політичний українсько-польський антагонізм виступив з подвійною силою, а ці українські верстви, які примушені жити під польською владою випили вже чашу жовчі до дна. Видно це в усіх ділянках життя в тому числі в культурі. Українське шкільництво в Польщі терпить через те що немає ні середніх, ні високих шкіл. В Львові діє Український Університет, який організували українці самостійно, бо польська влада заборонила його легально. Університетські виклади відбуваються в магазинах, домівках заможних горожан" [10, арк.6]. Звідси можна простежити той факт, що за допомогою преси та обміну студентськими журналами та часописами, постійно поступала інформація за кордоном про становище УВШ, українського студентства і організації "Профорус" взагалі.

Розповсюдження журналу активно проводилося і між місцевими редакціями. У липня 1923 року УКСР з листом звернулася до редакції газети "Діло" у Львові з проханням розповсюдження журналу "Наш шлях" серед студентства та подальшої видавничої співпраці [10, арк.6]. Тим не менше, видавнича діяльність "Профоруса" не приносила бажаних позитивних результатів і це пов'язувалося із неналагодженою роботою референтури пропаганди та преси, яка після її обрання, так і не реалізувала конкретної програми дій.

Черговий з'їзд УКСР, що відбувся 14 жовтня 1922 р., основним своїм завданням визначив прийняття програми дій для референтури пропаганди та преси, а також обрання референта пропаганди та преси [9, арк. 10]. На цьому з'їзді обрано референта пропаганди та преси, однак самої програми дій не визначено. Таким чином, у своїй діяльності референт керувався самостійно, враховуючи певні вказівки та пропозиції "Профоруса". Однак це не забезпечило повноцінної роботи референтури, а навпаки загальмувало процес видавництва.

На другому засіданні УКСР, що відбулося 8 грудня 1922 року побіжно обговорювалися питання діяльності референтів у тому числі й референта пропаганди та преси. Зокрема, референт мав опікуватися видавництвом друкованого органу, характер якого мала б визначити видавнича комісія у складі культурно-освітнього та університетського референтів [9, арк. 10]. Враховуючи той факт, що комісія так і не була скликана, а отже, не було визначено змісту друкованого органу, який планували видавати, референт подав у відставку. Натомість УКСР призначила нового референта пропаганди та преси та доручила організаційному референтові скерувати до нього помічника.

27 грудня 1922 р. референт на черговому з'їзді УКСР, так і не дочекавшись проекту видавничої комісії, самостійно оголосив назву та основні рубрики друкованого органу. Так, зокрема, референтура пропаганди та преси видавала журнал "Студентські вісті", який виходив нелегально двічі на місяць і носив професійний характер [9, арк. 11]. На підставі таких рішень, уже з 1 січня 1923 р., розпочалася активна робота референта пропаганди та преси.

Перша частина "Студентських вістей" вийшла друком 13 лютого 1923 р. у кількості 222 примірники і була розіслана до усіх ПСР та принесла у головну касу "Профоруса" прибуток на суму 1 тис. марок польських (далі – м.п.), враховуючи той факт, що майже 78 тис. м.п. "Профорус" планував отримати за надіслані примірники журналу [9, арк.11].

Опубліковуючи журнал "Студентські вісті", редакція вважала, що він поповнить студентські часописи та виконуватиме важливе завдання – підтримуватиме та виражатиме ідеологію українського студентства. Враховуючи той факт, що український студентський часопис мав свою багатовікову традицію та історію розквіту, однак існувало чимало розчарувань, оскільки значна частина публікацій після випуску декількох номерів переставали друкуватися чи то за відсутності коштів, чи то з політичних міркувань. Так, зокрема, усім журналам студентства, починаючи від "Молодої України" і закінчуючи "Нашим шляхом" було притаманне переважання політично-суспільного характеру, що тривало аж до 1917 року [10, арк. 1].

Після закінчення Першої світової війни відбулися певні зміни у політично-суспільних поглядах українського студентства, і тоді більшою мірою домінували поступово-демократичні та національні принципи. З часом ідеологічні погляди між студентством загострилися до такої міри, що виключали можливість будь-якої співпраці між організаціями. Значний вплив на подальший розвиток ситуації мав і той факт, що студенти-соціалісти у березні 1921 року вийшли з Головної Ради УКСР і приєдналися тільки в 1922 році, поставивши умову, що організація та усі її друковані органи, матимуть суто професійний характер [10, арк. 2]. У такій ситуації видавати друкований орган не було сенсу, адже думки багатьох студентів, через належність до різних організацій та партій, не були скеровані в одне русло.

Метою журналу "Студентські вісті" було намагання знайти спільний консенсус між українською молоддю. Однак редакція чітко вказувала на те, що часопис матиме лише професійний характер і виступатиме як аполітичний орган. Це вдалося пов'язати з двома причинами: по-перше, досвід попередніх років свідчив, що існування українських студентських часописів з політично-суспільним характером не призводив до позитивних зрушень, а навпаки загострював конфлікти між студентством на основі політичних уподобань та принципів; по-друге, "Профорус" задекларував себе як аполітичне, професійне об'єднання, метою якого було задоволення потреб студентства та об'єднання всієї молоді у єдину силу для боротьби за УВШ [4, арк. 32].

У першій частині журналу "Студентські вісті" окреслено завдання редакції: "Редакція ставить собі завданням зробити з часопису безсторонній, професійний орган молоді, зберігаючи його аполітичність. Ми переконанні, що об'єднання українського студентства можливе лише в неполітичній, професійній студентській організації, а коли таке об'єднання вже прийшло, то ми будемо намагатися закріпити його через спільні культурно-освітні та організаційно-станові інтереси всіх українських студентів без різниці їх ідеологічних переконань" [10, арк. 2].

Тим не менше часопис "Студентські вісті" виступав як нелегальний друкований орган, а отже кошти на його публікацію практично не надходили. Тому редакція залучала студентство до активної моральної та матеріальної підтримки для того, щоб продовжити існування часопису. Причиною того, що журнал з самого заснування вважали нелегальним, був постійний тиск з боку польської влади, оскільки значна частина статей, які друкувалися у часописі стосувалися важливих питань, пов'язаних із становищем українського народу і не отримала схвальної оцінки польської цензури [10, арк.2].

Після опублікування першої частини "Студентських вістей" референт виїхав за кордон, тому редакцією та подальшим виданням журналу зайнялися інші особи. Внаслідок чого друга та третя частини журналу вийшли друком у 283 примірники у березні 1923 року. З них 194 примірники у Львові, 60 взагалі не було продано, решту були розіслані в інші організації. Таким чином, за другу та третю частину "Студентських вістей" "Профорус" отримав близько 34 тис. м.п. [9, арк.11].

Однак програми діяльності референтури та преси так і не визначили, що негативно впливало на хід видавничої справи. 13 березня 1923 року на засіданні УКСР прийнято тимчасову програму для налагодження роботи бюро преси: обрано нового референта пропаганди та преси та створено видавничу комісію, яка мала зайнятися опублікуванням книги В. Мудрого, що згодом вийшла тиражем у 5000 примірників [9, арк. 13].

Роботу референтури пропаганди та преси навесні 1923 року перервали Великодні святкування, хоча тільки у Львові, так як в інших діяльність бюро преси продовжувалася. Після святкувань УКСР видала резолюцію, у якій зазначалося, що існування нелегального друкованого органу "Студентські вісті" не має сенсу, оскільки журнал є збитковим і не є популярним між студентами [9, арк.13]. На цьому діяльність бюро преси завершилася.

Таким чином, діяльність референтури пропаганди та преси обмежилася лише видавництвом трьох частин журналу "Студентські вістей", опублікуванням книги В. Мудрого та підготовкою програми діяльності, яка б могла ефективно працювати за умови сталого референта пропаганди та преси та залучення більшої кількості осіб до видавничої сфери. Референт пропаганди та преси дійсно намагався усіма способами налагодити роботу видавництва, однак УКСР з самого початку не приділяла належної уваги пресі, що негативно впливало на роботу референтури. Референт пропаганди та преси звернувся з проханням до ширшої української крайової студентської ради (ШУКСР) про надання допомоги у видавництві легального друкованого органу [9, арк. 13].

Про конкретнішу роботу референтури пропаганди та преси можемо дізнатися, проаналізувавши протоколи засідань ШУКСР, у яких подано звіти з діяльності відповідного референта. Так, зокрема, на черговому засіданні ШУКСР, яке відбулося 15 травня 1923 року за участі дев'яти ОСР: Коломиї, Львова, Сокаля, Тернополя, Перемишля, Підгаєць, Станіславова, Стрия та Чорткова, а також делегатів від фахових студентських установ: "Медична громада", "Філософська громада", товариства техніків "Основа" визначено, що робота референта пропаганди та преси на цьому етапі не принесла позитивних результатів, це пов'язано з тим, що так і не було створено окрему комісію пропаганди та преси, яка б мала зайнятися видавництвом легального друкованого органу "Профоруса", а також з тим, що досі не обрано конкретну людину на посаду референта пропаганди та преси [8, арк.1,].

На III з'їзді УКСР 27 вересня 1923 року зазначено на певному покращенні роботи референта пропаганди та преси. Зокрема, обговорювалися питання проведення пропаганди УВШ під час зимових канікул українськими студентами серед населення західноукраїнських земель. Власне ідею та спосіб проведення такої акції запропонував референт пропаганди та преси, наголошуючи на наступних завданнях пропаганди: об'єднання якомога більшої кількості прихильників УВШ серед

інтелігенції, міщанства, робітників та селян; створення комітету прихильників УВШ серед старшого громадянства та молоді середніх шкіл; поширення та використання ідеї заснування українського університету за кордоном для залучення підтримки УВШ на еміграції [3, арк. 2].

Засобами, якими мала б бути здійснена ця акція стали доповіді студентів серед широкого загалу, видавництво брошур, летючок, відозв, що підтримували ідеологію “Профоруса” та окремі бесіди студентів з впливовими та видатними місцевими особами [3, арк.3].

Проте, починаючи з кінця 1923 і початку 1924 року робота референтури пропаганди та преси суттєво занепала, це викликано посиленням арештів та переслідувань з боку польської влади. Польська поліція проводила масові обшуки серед учасників “Профоруса”, а особливу увагу звертала на документи та друковані органи, у яких шукала інформацію для звинувачень проти українського студентства. Поступово товариство обмежилось лише діяльністю у Львові і тільки декількома референтами: економічним, організаційним та університетським. Тим не менше, слід відмітити, що робота культурно-освітньої референтури та видавничої справи відіграла важливу роль у житті та діяльності “Профоруса”. Адже за допомогою друкованого слова, виступів, рефератів, до широкого загалу доносилася інформація про становище УВШ, українського студентства, про мету організації та напрямки її діяльності. Хоча редакція Профоруса обмежилася лише незначною кількістю часописів: “Наш шлях” та “Студентські вісті”, усе ж таки публікація цих журналів дала змогу отримати певні матеріальні кошти, скеровані на забезпечення потреб студентства, встановити зв'язки з іншими закордонними організаціями та заручитися їх підтримкою у веденні боротьби за організацію українського університету.

Список використаних джерел

1. Мазурок О. Особливості структурної організації української студентської професійної організації “Профорус” / О. Мазурок // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 62–66.
2. Мазурок О. Участь української професійної організації українського студентства “Профорус” у покращенні матеріального становища студентства на західних землях України в 1921 – 1926 рр.” / О. Мазурок // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 18–22.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДАЛ України) ф. 399, оп. 1, спр. 5, арк. 53.
4. ЦДАЛ України, ф. 399, оп. 1, спр. 19, арк. 41.
5. Там само, спр. 36, арк. 56.
6. Там само, спр. 55, арк. 68.
7. Там само, спр. 70, арк. 45.
8. Там само, спр. 95, арк. 6.
9. Там само, спр. 124, арк. 34.
10. Там само, спр. 125, арк. 28.
11. Там само, спр. 134, арк. 89.
12. Там само, спр. 149, арк. 12.

Ольга Мазурок

КУЛЬТУРНАЯ И ИЗДАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНСКИХ СТУДЕНТОВ “ПРОФОРУС” НА ЗЕМЛЯХ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В 1921–1926 ГГ.

У статті проаналізовано ряд архивних документів УКСР Західної України, зв'язаних з культурною і видавничою діяльністю професійної організації українських студентів “Профорус” на землях Західної України в 1921–1926 гг.

Ключевые слова: “Профорус”, культурная деятельность, издательская деятельность, украинское студенчество, западные земли Украины.

Olga Mazurok

THE CULTURAL AND PRESS ACTIVITIES OF UKRAINIAN STUDENTS UNION “PROFORUS” DURING 1921–1926

The article deals with the analysis of archive documents connected with the cultural and press activities of Ukrainian students union “Proforus” during 1921–1926.

Key words: “Proforus”, cultural activities, press activities, Ukrainian students, West Ukraine.

УДК 94(477)

Сергій Іванов

ВОЛИНСЬКЕ СЕЛО У 1941–1944 РР.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано соціально-економічне життя волинського села у роки німецької окупації.

Ключові слова: волинське село, соціально-економічний аспект, сільське населення, німецька окупація, райхскомісаріат "Україна".

Актуальність теми зумовлюється тим, що у сучасній українській історичній науці посилюється увага до життя окремих земель та регіонів. Вивчення документів і матеріалів не лише дає можливість з'ясувати специфіку окупаційної доби в різних регіонах України, а й вийти на широкі узагальнення.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі детального аналізу архівних матеріалів, окупаційної преси та спогадів очевидців, проаналізовано соціально-економічне життя волинського села в роки німецької окупації.

Об'єктом аналізу є волинське село в окреслений період.

Предмет дослідження – соціально-економічне становище сільського населення Волині у роки німецької окупації.

Мета публікації – дослідити соціально-економічний аспект життя волинського села упродовж 1941–1944 рр.

Завданнями, поставленими у статті, є: охарактеризувати зміну настроїв сільського населення упродовж окупації та вказати її основні причини; проаналізувати політику окупаційної адміністрації у галузі сільського господарства та її законодавче регулювання; вказати збитки, завдані волинському селу окупацією.

Джерельна база статті включає у себе матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [8; 12; 35] і Державного архіву Рівненської області [14; 16], спогади очевидців [17; 34; 39–40] та окупаційні періодичні видання [2; 4–6; 9; 18; 21; 22; 27; 28; 36; 38; 41; 44–46]. Деякі з джерел публікуються вперше.

Певні аспекти теми проаналізовано у працях вітчизняних та іноземних науковців: К. Бергкофа [1], О. Перехреста [3; 10; 37], О. Вовка [11], Ф. Полянського [13], В. Шайкан [24], Г. Стародубець [25], Н. Глушенок [26], Т. Пастушенко [30], Й. Пацули [31], В. Данилюк [32], О. Забродця [33], В. Сергійчука [42], Л. Легасової [43]. Позитивно оцінюючи доробок названих дослідників, потрібно зазначити, що ця тема усе ще недостатньо розроблена на регіональному рівні. Тому, спираючись на архівні дані, спогади очевидців та окупаційну пресу автор спробував охарактеризувати соціально-економічне життя волинського села 1941–1944 рр.

Майже усі селяни Волині вітали прихід німців та їх союзників, як визволителів. Вони ділилися з ними їжею та доглядали поранених. Селяни не могли навіть припустити, що їх життєві умови не поліпшаться. Більшість із них хотіли повернутися до домашнього господарювання замість колективного. У Західній Волині більшість колгоспів "розпалася" ще до приходу німців [1, с. 121–124].

Певна частина сільських мешканців сподівалася, що німці сприятимуть відродженню української державності. У багатьох населених пунктах Волині упродовж осені 1941 р. проводилися урочистості щодо освячення символічних могил на честь полеглих героїв, які віддали своє життя за Батьківщину. Зокрема, така подія відбулася 7 вересня 1941 р. у с. Кустин Олександрійського району на Рівненщині. На ній були присутні декілька тисяч осіб цього та сусідніх сіл. На урочистостях побував голова української ради довір'я на Волині Степан Скрипник [2, с. 3–4].

Проте нацистські керівники мали зовсім інші плани. У їх геостратегічних та воєнних планах сільськогосподарському потенціалу України відводилася особлива роль. Саме за його рахунок вони мали намір розв'язати одну зі стрижневих проблем – створити сировинну й продовольчу базу, необхідну для забезпечення як Німеччини і окупованої нею Європи, так і Вермахту на період війни на Сході. Про це неодноразово відверто заявляли А. Гітлер та інші очільники Райху.

У програмній праці "Майн кампф" майбутній фюрер, ставлячи питання про завоювання Німеччиною світового панування і закликаючи до війни, наголошував: "Коли ми говоримо про завоювання нових земель у Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі насамперед тільки Росію і ті окраїнні держави, що їй підлегли". Цілком зрозуміло, що до числа підвладних Німеччині у

майбутньому “нових земель” А. Гітлер включав і Україну. Прийшовши до влади, він постійно конкретизував і доповнював свої геополітичні плани, а їх реалізацію незмінно пов’язував з Україною, зокрема, з її сільськогосподарським потенціалом [3, с. 170–171].

Великі плани стосовно українських врожаїв мали Е. Кох та А. Розенберг. У своїх виступах вони заявляли: українське населення радо та добровільно виконує усі польові роботи, підкреслюючи при цьому, що для задоволення власних потреб йому вистачить і присадибних ділянок. Наголошувалося, що під час жнив німці активно будуть використовувати репресії, а потім спробують викликати штучний голод [4, с. 6–7; 5, с. 4]. Е. Кох зазначав, що Україна – це не тільки сировинна і харчова база, але і терен, що “стане місцем втілювання творчого духу германців”, а “над Україною майорить тепер прапор вічної Німеччини” [6, с. 32]. Один із головних ідеологів німецького нацизму Й. Геббельс, пояснюючи економічну мету війни проти СРСР, писав: “Це ... війна за пшеницю і хліб, за багато накритий стіл до сніданку, обіду і вечері ... війна за сировину...” [3, с. 171].

Основні ідеї верховодів нацистської Німеччини щодо використання сільськогосподарського потенціалу України знайшли своє втілення у директивних документах Райху, зокрема, у складених ще до війни “Директивах по керівництву економікою нових окупованих східних областей” (“Зелена папка” Герінга), які визначали плани на період війни та на перспективу.

Головні ідеї останніх зводились до таких положень: повне використання окупованих територій в інтересах Німеччини; створення Східного економічного штабу для керівництва економікою; активне залучення місцевого населення до господарських робіт; жорстке державне регулювання цін; охорона найважливіших господарських об’єктів [7, с. 365–392].

Нацисти не збиралися ліквідувати колгоспи. Вони вважали їх збереження економічно доцільним: “... Засоби боротьби за виробництво та повне охоплення надлишків – це збереження великих виробництв (колгоспів та радгоспів). Роздроблення на декілька мільйонів селянських господарств приведе німецький вплив на виробництво до утопії. Тому необхідно зі всією строгістю боротися з кожною спробою роздробити велике господарство...” [8, арк. 1–4].

На необхідності збереження колгоспів наголошував генеральний комісар Волині і Поділля Г. Шене. Він вважав, що окремим господарствам не вистачить худоби і реманенту для того, щоб повністю забезпечувати себе. До того ж, збереження колгоспної системи сприятиме, на його думку, підтримці порядку серед населення [9, с. 2].

До вчорашніх колгоспників нова влада зверталася з таким закликком: “Громадяни! З сьогоднішнього дня ви знаходитесь під захистом німецького військового управління. Ми прийшли до вас не як вороги! Ми принесемо вам порядок та безпеку. Ви, які більше 20 років знаходились під гнітом та експлуатацією, станете зараз вільними людьми. З цього часу ви знову будете отримувати належну вам винагороду. Для того, щоб швидко та ефективно покращити ваше становище, ви повинні виконувати розпорядження, які надходять від нас та директора. Якщо ви не будете продовжувати працювати, то загинете від голоду. Робота в сільському господарстві триватиме і надалі. Хто буде відмовлятися, той буде покараний за законами воєнного часу. З сьогоднішнього дня директором цього господарства є громадянин Х. Ви повинні беззаперечно підкорятися йому. Усі, хто чинять наперекір, будуть покарані військовим судом” [8, арк. 26–28].

Для ідеологічного впливу на селянство окупанти широко використовували підконтрольну їм періодичну пресу, насамперед місцеву україномовну. Редаговані колабораціоністами україномовні газети починали друкуватися в усіх регіонах невдовзі після їх окупації. Газетні видання, не маючи відомчої уніфікації, загалом відповідали структурі адміністративних органів влади і розповсюджувалися серед жителів населених пунктах. Кількість газет та їх тиражі постійно збільшувалися й станом на 1943 р. (без стінгазет і сільськогосподарських періодичних видань) на 30 жителів був один примірник газети. Тематика публікацій окупаційної преси повністю відображала недоліки та прорахунки радянської влади, а також злочини, скоєні сталінським режимом щодо українського селянства.

Окупаційна адміністрація ініціювала публікацію й спеціальних сільськогосподарських періодичних видань. Так, з січня 1942 р. у райхскомісаріаті “Україна” започатковано видання щомісячного сільськогосподарського журналу “Український хлібороб”. Упродовж січня-жовтня 1942 р. у Рівному було надруковано десять номерів, а з листопада 1942 р. він видавався у Києві як щотижнева газета під новою назвою – “Український хлібороб”. Ілюстрована сільськогосподарська газета”. На її сторінках здійснювалася цілеспрямована пропаганда аграрної політики окупантів в Україні та німецького досвіду господарювання в сільськогосподарській галузі, роз’яснювалися завдання, що стояли перед українськими селянами в умовах воєнного часу, а також друкувалися матеріали практичного спрямування на допомогу аграріям.

Для впливу на свідомість сільських мешканців окупанти масово використовували плакати та листівки, які видавалися багатотисячними тиражами й розповсюджувалися у селах, а також

спеціальні радіопередачі. Так, газета "Волинь" повідомляла, що "група радіостанцій в Україні запланувала радіопередачі для селян про весняні польові роботи та подальший розвиток земельного ладу в Україні: "Кожному працювиту селянинові – своя земля", "Весняні польові роботи" тощо [10, с. 212–213].

26 лютого 1942 р. видано закон, що регулював відносини у аграрній сфері. Він скасовував радянське законодавство і перетворював колгоспи та радгоспи у своєрідні комуни типу традиційних громад. За окупантами залишалося право встановлення обсягів здачі селянами сільськогосподарських контингентів з двадцяти двох різних товарів, за виконання яких комуна несла особисту відповідальність [11, с. 204].

Ведення селянами власного господарства суворо регламентувалося. Тут влада переслідувала політичні мотиви: "Хутори потрібно створювати там, де для цього існують відповідні виробничо-господарські умови [...] Окремі (хуторські) господарства повинні, по можливості, бути розміщені по всій території задля їх більшого пропагандистського ефекту [...] В пропагандистському плані окремі (хуторські) господарства потрібно зображати як кінцеву ціль і "виробничу форму", що змінить сільськогосподарські кооперативи..." [12, арк. 40–41].

Право приватної власності на землю селянина визнавалося на випадок одноосібного користування. "Присадибну землю можна буде, починаючи від 1942 року, – як визначалося декларацією про новий земельний лад, – на прохання селян збільшувати до розмірів, які не перешкоджали б їхній праці у громадському господарстві... Від приділеної в одноосібне користування землі треба вносити податок натурою. Цей податок стягується в цілості від хліборобської спілки, яка розкладає його між своїми членами. Хто не сплатить своїх податкових повинностей, той тратить свій земельний наділ..." [13, с. 249]. Збільшення присадибних ділянок дозволялося лише у випадку виконання польових робіт [12, арк. 38].

Інструментом у пограбуванні сільськогосподарських ресурсів України стало товариство "Централь-Ост" – Центральне торгове товариство "Схід" із заготівлі і збуту сільськогосподарської продукції. Контроль за його діяльністю здійснював особисто А. Розенберг. У генеральній окрузі "Волинь та Поділля" створено філії товариства (централі) для кооперативного заupu і збуту сільськогосподарської продукції [14, арк. 1–2]. Згідно з розпорядженням генерального комісаріату, створено повітові збіжжєві контори, а у районах і селах – місцеві пункти. Керівники останніх зобов'язувалися надавати у вищі інстанції звіти про сільськогосподарську продукцію [14, арк. 6].

Для здійснення окупаційної політики в українському селі нацисти використовували створені ними структури місцевої влади. Владні функції у сільській місцевості в усій зоні військової адміністрації аж до лінії фронту здійснювали громадські та сільські управи (управління), які були найнижчими органами створеної й контрольованої окупантами української адміністрації. Практична робота сільських управ зводилася до управління територією і забезпечення своєчасного виконання наказів німецького військового та господарського командування чи німецьких органів влади насамперед щодо заготівель або реквізицій продовольства для окупантів.

Сільську громаду очолював бургомістр. Оскільки до неї входило декілька сіл, то у кожному із них призначалися старости. У їх повноваженнях було багато спільного. Так, у обов'язки бургомистра входило виконання розпоряджень начальників районних управ та інших керівників, забезпечення громадського порядку в підпорядкованих селах, нагляд за своєчасним надходженням податків, підготовка й подання планів та річних бюджетів сільських громад, перевірка стану пожежних депо, підтримка заходів і вербування робочої сили для відправки до Райху, пропагандистська робота серед сільських мешканців, нагляд за роботою української допоміжної поліції й за її належним постачанням.

Староста зі своїм помічником, бухгалтером та підпорядкованими управі поліцаями, втілювали "у життя" розпорядження адміністративних органів, бургомистра і начальника районної управи, вели облік місцевого населення (до обов'язку старости входило знати усіх мешканців населеного пункту, їх рід занять, сімейний стан, матеріальне становище, ставлення до роботи і "нового порядку"), реєстрували прибулих, стягували податки та контролювали здійснення селянами обов'язкових поставок сільгосппродукції, надавали робочу силу та гужовий транспорт на вимогу бургомистра, районних управ та адміністрації, розквартировували військовослужбовців, виконували розпорядження щодо вербування та відправки робочої сили до Німеччини [10, с. 215–216].

Поряд із існуючою централізованою системою економічного пограбування окупанти застосовували безперечне вилучення сільськогосподарської продукції у населення і в громадських господарствах шляхом застосування збройної сили. Було закрито млини і маслобійні. Під страхом смертної кари заборонялися забій і продаж худоби, птиці, сільськогосподарської продукції [15, с. 351]. Наприклад, 23 вересня 1941 р. ортскомендант м. Острога видав наказ про закриття усіх млинів Острозького району [16, арк. 1–2]. Про це згадував і уродженець Крем'янецьчини Михайло Подворняк: "[...] прийшло розпорядження військової німецької влади, щоб усі млини по селах і

містах були закриті. Але наші волиняни – кмітливі люди і їх ніхто не проведе і не обдурить. Вони поробили жорна, відремонтували давно забуті ступи і вночі товкли в ступах ячмінь на пенцак, на жорнах мололи збіжжя на муку. Правда, дуже бідова це була комбінація, важкий це був хліб, але люди якось тим живилися і голоду не було" [17, с. 150].

Усі коні та інші тяглові тварини, які перебували у приватній власності, під страхом конфіскації залучалися до сільськогосподарських робіт [18, с. 4]. На необхідності збереження коней для потреб армії та сільського господарства наголошував генеральний комісар Волині і Поділля Г. Шене. Особливо відповідальним особам він обіцяв щедру винагороду [19, с. 2]. Кожен селянин зобов'язувався прикріпити до лівого боку воза таблицю, де українською та німецькою мовами потрібно було зазначити назву села та району, ім'я та прізвище власника [16, арк. 1–2].

Окрім того, селяни зобов'язувалися здавати продовольчі контингенти для забезпечення потреб Рейху [20]. Норму здачі контингентів потрібно було виконати до кінця господарського року [21, с. 4]. Для підвищення обсягів заготівель встановлювалися премії за їх своєчасне виконання. Так, у "Вістях для українських селян" від 1 січня 1943 р. зазначалося: "той, хто здає двох свиней, має право одну зарізати для власних потреб. За кожну здану свиню надавалася премія у вигляді 1 кг цукру, 1 кг солі, 0, 5 горілки, 10 коробок сірників" [22].

Окупанти часто скеровували селян на термінову працю з відновлення роботи підприємств, що знаходилися у найближчих населених пунктах. Подібна акція була проведена у с. Бабин Рівненського району [23, с. 111].

Німецька влада встановила систему оподаткування, яка мало чим відрізнялася від справжнього пограбування: оподатковувалися навіть домашні тварини. Селяни повинні були вчасно постачати зерно, молоко, яйця, м'ясо, виконувати громадські трудові повинності, тримати у порядку своє господарство [24, с. 300, 302]. За словами М. Подворняка, "на села був наложений великий контингент зерна, молока, вовни, клоччя, пір'я, валянок, кожухів та всього іншого" [17, с. 149–150].

Селяни змушені були сплачувати німецькій владі такі податки: "1. Подушний від 16 років – 10 руб. з людини. 2. Сільськогосподарський – 300 руб. і більше. 3. За собак – 225 руб. 4. За випас худоби в лісі – 150 руб. 5. Штраф за випас худоби у лісі – 50 руб. ... 10. Хліба з га – 180 кг. 11. М'яса – 100 кг і більше; яєць – 100 штук з курки. 13. Молока – 650 л з корови і т. д." [25].

Ще однією формою експлуатації та грабунку населення були штрафи. Їх розміри по райхскомісаріату "Україна" різнилися, але узагальнено можна навести такі дані: за забій худоби без дозволу – 2–5 тисяч крб.; за невиконання норми здачі молока – 5–10 тисяч крб.; за невиконання норми поставок яєць – 30 крб. за 1 шт.; за простій тяглової сили – 150 крб. за день; за самовільне використання тяглової сили – 200 крб.; за невихід на роботу – 200–300 крб.; за несвоечасне виконання завдання – 100 крб.; за не здачу голубів – 500 крб.; за не здачу корів для роботи у громадському господарстві – 1 тисяча крб.; за неякісну роботу – 500 крб.; за неповагу до німецького солдата – 200 крб. [26, с. 307–311].

Значних обмежень зазнала сільська торгівля. Селяни, які влаштовували торги у невстановлений день та не мали посвідки, підлягали арешту, а їх товар та транспорт конфісковувались [27, с. 2]. Заборона торгувати на базарах окремими сільськогосподарськими продуктами, особливо зерновими, мала своїм наслідком широку кампанію щодо заборони самогонваріння, розгорнуту в райхскомісаріті "Україна". До 15 червня 1942 р. рекомендувалося здати усі "винокурні апарати" та "ручні млини". За непослух передбачалася смертна кара [28, с. 1].

Шляхом видачі фіктивних "розписок" і "зобов'язань", використовуючи фізичну силу, окупанти здійснювали неймовірне розбазарювання майна колгоспів і радгоспів, перейменованих у громадські та обшинні господарства й збережених ними як найзручніша форма експлуатації селян. А з липня 1942 р. до "липових" розписок долучилися "паперові", так звані "українські карбованці", що їх у необмежених обсягах тиражував у Рівному "Центральний емісійний банк України" [29, с. 221–222].

Волинські села розглядалися як джерело дармової робочої сили, яку можна використати у німецькій економіці. Шляхом різного роду агітацій "нова влада" переконувала місцеве населення у перевагах роботи у Райху та закликала погоджуватись на вільний виїзд до нього. Багато осіб повірили обіцянкам вербувальників [30, с. 854, 856]. Злиденне життя більшості українського населення краю та труднощі із працевлаштуванням вдома штовхнули деяких юнаків та дівчат вирушити на заробітки [31, с. 156]. Для сімей, члени яких працювали у Німеччині, було регламентовано видання щорічних грошових компенсацій, розмір яких коливався від 130 до 200 карбованців [32, с. 10].

З весни 1942 р. вивіз людей на роботу до Німеччини став примусовим. Для забезпечення цього заходу окупаційна адміністрація привела в рух гігантський репресивний апарат: гебітскомісаріати, окружні, міські та районні управи, жандармерію, охоронні війська, підрозділи СС.

Кожному місту, містечку, селу, навіть хутору було доведено план відправки робочої сили до Рейху [33, с. 114]. Ось що згадував про вивезення жителів с. Семенів Білогірського району Хмельницької області Віллічук Леонід Федорович: "Молодь ховалась, оскільки боялась вивезення у Німеччину. Людей, яких збирались вивозити, виловлювали насильно. Потім їх направляли на станцію та садили у потяг. Часто акції вивезення відбувались у відповідь на вилазки партизанів. У німців існувало два списки, які стосувались остарбайтерів. Людей зі списку "Ц" ввозили у Німеччину. Ті, хто потрапляв у список "Д", залишалися вдома. Одного разу я потрапив у пересильний пункт у Заславі. Там було два німці – один керував, а другий зачитував списки. Мені вдалося врятуватися. Я скористався тим, що у приміщенні знаходилося багато людей. Потім дістався до станції, в 11 годин вечора сів на поїзд і згодом був вдома" [34, арк. 2].

Усім селянам залишали їх радянські документи, додавши до них німецький штамп [1, с. 125]. У паспортах робилася обов'язкова помітка про національність [35, арк. 24]. Особи з-за меж України та комуністи могли отримати лише дозвіл на проживання [1, с. 125]. Для короткої подорожі за межі села вистачало перепустки від старости, однак інші відлучення вимагали спеціальної перепустки [36, с. 1]. Приймати гостей на ніч було суворо заборонено. В усіх селах встановлювалася комендантська година, яка залежала від пори року та загальної надійності, ступінь якої визначала влада [1, с. 125].

Рівень життя селян різнився в залежності від їх соціального статусу та регіону проживання. У селах в найкращих умовах перебували керівники господарств та бригад, оскільки німцям бракувало часу слідкувати за ними. Сільська еліта, усі представники якої були родичами або друзями, фактично не працювала на землі і найчастіше заробляла трудовні завдяки узгодженим незаконним діям. Ще краще жилося чиновникам районного рівня, оскільки сільськогосподарські поставки найчастіше оминали їх. Якщо ж говорити про регіональні відмінності, то рівень життя волинських селян, згідно з німецькими документами, був вищим, ніж у інших регіонах України [1, с. 135–137].

Загальний стан з продовольчим забезпеченням у селян був кращим у початковий період окупації, що було пов'язано з досить багатим урожаєм у 1941 р., ще не дуже обтяжливою податковою та заготівельною політикою окупантів (у багатьох регіонах розміри податків були навіть меншими у порівнянні з радянськими часами) [10, с. 218].

Невдала посівна кампанія восени 1941 р. призвела до збільшення контролю за життям села. У листі, скерованому 25 січня 1942 р. генеральним та обласним комісарам, а також обласним та окружним сільськогосподарським керівникам, Е. Кох наголошував: "Успішне збирання урожаю матиме лише тоді свій сенс, коли маса продовольства, необхідного військам і Німеччині, буде дійсно зібрана й відправлена. При здійсненні заходів, які слугують заготівлям сільськогосподарської продукції, не повинна мати місце помилкова сентиментальність стосовно місцевого населення. Потрібно також рахуватися з необхідністю застосування жорстких заходів... Німеччина повинна мати все, що необхідно для перемоги... Тому я вимагаю від підпорядкованих мені установ, щоб вони всі заходи спрямували на якнайшвидше форсування поставок, особливо зерна" [37, с. 492].

Численними наказами та розпорядженнями керівники господарств зобов'язувалися все намолочене зерно щоденно, включаючи недільні та святкові дні, вивозити на заготівельні пункти та склади. Щотижня господарства подавали районному сільськогосподарському керівнику детальні звіти про стан косовиці, обмолоту та постачання зерна, кількість задіяних для його перевезення транспортних засобів. За невиконання планів здачі зерна до керівників господарств та старост сільських управ часто застосовувалися суворі покарання [37, с. 492].

Члени громадських господарств та хліборобських спілок повинні були забезпечувати громадську охорону жнив. У газеті "Волинь" зазначалося: "Кожний бере на себе відповідальність за безпеку народного добра". Невиконання зобов'язань передбачало суворе покарання (смертну кару або конфіскацію майна) [18, с. 4]. До жнив залучалися не лише селяни, а й мешканці міст та школярі. На випадок потреби вони могли працювати і вночі [38, с. 1].

Селянина могли покарати за найменшу провину. Уродженка с. Повчин Сорока Ольга Павлівна Новоград-Волинського району згадувала: "Під час війни існувала трудова повинність. Влітку ми випасали корів, працювали на полі, косили сіно. Взимку потрібно було молотити. За відмову виконувати роботу німці жорстоко карали. Покарання накладали навіть на тих людей, які ходили забороненими стежками" [39, арк. 1]. Про жорстокість німецьких покарань також зазначила Плотнік Раїса Іванівна, яка під час війни проживала у м. Корці: "З кожної хати німцям потрібно було здати по 300–400 яєць. Одного разу мама відмовилась, за що її побив голова колгоспу" [40, арк. 2].

21 грудня 1942 р. українськими селами прокотилася масова хвиля арештів. Багатьом селянам закидалася участь в комуністичній партії. Насправді акція переслідувала одну мету – пограбування [41, с. 18].

Поширеним видом покарання був принцип колективної відповідальності, який застосовувався у разі не здачі контингентів та опору владі. Так, восени 1943 р. за відмову населення здавати продукти, а також за вбивство окремих солдат та офіцерів, окупанти спалили 13 сіл Острозького району, у тому числі Грем'яче, Кутянку, Вельбівно та ін., розстріляли сотні мирних жителів [42, с. 22].

Як свідчать джерела, дуже часто каральні структури знищували села у місцях здійснення антинімецьких акцій партизанами. Наприклад, у Турійському районі Волинської області останні пошкодили залізничну колію від села Обеніжин до села Овадно. У помсту німці спалили у селі Бобли 159 дворів та вбили 180 мешканців. Влітку 1943 р. вони пограбували село Тростянець Ківерцівського району. Біля села Лички на них напали партизани, відібрали награване та повернули селянам. На місце події прибув каральний загін, але партизани були вже далеко. Карателі спалили 102 двори та вбили 59 селян. У селі Лісняки, караючи за вбивство старости, нацисти спалили 44 двори та вбили 180 селян. Подібних випадків на Волині було дуже багато. Часто приводом для спалення сіл та житла селян були акції українських націоналістів. Так, наприклад, у відповідь за вбивство ними у червні та липні 1943 р. німецьких районних сільськогосподарських керівників були спалені сільські районні центри Демидівка та Верба на Ровенщині. У ході операцій проти націоналістів німці знищили низка сіл бомбардуваннями, зокрема, 13 липня знищено село Унінець Млинівського району [10, с. 227].

Загалом, згідно з архівними даними, у роки окупації нацисти знищили 72 села у Волинській області, 89 – у Житомирській, 323 – у Рівненській, 4 – у Тернопільській, 33 – у Хмельницькій [43, с. 165–166].

У результаті безконтрольних і надмірних заходів окупантів із заготівлі сільськогосподарської продукції, що виходили, зазвичай, за межі продовольчих можливостей районів, напівголодне існування, котре подекуди межувало з голодом, стало неодмінним супутником повсякдення мешканців українського села. Так, у кінці 1942–1943 рр. у сільських місцевостях Житомирщини траплялися випадки масового голоду і навіть смертності від нього [10, с. 218].

За роки війни та окупації були зведені нанівець довоєнні досягнення у медичному обслуговуванні сільського населення. Більша частина районних і сільських лікарень, амбулаторій, жіночих і дитячих консультацій та інших лікувально-профілактичних закладів була пограбована, зруйнована і припинила своє існування. В умовах, коли більшість сільського населення погано харчувалася через надмірне викачування продовольства, гострого дефіциту предметів першої необхідності, суттєвого погіршення житлово-побутових умов, фізичного виснаження від не нормованої щоденної праці, часто у непогоду, при низькій температурі без належного одягу і взуття, поширення інфекційних і простудних хвороб, відсутність медичної допомоги призводила до великого рівня захворюваності та смертності [10, с. 233].

Після Сталінградської битви, яка завдала відчутного удару військовій та політичній могутності Німеччини, окупанти змушені були піти на деякі поступки селянам. За своєчасну здачу контингентів влада обіцяла виплачувати премії [44, с. 4]. У 1943 р. дедалі більше гебітскомісарів погоджувалися на створення районних комітетів самопомоги У червні 1943 р. Міністерство у справах Сходу дозволило селянам приватизувати землі. Проте невдоволення селян не зменшилося, оскільки значна кількість сільськогосподарської техніки відійшла у відання баз, так званих "кущів", за якими наглядали кооперативи, що переважно керувалися німцями. До того ж, через посилення контролю влада усе частіше карала різноманітних "крадіїв" та "порушників" [1, с. 144–146].

Вдавалися окупанти й до заходів, якими намагалися створити на селі видимість соціальної допомоги німцям, сиротам та іншим соціально незахищеним категоріям громадян. З цією метою у районах і селах створювалися так звані "товариства взаємодопомоги", які мали статuti, затверджені гебітскомісарами. Будучи створені переважно з пропагандистською метою, вони істотної ролі у покращенні матеріального становища нужденного сільського населення не відігравали. В окремих випадках матеріальну допомогу нужденним надавали й районні земельні управи за списками, поданими сільськими старостами [10, с. 215].

Про те, що згадані поступки німців не мали відчутного результату, свідчать і архівні дані. Поставки худоби, овець та свиней на Волині фактично припинилися у зв'язку з непевністю становища. Контроль за збором врожаю був втрачений. Керівники районів фактично не мали змоги віддавати накази про поставки сільськогосподарських продуктів внаслідок активізації партизанських рухів. Вербування робочої сили здійснювалося лише за участю поліції. Особливо значні труднощі виникали у розподілі товарів. Їх постійна нестача призводила до спекуляцій. Майже усе населення було змушене працювати безкоштовно. Ціни зросли до фантастичних величин [35, арк. 8–25].

Намагаючись протистояти німецькій експлуатації та безладу, спричиненого військовими діями, селяни створювали загони самооборони. Про їх ефективність сповіщала газета ОУН(б) "Інформатор" за 1 липня 1943 р.: "Успіху німецький загарбник не має. Перед грабінням і фізичною

ліквідацією українські села й міста організують збройну самооборону. Вже багато з "вибраної раси" наложило головами при намаганні грабити й плюндрувати невинне українське населення. Український нарід організованою самообороною захищає своє майно, родину й себе перед імперіялістичною наволоччю й цей засіб збройної самооборони виказався найкращим і досі дав гарні успіхи" [45, с. 2]. Так, з ініціативи місцевого населення боївки самооборони були організовані у Гоцанському районі. Узимку 1943 р. вони організували засідку на дорозі, якою мали їхати німці. Останні, побачивши озброєних, втекли. Селяни відбили 10 осіб, яких німці зловили й хотіли забрати з собою [46, с. 2].

Пограбування та руйнування економіки вкрай зубожілого села окупанти довершили під час відступу з території України. Втрачаючи окуповані території, вони намагалися максимально вивезти з них цінності й запаси, а те, що не встигли або не могли вивезти, – знищували. Ворог сподівався затримати наступ Червоної армії й на десятиліття паралізувати економіку України. Ці дії, здійснювані за прямою вказівкою Гітлера, нацисти називали тактикою "спаленої землі". З особливою жорстокістю ця тактика застосовувалася щодо українського села, до чого виконавців зобов'язували офіційні директивні документи. Зокрема, у таємній директиві райхсмаршала Герінга від 7 вересня 1943 р. про знищення сільськогосподарської виробничої бази при відступі Г. Вермахту наказувалося: "У районах на схід від лінії, визначеної Верховним військовим командуванням залежно від воєнної обстановки по ділянках, уся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка мають бути вивезені з господарств... Виробнича база сільського господарства, особливо документація і споруди... мають бути знищені..." [37, с. 504].

Детальні вказівки щодо проведення під час відступу ревізій та знищення майна, техніки, посівів сільськогосподарських культур, худоби, житла, об'єктів соціального призначення на території райхскомісаріату "Україна" містилися й у розпорядженні Е. Коха від 6 вересня 1943 р. Категорично заборонялося проводити будь-які польові роботи. До реалізації директив про повне пограбування та нищення й обезлюднення українського села долучилися органи СС, військовослужбовці Вермахту та нацистський поліцейський апарат, структури військової та цивільної окупаційної влади, німецькі фірми та заготівельні товариства, транспортні установи. Спеціальні команди ревізиторів, підричників, паліїв та вбивць грабували села й вивозили все можливе, виганяли селян на захід, палили їхні житла та господарства, отруювали криниці [37, с. 504–505].

Отже, у початковий період війни значна кількість волинських селян зустрічала німців як визволителів, які зруйнують радянську колгоспну систему. Проте ці сподівання не виправдалися. Колгоспи були збережені задля системної експлуатації сільського господарства на користь Райху. Життя сільського населення характеризувалося жорсткою регламентацією та значною кількістю податків. Селяни зазнавали постійних репресій з боку німецької влади. Часто це призводило до виникнення збройного опору окупантам, що проявлялося у створення загонів самооборони.

Список використаних джерел

1. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
2. Волинь. – 14 вересня 1941. – 4 с.
3. Перехрест О. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини / О. Перехрест // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України. – Вип. 13. – С. 170–174.
4. Вільна Україна. – 1943. – № 4. – 10 с.
5. Інформатор. – 15 липня 1943. – 4 с.
6. Ідея і чин. – 1943. – № 2. – 32 с.
7. Нюрнберзький процес: Сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая література, 1990. – Т. 4. – 672 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 2, спр. 118, 45 арк.
9. Волинь. – 19 липня 1942. – 4 с.
10. Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Перехрест. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
11. Вовк О. Організаційне оформлення УПА в контексті політичної ситуації / О. Вовк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 204–211.
12. ЦДАВО України, ф. КМФ–8, оп. 1, спр. 299, 106 арк.
13. Полянський Ф. Особливості господарювання німецької окупаційної влади у 1941–1944 рр. (за матеріалами Тернопільщини) / Ф. Полянський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 248–252.
14. Держархів Рівненської обл., ф. Р–66, оп. 1, спр. 1, 63 арк.
15. Політична історія України ХХ століття. – К.: Генеза, 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945) – 584 с.
16. Держархів Рівненської обл., ф. Р–40, оп. 1, спр. 1, 3 арк.
17. Подворняк М. Вітер з Волині / М. Подворняк. – Рівне: ПП ДМ, 2009. – 248 с.
18. Волинь. – 24 червня 1943. – 4 с.
19. Український хлібороб. – 1942. – № 7. – 16 с.
20. Вісті для українських селян. – 21 червня 1942.
21. Волинь. – 1 липня 1943. – 4 с.
22. Вісті для українських селян. – 1 січня 1943.
23. Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941 – 1944 рр.: Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. Святослав Ситай. – Рівне: О. Зень, 2013. – 160 с.
24. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
25. Стародубець Г. Українське повстанське запілля як об'єкт інтересів військово-політичних чинників кінця 1943–1944 рр. / Г. Стародубець. – Режим доступу:

www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2005_19/19/starodubets.pdf. 26. Глушенюк Н. Податкова система та штрафи в рейхскомісаріаті "Україна" (1941–1944 рр.) / Н. Глушенюк // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – К.; Н.-Ю.; Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 4. – С. 307–311. 27. Костопільські вісті. – 26 жовтня 1941. – 4 с. 28. Костопільські вісті. – 31 травня 1941. – 4 с. 29. Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 с. 30. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – С. 854–859. 31. Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія / Й. Пацула. – Рівне: "Азалія", 2005. – 224 с. 32. Данилюк В. Українські оstarбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. Данилюк. – Луцьк, 2011. – 20 с. 33. Забродець О. Волинські оstarбайтери (1941–1945 рр.) / О. Забродець // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 107–126. 34. Особистий архів автора, спогади Віллічука Леоніда Федоровича (записані у с. Семенів Білогірського району Хмельницької області 2 червня 2013 р.), 2 арк. 35. ЦДАВО України, ф. КМФ–8, оп. 1, спр. 294, 78 арк. 36. Волинь. – 23 квітня 1942. – 4 с. 37. Перехрест О. Сільське господарство України в період німецької окупації / О. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Книга перша – К.: Наукова думка, 2010. – С. 475–511. 38. Волинь. – 4 липня 1943. – 4 с. 39. Особистий архів автора, спогади Сороки Ольги Павлівни (записані у с. Повчин Новоград – Волинського району Житомирської області 12 липня 2013 р.), 2 арк. 40. Особистий архів автора, спогади Плотнік Раїси Іванівни (записані у м. Корці 12 липня 2013 р.), 2 арк. 41. Вісті. – 1943. – № 4–5. – 23 с. 42. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939–1955: Документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с. 43. Легасова Л. Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії / Л. Легасова, М. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 154–169. 44. Волинь. – 17 червня 1943. – 4 с. 45. Інформатор. – 1 липня 1943. – 4 с. 46. До зброї. – 1943. – № 2. – 12 с.

Сергей Иванов

ВОЛЫНСКОЕ СЕЛО В 1941–1944 ГГ.: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье проанализирована социально-экономическая жизнь волынского села в годы немецкой оккупации.

Ключевые слова: Волынское село, сельское население, немецкая оккупация, райхскомиссариат "Украина".

Sergiy Ivanov

VOLYN' VILLAGE IN 1941–1944.: SOCIO-ECONOMIC DIMENSION

The article analyzes the socio-economic life of Volyn' village during the German occupation.

Key words: Volyn' village, rural populations, the German occupation, Reichkommissariat "Ukraine".

УДК 94(477.87) "1944/1946": 323.281

Сергій Гордійчук

СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД "ВОРОГАМИ НАРОДУ" НА ЗАКАРПАТТІ У 1944–1946 РОКАХ

У цій статті проаналізовано діяльність радянської влади на Закарпатті проти політичних діячів, які відстоювали інтереси свого краю ще до возз'єднання Закарпаття з радянською Україною, в період Чехословацької республіки та в період угорської окупації краю. Праця базується на основі архівних матеріалів управління Служби безпеки України в Закарпатській області та періодичних видань 1946 року.

Ключові слова: НКВС, "вороги народу", Закарпаття, Автономний землеробський союз, Руська національно-автономна партія.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що свавілля радянської влади на території Закарпаття ще до її возз'єднання з радянською Україною спричинило низку судових процесів проти політичних діячів. Праця допомагає розкрити сутність радянської тоталітарної машини, яка для того, щоб залякати населення готова була засуджувати населення за активну партійну діяльність у роки Чехословацької республіки і особливо у період угорської окупації краю, хоча це не підлягало юрисдикції радянських органів.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів управління Служби безпеки України в Закарпатській області проаналізовано діяльність органів НКВС у засудженні, які не підлягали їх юрисдикції, виявлено значну кількість порушень радянських слідчих.

Аналізуючи цю проблематику неможливо обійтися також без тогочасної преси, яка здебільшого була заангажованою у своїх поглядах та вихваляла радянські органи влади.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні та ідеологічні процеси, що відбувалися на Закарпатті упродовж 1944–1946 рр., скеровані на переслідування політичних діячів Закарпаття.

Предмет дослідження – хід судових процесів над "ворогами народу" та діяльність органів НКВС на Закарпатті у досліджуваній період як важливий чинник у переслідуванні політичних діячів, тотального контролю за громадянами, контролю їх думок з допомогою місцевих газет, які були пропагандистським арсеналом в радянської влади.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб дослідити судові процеси над "ворогами народу", керівниками політичних партій Андрієм Бродієм та Стефаном Фенциком.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних методів, засобів і власне механізму участі органів НКВС у проведенні судилищ над "ворогами народу" у досліджуваній період.

Основа джерельної бази статті складають статті газети "Закарпатська правда" 1946 року та архівні матеріали управління Служби безпеки України в Закарпатській області.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, значний внесок у вивчення судових процесів над "ворогами народу" на Закарпатті у 1944–1946 рр. зробив закарпатський історик Омелян Довганич. У своїх працях [1–5] він доступно висвітлив діяльність партії Автономного землеробського союзу (АЗС) в роки Чехословаччини. Довів, що вона працювала на Закарпатті легально і її основною метою була боротьба за створення автономної Підкарпатської Русі в межах Чехословацької республіки [3, с. 51]. Радянська влада вважала, що АЗС виступав проти комунізму і вів підпільну боротьбу проти неї. Такому політичному діячу, як А. Бродію, приділив увагу у своїх працях Сергій Федака [6, с. 5; 7, с. 11].

Потрібно відзначити роботу преси під час судових засідань над Андрієм Бродієм та його однодумцями (8 осіб), упродовж трьох тижнів з 4 – по 25 травня 1946 р. Особливо детально описувала події газета "Закарпатська правда" у статтях "Ніякої пощади ворогам народу" [8, с. 2; 9, с. 3; 10, с. 5]. Тут чітко описувалися події судових засідань.

З досить різкою критикою діяльності А. Бродія виступав на сторінках газети "Закарпатська правда" у своїх статтях А. Патрус-Карпатський та О. Гіневський [12, с. 4; 13, с. 2]. Також варто відзначити І.Петровціва та його статтю, присвячену прем'єр-міністру першого автономного уряду Карпатської України Андрію Бродію [14, с. 208–210].

З різкою критикою проти інших політичних діячів, які були прихильниками АЗС у своїх працях, у 1946 році виступали Б.Сенько [15, с. 2; 16, с. 5], М. Тисин [17, с. 4]. За усі "гріхи угорської окупації" звинувачували "бродіївців" Д. Бриндзей, М. Величко [18, с. 3] та А. Іщук [19, с. 4].

Щодо судового процесу над керівником Руської національно- автономної партії (далі – РНАП) Стефаном Фенциком, то основу дослідження склала справа лідера та інших десяти засуджених разом з ним, яка зберігається в архіві управління Служби безпеки України в Закарпатській області [20–21].

Розглядаючи питання про засудження "ворогів народу" на Закарпатті потрібно насамперед вирішити чи такі взагалі існували. Адже радянське керівництво на показ демонструвало населенню відкриті судові процеси, чи судилища, щоб залякати населення. Та вже у часи незалежності України вони усі були реабілітовані. То вони були зрадниками України чи борцями за незалежність? Радянське керівництво їх називало "ворогами народу" і, засуджувало на 10–25 років виправно-трудових таборів (це кому пощастило), а іншим – розстріл.

Треба зауважити насамперед, що радянське керівництво ще до "возз'єднання" і утворення Закарпатської області у складі УРСР упродовж 1944–1945 рр. створило спеціальний суд Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ), який керувався декретом № 22 від 18 грудня 1944 р., згідно з яким, він розглядав такі справи: про керівників органів окупаційних урядів; про службовців угорської поліції і жандармерії; про зрадників та їх помічників з громадян Закарпатської України, які своїми діяннями зміцнювали окупаційний режим на шкоду українському народові; про таємних агентів угорських і німецьких органів; про осіб, які у період окупації чинили звірства і насильства над мирним населенням; про осіб, що саботували діяння НРЗУ та які проводили агітацію і пропаганду, скеровану проти Червоної армії; про усіх осіб, які посягали на громадських діячів; про осіб, діяльність яких скеровувалася на розпалювання національної і релігійної ворожнечі; про діячів фашистських партій; про усі інші карні злочини, розглядання яких у спеціальному суді буде визнано необхідним [4, с. 523].

Згідно з декретом, спеціальному суду підлягали за антинародну діяльність прислужники окупантів часів Другої світової війни. Передусім це стосується діячів таких політичних партій як АЗС А. Бродія, РНАП С. Фенцика, колишніх депутатів угорського парламенту, чільних працівників угорських судів і працівників каральних органів (жандармерії, поліції, контррозвідки) та інших.

3 листопада 1944 р. радянські спецслужби заарештували А. Бродія, але лише 22 листопада контррозвідка 4-го Українського фронту "СМЕРШ" видала постанову на його затримання [7, с. 11]. У березні 1945 р. арештовано Енде Жигора, Олександра Ільницького, Андрій Крічфалуші-Габара, у червні – Георгія Бенце, Івана Шпака, Євгена Ортутая, Бейла Рішка, 25 листопада 1944 р. – Михайла Демка [2, с. 79]. Більшість із підсудних перебували під слідством більше року, а А. Бродій і М. Дзямко – півтора. Судили арештованих переважно за активну партійну діяльність у роки Чехословацької республіки, а особливо в період угорської окупації Закарпаття, хоча це не підлягало юрисдикції радянських органів.

Перший допит А. Бродія відбувся 5 грудня 1944 р., а останній – 16 січня 1945 р. Постанову про висунення звинувачення датовано 12 липня 1945 р. Не виключено, що до того часу радянські спецслужби планували його у дипломатичній грі. Йому висунули додаткове звинувачення – йому інкримінували статтю 54-4 КК УРСР ("допомога міжнародній буржуазії проти СРСР") [6, с. 5]. Було прийнято рішення "Про народний трибунал" над А. Бродієм та його спільниками (8 осіб), який проходив відкрито упродовж трьох тижнів з 4–25 травня 1946 р. Газета "Закарпатська правда" чітко описувала події, які відбувалися у залі суду та друкувала статті, які висвітлювали антирадянську агітацію "бродіївців". Так, у одному з випусків "Закарпатської правди" членів АЗС називали "гадяцькими душами", а газети, які випускала партія – "смердючим блощичником" [12, с. 4].

А. Бродія судили за те, що він працював на користь Угорщини і сприяв окупації Закарпаття, за свою прислужницьку і зрадницьку діяльність, надала допомогу угорцям, він отримував від уряду значну суму коштів як особисто, так і для власного лісопильного заводу у с. Волосянка Великоберезнянського району, друкарні "ЛІАМ" в Ужгороді, на видання газет. Обвинувачення було винесено найближчим спільникам.

Щодо діяльності партії АЗС, то у роки чехословацького режиму, на Закарпатті вона працювала легально і її основна мета була боротьба за створення автономної Підкарпатської Русі у межах Чехословацької республіки [3, с. 51]. У 1946 р. газети писали про те, що АЗС – це партія, яка бореться підданства стефанівської корони, називали її "диявольською кухнею і запроданства" [12, с. 4]. На одному з засідань було зачитано листування А. Бродія з угорським урядом та меморандум регенту Хорті. У ньому йшлося про А. Бродія який клявся у своїй двадцятилітній рабсько-слухняній діяльності на користь "корони святого Стефана" [13, с. 2].

Зуміла радянська пропагандистська машина по-своєму трактувати хороші події, пов'язані з 1932 р., коли лютував голод, тоді А. Бродій попросив допомоги для голодуючого населення Закарпаття в угорських панів. "Закарпатська правда" висвітлювала ці події зовсім по-іншому [12, с. 4]. На засіданні 7 травня 1946 р. основним звинуваченням щодо А. Бродія було засудження угорським режимом у 1942 р. 300 комуністів, з яких 6 розстріляли [9, с. 3].

Варто наголосити, що А. Бродія під час допиту 21 вересня 1945 р. він виступав з проугорськими і антирадянськими промовами, висловлював довіру угорському фашистському уряду, схвалював їх політику [2, с. 82]. Також він виступав у Рахові, Богдані, Лугах, Квасах, Ясіні доводячи спільність угро-руського народу з угорцями.

А. Бродій послідовно декларував свою вірогідність угорському режиму і час від часу випрошував автономію, що було марно. Безспірним фактом було те, що він був "платним агентом Угорщини", працював для неї будучи громадянином ЧСР і на території Закарпаття, його мета – приєднати Закарпаття до Угорщини [22, с. 119]. У протоколі допиту за 16 січня 1945 року записано такі слова А. Бродія: "На службу до угорського уряду я став у 1923 р. Вся моя діяльність з 1923 до 1938 року звелася до того, що керована мною партія була протиурядовою і ми вели роботу проти чехословацького уряду, блокуючись у своїй діяльності з угорськими партіями" [5, с.12]. Він мав псевдонім – "Бертолон" і за таку діяльність одержував гроші на пропаганду та видання газет.

У роки угорської окупації АЗС була заборонена. На допиті 21 вересня 1945 р. він заявив: "Коли Угорщина в союзі з Німеччиною та Італією вступила в війну проти Радянського Союзу я повністю підтримував уряд Угорщини у цій війні... Я запевняв уряд Угорщини, що угорський народ з подвоєною силою буде підтримувати його політику в цій війні і закликав народ до активної участі проти більшовиків" [3, с. 56].

До активної боротьби проти комунізму закликав і підсудний М. Демко. Так, газета "Закарпатська правда" продовжуючи висвітлення судових подій над ворогами народу на чолі з А. Бродієм писала, що він виступав з закликами розводити коней гуцульської породи, щоб вести

війну проти СРСР [10, с. 5]. Найбільшим злочином М. Демка комуністи вважали те, що він підготував і підписав закони про включення Закарпаття до Угорщини [16, с. 5].

8 травня 1946 р. на судовому засіданні проводилися допити підсудного І. Шпака, а 10 травня – Б. Рішка та Е. Жегори. Так, Б. Рішка називали "русинським Муссоліні", який проводив угоризацію закарпатських українців [17, с. 4]. Будучи ревним католиком, його комуністи називали "недругом" православних. Також його звинувачували у безпідставному засудженні православних з с. Ізи, який увійшов в народ під назвою "марамороський процес" [17, с. 4]. Доказом його відданої праці угорському режиму слідство вбачало у нагородженні найвищим орденом – хрестом угорської національної оборони. Одним з останніх було допитано Є. Ортутая, колишнього старости м. Берегово та архідиякона. У суді підсудним визнано, що він був членом Християнської соціалістичної партії (ХСП), яка використовувала церкву для своїх політичних цілей [15, с. 2].

Значна кількість свідків свідчила проти підсудних, дій АЗС і А. Бродія. Так, жителі с. Забродь Великоберезнянського району звинувачували "бродіївців" у неправомірному засудженні своїх односельчан. У 1942 р. угорський уряд засудив 42 осіб з цього села за небажання служити в угорській армії [23, с. 3]. З іншого села Люта цього ж району люди писали у "Закарпатську правду", що режим "бродіївців" відбирав насильно від них хліб, худобу і вони відчули "мадярський рай", який їм обіцяв А. Бродій [24, с. 3].

Жителі Хустського району згадували як на збори комуністів у 1935 р. вдерлися "бродіївці" та розстріляли членів партії. Серед агентів А. Бродія вони називали греко-католицьких священиків Василя Селемана з с. Золотарьово та Косея з с. Копашньово [18, с. 3].

А. Крічфалуша-Грабар, який на попередніх судових свідченнях стверджував, що врятував від смерті групу партизанів. У чому ж заключався цей порятунок суд дізнався від свідків Г. Янчик, Н. Янчик, М. Кішкович та П. Кухта. Згідно з наказом угорського уряду, на Закарпатті сформовано жандармську службу на чолі з А. Крічфалуші-Грабарем, після чого, без будь-якої причини, як стверджують свідки, вони були затримані та жорстоко закатовані угорською жандармерією [25, с. 4]. М. Тисин у статті називав А. Крічфалуші-Грабара "жандармським тираном на Хустщині" [17, с. 4].

Відповідальний секретар обласної надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-угорських окупантів і їх посібників А. Іщук також викриває низку злочинів угорського режиму. Терор, катування у в'язницях і таборах – усе це мало безпосередній зв'язок з "бандою колишніх керівників автономного земледільного союзу" [19, с. 4]. Отже, 23 травня 1946 р. у відкритому судовому засіданні оголошено обвинувачення та вироки засудженням на чолі з А. Бродієм. Закарпатський обласний суд на чолі з Василем Русином та прокурором області Іваном Андрашком засудив до вищої міри покарання – розстрілу А. Бродія за співробітництво з угорським режимом [14, с. 209], М. Демка, А. Крічфалуші-Грабаря. Вирок виконано в Ужгороді 7 грудня 1946 року. Г. Бенце та Є. Ортутая засуджено на 10 років виправно-трудових таборів, І. Шпака та Е. Жегору – на 8 років, М. Рішка – на 5 років ув'язнення [26, с. 3–4]. Усі були реабілітовані 26 грудня 1991 р.

В історичній науці справу над С. Фенциком та його спільниками називають "другим гучним відкритим процесом", але у періодичних виданнях немає про це жодної згадки. С. Фенцик був арештований ще у грудні 1945 р. а усі інші (усього 11 осіб) підсудні майже через півроку. Лідера звинувачували у тому, що партія РНАП, створена у 1934 р. та він, як її керівник, проводили буржуазно-націоналістичну, профашистську політику і боротьбу проти комуністичного руху, а принципи РНАП запозичені від фашистських партій Італії та Німеччини. Окрім того радянська влада вважала, що він у часи окупації Закарпаття працював над приєднанням Закарпаття до Угорщини, і надавав конкретну допомогу окупаційним військам – "гвардії чорносорочників" [20, арк. 144].

На допиті від 6 вересня 1945 р. С. Фенцик зізнався, що газета, яку він видавав друкувала статті, скеровані на підриг СРСР та обмеження радянських настроїв у суспільстві [20, арк. 144]. Потрібно зауважити, що ще 10 листопада 1938 р. члени РНАП, гвардії "чорносорочників" організовано вийшли зустрічати угорські війська, які входили до Ужгорода. Крім того, С. Фенцика обвинувачували в тому, що, будучи лідером РНАП, у 1935–1938 рр. він був агентом Угорщини, Польщі та Ватикану, працював на їх користь, за що отримував грошові субсидії на видання газет "Карпаторусский голос", "Наш путь" та інші. На питання, який політичний напрям таких друкованих видань партії, як "Карпаторусский голос", "Наш путь", "Наш авангард", календарів РНАП і товариства ім. Духновича, С. Фенцик відповідав, що вони мали явно фашистський, антирадянський і антикомуністичний напрям, про що з усією переконаністю свідчать окремі номери газет, календарі і брошури, які були у розпорядженні слідства [1, с. 35].

Угорський прем'єр Б. Імреді поставив перед С. Фенциком завдання проводити роботу за зміну громадської думки, доводити економічний, політичний і етнографічний зв'язок населення Закарпаття з Угорщиною. Із протоколу допиту від 6 вересня 1945 року видно яку активність проявляв С. Фенцик. Упродовж січня-березня 1939 р. він виступив з лекціями в Ужгороді, Мукачеві,

Мішкольці, Серенчі, Шарошпотоці, Будапешті та інших містах, а також на радіо. Усього проведено близько 60 лекцій, видано плакат з його біографією, у якому він називав себе “вождем карпаторуських фашистів” [2, с. 86].

За “зрадницьку діяльність проти народів СРСР” Закарпатський обласний суд 3–14 червня 1946 р. вирішував долю підсудних. Так, підсудний В. Гаджа у судовому засіданні запевняв суд, що програма РНАП зосереджувалася на боротьбі проти комунізму. Основна мета партії – руська автономія у рамках Чехословаччини [21, арк. 151].

Вирок С. Фенцику та іншим підсудним був жорстоким. На підставі ст. 54-4, 54-11 и 54-13 КК УРСР їх засуджено до найвищої міри покарання – розстрілу [21, арк. 160]. Усі інші його спільники засуджені на термін від 3 до 10 років ув’язнення. Усіх реабілітовано 24 лютого 1992 р.

Участь усіх без винятку борців національно-визвольного руху за незалежну Україну, імена яких згадувалися у статті, закінчилася трагічно, одні з них засуджені до розстрілу, інші опинилися за кордоном, а решта – стали політичними в’язнями таборів [27, с. 82].

Таким чином, плани і заходи радянського керівництва із засудження політичних діячів Закарпаття закінчилися успішно. Те, що усі засуджені були реабілітовані у роки незалежності України, свідчить про упереджений погляд радянського керівництва до політичних діячів Закарпаття.

Список використаних джерел

1. Довганич О. Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А. Бродієм і С. Фенциком та їх спільниками / О. Довганич // Карпатський край. 1998. – № 1–2. – С. 32–35.
2. Реабілітовані історією. Закарпатська область. У 2-х кн. – Книга перша. – Ужгород: Закарпаття, 2003. – 788 с.
3. Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців: Сторінками обласного тому “Реабілітовані історією” / О. Довганич / [Післямова Миколи Олашина]. – Ужгород: Гражда, 2008. – 292 с.
4. Декрет Народної Ради Закарпатської України про утворення спеціального суду при Народній Раді 18 грудня 1944 р. // Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів “Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.” / [Упорядкування, передмова та покажчик О. Довганича та О. Корсуна]. – Ужгород: Закарпаття, 2007. – С. 522–524.
5. Довганич О. Чиї інтереси вони відстоювали: рідного краю чи чужих держав? / О. Довганич // Фест. – 20–26 вересня 2007. – С. 12.
6. Федака С. Андрій Бродій / С. Федака, В. Ільницький // Фест. – 2005. – 24–30 листопада. – С. 5.
7. Федака С. Андрій Бродій: між Росією й Угорщиною / С. Федака // Ужгород. – 22 грудня 2001. – С. 11.
8. Ніякої пощади ворогам народу (засідання 6 травня) // Закарпатська правда. – 7 травня 1946. – С. 2.
9. Ніякої пощади ворогам народу (засідання 7 травня) // Закарпатська правда. – 8 травня 1946. – С. 3.
10. Ніякої пощади ворогам народу (засідання 8 травня) // Закарпатська правда. – 9 травня 1946. – С. 5.
11. Ніякої пощади ворогам народу (засідання 13 травня) // Закарпатська правда. – 14 травня 1946. – С. 2.
12. Патрус-Карпатський А. Про тих, хто розпинав Закарпаття / А. Патрус-Карпатський, О. Гіневський О. // Закарпатська правда. – 4 травня 1946. – С. 4.
13. Гіневський О. Зрадник / О. Гіневський // Закарпатська правда. – 7 травня 1946. – С. 2.
14. Петровців І. Андрій Бродій: 110-річчя до дня народження прем’єр-міністра першого автономного уряду Карпатської України (1895–1946) / І. Петровців // Календар краєзнавчих пам’ятних дат на 2005. – Ужгород, 2005. – С. 208–210.
15. Сенько Б. Архізрадник в сутані / Б. Сенько // Закарпатська правда. – 14 травня 1946. – С. 2.
16. Сенько Б. Демко – “реальний політик” / Б. Сенько // Закарпатська правда. – 9 травня 1946. – С. 5.
17. Тисин М. “Русинський муссоліні” / М. Тисин // Закарпатська правда. – 11 травня 1946. – С. 4.
18. Бриндзей Д. Бродіївці допомагали окупантам / Д. Бриндзей, М. Величко // Закарпатська правда. – 18 травня 1946. – С. 3.
19. Ішук А. Бродіївці відповідальні за період окупації / А. Ішук // Закарпатська правда. – 21 травня 1946. – С. 4.
20. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. 5678, т. 1, 288 арк.
21. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. 5678, т. 8, 511 арк.
22. Бедь В. До питання про діяльність судових органів Закарпатської України (1944–1946) / В. Бедь // Науковий вісник Ужгородського державного інституту інформатики, економіки і права, 1997. – № 1. – С. 115–121.
23. Гефнерова С. Кров замордованих на їх руках / С. Гефнерова, М. Данкова // Закарпатська правда. – 18 травня 1946. – С. 3.
24. Шеба С. Суворі кари катом / С. Шеба, М. Яцків // Закарпатська правда. – 18 травня 1946. – С. 3.
25. Вороги народу перед судом (засідання 23 травня) // Закарпатська правда. – 24 травня 1946. – С. 4.
26. Вороги народу перед судом (промова державного обвинувача, обласного прокурора І. В. Андрашка, на судовому засіданні 23 травня) // Закарпатська правда. – 25 травня 1946. – С. 3–4.
27. Коршинський І. Вплив Карпатської України на подальшу національно-визвольну боротьбу в умовах комуністичного режиму / І. Коршинський // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія “Історія”, 2005. – № 13. – С. 79–82.

Сергей Гордийчук

СУДЕБНЫЕ ПРОЦЕССЫ НАД “ВРАГАМИ НАРОДА” В ЗАКАРПАТЬЕ В 1944–1946 ГОДАХ

В данной статье проанализирована деятельность советской власти в Закарпатье против политических деятелей, которые отстаивали интересы своего края еще до воссоединения Закарпаття с Советской Украиной, в период Чехословацкой республики и в период венгерской оккупации края. Данная работа базируется на основе архивных материалов Управления Службы безопасно-

сти України в Закарпатській області і газет в 1946 році, в яких детально описуються соціальні процеси відкритих судових процесів.

Ключові слова: НКВД, "враги народу", Закарпаття, Автономний селянський союз, Російська національно-автономна партія.

Sergiy Gordiychuk

JUDICATURE PROCESS OF "NATION ENEMIES" IN TRANSCARPATHTIA IN 1944–1946 YEARS

This article analyzes the activities of the Soviet government in Transcarpathia against politicians who defended the interests of his land before reunification with the Soviet Transcarpathia Ukraine, during the Czechoslovak Republic and during the Hungarian occupation of land. This paper is based on archival materials of the Security Service of Ukraine in the Carpathian region and the newspaper in 1946, which described in detail the events of open trials.

Key words: NKVD, "nation enemies", Transcarpathia, Autonomous Agricultural Union, Russian national-autonomous party.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІІ УПРАВЛІННЯ НКДБ УРСР В 1946 Р.

У статті йдеться про агентурно-оперативну діяльність ІІ управління НКДБ УРСР в січні 1946 р. Автором охарактеризовано основні напрямки його роботи, пов'язані з боротьбою із римо-католицьким і греко-католицьким духовенством, протестантизмом. Досліджено механізм обласних управлінь НКДБ з розширення агентурної мережі серед духовенства.

Ключові слова: НКДБ УРСР, ІІ управління, агентурно-оперативна діяльність, агентура.

Актуальність досліджуваної проблеми, поза будь-яким сумнівом, є надзвичайно важливою і необхідною для осмислення складних соціальних і релігійних процесів, що відбувалися упродовж січня 1946 р. в УРСР і пов'язані з функціонування важливого органу радянської репресивної системи – Народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ), який відіграв визначальну роль у повоєнний час у боротьбі із римо-католицьким, греко-католицьким духовенством і протестантизмом.

Наукова новизна досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що автором публікації використано архівні матеріали, які аналізуються і вводяться до наукового обігу чи не вперше; вивчені справи дають змогу оцінити тотальний вплив насильницьких дій НКДБ УРСР як на Церкву, так і на широкий загал в окреслений період.

Мета статті – дослідити агентурно-оперативну діяльність ІІ управління НКДБ УРСР в січні 1946 р.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, національно-культурні та релігійні процеси, що відбувалися в УРСР у зазначений період.

Предмет дослідження – аналіз участі ІІ управління НКДБ УРСР у боротьбі із римо-католицьким, греко-католицьким духовенством, протестантизмом.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом секретних документів НКДБ УРСР та його управлінь в областях, характеристикою механізму дій влади щодо вербування агентів.

Хронологічні рамки статті охоплюють діяльність органів держбезпеки УРСР в січні 1946 р., як час форсованої підготовки до проведення Львівського собору.

Обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблематики, однак автор статті вважав за необхідне зосередити увагу саме на зазначеній проблематиці, дослідити механізм дій НКДБ УРСР у боротьбі із римо-католицьким, греко-католицьким духовенством і протестантизмом.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України [1], документи радянських органів державної безпеки [2] та інші матеріали [3].

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Важливою у розширенні документальної бази радянської репресивно-каральної системи служить дослідження І.Біласа [4],

Д.Веденєєва [5, с. 162–173; 6], Д.Веденєєва і О.Лисенка [7, с. 104–126], П.Гуцала [8, с. 26–33] та інших науковців.

Аналізуючи історіографічні праці й джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

НКДБ – орган державної безпеки, утворений 12 березня 1941 р. Його структура та завдання визначалися відповідно до структури та союзного НКДБ. До відання НКДБ УРСР належали: ведення розвідувальної роботи за кордоном, боротьба з "підривною, шпигунською, диверсійною та терористичною" діяльністю іноземних розвідок на теренах УРСР, оперативна розробка та ліквідація залишків "антирадянських партій і контрреволюційних формувань" серед різноманітних верств населення країни [3].

У лютому 1941 р. у складі НКДБ СРСР і республіканських органів державної безпеки створена нова контррозвідувальна структура – II управління. Під час Другої світової війни II управління здійснювало активні оперативні заходи проти розвідувально-підривної діяльності спецслужб нацистської Німеччини, її союзників та інших зарубіжних країн, проводило контррозвідувальну роботу в економіці, на особливо важливих об'єктах оборонного значення, розшукувало ворожу агентуру, зрадників, карателів й інших державних злочинців. У березні 1943 р. до його складу приєднано секретно-оперативний та економічний управління, відділ зовнішнього спостереження та інші підрозділи. У повоєнний час воно залишилося провідним підрозділом контррозвідувального захисту.

Із завершенням Другої світової війни, оперативні завдання II управління НКДБ УРСР змінюються і набувають іншого характеру, пов'язаного як зі зміною повоєнної ситуації, так і намаганням вищого радянського керівництва ліквідувати Греко-католицьку церкву через насильне її "приєднання" до Московського патріархату, обмежити вплив релігії на широкий загал.

Аналізуючи архівні матеріали, можна зробити висновок про те, що у грудні 1945 – на початку 1946 рр. основними напрямками II управління НКДБ УРСР були такі, як: агентурно-оперативна робота із виявлення нелегальних церковних структур; розширення агентурної мережі серед духовенства; ліквідація Греко-католицької церкви та її "воз'єднання" з Православною церквою; вербування агентури з числа так званих "церковників і сектантів".

Власне це той перелік основних завдань, які намагалися вирішити радянські органи держбезпеки у січні 1946 р., напередодні проведення Львівського собору, пов'язаного з ліквідацією Греко-католицької церкви, обмеженням впливу інших християнських напрямків за рахунок розширеної мережі агентури, намагання не лише їх контролювати, але й впливати на релігійну ситуацію.

У грудні 1945 р. агентурно-оперативна робота II управління НКДБ УРСР в основному скеровувалася на виявлення нелегальних "...церковно-монархічних і сектантських формувань підпільних церков і молитовних будинків" (переклад з російської автора) [1, арк. 66]. Зокрема, щодо Греко-католицької церкви проводилося виявлення і ліквідація оунівських і антирадянських елементів, німецької агентури і агентури Ватикану. Одночасно втілювалися у життя заходи щодо переходу греко-католицького духовенства на православ'я і проведення підготовки до так званого "общегалицького собора" представників церкви [1, арк. 66]. Окрім того, активізувалася робота серед духовенства Римо-католицької церкви з виявлення у її середовищі агентури німецьких розвідувальних служб.

Д.Веденєєв пише про те, що на визволених територіях оперативні заходи радянської спецслужби по "церковній лінії" скеровувалися на: розшук "організованого антирадянського підпілля" серед православного духовенства "патріаршій орієнтації" (тобто канонічної РПЦ); виявлення "націоналістичного підпілля" серед духовенства Української автокефальної православної церкви; розшук у релігійному середовищі осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами окупантів; придбання оперативних джерел серед "церковного й сектантського активу" для попередження виникнення нелояльних до влади нелегальних організацій [6].

Іншим напрямком діяльності НКДБ УРСР виступало розширення агентурної мережі серед духовенства. Згідно з оперативними даними, на 1 січня 1946 р. заведено 5 центральних агентурних справ (2 – церковники, 3 – сектанти); 233 справи, з них 47 – духовенство, 37 – церковники, 130 – сектанти усіх напрямків, 9 – римо-католики, 5 – греко-католики, 5 – клерикали; 1398 справ-формулярів; 428 облікових справ; 240 – попередні агентурні розробки; 66 осіб арештовано, з них 4 – духовенство, 12 – церковники, 14 – сектанти усіх напрямків, 10 – римо-католики, 26 – греко-католики [1, арк. 66 зв.].

Як свідчать статистичні дані, до так званих "церковників і сектантів" II управління НКДБ УРСР зараховувало й "клерикалів", тобто представників Церкви, тому доволі складно з'ясувати, кого вони

зараховували до "духовенства" та власне "церковників". Напевно, що на формування такої своєрідної соціальної структури Церкви, поданої органами радянської держбезпеки, вплинуло не глибоке знання її особливостей, рангів, складу тощо, а так звані "ідеологічні ярлички", нав'язані більшовицькими ідеологами.

Звичайно, що ліквідація, обмеження впливу і контроль за Церквою був неможливим без розширеної мережі надійної агентури, до якої управління НКДБ в областях УРСР в повоєнний період намагалися залучити в основному духовенство, яке у період німецької окупації проявляло лояльність до влади, негативно сприймало радянську систему, мало налагоджені зв'язки з оунівським підпіллям тощо.

Серед найвідоміших агентурних справ II управління НКДБ УРСР варто виділити так званий "Острів", пов'язаний із ліквідацією існуючого на території України антирадянського, церковно-монархічного підпілля іоаннітів [1, арк. 66 зв.].

Деякі дослідники вважають, що варто виокремлювати так зване "церковно-монархічне підпілля", представлене сектантською "Істинно-православною церквою" (далі – ІПЦ), для якої була властива крайня опозиційність як до радянської влади, так і до канонічної Російської православної церкви, а також конспіративні методи роботи. Загалом, згідно з даними спецслужб, в УРСР діяло не менш 21 нелегальних організацій ІПЦ із понад 500 учасниками. До червня 1945 р. органи НКДБ УРСР ліквідували 13 осередків ІПЦ (арештовано 178 їх учасників) у Києві, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та інших областях УРСР [6].

До "церковно-монархічне підпілля" відносять і так званих "стефанівців" або ж "підгорнівців", "суздальців", які діяли у низці областей, зокрема, на сході України, активно підтримували окупаційну німецьку владу. Лише у ході оперативної розробки "Фарисей", управління НКДБ в Сумській області арештувало 15 активістів, деякі з них були викриті як агенти гестапо, котрі використовувалися фашистами у антипартизанських заходах [6].

Д.Веденєєв пише про те, що у ході централізованої оперативної розробки "Архіпелаг" контррозвідники виявили розгалужене підпілля іоаннітів у Києві, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській (лише у цій області нараховувалося понад 200 adeptів секти) та інших областях, яке нараховувало до 30 осередків, в оперативну розробку взяли понад 250 учасників цієї секти, розпочалися арешти іоаннітів. Члени секти активно саботували роботу у промисловості та сільському господарстві, службу в армії, не визнавали чинного законодавства. Зокрема, арештований лідер "іоаннітів" у Ворошиловградській області Н.Сидоров видавав себе за царя Миколу II, під час окупації працював керівником контррозвідувального осередку СД [6].

У грудні 1946 р. на території Київської області арештовано найбільш відомих учасників підпільного руху [1, арк. 67]. Загалом арештовано чотирьох осіб, серед них: Грачова Якова Миколайовича, 1887 року народження, уродженця м. Пушкіно Ленінградської області, росіянина, безпартійного, з середньою освітою і Сікору Саву Уляновича, 1896 року народження, уродженця м. Біла Церква Київської області, українця, середняка селянина, малограмотного та інших осіб [1, арк. 67]. До речі, їх прізвища й імена не вказано не з етичних міркувань, а передусім, виходячи, можливо, з конспіративної інформації.

Під час арешту вказаних осіб, II управління НКДБ конфіскувало більше 50 примірників релігійно-монархічного змісту, частина з яких належала авторству Іоанна Кронштадського. Окрім того вилучено різні церковні речі. На слідстві Грачов Я.М. і Сікора С.У. визнали, що вони були прихильниками учення Іоанна Кронштадського, систематично поширювали серед місцевого населення його ідеї, проводили антирадянську пропаганду, скеровану на підрих заходів партій і радянського уряду [1, арк. 67]. Вони також проводили нелегальні зібрання іоаннітів, проповідували ідеї Іоанна Кронштадського. Слідчі органи II управління НКДБ намагалися з'ясувати зв'язки іоаннітів із Кубанським центром [1, арк. 67].

Черговою централізованою агентурною справою оперативної діяльності II управління НКДБ УРСР був "Завіт" [1, арк. 67 зв.]. Зокрема, у грудні 1945 р. управління НКДБ у Київській області частково в ході оперативних дій ліквідувало нелегальну групу єговістів, яка функціонувала у Христинівському районі. Агентура доносила, що вони вороже налаштовані проти радянської влади, систематично проводили зібрання, на яких читали заборонену літературу, яку поширювали серед широкого загалу. Найвідоміші члени секти – Кавун Ю.С. і Кавун С.Ф. – під час молитовних зібрань закликали вірян до саботажу і відмови вступати до колгоспу [1, арк. 67 зв.].

У ході арешту слідчі виявили антирадянську єговістську літературу, частково віддруковану друкарським і рукописним способом. Кавун С.Ф. заявляла слідчим, що вона вступила до секти ще у 1929 р., була послідовницею свого батька, арештованого за антирадянську діяльність у 1931 р. [1, арк. 67 зв.]. Окрім того, вона повідомляла органи дізнання, що свідомо проводила антирадянську діяльність, скеровану на дискредитацію радянської влади [1, арк. 68].

У той же час управління НКДБ у Львівській області розпочало оперативну розробку групи "свідків Єгови", до складу якої входило шість осіб. Серед них найактивніші Чемерис М.І. та Чомбар С.М. були заарештовані. Згідно з даними агентури, вони на зібраннях у різкій формі критикували радянську владу, виступали проти соціалістичного ладу, заперечували отримання радянських паспортів, реєстрацію у відповідних державних органах, саботували вибори до Верховної Ради УРСР й не приймали участі в них [1, арк. 68, 68 зв.].

З метою припинення антирадянської діяльності адвентистів сьомого дня, у грудні 1945 р. арештовано членів секти – Ткачука М.А. і Врубеля С.К. – управлінням НКДБ УРСР у Волинській області (централізована агентурна справа "Оракул") [1, арк. 68 зв.]. Слідство з'ясувало, що арештовані особи під час війни перебували на службі у сільській поліції і активно допомагали фашистам арештовувати радянських громадян, складали списки осіб для вивезення молоді на роботи до Німеччини [1, арк. 69]. Арештовані не заперечували, що вони проповідували кінець існуванню радянської влади, трактували Євангеліє у антирадянському дусі [1, арк. 69].

За цією агентурною справою проводилися оперативні заходи управлінням НКДБ УРСР у Полтавській області щодо адвентистів сьомого дня. Зокрема, під підозрою перебувало 12 осіб [1, арк. 69]. Аналогічні заходи проводило управління НКДБ УРСР у Херсонській області [1, арк. 69].

Ще одним напрямком діяльності II управління НКДБ УРСР була ліквідація Греко-католицької церкви та її "воз'єднання" з Православною церквою. Як свідчать архівні матеріали, на 1 січня 1946 р. органи держбезпеки "заагітували" 1149 представників духовенства [1, арк. 76 зв.], які погодилися перейти у православ'я, з них, 1 – вікарій, 76 – деканів, 892 – священики, 17 – дияконів, 160 – дяків, 3 – монахи [1, арк. 77].

II управління НКДБ УРСР боролось з тими духовними особами, які відкрито виступали проти радянської влади й проводили "підривну роботу" проти "воз'єднання" Греко-католицької і Православної церков. Згідно зі статистичними звітами, на 1 січня 1946 р. у середовищі греко-католицького духовенства і серед членів ОУН, арештовано 262 особи, з них 1 – митрополит, 4 – єпископи, 163 – священики, 11 – настоятелі монастирів, 6 – диякони, 9 – семінаристи, 23 – монахи, 20 – члени ОУН, пов'язані з Греко-католицькою церквою, 25 – мирян [1, арк. 77]. Із загальної кількості вказаних осіб, II управління НКДБ УРСР провело оперативний облік з метою "співпраці" з органами безпеки. До якої було залучено 388 осіб, з них 20 – агенти іноземних розвідок, 190 – члени ОУН, 178 – антирадянські елементи [1, арк. 77].

Найактивнішими із завербованих агентів із числа духовенства, "церковників і сектантів" був агент "Кунш", 1894 року народження, уродженець с. Сокуль Рожищенського району Волинської області, безпартійний, українець, освіта середня. Агентура доносила, що "Кунш" у період німецької окупації був священиком УАПЦ, підтримував зв'язок з ОУН і у храмі систематично виступав з антирадянськими зверненнями архієпископа Полікарпа Сікорського [1, арк. 77 зв.]. Під час допиту "Кунш" назвав прізвища антирадянськи налаштованих священиків, у зв'язку з чим управління НКДБ у Волинській області завело агентурну справу під кодовою назвою "Підпілля" [1, арк. 78].

Черговим агентом був "Вугляр", 1926 року народження, уродженець Ворошиловградської області, студент четвертого курсу гірничого технікуму. Слідство з'ясувало, що він під впливом своєї матері, став членом секти євангельських християн-баптистів, користувався авторитетом серед громади. Управління НКДБ УРСР у Ворошиловградській області скерувало "Вугляра" на виявлення керівного складу секти євангельських християн-баптистів у м. Красний Луч Ворошиловградської області [1, арк. 78].

Агент "Петрова", 1898 року народження, уродженка м. Полоцьк, до війни – учитель середньої школи, після війни – настоятель жіночого монастиря, завербована управлінням НКДБ УРСР у Житомирській області [1, арк. 78]. Вона свідчила про осіб, пов'язаних із агентурою СД. До речі, "Петрова" розповіла про антирадянськи налаштованого під час німецької окупації священика Юзенчука Е. О. [1, арк. 78].

Ще одним агентом, завербованим управлінням НКДБ УРСР у Волинській області, був агент "234", 1907 року народження, уродженець с. Кочкарівка Луцького району Волинської області, настоятель храму [1, арк. 78 зв.]. Органи держбезпеки вважали його членом так званої "націоналістичної церкви", який мав зв'язки з ОУН [1, арк. 79]. На слідстві агент "234" повідомив про те, що у 1926 р. він був секретарем "Просвіти" у м. Луцьку, де й розпочав свою націоналістичну діяльність [1, арк. 79]. З приходом на Волинь радянської влади балотувався у народні депутати СРСР у Княгининському виборчому окрузі, з 1940 р. виїхав до Польщі, де й проживав до 1942 р. Під час німецької окупації повернувся на Волинь, неодноразово виступав у храмі з антирадянськими проповідями, закликав до боротьби з радянською владою [1, арк. 79].

Отже, агентурно-оперативна діяльність II управління НКДБ УРСР в січні 1946 р. свідчила про те, що органи держбезпеки розпочали планомірну і сплановану акцію, пов'язану як з проведенням

Львівського собору, так і поступовою ліквідацією Церкви загалом, намаганням через розширення агентурної мережі не лише її контролювати, але й впливати на неї.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів СБУ, ф.16, оп. 7, спр. 4, т. 001, 228 арк. 2. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – К., 2006. – Т.І. – 920 с.; Т.ІІ – 804 с. 3. Народний комісаріат державної безпеки УРСР, НКДБ УРСР (рос. Комитет государственной безопасности УССР, КГБ УССР). – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/guide/terms-dictionary/details/?newsid=101>. 4. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали. У 2 кн. / І.Г. Білас – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с. 5. Веденєєв Д.В. Релігійна ситуація в Україні в період Великої Вітчизняної війни та діяльність радянських органів державної безпеки по лінії православної церкви / Д.В. Веденєєв // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу: Зб. наук. праць. – К., 2011. – С. 162–173. 6. Веденєєв Д. Чекисти-“релігіознавці”. – Режим доступу: <http://2010.orthodoxy.org.ua/node/7492>. 7. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д.В. Веденєєв, О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2012. – Вип. 4 (№ 505). – С. 104–126. 8. Гуцал П. Репресії органів НКВС і НКДБ проти мирного населення на Тернопільщині (1944–1946 рр.) / П. Гуцал // Всеукраїнський науковий журнал “Мандрівець”. – 2007. – № 6. – С. 26–33.

Иван Зуляк

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ II УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР В 1946 Г.

В статье анализируется агентурно-оперативная деятельность II управления НКГБ УССР в январе 1946 г. Автором охарактеризованы основные направления работы, связанные с борьбой с римско-католическим и греко-католическим духовенством, протестантизмом. Исследовано механизм областных управлений НКГБ по расширению агентурной сети среди духовенства.

Ключевые слова: НКГБ УССР, II управление, агентурно-оперативная деятельность, агентура, духовенство.

Ivan Zulyak

INTELLIGENCE-OPERATIONAL ACTIVITIES II CONTROL SSR NKVD IN 1946

The article refers to the operations of the intelligence II control NKVD USSR in January 1946, the author describes his main activities associated with the fight with the Roman Catholic and Greek Catholic clergy Protestantism. The mechanism of regional offices to expand the NKVD intelligence network among the clergy.

Key words: NKVD USSR, II administration, intelligence, operations, agents, clergy.

УДК 94:61 (477) “1958/1964”

Олександр Гичка

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УРСР В КІНЦІ 50-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР. ХХ СТ.

У статті йдеться про медичне обслуговування сільського населення УРСР у кінці 50-х – у першій половині 60-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: УРСР, медичне обслуговування сільське населення, санітарно-просвітницька робота, профілактика захворювань.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості і влади, настроям, умовам життя і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни.

Роблячи акцент на соціальному її вимірі, на чинниках, що впливали на життя громадян важливим є розгляд історії охорони здоров'я країни. У цьому контексті актуальності набуває проблема медичного обслуговування серед сільського населення, як одного з напрямків роботи зі зниження захворюваності серед населення.

Слід відмітити, що в силу негативних впливів тоталітарної ідеології та методологічного догматизму, питання медичного обслуговування сільського населення у 50–60-х рр. ХХ ст. не

знайшли належного висвітлення в історичній літературі радянської доби через небажання системи показувати дійсний стан медичної галузі на селі.

У сучасній українській історіографії окремі напрацювання у дослідженні системи охорони здоров'я у повоєнний період і, зокрема, питання участі колгоспів у процесі відновлення та розбудови мережі охорони здоров'я у сільській місцевості розглядаються у працях В. Литвина, О. Перехреста, І. Рибачака та ін. [1].

Таким чином, аналіз історіографії свідчить про те, що у радянський та пострадянський період тема, яка є предметом дослідження у цій статті, залишається недостатньо вивченою. Саме це й зумовлює необхідність її подальшого комплексного дослідження та висвітлення.

Стаття має на меті розширити уявлення читача про форми і методи роботи медичних працівників серед сільського населення, які застосовувалися у кінці 50 – в першій половині 60-х років ХХ ст. і сприяли зниженню захворюваності, як на професійні захворювання, так і на гострі інфекційні хвороби, такі як холера, малярія, тифи та інші. Для того щоб краще зрозуміти всю вагомість якісно налагодженого медичного обслуговування серед сільського населення, слід відмітити, що упродовж 1960–1964 рр. в УРСР значно зросла захворюваність гострою дизентерією. Зокрема, у Київській, Херсонській та Кримській областях. Виявлення дизентерії було далеко неповним. Незадовільна діагностика та виявлення хворих з цією хворобою приводить до захворювання в хронічний процес, в результаті чого з'являлася значна кількість бактеріоносіїв, що сприяли розповсюдженню інфекцій. У таких областях, як Кіровоградська і Кримська, кількість бактеріоносіїв складала більше 50 % хворих на дизентерію. Особлива увага зверталася на високу захворюваність дизентерією у віці до двох років, серед яких реєструвалося до однієї третини загальної кількості захворювань. Тривогу викликали спалахи дизентерії у дитячих установах, які, зазвичай, були пов'язані з незадовільною діагностикою і пізньою ізоляцією хворих [2, с. 63].

Широке використання у сільському господарстві хімічних речовин і отрутохімікатів вимагало від органів охорони здоров'я та особливо від санітарної служби постійної уваги до профілактики отруєнь. У результаті слабкого контролю медичної служби, за умовами праці працівників сільського господарства і недостатнього ознайомлення населення із заходами попередження отруєнь, а також у зв'язку з відсутністю належної вимогливості органів санітарного нагляду до забезпечення працюючих з отрутохімікатами спецодягом та іншими засобами захисту, мали місце випадки гострих отруєнь. Особлива увага зверталася на поліпшення лабораторного контролю за вмістом залишкових отрутохімікатів у харчових продуктах, посилення заходів до порушників правил застосування отрутохімікатів при обробці продовольчих культур [3, с. 5].

Комплексна механізація і хімізація сільськогосподарського виробництва вимагала від медичних працівників села посилення поточного та запобіжного санітарного нагляду, вирішення низки питань виробничої санітарії, гігієни праці механізаторів, здійснення комплексних заходів профілактики.

Нові проблеми виникали і перед фахівцями у сфері харчування та шкільної гігієни. У структурі захворюваності сільського населення одне з перших місць займали хвороби органів травлення, нервової системи, гінекологічні захворювання, травматизм, гнійничкові захворювання шкіри. На усунення причин, які викликали ці хвороби скеровувалися зусилля сільських лікарів, фельдшерів та акушерок. Профілактика захворювань була одним з важливих напрямків охорони здоров'я. Передусім йшлося про максимальне усунення із зовнішнього середовища чинників, що шкідливо впливали на здоров'я і часто були їх причинами. Мається на увазі покращення організації санітарної охорони зовнішнього середовища, своєчасне виявлення та госпіталізація бацілоносіїв, здійснення заходів, що поліпшувалися б умови праці та побуту колгоспників, якість харчування, житла, фізичне виховання, режим відпочинку тощо [4, с. 26].

У зв'язку з цим необхідно проводити пропаганду медичних знань, прищеплювати населенню санітарно-гігієнічні навички, удосконалювати метод диспансерного обслуговування кадрів колгоспного і радгоспного виробництва, оточувати постійною турботою дітей і підлітків. Багаторічна практика ліквідації черевного тифу, дизентерії та інших інфекцій свідчить про те, що успіхи профілактики значною мірою пов'язані із підвищенням санітарно-гігієнічної культури населення, добре налагодженого медичного обслуговування [5, с. 36].

Обласні будинки санітарної освіти стали значно активніше здійснювати організаційно-методичне керівництво санітарно-просвітницькою роботою у сільських районах. Вони видавали методичну літературу, розсилали її у райони, проводили підготовку сільських медичних працівників і обласних медичних установ із загальної і приватної методики санітарної освіти. Низка обласних будинків санітарної освіти, зокрема Луганський та Дніпропетровський, отримали автомобілі і обладнали для санітарної агітації та пропаганди, у тому числі й до далеко розташованих районах [6, с. 53].

Слід зазначити, що у санітарно-освітній роботі брали активну участь сільські культурно-освітні установи – будинки культури, колгоспні клуби, бібліотеки. У них проводилися "Вечори за здоровий

побут", "Вечори запитань і відповідей" на медичні теми. Широке розповсюдження отримали "Школи культури" і нарешті, "університети здоров'я". В УРСР нараховувалося на 1964 р. 565 університетів і понад 1500 шкіл здоров'я. Університети ставили своєю метою допомогти колгоспникам та членам їх сімей оволодіти необхідними знаннями про будову і функціонування організму, досягнення радянської медицини і охорони здоров'я, заходи щодо збереження здоров'я і працездатності [5, с. 38]. Вельми цікавим був досвід Радянського району Луганської області, у якому на допомогу організації санітарно-освітньої роботи залучили листонош. Вони розносили санітарно-освітні брошури, пам'ятки, проводили соціологічні опитування. Такі питання вони щодня вручали лікарям сільської дільничної лікарні. Відповіді на ці питання лікар давав у сільському клубі чи у правлінні колгоспу, на вечорах запитань і відповідей [7, с. 8].

Важливу роль у боротьбі за підвищення санітарної культури населення відігравали школи. Працівники санітарної освіти спільно з органами народної освіти здійснювали значну наукову і організаційно-методичну роботу, скеровану на те, щоб в усіх школах відбувалося на належному рівні викладання медичних дисциплін і повсякденне дотримання індивідуальної гігієни. Інститут санітарної освіти видав на допомогу учителям методологічні посібники із гігієнічного виховання та навчання, розробляв програми зі шкільної гігієни, які були включені міністерством освіти у загальні навчальні програми курсів удосконалення вчителів [8, с. 4].

Важливе значення у масовій санітарній пропаганді набувають радіо, телебачення, кіно. Успіхом у населення користувалися серії науково-популярних брошур "Бібліотека школяра", "Поради батькам", "Курс лекцій для заочного навчання матерів і вагітних жінок", а також усні журнали, радіожурнали, тематичні кіновечори, вечори молоді матері. Важливе місце у пропаганді медичних знань займала сатира у вигляді так званих "вікон здоров'я" [9, с. 54].

Ініціативу проявляли у цьому напрямку й сільські медичні працівники. Вони вміло використовували матеріальні можливості колгоспів для створення осередків санітарної культури. Так, наприклад, у селі Дивізія Саратовського району Одеської області при дільничній лікарні було відкрито будинок санітарної культури колгоспника, у якому читалися лекції для матерів – про виховання дітей та догляд за ними, для механізаторів – про профілактику травматизму, для тваринників – про профілактику бруцельозу та інших захворювань. Лекції та бесіди часто супроводжувалися науково-популярними фільмами про досягнення радянської медичної науки [10, с. 28].

Значну роль у пропаганді медичних знань відігравали колгоспні будинки санітарної культури. У кожній бригаді були створені санітарні пости, організовано інститут громадських санітарних уповноважених. У 1959 р. проведений похід за чистоту, благоустрій та озеленення села. На кожен будинок був заведений "паспорт чистоти". Щомісяця санітарний уповноважений перевіряв стан садиби і заносив у паспорт чистоти свої зауваження. Видані були спеціальні санітарно-освітні листівки для населення – "Знищуй мух", "Чистота рук – запорука здоров'я", "Не забудь перевірити своє здоров'я" та інші. Сільські будинки санітарної культури створені були також у Котовському, Суворовському та інших районах області [11, с. 34].

У проведенні санітарно-освітньої роботи на селі відзначалася і низка суттєвих недоліків. Санітарне просвітництво не охоплювало усієї маси сільського населення; санітарна пропаганда не завжди відображала місцеві особливості і впливала з практичних завдань охорони здоров'я. Недостатньо активно велася пропаганда питань гігієни здорового побуту. У багатьох областях слабо проводилося навчання правил гігієни масових колгоспних і радгоспних кадрів, працівників харчової промисловості та громадського харчування. Недостатня увага приділялася питанням гігієнічного виховання у сільській школі, особливо гігієнічній підготовці педагогів, вихователів, технічного персоналу шкіл, працівників шкільних буфетів, їдалень тощо. Іноді недооцінювалася робота з підготовки і виховання санітарного активу на селі [12, с. 64].

Таким чином, у зв'язку з постійною загрозою спалахів гострих інфекційних захворювань, розвитком комплексної механізації та хімізацією сільського господарства та викликаними ними зростанням травматизму та різноманітних отруень, на середину ХХ ст. профілактика захворювань стає одним з важливих напрямків охорони здоров'я.

У зв'язку з цим потрібно було широко проводити пропаганду медичних знань, прищеплювати населенню санітарно-гігієнічні навички. Багаторічна практика боротьби з черевним тифом, дизентерією та іншими інфекціями свідчить про те, що успіхи профілактики значною мірою пов'язані з підвищенням санітарної культури населення, широко поставленої санітарно-освітньої роботи та залучення до неї санітарного активу. В цьому напрямку щорічно проводилася значна робота, а медичні працівники були постійно заняті пошуком нових, більш ефективних форм і методів медико-санітарного просвітництва серед населення. Зокрема, слід відмітити з метою використання в цілях пропаганди медичних знань радіо, кіно та телебачення. У той же час у

проведенні санітарно-освітньої роботи на селі були суттєві недоліки, що у свою чергу негативно впливало на якість медичного обслуговування сільського населення.

Список використаних джерел

1. Литвин В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) / В. М. Литвин. – К.: Літера, 2004. – 240 с.; Перехрест О. Г. Наслідки нацистської окупації українського села в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. / О. Г. Перехрест // Історичні і політичні дослідження. Науковий журнал. – 2005. – № 1. – С. 251–262; Перехрест О. Г. Нищення житла в українському селі в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 137–156; Рибак І. В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) / І. В. Рибак // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 65–72; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2000. – 303 с. 2. Фурменко І. П. Сдвиги в состоянні здоров'я сільського населення и основные направления развития сільського здравоохранення в послевоенный период / І. П. Фурменко. – М.: Госиздат, 1967. – 80 с. 3. Для здоров'я труженников села // Правда України. – 23 мая 1964. – № 120. – С. 5. 4. Романюк І. М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, Книга-Вега, 2005. – 256 с. 5. Зборовская Ф. И. Состояние и задачи санитарного просвещения среди сільського населення / Ф. И. Зборовская, М. Е. Зингер // Советское здравоохранение. – 1961. – № 2. – С. 36–40. 6. Центральний державний архів вищих органів управління (ЦДАВО України), ф. 342, оп. 15, спр. 9192, 117 арк. 7. Боголепова Л. С. О гигиеническом воспитании населення на современном этапе / Л. С. Боголепова // Советское здравоохранение. – 1964. – № 8. – С. 8–9. 8. Дом здоров'я // Медицинский работник. – 25 марта 1960. – С. 4. 9. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 9192, 117 арк. 10. Росіч Г. Н. Охорона здоров'я у колгоспах / Г. Н. Росіч. – К.: Держмедвидав УРСР, 1964. – 50 с. 11. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 7056, 109 арк. 12. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 8427, 153 арк.

Александр Гичка

МЕДИЦИНСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СССР В КОНЦЕ 50-Х – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 60-Х ГГ. ХХ СТ.

В статье говорится о медицинское обслуживание сільського населення СССР в конце 50-х – первой половине 60-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: УССР, медицинское обслуживание сільское население, санитарно-просветительская работа, профилактика заболеваний.

Olexandr Gychka

MEDICAL SERVICES OF THE RURAL POPULATION OF THE USSR IN THE LATE 50'S – EARLY 60-IES. THE TWENTIETH CENTURY

The article refers to the medical services of the rural population of the USSR in the late 50's – early 60-ies of XX century

Key words: the USSR, medical care rural population, health promotion, prevention of diseases.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

**БОРТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У ТАБОРАХ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – СЕРЕДИНІ 1980-Х РР.**

У статті розглядаються особливості боротьби українських політв'язнів у таборах, форми їх протистояння адміністрації.

Ключові слова: політичний в'язень, голодування, табір, статус політв'язня, боротьба.

Актуальність теми полягає у вивченні тяглості традиції опору українців, силою обставин ізольованих в таборах. Згідно зі статистики, серед політичних в'язнів вони були найчисленнішою групою, отож, за спогадами багаторічного в'язня А. Радигіна "просто неможливо жити в Мордовії і бути далеким від України" [1, с. 10]. Зміна в формах боротьби, пов'язана з "приходом" у табори нової генерації борців за незалежність, відобразила зміни в формах опору на волі.

Предметом дослідження є перебування й умови діяльності українських політичних в'язнів у таборах.

Мета – вивчення умов і форм опору українського національного та правозахисного рухів. Відповідна тема є однією з ключових у спогадах політв'язнів, однак, у науковій літературі не отримала належного висвітлення. Окремі аспекти проблеми досліджено Г. Касьяновим [2] Ю. Курносим [3] та. На думку останнього, вивчення їх боротьби є "вагомою складовою опору, який ледве жеврів на волі, натомість бурхливо – за колючим дротом" [2, с. 154].

Починаючи з 1966 р., у табірне життя влилися учасники шістдесятницького, правозахисного та підпільного рухів: І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, брати М. і Б. Горині, Іг. Калинець, В. Марченко, Є. Пронюк, В. Лісовий, Д. Басараб, О. Бердник, М. Горбаль, В. Калиниченко, І. Кандиба, Ю. Литвин, Л. Лук'яненко, В. Овсієнко, Б. Ребрик, П. Рубан, І. Сокульський, В. Стус, О. Тихий, Д. Квечко, З. Попадюк, І. Гель, В. Мороз, Г. Приходько, М. Осадчий, С. Караванський, О. Тихий, В. Романюк, І. Калинець, О. Поппович, І. Сенік, С. Шабатура та інші. Їх "прихід" став важливим етапом табірної боротьби. Тоді, за спогадами Л. Лук'яненка, розпочалася нова сторінка історії політтаборів: "Доти всі напрямки політв'язнів орієнтувалися на підпільні методи праці. Генерація 1966 року привезла орієнтацію на легальну працю. Доти зв'язків із закордоном боялися і не мали, нова генерація привезла зв'язки з демократичним Заходом і цього зовсім не приховувала. До 1966 року тільки окремі в'язні відстоювали й обґрунтовували відкрито свою "антисовіцьку" платформу, нова генерація відкрито й сміливо доводила свою правоту" [4, с. 25]. Є підстави вважати цей опір особливою формою боротьби за державність, зміст якої полягав у збереженні себе як носіїв ідеї. Крім того, підготовлені в'язнями документи містили концепції національної стратегії, скерованої на здобуття державності, що варто розцінювати у площині еволюції суспільної думки.

Проведені "за дротом" роки не стали для політв'язнів "втраченим часом", але рубіжним періодом становлення особистості, цінності, знання й моральні установки якого визначали подальшу громадську позицію та суспільно-політичну діяльність. М. Горбаль розповідає: "Коли я зустрівся зі Світличним вже на Уралі, потім з Антоном, з Валерієм [Марченком] познайомився, я ніколи не був такий розкутий, ніколи в мене не було стільки гумору і ніколи я так багато не сміявся, як у таборі... Я собі дав слово, що ніколи не буду нарікати на Бога, бо Богу видніше, якими дорогами вести... Бо якщо тобі визначена така дорога, то так воно, видно, й має бути. Мавши потім другий суд, я собі завжди це споминав, мавши потім третій суд... І це мене рятувало. Кроли мене вже третій раз – з другого ув'язнення не випустили, а судили втретє, то я думаю собі: Боже ну, що це? Ну вижив же я ці три терміни – значить так треба. І коли мене посадили потім в камеру із Семеном Скаличем, навіть думаю собі: Боже, та щоб це все почути – ці одкровення від цього чоловіка, то мені треба було попасти в цю камеру, а щоб попасти, треба було отримати термін!" [5, с. 100].

Учасники суспільно-політичного руху 1960-х рр., засуджені за "антирадянську діяльність і пропаганду", потрапили у табори, осмислені А. Солженіциним як "Архіпелаг ГУЛАГ. Хоча умови перебування там поступово покращувалися, незмінною залишалася їх суть. "Керівники змінюються, Архіпелаг залишається", – писав А. Солженіцин. "Здох тиран, але стоїть тюрма", – поетично доводив Д. Павличко. Загалом, кількість політичних в'язнів стала меншою ніж у сталінські часи. Згідно оцінок міжнародної правозахисної організації "Міжнародна амністія", в СРСР з мільйона в'язнів політичні вироки відбували не більше як 10 тисяч осіб. Ймовірно, на рік здійснювалося не більше кількох тисяч очевидно політичних арештів [6, с. 409].

Цікаві думки щодо змін у табірній системі містяться у спогадах Л. Лук'яненка: "Колись ГУЛАГ був окремим царством. Тепер – це частина цілого суспільства. Попередня схема руху людини:

заарештували, засудили, відвезли у зону і там після тяжкої праці загнали в землю. Жодного листування і зв'язку з рідними від дня арешту до самої смерті. Родичів залякали, вони не сміли запитувати владу, живий чи не живий і де перебуває їхній батько, брат, син. Тепер схема руху людини інша: заарештували і передають від рідних передачі та листи, потім судять і перед тим, як відправити до концтабору, дозволяють побачення. З в'язнем концтабору чи тюрми дозволений постійний зв'язок через листи, хоча вельми обмежений і дуже контрольований, та все ж постійний. Отже, людина після арешту не зникає у безвісті, а існує і далі. А відсидівши строк, повертається до рідних, у суспільство. За такої схеми руху в'язня важливо змінити його світогляд, щоб після ув'язнення він не боровся проти влади. Звідси потреба в індивідуальному підході до кожного з них. А з іншого боку, це стало можливим внаслідок зменшення політичного контингенту" [7, с. 85].

Українські політв'язні відбували покарання у таборах суворого та особливо суворого режиму Мордовії та Уралу. Серед мордовських таборів 1960-х – початку 1970-х рр. сумної слави зажили: ЖХ-385/1-6 у с. Сосновка, ЖХ-385/3-5 – с. Барашево, ЖХ-385/19 – містечко Лісне, ЖХ-385/17а і ЖХ-385/3-4 – с. Озерне, ЖХ-385/11-4 станція Потьма. З 1972 р. політичних в'язнів етапували у пермські табори: ВС-389/35 (ст. Всесвятка), ВС-389/36 (с. Кучино) та ВС-389/37 (с. Половинка). Найжахливішим вважався кучинський "табір смерті" ВС-389/36. За час його функціонування, упродовж 1 березня 1980 р. – 7 грудня 1987 р., через нього пройшло 56 в'язнів, 37 з яких – українці. У ньому закінчився земний шлях Ю. Литвина, О. Тихого та В. Стуса.

Важкі умови перебування у таборах сприяли різким світоглядним змінам в'язнів. На думку Г. Касьянова, ізоляція сприяла загостренню протистояння. Допоки інакшодумці перебували на волі у них залишалася можливість компромісу, маневрування у рамках системи. Потрапивши в табір, вони виводилися за рамки, і стали ізгоями [2, с. 151]. Така екзистенційна установка визначила загальний вплив цих людей на форми і методи опору в таборах.

Останній до середини 1960-х рр. характеризувався боротьбою політичних в'язнів за поліпшення умов перебування та розмежування з кримінальними злочинцями. Історією стали так звані "сучі війни", описані А. Солженіциним та В. Шаламовим, вгамувалися емоції великих повстань в'язнів 1950-х рр. у Воркуті, Норильську, Кенгірі й Джезказгані. Упродовж наступного десятиліття більшість зневірилася у позитивних змінах. Існувала методика виживання, однак, стратегії та цілі опору не було. Середовище політв'язнів вражає організованістю та згуртованістю, відданістю націоналістичним ідеалам, етикою спілкування. Однак, відсутність чітких ідей та перспектив призводила до пасивності, зорієнтованості на відбування покарань.

Серед чинників послаблення опору виділяються: 1) режим перебування у таборах покращився, порівняно зі сталінськими роками; 2) процес реабілітації сприяв поверненню багатьох в'язнів до дому; 3) надходження нових в'язнів у табори не було масовим як у кінці 1940-х років; 4) серед тих, хто залишався у таборах панували скептичні настрої щодо успіху великих виступів чи страйків, переважали установки на уникнення конфліктів із адміністрацією. Цікаве спостереження Л. Лук'яненка щодо зміни емоційного ставлення політв'язнів до влади. Ненависть до неї зростала упродовж п'яти років, а далі вже ні: "так, наче душа – це посудина. За п'ять років її заповнили до вінця і далі вже скільки не лий, а об'єм не збільшується – усе повз вінця стікає кудись. Відбувається емоційне притуплення, воно впливає на мозок" [7, с. 472].

З іншого боку, численне українське товариство виявилось важливим елементом пристосування "нового призову" до табірної життя. Назву лише окремих представників "старшого покоління" – М. Сорока, Є. Пришляк, В. Підгородецький, Д. Шумук, Д. Гусак. Іг. Калинець згадував: "Стосунки з старшими були якнайкращі. І дуже добре, що ми натрапили на такий гурт людей з великим досвідом. Адже ми, молоді, випали з більш-менш нормального середовища і потрапили в клоаку. А вони не дали нам опуститися, допомогли вистояти. По-перше, від них ми діставали духовну підтримку. По-друге, коли бачиш, що ці люди сидять по 15–20–30 років і зберігають душевний спокій, не опустилися навіть у побуті, зовні підтягнуті, акуратні, чисті – це також впливає позитивно. Певною мірою це був наш порятунок. Бо якби шістдесятників посадили окремо, то хто знає, чи не злапались би ми без такої підтримки, без прикладу, що можна вижити у такий благородний спосіб. Ця наука була корисна. Зрозуміло, що йдеться лише про моральний вплив! Вони ніколи не нав'язували нам свого керівництва" [8, с. 47].

Щодо учасників шістдесятницького та правозахисного рухів вживають термін "в'язні сумління". В. Овсієнко так пояснював особливості їх світогляду: "Я їм (владі, охоронцям – Я. С.) казав неодноразово: "Ви відчиніть ворота і скажіть "іди!" – я не піду. Я сюди (у табір – Я. С.) прийшов з принципу, переконання. Я в'язень сумління власного, а не тому, що там стоїть ваш автоматник. Мені треба, щоб ви поставили тут печатку, тоді я звідси піду. Тільки так. Мене сумління тут тримає, а не ви. І якби я не мав сумління, я написав би заяву покаятну, визнав би себе винним в будь-який момент, і через декілька місяців випустили б" [9, с. 11].

Стосунки з табірною адміністрацією стали мікромоделлю відносин в'язнів із владою у цілому, а відтак, розглядалися у якості продовження розпочатого протистояння на волі. Невипадково, таборова боротьба розпочалася з письмових звернень (на цій формі зупинилося протистояння на волі), і розвинулося до голодувань як методу відстоювання прав і здобуття статусу політв'язня. Щоденний моральний тиск з боку влади, посилений прискіпливим виконанням окремих інструкцій, і поганими побутовими умовами, мав на меті ослабити опір в'язнів. Відзначу, що адміністрація диференційовано підходила до кожного в'язня. За умови співпраці, відсутності конфліктів і зв'язків із "неблагонадійними" особами, в'язень міг сподіватися на полегшення становища. За інших обставин, його чекали неприємності та відверті провокації – карцер, позбавлення права на "ларьок", посилку, листування або щорічне побачення. Це супроводжувалося частими викликами до керівництва, обшуками, вилученням дозволених речей. Серйозніші порушення, як-от відмова від роботи, або не виконання норми, суворо каралися.

Наведу типовий приклад ставлення адміністрації до в'язнів. У 1985 р. наглядачі пермської 36-ї зони Снядовський та Василенков перед виходом на роботу брали одного в'язня у "діжурку", роздягали догола з принизливими процедурами обшуку. При поверненні на обід – брали ще одного. Після обіду – знову. Це повторювалося після роботи чи прогулянки. Бувало, що за день в'язня роздягали догола декілька разів. До В. Овсієнка впродовж одного дня тричі застосовували цю принизливу процедуру, а до Михайла Гориня – п'ять разів [10, с. 209].

Однак, у порівнянні зі сталінськими часами, відмінності були серйозні. У "Хроніці таборових буднів" (1975 р.) В. Чорновіл писав: "Для щоденної бузувірської жорстокості потрібна ненависть до жертв, яка була властива попередникам наших "вихователів". Сьогоднішня таборова адміністрація та її кагебістські натхненники нас не люблять, бо з нами багато клопоту... Але я не відважуся заявити, що нас ненавидять, скоріше всього до нас ставляться з службовою байдужістю. Вони ж розуміють, що таких, як ми, багато "на свободі", ...що ми – лише жертви кампанії, люди для відсотка" [11, с. 627].

Важливою рисою перебування шістдесятників за "колючим дротом" стало створення середовища, орієнтованого на опір через самоосвіту, писання заяв, голодування тощо. Важливо, що в'язні не зреклися суспільства, а, навпаки, активно вивчали його. Часто вживане у спогадах та інтерв'ю протиставлення "малої" і "великої" зон (табору і України), підкреслювало їх єдність.

Оцінюючи таборовий досвід з висоти прожитого життя, колишні в'язні наголошують на його важливості. Важкі умови перебування скрашувалися цікавим спілкуванням, гострими і глибокими дискусіями, знаходилося місце для жартів. Парадоксально, але у таборах українська мова функціонувала вільніше, ніж в УРСР. Багато вільного часу політв'язні проводили за самоосвітою. Колишній повстанець В. Долішній при зустрічі з зачитаним В. Овсієнком, похвалив: "Правильно, пане Василю, вчіться. Вас сюди послали на вишкіл" [10, с. 47]. Інтелігентське покоління шістдесятників з жагою поглиблювало свої знання. У таборових бібліотеках В. Овсієнко опрацював багатотомні історії Росії С. Соловйова, В. Ключевського, Н. Покровського тощо [10, с. 47]. М. Горинь пригадував, що лише з праць С. Соловйова зробив до 300 сторінок виписок [12, с. 220]. З. Красівський описував знайомство з С. Караванським у Володимирській в'язниці: "Караванський на горішніх нарах працював над книжками. Він майже не звернув на мене уваги. В спілкуванні дуже рідко брав участь. Працював він дуже багато. Майже без передиху" [13, с. 90].

Ув'язнені митці продовжували по мірі сил роботу за фахом. Так, І. Світличний працював над словником українських синонімів, поглиблював знання з іноземних мов, перекладав, вивчав літературний процес в Україні, редагував вірші табірних поетів. Справою життя С. Караванського був словник рим української мови. Літературознавчі студії продовжував Є. Сверстюк. В. Стус вивчав іноземні мови й перекладав.

Табірна творчість українських поетів – В. Стуса, Іг. Калинця, З. Красівського, І. Сокульського та інших, цікава не лише літературознавцям. Дозвіл на творчість був єдиним привілеєм. В усьому іншому влада чинила перешкоди. Написане перевіряли охоронці, а зовнішні рецензування були узвичаєною практикою. Траплялося, що рукописи не повертали, як це було з віршами Ір. Калинець й В. Стуса, малюнками С. Шабатури та вишивками Н. Світличної. Ще важче написане передавалося на волю. Для цього йшли на хитрощі. В. Стус у листі писав поезії в суцільний рядок, вдаючись до смислових замінів (тюрма – юрма, Україна – батьківщина тощо) [9, с. 14]. Існували канали нелегальної передачі. Нерідко для збереження творів вдавалися до написання кількох копій, або заучування на пам'ять.

Утім, найважливішим елементом табірної побуту варто назвати успішне намагання відстояти власну національну ідентичність. Це проявлялося у відмові зривати вуса, спілкувалися українською, не вживали нецензурщини, Н. Світлична згадує, як у її таборі "всі українки ходили з вишиваними комірцями" [14, с. 39]. Українські в'язні святкували релігійні свята та вшановували

пам'ять національних героїв. У березні 1967 р. за ініціативи Б. Гориня, О. Заливахи, І. Геля, М. Осадчого, Я. Ткачука та декількох в'язнів старшого покоління, у мордовському таборі ЖХ-385/11-4 відбулося святкування пам'яті Т. Шевченка [15, с. 263].

Шістдесятники активізували таборовий опір. На початках старше покоління скептично ставилося до ініціатив молоді, мовляв, "Що ви можете зробити усією цією писаниною? У нас були автомати, але й ми нічого не досягли" [12, с. 221]. Володимир Казновський повчав молодого Д. Квецка: "нащо пишеш їм заяви? Вони – пси, а хіба псам заяви пишуть? Сиди тихо й поглядай згори" [16, с. 165]. Коли Л. Лук'яненко написав заяву прокурору Мордовської АРСР з приводу варварського пробивання черепів в'язням-покійникам, то лише декілька осіб її підписало. Решта з різною мотивацією відмовилися: "Ви цих азійських варварів хочете виправити заявою? – та їх обухом треба виправляти! ... Я маю принцип: не писати до москалів нічого. Цього принципу дотримуюсь уже вісім років і зараз не відступлю від нього. ... До мене скоро приїздить дружина на побачення, то я не хочу, щоб через цей підпис його зірвали. ... А я якось на це не звертав уваги. Справді, це ж не людському! Заява не допоможе. Заяву адміністрація нікуди не відішле..." [7, с. 134].

Михайло Хейфец точно визначив різницю світоглядів: "Підпільники сприймали дисидентів як йоржі – карасиків-ідеалістів, яких шука чомусь не з'їла, ще не розкрила як слід пашу..." [16, с. 43]. Утім, старше покоління визнало за молоддю право на власний погляд. Особливою толерантністю відзначався М. Сорока, чи не єдиний, за свідченням М. Гориня, хто повністю підтримував молодь [12, с. 221]. А згодом, колишні повстанці долучалися до їх акцій. Неабияку роль у цьому відіграв резонанс акцій молоді, під впливом яких поняття "політв'язень" значно розширилося й наповнилося новим змістом. "По моему, – читаємо у М. Хейфеця, – підпільники дещо заздро слідкували за раптово відкритими можливостями, а головне – за успіхами нової легальної опозиції" [16, с. 43].

Позиція шістдесятників полягала в активному продовженні самозахисту, обраного під час судових процесів. Усвідомлюючи фіктивність радянської судової системи, вони апелювали до радянського законодавства, доводячи необґрунтованість судових вироків, невідповідність термінів ув'язнення, відстоювали право на свободу думки. Опір шістдесятників і дисидентів не зводився до протистояння таборовій адміністрації, а лише починався з нього. Рівень на якому бандерівці зупинилися, був необхідною умовою для початку боротьби шістдесятників. Остання полягала у формуванні широкого набору індивідуальних та колективних дій, скерованих на ознайомлення радянського суспільства і міжнародної громадськості з порушеннями радянською владою фундаментальних людських свобод. Суттю боротьби було демаскування перед світом радянської пенітенціарної системи.

Ігор Калинець стверджував, що табірний опір існував постійно, незалежно від бажань в'язнів. Він зумовлювався постійними провокаціями, несправедливими утисками, покараннями, сутичками з наглядачами, прапорщиками та офіцерами. Покарання одного було сигналом для інших солідарно стати на захист, організовували акції тощо [8, с. 49].

Умови табірної режиму, постійний контроль адміністрації за діями в'язнів зумовлювали підпільну підготовку документів, і передачу їх на волю. Сенс цієї роботи розкриває І. Калинець: "Нам здавалося, що контакт з волею є дуже важливим, вирішальним: як ми того не розкажемо, не передамо, то наше життя нічого не варте" [8, с. 50]. Так, у таборі ВС-389/35, після етапування росіянина В. Буковського, керівництво підготовкою матеріалів – заяв, протестів, звернень, табірних щоденників, публіцистичних та літературних творів перейшло до І. Світличного. Йому допомагали З. Антонюк, М. Горбаль, В. Марченко, Є. Пронюк, С. Глузман та І. Калинець [17, с. 453; 18, с. 479]. Інші в'язні, включно з "дідами"-двадцятип'ятирічниками, організовували схованки, пошук технічних засобів, відволікання охорони. Готувалися дублери на випадок раптового етапування головних виконавців.

Способи передачі матеріалів були різними. Один із них полягав у передачі через осіб, які звільнялися або мали побачення з рідними. Текст, написаний дрібньюсінкими каліграфічними літерами, герметично й щільно запаковували у кульки, які ковталися, і, в шлунку покидали табір. Потім матеріали передавалися адресатам, які розбирали тексти, редагували і передавали за кордон. Широко використовувався тайнопис. Чинником, який сприяв передачі інформації була жадоба до наживи окремих наглядачів. Утім, вся робота була ризикованою, адже у разі провалу в'язів очікувало ШІЗО, табірні тюрма (ПКТ), або – в'язниця у Чистополі чи Володимирі.

Розлого процес передачі описано у спогадах С. Сапеляка: "Передача на волю будь-якого документа – політичного чи літературного характеру – готувалося іноді цілий рік... Таке письмо було писане на вузькому трансформаторному папері пером, спеціально виточеним і відточеним на токарному верстаті, і через велику скляну лупу спеціаліст-писар... переписував тексти-хроніки та літературні твори. Усі ці "документи" переховувались у кількох примірниках у тайниках. І лиш незадовго до передачі їх на волю...складали і скручували папір, списаний інформацією, у кульку, тоді занурювали "кульку" у рідкий віск і обгортали переважно у три целофанові обгортки на

полум'ї вогню... В'язень, йдучи на побачення із найближчими йому рідними, переважно за тиждень... ковтав цю "інформаційну кульку" і, звісно, нічого не їв, хоча часто доводилося імітувати обід і вечерю... Під час побачення в'язень "сідав на парашу"... ковтав кавальчик вершкового масла, що йому привозили родичі на "свіданку", його, звісно "проносило"... тоді кілька "кульок", які вискакували зі шлунка, треба було помити під краном, пізніше розірвати верхню облочку целофану, і тоді ковтав (чи ковтала) батько або дружина" [19, с. 43].

Успішність окремих дій в'язнів пояснювалася, певною мірою, психологічними чинниками. Адже, якщо наглядчач виконував лише роботу, за яку йому платили, то для в'язнів опір ставав життєвою необхідністю. Іншим чинником успішної роботи було співробітництво між окремими національними групами в'язнів. Люди, засуджені за "буржуазний націоналізм", у таборах змогли створити справжній інтернаціонал, ідеал, який залишився недосяжним для радянського суспільства. Разом із українцями відбували покарання вірмени П. Айрікян, А. Навасардян, А. Аршакян, Р. Маркосян, латвійці Г. Астра, М. Равіньш, Г. Роде, литовці В. Пяткус, Б. Гаяускас, Л. Сімутіс, П. Паулайтіс, Р. Смайліс, естонці М. Ніклус, Е. Тарто та інші.

Надзвичайно продуктивним виявилось співробітництво з євреями. Розпочате у таборах, воно отримало продовження на Заході. У радянських журналах друкували уїдливі фейлетони про "союз тризуба і зірки Давида". Приязні стосунки склалися з Б. Пенсоном, А. Гінзбургом, Ю. Даніелем, М. Коренблітом. М. Хейфецю, автору "Українських силуетів", належать найкращі спогади про перебування у таборах українських політв'язнів.

Єврейська проблема в СРСР, через відомі причини, ніколи не втрачала актуальності на Заході. Тому зближення українців із єврейськими дисидентами, сприяло актуалізації на Заході української проблеми. Багато таборових матеріалів, підготовлених українцями, переправлялися через єврейські канали. "Хроніка таборових буднів" В. Чорновола потрапила на Захід за сприяння Б. Пенсона. Про можливості А. Гінзбурга ходили легенди. М. Горинь пригадував як той організував передачу інформації з табору до Москви на магнітофонній плівці через жінку, офіцера в'язничної служби [12, с. 222]. Євреї підтримували голодування українців. А якщо голодував єврей, то можна було не сумніватися, що світова громадськість про це дізнається оперативно.

Найскладніші відносини склалися з росіянами (М. Садо, І. Огурцов, Л. Бородін, Е. Кузнєцов та інші). Існувало два погляди щодо цього. Першого дотримувалися колишні оунівці та упівці – не підтримувати з ними контактів, оскільки вони, незалежно від політичної орієнтації, не визнають права України на самостійне існування. Другий погляд полягав у налагодженні нормальних стосунків з усіма в'язнями, які готові продовжувати боротьбу з існуючою комуністичною владою, шукати у спілкуванні з ними спільного, не акцентуючи на розбіжностях [15, с. 277]. Конфлікти між українцями і росіянами часто використовувалися табірною адміністрацією. Інколи це приносило результат, а іноді – в'язні знаходили спільну мову. Так, лідера російських націоналістів В. Осіпова посадили з В. Чорноволом. Однак, в'язні, відклавши протиріччя до повної перемоги над більшовизмом, усі акції проводили спільно [20, с. 121].

Протистояння адміністрації відбувалося декількома способами. Насамперед, через звернення, протести, заяви у вищі судові інстанції держави – Верховний Суд СРСР та Генеральну прокуратуру. Апелюючи до радянського законодавства, в'язні вказували на незаконність дій табірної адміністрації щодо окремих осіб, прискіпливість, за якою будь-який натяк на порушення інструкцій жорстоко каралося, побиття, необґрунтовані відмови у отриманні листів, посилок, права на купівлю продуктів у кіоску тощо. Чимало заяв присвячено оскарженню судових рішень, або умов відбування покарання. Влада, "граючи" у законність, приймала документи, відсилала у відповідні інстанції, звідки приходили шаблонні відписки: "Відмовити...".

Чи вірили політв'язні в дієвість подібних заяв? Безумовно, що ні. Вони усвідомлювали системність радянського правосуддя, перетвореного у засіб боротьби з інакодумством. Це листування мало за мету нагадувати владі про існування політичних в'язнів, про незгоду з придушенням особистості. Іншим адресатом були міжнародні інституції та лідери західних країн. Заручаючись їх підтримкою, в'язні сподівалися на полегшення режиму. На думку Ю. Курносова, писання заяв було однією з форм протестного руху, прагнення розголосити не тільки в країні, а й на весь світ про те, що відбувалося у СРСР взагалі, у концтаборах зокрема, як порушуються елементарні права і свободи людини. Тобто те, чого так не хотіли і боялися як каральні органи, що їх сором'язливо називали "правоохоронними", так і вище керівництво СРСР, УРСР та інших республік [3, с. 65].

Продовженням "письмової" лінії у 1960–1980-х рр. стали голодування. Їх взаємозв'язок відзначав В. Чорновіл: "Якщо не писати заяв протесту – навіщо голодувати? А якщо не голодувати, не протестувати сьогодні і щогодинно – навіщо сидіти на зоні, який сенс в цих роках життя?" [20, с. 133]. Голодування, за словами А. Солженіцина – зброя моральна, передбачала, що у наглядчача не уся ще

совість утрачена, або він боїться громадської думки [21, с. 449]. Фізичні муки, яких зазнавав в'язень, підсилював ефект протесту. Особливо коли голодування ставало надбанням світової громадськості.

Згідно з правилами, голодувальника ізольовували. Однак, адміністрація часто йшла на порушення, створюючи голодуючому та його співкамерникам додаткові труднощі. Якщо в'язень не відмовлявся від голодування, адміністрація у таких випадках не йшла на поступки, його примусово кормили через зонд або інші засоби. Цю процедуру А. Солженіцин порівняв зі з'валтуванням [21, с. 453], адже головне не стільки годування, скільки переломлення волі в'язня.

Голодування мали індивідуальний та колективний характер, а за тривалістю ділилися на коротко- та довготермінові. Ним відзначали окремі дні в календарі політв'язнів: 12 січня – день українського політв'язня (у пам'ять арештів 1972 р.), 24 квітня – день солідарності з вірменським народом у пам'ять про геноцид 1915 р., 5 вересня – день пам'яті жертв червоного терору (декрет Раднаркому про червоний терор 1918 р.), 30 жовтня – день політв'язня в СРСР (зумисне ні до чого не прив'язана дата), 10 грудня – день прав людини [10, с. 196].

Перше голодування відбулося у Мордовії 10 грудня 1970 р., у день декларації прав людини. Тоді поставлено питання перед Верховними Радами СРСР і УРСР про переведення українських в'язнів в Україну та озвучено вимогу отримання статусу політичного в'язня. Наступного року до Верховної Ради СРСР подано документ від націоналістів Прибалтики, України і Кавказу з вісьмома пунктами на захист культури, мови, проти русифікації, перемішування робочої сили, за розширення прав республік тощо.

Вперше день політв'язня СРСР відзначався у 1974 р. в мордовських та пермських таборах. Так, у мордовській зоні ЖХ-385/3-5 голодувало дев'ятеро: українці В. Стус, В. Чорновіл, В. Лісовий, литовці Нікманіс, Кузікс, Павіліоніс, Рудайтіс, Масальскіс, євреї І. Залмансон та Б. Пенсон. У жіночій зоні ЖХ-385/3-4 крім петиції й голодівки, в'язні відмовилися від роботи. У підсумку, Н. Світличну, І. Калинець та С. Шабатуру відправили у ШІЗО, а на початку 1975 р. С. Шабатуру та Н. Строкату ув'язнили в ПКТ.

8 березня 1975 р. політв'язні Мордовії підтримали голодування жіночої зони. Вимагаючи звільнення жінок-політв'язнів у 1975 р., оголошеному ООН роком жінки, політв'язні заявляли, що "жінка-узниця – постать завжди трагічна, живий докір суспільству, хоч і за що б її судили. І вже цілковито анахронізмом здається в наш час засудження жінок-матерів, дружин, коханих – за переконання: за кілька написаних віршів, за читання позацензурних матеріалів, за розмови з знайомими, за виступи на оборону інших заарештованих". У відповідь адміністрація наказувала в'язнів. Особливо ця практика посилилася після 1983 р., коли "необґрунтовані", з точки зору табірною начальства, голодування почали вважати порушенням режиму [10, с. 196; 11, с. 586].

Важливе місце серед мотивації написання письмових документів і проведення голодувань займала боротьба в'язнів за політичний статус. Вона, на думку Г. Касьянова, "фактично була правозахисним рухом у таборах, формою громадянського опору в особливо несприятливих умовах" [2, с. 157]. Одним із перших на це пішов В. Калиниченко. У 1974 р. він вимагав від Президії Верховної Ради СРСР привести умови його утримання під вартою у відповідність зі статусом політв'язня, скасувати вирок та надати можливість представникам ООН та інших міжнародних організацій перевірити підстави засудження [1, с. 189]. У відповідь В. Калиниченка перевели до Володимирської в'язниці.

На початках в'язні обережно ставилися до переходу в цей статус. І. Світличний це обумовлював наслідками – переведенням порушника у в'язницю, а отже, втратою можливості для роботи з підготовки матеріалів. Інший аргумент полягав у обов'язку молоді бути літописцями боротьби вояків УПА в таборах та догляду за літніми особами, писати від їх імені заяви й надсилати за кордон [18, с. 496].

Боротьба за статус політв'язня активізувалася у 1975 р. Серед її натхненників виділявся В. Чорновіл. Укладений ним у 1976 р. проект статуту політв'язня передбачав відмову від табірною одягу, спеціальної в'язничної бірки, відвідування політзанять, виходу на працю, шиккування на перевірку та в їдальню, а також право на побачення та листування тощо [22, с. 59]. Найвідомішим документом, що розкривав суть боротьби за політичний статус була "Позиція українських політичних в'язнів" (1977–1978 рр.), за авторством О. Тихого й В. Романюка. Дисидентський потяг до моралі відобразився на розробці етики ув'язнених: 1) постійно працювати над підвищенням свого інтелектуального рівня, набувати знань в улюблених галузях науки, ділитися з іншими ув'язненими і рідними своїми знаннями, займатися творчою працею; 2) дотримуватися загальнолюдських норм моралі; 3) вбачати у кожному ув'язненому рівного собі мученика, не пригноблювати, не ображати, а намагатися допомогти, якщо можеш, або захистити у випадку несправедливого нападу на нього адміністрації, КДБ або аморальних в'язнів, воякницьких стукачів чи свідомих рабів адміністрації; 4) на випадок утисків кожен явочним порядком переходить на

статус політв'язня, якого до нинішнього часу не визнає влада у СРСР; 5) недопустимі, які б то не були випадки проти інших політв'язнів за ознакою раси, національності, мови, переконань і віри. Лише презирства й ганьби заслуговує та людина, яка чинить зло іншим політв'язням співпрацею з КДБ й адміністрацією; 6) бійки та наклепи один на одного, намагання нав'язати кому-небудь свою волю – огидні явища, недопустимі у середовищі політв'язнів; 7) політв'язні, згідно з законом, перебувають окремо від кримінальних злочинців, і намагання тримати їх разом повинно відкидатися без будь-яких компромісів; 8) політв'язень – це сумління нації [1, с. 188].

На початку 1977 р. В. Чорновіл, спільно з росіянами В. Осіповим і С. Солдатовим, став організатором акції переходу на статус політв'язня в мордовському ЖХ-385/19. Планувалося стоденне голодування з вимогою введення статусу політичного в'язня СРСР. У силу запального характеру, В. Чорновіл на початку лютого перейшов у цей статус, змусивши інших пришвидшити початок акції [20, с. 123]. Лише упродовж січня-березня 1977 р. ним написано 130 петицій [22, с. 59]. 27 квітня розпочалася акція приурочена до запланованої Белградської наради 35 держав Європи і Америки. Її учасників почали розсаджувати у карцери. Однак, таке покарання виявилось малоефективним. Холод і голод дошкуляли в'язням та вони знайшли часткову компенсацію у вигляді обміну інформацією між собою через перегукування, що, зазвичай, було неможливо. Аналогічно була перервана звичайна для карцера інформаційна ізоляція, бо в'язень, відбувши термін, знайомився з періодикою, а уже через декілька годин або днів знову опинявся у карцері, у якому переказував останні новини. Окрім того у ПКТ В. Чорновола знаходилася радіоточка, що давало певну інформацію. Влада розгубилася, адже карцер вважався найстрашнішим покаранням [20, с. 126].

В. Чорновіл керував акцією, оголошуючи кожного "голодного" (через добу) ранку який пункт статусу буде темою чергового звернення на ім'я прокурора, і заради якого відбувалося одноденне голодування. Він же виконував функції літописця статутної акції. Кожні п'ять днів зачитував на весь коридор ПКТ – ШІЗО звіт "про роботу": скільки людиною відсиджено у карцері, особисті і колективні показники з початку акції, скільки проведено голодувань і голододнів, подано заяв протесту тощо [20, с. 152].

Початок Белградської наради був відзначеним чотириденним голодуванням. Ці заходи мали значний резонанс на Заході, куди дійшла інформація про голодування. Адміністрація зі злобою повідомляла, що в'язні своєю акцією у зоні "принесли більше шкоди радянській державі, ніж злочинними діями на волі, за які отримали терміни". Ставлення в'язнів до проведення акцій було різним. Дехто вважав їх не ефективними, "розтратою зеківського здоров'я". Не завжди вони були масовими, частіше – груповими. До того ж ефект акція могла мати лише за умови поширення інформації про неї за кордоном, що вимагало від політв'язнів організації, конспірації, терпіння [20, с. 132]. Оскільки образи та тиск з боку адміністрації здійснювалися постійно, то частіше відбувалися індивідуальні акції протесту, до яких, за змогою приєднувалися інші в'язні. Їх ініціаторами часто виступали В. Стус та В. Чорновіл, що мали запальний характер. Це створювало атмосферу невдоволення. Адже через непідготовленість акції не всі її підтримували. Тому справедлива думка Л. Лук'яненка про те, що для того аби акція вдалася причина мала бути не індивідуальна, а трохи ширша.

Усі протестні акції каралися. У наглядачів існувало правило: за кожну акцію протесту, особливо за колективну, учасники мали бути покараними під будь-яким приводом. Невипадково, В. Чорновіл за майже річну боротьбу перебував рік на штрафному харчуванні, мав 120 днів карцера, двічі довготривало перебував у ПКТ [22, с. 59].

Провал боротьби за статус політв'язня, змусив змінити тактику. Відчуття безперспективності та повної ізоляції, спонукали в'язнів до іншої тактики – відмови від радянського громадянства та прохання виїзду за кордон. Такі влада дії не толерувала, адже кожна відмова вдаряла по міжнародному іміджу СРСР. Тому не дивно, що жодного розуміння політв'язні не знаходили. Заяви про зречення радянського громадянства написали В. Мороз, І. Світличний, Іг. Калинець, В. Чорновіл, С. Глузман, В. Федоренко. За словами С. Глузмана, цей символічний крок не був жартом: "Багато із нас збагнули: померти, рано чи пізно, доведеться в зоні. Бо у "великій зоні" радянської країни нам просто немає місця. І ми вирішили написати заяви Брежневу зі зреченням радянського громадянства. Певна річ, ми розуміли: нас не випустять ні із зони, ні з країни, ніколи не випустять. Але ми мусили якось реагувати. І ми реагували так. Ми усвідомлювали: при всьому цинізмі наших "ідеологів" і "вихователів" вони не можуть вголос поглузувати з нашої акції... Не можуть, бо зобов'язані щосекунди пишатися своїм радянським громадянством..." [18, с. 488].

Окремий пласт таборової боротьби складали політичні документи з критикою влади, особливо у національній сфері. Вони розкривають інший – суспільний вимір боротьби політв'язнів. Однак, обмежуючись лише боротьбою в'язнів із табірною адміністрацією, можна констатувати, що й у такій формі зберігався український національний рух. Його підсумком стало формування елітарної групи

борців із режимом. Стейких, вольових, з відмінним розумінням суспільних проблем. Роки, проведені за "колючим дротом" сформували непримиренність щодо радянської влади, і, водночас, забезпечила моральну перевагу щодо неї. Погоджуюся з американським соціологом У. Уорнером, який відзначав потребу суспільства в мучениках. Мученик – це людина, що принесла себе в жертву в ім'я своєї групи. Це дозволяє останній подолати політичну або матеріальну слабкість моральною владою [23, с. 78]. Незважаючи на те, що в'язні покоління шістдесятників не були революціонерами й антирадянцями, влада доклала усіх зусиль, аби зробити їх такими. В'язні сумління стали мучениками, і вже в цьому статусі включилися в політичну боротьбу перебудови.

З формальної точки зору, М. Горбачов демонтував радянські політичні табори. Архіпелаг ГУЛАГ, відкритий Й. Сталіним, зник з політичних мап. Однак, справедливо підкреслити, що архіпелаг розпався через власну неспроможність подолати моральний опір політв'язнів, які справу власного порятунку тісно переплели з глобальними суспільними проблемами.

Список використаних джерел

1. Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизка / А. Радигін. – Мюнхен, 1974. – 109 с.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
3. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) / Ю. Курносів. – К., 1994. – 232 с.
4. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Л. Лук'яненко. – К., 1991. – 128 с.
5. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Борис Захаров. – Харків, 2003. – 144 с.
6. Еплблом Е. Історія ГУЛАГу / [Пер. з англ. А. Іщенка] / Е. Еплблом. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 511 с.
7. Лук'яненко Л. З часів неволі: Сосновка-7. / Л. Лук'яненко. – К.: МАУП, 2005. – 528 с.
8. Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. – Львів: Ін-т українознавства, 2002. – 178 с.
9. Василь Овсієнко // Нецензурний Стус. Книга у двох частинах. Частина 1. / [Упорядкування Богдана Підгорного]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 9–38.
10. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. – У 2-х кн. – Кн. 1. / В. Овсієнко. – Харків: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – 352 с.
11. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / [Упоряд. Валентина Чорновіл]. – К.: Смолоскип, 2007. – Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали "Справи № 196" (1970–1984). – 912 с.
12. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем. // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю з Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / [Пер. із пол.] – К.: Дух і літера, 2004. – С. 185–234.
13. Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу. [Упорядники Р. Коваль, В. Рог]. – К.: Діокор, 2005. – 256 с.
14. Інтерв'ю з Надією Світличною // Молода нація. – 2006. – № 2. – С. 22–57.
15. Горинь Б. Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. / Б. Горинь. – Кн. 2.: 1965–1985. – К.: Пільсари, 2008. – 648 с.
16. Хейфец М. Українські силуети. / М. Хейфец. – Сучасність, 1984. – 240 с.
17. Калинець І. Носій любови – Іван Світличний. / І. Калинець // Доброокий. Спогади про Івана Світличного / [Упор. Леоніда і Надія Світличні]. – К.: Час, 1998. – С. 451–457.
18. Глузман С. Уроки Світличного // С. Глузман // Доброокий. Спогади про Івана Світличного / [Упор. Леоніда і Надія Світличні]. – К.: Час, 1998. – С. 477–497.
19. Сапеляк С. Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничя мемуаристика. / Степан Сапеляк. – К.: Смолоскип, 2003. – 264 с.
20. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. Хейфец М. Вячеслав Чорновіл – зковський генерал. – К.: Такі справи, 1991. – 160 с.
21. Солженицин А. Архіпелаг ГУЛАГ (1918–1956). Опыт художественного исследования / А. Солженицин. – В 3-х т. – М.: Советский писатель, Новый мир, 1989. – 588 с.
22. Деревінський В. Вячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
23. Уорнер У. Живые и мертвые / У. Уорнер. – М.-СПб.: Университетская книга, 2000. – 671 с.

Ярослав Сэко

БОРЬБА УКРАИНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ УЗНИКОВ У ЛАГЕРЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1960-Х – СЕРЕДИНЕ 1980-Х ГГ.

В статье рассматриваются особенности борьбы украинских политических узников в лагерях, формы противостояния лагерной администрации.

Ключевые слова: политический узник, голодовка, лагерь, статус политзаключенного, борьба.

Yaroslav Seko

STRUGGLE OF UKRAINIAN POLITICAL PRISONERS IN THE CAMPS DURING THE SECOND HALF OF THE 1960S AND THE MID-1980S.

The article considers the peculiarities of the struggle of Ukrainian political prisoners in the camps, form their opposition to the administration.

Key words: political prisoner, the starvation, the camp, the status of a political prisoner, a struggle.

УДК 94:[323.2-057.34:329.15]:316.653(477)“197/198”

Юлія Шелеп

ПАРТІЙНИЙ ПРАЦІВНИК У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1970 – ПОЧАТКУ 1980-Х РОКІВ: СВІТОГЛЯД, ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ОБРАЗ У ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ

У статті реконструйовано повсякденне життя партійно-радянської номенклатури в УРСР у 1970-х – на початку 1980-х рр. на основі матеріалів аналізу Державного архіву Львівської області, інтерв'ю, спогадів, преси та художньої літератури. Проаналізовано особливості ділового та морально-етичного образу представника партійної еліти. Поєднання професійних та управлінських функцій з історією повсякдення дозволило реконструювати цілісний образ партійного функціонера. Особлива увага надається методам порівняння, співставлення та узагальнення для визначення місця партійної номенклатури в суспільно-політичному житті СРСР, встановлено її вплив на суспільство, простежено процес формування світоглядних цінностей та їх співвідношення з життєвими реаліями.

Ключові слова: партійно-державна номенклатура, номенклатурний апарат, населення УРСР, партійний актив, самореалізація.

Спроба співвідношення ціннісних орієнтирів і моделі поведінки партійного функціонера з проблемами, яке ставило перед кожним із них звичайне людське життя, щоденне оточення, відкриває цікаву дослідницьку перспективу, змушує шукати відповідь на питання, як почувала себе людина на управлінській посаді, яким чином поєднувала ідеї “комуністичного раю” з тим, що відбувалося на практиці, як вибудовувала власну ієрархію життєвих і світоглядних цінностей.

У цьому дослідженні партійна номенклатура вивчається з залученням інструментарію соціальної історії. Такий підхід дозволяє виокремити соціокультурний тип радянського чиновника – представника своєрідного “аристократичного класу” періоду соціалістичної модернізації.

Мета цієї статті – дослідити партійно-адміністративну номенклатуру в радянській Україні 1970 – початку 1980-х років у контексті тогочасних політичних процесів.

Завданням статті – з'ясувати її специфіку як окремої соціально-професійної групи, встановити вплив на суспільство, простежити формування світоглядних цінностей та їх співвідношення з життєвими реаліями; на прикладі вибраної групи партійних працівників провести просопографічний аналіз.

Об'єктом вивчення стала щоденна громадсько-політична і службова діяльність та організація всього комплексу життя партійного працівника.

Основою джерельної бази роботи є архівні документи, що зберігаються у Державному архіві Львівської області [1–11]. Тут, зокрема, містяться документи Львівського обкому та міськкому партії, а також Львівського облвиконкому. Найбільш інформативними виявилися матеріали, зосереджені у фонді Львівського обкому Комуністичної партії України (КПУ) (фонд 3). До них відносяться стенограми обласних партконференцій, протоколи пленумів обкому, статистичні звіти складу керівних кадрів області, контрольні списки номенклатурних працівників, звіти і листування з вищими органами влади.

Серед опрацьованих джерел значний масив становлять матеріали діловодства Львівського обкому та міськкому КПУ. До цього комплексу належать внутрішньо-розпорядчі, організаційно-розпорядчі та обліково-контрольні документи. Найчисленнішою серед них категорією є листи про зловживання службовими обов'язками і порушення “соціалістичної законності” серед партійних чиновників. Окрім того, у фондах Державного архіву Львівської обл. містяться біографічні дані про окремих представників номенклатурної еліти, депутатів, які балотувалися до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Ці джерела дозволяють сформувати загальну картину функціонування регіонального керівництва УРСР.

Важливою складовою джерельної бази дослідження є матеріали усної історії [12–46], які дозволяють подивитися на проблему з точки зору тодішньої людини, допомагають зрозуміти, як вона сприймала ті чи інші події. Методологічною основою для їх опрацювання стали рекомендації з питань вивчення минулого засобами усної історії [72] та праці Г. Боднар [55]. Для інтерв'ювання було розроблено спеціальні програми, що містили по декілька блоків питань. Вибірка респондентів проводилася за двома програмами інтерв'ю: перша з них – це опитування осіб, що мали безпосередній зв'язок із партією, були її членами, працювали на партійних посадах. Питальник для цієї групи респондентів складався з урахуванням специфіки партійної роботи. Розпочинався він із загального запитання: “Представтесь, будь-ласка, для інтерв'ю. Що Ви можете розповісти про свою

партійну діяльність?" Отриманий за цією програмою матеріал переважно зводився до оповіді про партійну кар'єру певної особи.

Окрему групу респондентів склали пересічні громадяни, що у досліджуваний період проживали на території УРСР та могли свідомо сприймати події навколо них. Питання для цієї групи починалися із загального побажання, наприклад: "Що Ви можете розповісти про партійно-радянську номенклатуру УРСР 1970–1980-х років?" Запитання цієї програми скеровувалися на виявлення того, як конструювався образ партійного керівника в суспільстві.

Програма інтерв'ю будувалася за принципом заохочення оповідача до вільної розповіді. Ставилось загальне питання, щоб респондент сам планував хід оповіді, пригадував цікаві моменти у такій послідовності, у якій вони йому здавалися найважливішими. Якщо у певний момент виникали труднощі з викладом матеріалу з боку оповідача, інтерв'юер ставив навідні запитання, запитання-уточнення, конкретизував розповідь оповідача. Такі питання допомагали респонденту пригадувати нові відомості, що уточнювало й розширювало тематику інтерв'ю.

Питальник для інтерв'ю складався з таких блоків: шлях до компартійної посади (дозволяв зрозуміти наскільки важливим було для партійного функціонера отримання вищої освіти, доступність вищої освіти, "перспективи" партійної діяльності, заохочення для вступу в управлінську верхівку), професійна зайнятість партійного працівника (розкривала проблеми розподілу службових обов'язків, розвиток номенклатурної кар'єри, відносини серед партійних функціонерів, "відданість" ідеалам компартії та роль у цих процесах КПРС), взаємини між компартійними лідерами (особливості побудови товариських стосунків та підпорядкування, поява явища "доносів", проблеми самореалізації та "схема виживання" за радянським зразком), приватне життя номенклатурника (особливості відпочинку, турботи буденного життя, товариське спілкування, святкування) та конструювання образу партійного функціонера (переваги й недоліки способу життя партійних чиновників, ідеал партійного керівника, шкала його цінностей, схема життя за загальним зразком).

Самостійною групою джерел є твори художньої літератури, добірка яких здійснювалася на власний розсуд автора. На перший план виходять: роман П. Загребельного "Розгін", роман Д. Граніна "Картина", О. Гончара "Собор", М. Петренка "Лицарі пера і чарки", В. Барки "Жовтий князь" і сатиричні вірші Б. Олійника.

Найповнішим дослідженням про партійно-державну номенклатуру СРСР досі залишається монографія М. Восленського [57]. Увага української історіографії зосереджена на вивченні правлячої верхівки УРСР; історія КПУ розглядається у контексті історії СРСР [53; 56; 58; 60]. Низка істориків (Т. Коржихина, Ю. Фігатнер, В. Пашин, Р. Пихоя, Ю. Свідіренко) визначають керівну верхівку УРСР як номенклатурну групу, яка виступала у той час основним користувачем влади на правах довірених осіб з державно-партійного центру [63; 75; 76].

Персоніфікований і системний підхід до вивчення номенклатури партійно-радянських органів влади застосований у роботах В. Лозицького [68], Н. Лаас [66], А. Вишинського [56], В. Мохова [71]. Розпад СРСР спричинив науковий інтерес західних учених, які фіксують увагу на всесоюзному керівництві, не залучаючи до дослідження матеріали усної історії [85–86].

Досліджуваний період характеризувався намаганням сформулювати "новий тип суспільства", становленням "розвинутого соціалізму", що й визначало ідеологію розвитку. Ці зміни також вплинули на формування і діяльність партійного апарату, у якій з'являлися нові правила внутрішньопартійного життя, рішення, інша тактика дій, урізноманітнення роботи з кадрами. Було внесено корективи в діяльність партійних осередків, розгалужено систему партійних структур, змінено сфери впливу та підпорядкування, створено нові підрозділи і міністерства, які наділено уточненими правами й обов'язками.

Упродовж досліджуваного періоду загальна кількість членів КПУ у Львівській області зросла з 83010 до 129613 осіб. Львівський обком КПУ на 1970 р. мав широко розвинену мережу, включав знану кількість членів та відзначався впорядкованою організацією. Щодо соціального складу членів Львівської обласної партійної організації на 1 січня 1970 р. маємо наступну інформацію: робітники – 21,1 %, селяни – 49,9 %, службовці – 27 %, інші – 1 %, не встановлено – 1,5 %; станом на 1980 р.: робітники – 27,4 %, селяни – 36,8 %, службовці – 33 %, інші – 0,4 %, не встановлено – 2,4 % [2, арк. 53].

Зауважимо, що система радянського керівництва передбачала керівну роль КПРС, проте партійні чиновники ЦК КПУ, обкомів, райкомів та інших партійних структур теж мали значні повноваження і здійснювали реальне керівництво на державному рівні. Основним завданням обкому, міськкомів та райкомів партії вважалося "правильне" виховання громадян у дусі суворой державної дисципліни та відповідальності за доручену справу, недопусканні підміни та дріб'язкової опіки у вирішенні поточних питань [3, арк. 6].

Водночас робота обкому передбачала визначення основних напрямів виробничо-фінансової діяльності, створення умов для повного використання резервів і можливостей усіх галузей сільського господарства, підвищення вимогливості до кадрів [1, арк. 83].

У партійних організаціях створювалися спеціальні партійні групи, діяльність яких в основному була спрямована на роботу з населенням для підвищення політичної та трудової активності, розгортання руху за вдосконалення виробництва, зниження затрат та підвищення продуктивності праці [1, арк. 83]. У центрі уваги міськомів та райкомів знаходилась ідейно-політична робота з різними категоріями населення [7, арк. 31–34], його інтернаціональне та патріотичне виховання [6, арк. 16].

Формування ідеології партійного виховання належало до основних проблемних моментів у діяльності партії, тому партійне керівництво звертало на це питання значну увагу. Задля побудови єдиної лінії добору й використання кадрів вище партійне керівництво сформувало певні правила і вимоги для членів і кандидатів у члени партії. Поряд із цими правилами формувалася чітка ідеологічна лінія, скерована на "виховання" партійців за певними приписами, у рамках суворої дисципліни та контролю. Ідейні настанови, які сприйняло вище партійне керівництво, були закладені ще поколінням В. Леніна, проте кожен генеральний секретар партії намагався доповнити їх своїми ідеями.

Ідейна система, у рамках якої мали формуватися та діяти партійні працівники, передбачала сувору регламентацію не лише суспільних, світоглядних, а й моральних норм. Ці норми у цілісному вигляді кодифіковано у "Моральному кодексі будівника комунізму". Його положення передбачали: любов до Батьківщини, працю на благо суспільства, суспільну свідомість, чесність, правдивість у роботі, колективну взаємодопомогу, гуманне ставлення до інших та взаємоповагу. Поряд із загальнолюдськими цінностями, Кодекс містив у собі наголос на малозначущості людської індивідуальності. Відтак на практиці в суспільстві формувалася подвійна мораль: партійні працівники не вірили в будівництво комуністичного раю та суспільства загальної справедливості, натомість знали й розуміли, на які компроміси з власною совістю доводиться йти для успішного просування шляхами партійної кар'єри.

При підготовці партійних кадрів особливе значення надавали: "правильним" анкетним даним, членству в партії та партійному стажу, рівню освіти й досвіду роботи; "стажуванню", тобто пробній роботі в партії; вмінню працювати в колективі, сприймати ідеї та настанови партії; врешті – здатності підпорядковуватися наказам і партійній дисципліні. Пристосування ідейних засад до життєвих реалій зачепило фактично кожного члена партії, кожен партійний діяч, навіть найнижчого рівня, мусив чимось жертвувати заради влади, яку отримував. З цього приводу О. Сергієнко згадував: "... влада була джерелом сили, ти знав і розумів, що можеш багато і багато від тебе залежить [...] це навіть було приємне відчуття, влада, проте, заглиблюючись у ту систему [роботу партії – Ю. Ш.], ти часто губишся, ідучи вперед, ти повертаєшся назад і свідомо розумієш свої помилки, проте вгодити всім неможливо, однак все закінчується, вичерпується і влада, тоді ти стаєш залежним від іншого молодого партійного працівника, він фактично вирішує твою долю, хоча досвіду то більше в тебе" [35].

Перевагу при залученні до партійної роботи надавали молодим людям, які могли і самі працювати, і допомагати старшим керівникам, що навіть було вигідно. Елементом розвитку для молоді ставали партійні доручення, які сприяли активності й дозволяли виявити особисті якості, продемонструвати власну унікальність при вирішенні поставленої проблеми й досягненні максимального результату [69, с. 27]. Особливу цінність для партії становила особа, що мала робітниче походження, досить молодого віку, вміло сприймала ідейні мотиви та настанови партії, виявляла зацікавлення цими ідеями. Водночас ставилися вимоги до роботи в колективі, вміння або бути лідером, або підпорядковуватися керівникові. Так у кандидатів формувалися навички "виживання" та лідерські здібності, а водночас уміння працювати колективно. Важливим моментом у творенні партійної кар'єри було переймання досвіду у старших працівників, а також утвердження принципу, що не можна зупинятися на досягнутому, потрібно весь час "вчитися" [80, с. 76–77].

Говорячи про базові цінності та ідеали, що ставилися перед майбутніми партійними працівниками, необхідно враховувати той факт, що основна частина тогочасного "партійного активу" складалася з осіб, вихованих на "сталінських ідеях". Їх світогляд формувався у 20–30-х рр. ХХ ст., коли вони стали свідками масових репресій і соціальних потрясінь, що не могло не вплинути на їхні погляди. Саме тому ця номенклатура шукала осіб, що найбільше відповідали її корпоративній етиці, тобто чемно підкорялися, бездумно виконували накази й були дисциплінованими [63, с. 33–34].

Нерідко реалізувати себе в партійній кар'єрі могли насамперед ті, хто не лише засвоїв "апаратні правила", а й навчився застосовувати їх на практиці та навіть знаходив у них певні

позитиви. Ще одна особливість у роботі з молоддю полягала у фактичному її "заякуванні": секретар парторганізації створював спеціальну книжку на кожного майбутнього члена партії, куди вносив замітки про формування політичної культури, виконання громадських доручень, навчання і самовдосконалення, самовиховання. Саме на підставі цих записів часто робили висновок про цінність особи для партії [50, с. 6].

Аналізуючи діяльність партійних працівників, зокрема її щоденну рутину, потрібно зауважити, що багато залежало від особистих якостей керівника, принципів, які він особисто закладав у підбір кадрів. Про позитивні риси деяких партійних керівників пам'ятають і до сьогодні. Відсутність досвіду партійної роботи не була перешкодою для праці в партійних органах. Чимало партпрацівників відзначали, що передумовою успіху була відданість роботі, а все інше можна було надолужити. Наприклад, О. Сергієнко згадував, що за час партійної роботи він навчився працювати з документами, більш масштабно та логічно мислити, стисло і дохідливо викладати думки та ідеї на папері [78, с. 101–102]. За його ж визнанням, у Львівському обкомі панувала чітка дисципліна, висока організованість та безумовне виконання доручень керівників. Тогочасний перший секретар Львівського обкому партії В. Куцевол, згідно з визначенням респондента, був інтелігентною, мудрою та ввічливою людиною і вимагав таких якостей від своїх підлеглих; прискіпливо ставився до кожного, навіть найдрібнішого завдання [35].

Високі вимоги до майбутніх партійних працівників дозволяли припустити, що ними ставали особи досвідчені, дисципліновані, виховані на моральних та ідейних нормах, як загальнолюдських, так і партійних. Обіймаючи посаду, партпрацівник бачив себе вірним "служителем народу", будував плани на майбутнє, шукав способи реалізації своїх ідей. Однак поступово, набувши першого досвіду, чимало осіб обмежували професійну діяльність беземоційним виконанням вказівок, розгублюючи "високі" ідеї, часто переступаючи через них, вони приривчалися вважати їх уже не такими й важливими.

Поряд із еволюцією ідейних засад партійно-державного номенклатурника змінювався і його соціально-професійний портрет. Номенклатурник 70–80-х рр. ХХ ст. мав бути відносно молодого середньостатистичного віку, вищу базову та вищу партійну освіту [65, с. 382]. Чимало осіб вступали у партію заради кар'єрного росту, якого можна було досягнути лише перебуваючи в її лавах. Деякі з них мріяли, що саме вони зможуть досягти кращого, змінити та виправити недоліки партійної системи, не бажаючи відразу визнати, що сама система не дасть того зробити: "... вона затягує, раз помиляєшся потім другий, третій, і ти звикаєш до того [...] спершу ти обманюєш "задля доброго діла", однак потім це стає звичкою, і ти розумієш, що простіше зробити чи сказати щось неправильне, не завдавати собі лишнього клопоту, а кому потрібна та правда, кому від того легше, ти ж і неправдою нікому не нашкодиш, а правда може негативно вплинути на власну оцінку?" [31].

За подібною схемою діяли і партпрацівники: їх благі наміри губились у павутині партійних справ і набирали зовсім іншого вигляду, ніж у планах, які вони будували при вступі в партію.

Робота у партійних органах ставала іспитом на лояльність до режиму. Оскільки постійно відбувалися певні, умовної вартості перевірки, які повинні були дати відповідь на питання чи відповідає партійний працівник певним вимогам, щоб "вижити", потрібно було вивчити "правила гри", переконати інших у правильності свого ідейного спрямування та ефективності роботи. Пристосовування до керівництва нерідко зводилося до простого правила "нове керівництво – нові ідеї" [84, с. 45–48]. Не останню роль відіграло дотримання деяких неписаних правил, наприклад "не висовуватись", "я начальник – ти дурень, ти начальник – я дурень" [61, с. 440–441].

Не лише пристосовування було повсякденним явищем. Вимоги до партійних працівників теж нерідко ставилися риторично. У партію часто приймали не найбільш "достойних", а тих, до кого не було очевидних претензій. Наприклад, для працівника достатньо було не прогулювати роботу, виконувати завдання, не мати зауважень та доган. Відповідно політичні й ділові якості відходили на другий план. Від члена партії вимагалось насамперед "підтримувати та виконувати" [47, с. 15]. Відбір у партійні лави, коли за основу брали лише анкетні дані, став основним показником закритого типу формування партійної еліти.

При висуненні на елітні партійно-державні посади перевагу мали "свої" люди, які демонстрували відданість певній групі, клану, лідеру. Натомість аж ніяк не говорилося про готовність "служити народу чи державі" [79, с. 71]. Жорстка система, що була наслідком взаємодії впливів і підпорядкувань, сприяла конкуренції між "своїми" та врешті призвела до неузгодженості в діях, несумісності поглядів і навіть певного хаосу, що й стало однією з причин розпаду партії. Життя демонструвало невинуватість підходу, за яким добір партійних керівників проводився передусім за анкетними даними. Часто вони не вміли правильно організувати роботу, не рахувалися з працівниками, не хотіли слухати зауважень і критики, виявлялися недостатньо компетентними, допускали очевидні прорахунки [81, с. 35].

Водночас такі уроки вплинули й на еволюцію партійно-політичного досвіду, зумовили формування своєрідного "системного ефекту", тобто – колективного "імунітету" до реформ. Партійні працівники набули колективного досвіду конформізму, формалізму а також навчились імітувати активність і бурхливу діяльність, насправді не роблячи нічого, що б мало якесь практичне значення. Однак, не можна стверджувати, що всі без винятку представники партійної номенклатури пройшли через нівелювання морально-етичних цінностей. Серед них траплялися й такі, хто не зміг пристосуватися до системи, надавши перевагу чистій совісті [35; 38; 44]. Проте їм, здебільшого, доводилося відмовлятися від партійної кар'єри та переходити на рядову роботу, нерідко для виходу із системи / звільнення з партійної роботи також доводилося задіювати зв'язки [24; 29].

У партійних відносинах були свої "правила гри", система паролів і кодувань для розпізнавання "своїх". Хоча ці правила ніде не були прописані і для сторонніх часто виглядали смішними, однак вони здавалися доступними, прозорими і зрозумілими для "своїх" [64, с. 36]. Тому досить складно вивчити всі неформальні практики в номенклатурному середовищі та об'єктивно розкрити всю тіньову діяльність номенклатури, адже інформація з досліджуваної проблеми завжди належатиме певній групі партійних функціонерів.

Усередині партійної номенклатури в основному все будувалося на неформальних відносинах. Ієрархія впливів завжди спиралася на авторитет однієї особи, що змушувала інших виконувати саме її завдання. Просування партійних працівників по кар'єрних сходинках завжди прямо залежало від досягнення певного кар'єрного рівня "патрона". Кар'єрні відносини формувалися за схемою "виконання – винагорода". Своєрідна подяка чи "винагорода" за певні заслуги чи навіть послуги "патрону" в основному надавалася у вигляді підвищення на посаді, чи преміювання [60, с. 7].

Своєрідними були наслідки для партійного працівника за невиконання вимог керівника. У практиці партійного керівництва відомі так звані "зобов'язуючі" відносини. До партійного працівника не застосовувалися відповідні функції стягнення, покарання чи догани. Такий працівник залишався "винним" керівнику і повинен був чимось відплатити за таке ставлення, відтак ставав фактично "залежним" від свого патрона [74, с. 9–10]. Так розвивалася система відносин: "невиконання – покривання – залежність". Часто дії партійних керівників важко пояснити очевидними мотивами. Однак є багато фактів, коли партійні працівники, що скомпрометували себе, не покинули лави партії, а лише переміщувалися на керівні посади нижчого рівня. Також часто приховувалися справжні мотиви звільнення партійних працівників, а вказувалося, що вони звільнились у "зв'язку із переміщенням на іншу роботу" або "згідно з поданою заявою" [5, арк. 23–33].

Вищі керівники зобов'язувалися самі покарати підлеглих за "неправильні дії", а фактично знімали з них відповідальність. Це доводить факт їх зацікавлення у збереженні на посадах "своїх" людей, що одночасно гарантувало їм власне становище [11, арк. 23]. Переходячи на іншу посаду, партійний керівник намагався забрати з собою "своїх", адже на новому місці йому особливо була необхідна підтримка.

Повсякденне життя партійного керівника вимагало значної самовіддачі й насамперед тривалого перебування на роботі. Часто сім'ї та найближчому оточенню залишалося зовсім небагато часу. Такий стан певною мірою компенсувала система пільг і привілеїв. Багато хто твердить, що вони були значними, інші ж, це заперечують.

На основі співставлення та аналізу спробуємо порівняти матеріальне й соціальне становище партійної еліти та громадян УРСР. Розпочнемо із заробітної плати, що для більшості громадян становить основу сімейного бюджету. Першим чинником, який дозволяв партпрацівникам дозволяти собі таку велику кількість пільг та привілеїв, було їхнє досить високе матеріальне забезпечення. Для прикладу, очільник обласної парторганізації – перший секретар обкому отримував 600 карбованців (крб.) на місяць, другий секретар – 500, секретарі – 480, завідувач сектором – 270, інструктор – 250 [62, с. 112]. Такі заробітні плати вдвічі або й більше відрізнялися від заробітних плат працівників промисловості та сільського господарства. Середньомісячна зарплата робітників і службовців Львівської області на початок 1990-х років становила 193, 1 крб., колгоспників – 148, 3 крб. [48, с. 4–6] Цих грошових прибутків вистачало для забезпечення проживання, однак не для нагромадження коштів [18; 19; 25; 34; 83].

Звичайний робітник чи службовець УРСР в середньому отримував 270 крб. в місяць [15; 16; 42; 83], поряд із цим, наприклад, зарплата завідувача сектором ЦК становила 700 крб. Відпустка у ЦК тривала 30 днів з доданням часу на дорогу, а відпустка для робітника становила – 12–18 днів щорічно. Йдучи у відпустку, партійний працівник отримував не лише дванадцятую, й так звану "тринадцятую" зарплатню, що формально призначалася "на лікування". Окрім того, партійні органи дуже часто видавали постанови про скерування своїх працівників на лікування [4, арк. 245; 8, арк. 340; 10, арк. 78]. Партійним чиновникам надавалася безкоштовна місячна путівка у санаторій

ЦК партії чи Ради Міністрів, тобто фактично відпочинок і лікування їм нічого не коштували. Така ж путівка надавалася й дружинам партійних чиновників зі значною знижкою, а діти у цей час відправлялися у дитячі відпочинкові табори. Якщо додати до середньої місячної зарплатні ще суму тринадцятої, отримуємо 827 крб. на місяць [57, с. 274]. Також партійні працівники отримували так звану “допомогу”. Наприклад, лише Львівський обкомом КПУ упродовж 1970–1972 рр. видав 1236 постанов про надання такої допомоги [9, арк. 3–8].

Партпрацівники могли дозволити собі спеціальні зони відпочинку. Так, створювалися курорти, санаторії, у яких партпрацівник міг відпочити, не витративши жодної копійки. Для прикладу, у Львівській області одна з таких зон була побудована неподалік м. Янів. База почала працювати у 1978 р. Збудували її дуже швидко, менш, ніж за два роки, а керівником проекту був майбутній архітектор Львова В. Каменщик. Директор бази, Є. Корніцький, розповідав, що об’єкт був поділений на ділянки, кожну з яких закріпили за якимось “начальником” [52, с. 12]. Побудовано було три корпуси. Перший призначався для першого секретаря Львівського обкому партії В. Добрика, у другому корпусі розташовувалися 17 номерів, закріплених за другим секретарем обкому В. Святоцьким, головою міськвиконкому В. Секретарюком, начальником обласного управління КДБ, обласного управління міліції, заступником голови облвиконкому та секретарем облвиконкому. Третій, останній, корпус займав голова облвиконкому Т. Телішевський. До бази був підведений газ, пробурена свердловина для постачання питної води. Був побудований каналізаційний колектор і локальні очисні споруди. Встановлене центральне опалення, проведений телефонний зв’язок. Свого часу на базі було 30 прямих, львівських, телефонних номерів [51, с. 58–69]. Після завершення будівництва базу, площею 7 га, обнесли огорожею та виставили міліцейську охорону. Згідно з документами, база називалася “Будинок відпочинку львівського облвиконкому “Янів”, а на в’їзді висіла табличка “Рыбное хозяйство. Вход и въезд запрещен” [49, с. 79]. Партійці не любили публічності.

Поставимо питання, що очікували звичайні люди від чиновників, які фактично “керували” їх життям? Згідно з твердженням О. Луцького, партійна номенклатура – це суспільна верства, яка займає певні посади в державі, так зване начальство, зовнішнім уособленням якої були темний костюм, світла сорочка, краватка, машина, папка. Це достатньо респектабельні чиновники, які мали величезні повноваження. Люди, які мали важливу суспільну місію, проте вони далеко не є ідеальними. Вони проходять певний відбір, займаючи посаду і потім йдуть проти суспільної моралі [26].

До партійних працівників звичайні громадяни висували такі вимоги: вірність справі, працелюбність, чесність, порядність, уважність у роботі, знання справи, турбота про людей [14; 23; 25]. Водночас люди звертали увагу і на моральні якості партійного керівника, серед яких цінними вважалися чесність, порядність, справедливість, скромність, комунікабельність, простота, вміння встановлювати контакт з людьми і працювати з ними, а також особиста порядність [17; 30; 38].

Звичайні громадяни відчували “різницю статусу” між простою людиною і партійним керівником, тому вимагали “підтримки” й уваги з його боку: Партійні працівники користувалися авторитетом, проте лише в тих випадках, коли були компетентними у своїй справі, діловими, освіченими, цілеспрямованими, грамотними, ерудованими, намагалися працювати для населення і допомагати йому [13].

“...Мій дідо, звичайний столяр, твердив, май на увазі – це нова буржуазія. Для нього повноваження партійних чиновників і їх образ завжди асоціювались з певними привілеями...” [26].

Поряд із ідеальним набором ділових якостей номенклатурників респонденти відзначали, що між ними й керівниками існувала глибока “прірва”, тому звичайні жителі могли хіба що говорити про всі ті пільги і привілеї, якими користувалися “вищі чини” [28; 37; 45] і яких так бракувало звичайному населенню. Є. І. Супрун згадала, що працюючи у відділенні зв’язку зустрілася з позначками напроти магазинів “Берізка” і “Каштан” “населення не обслуговує” [40]. Жителі тодішньої УРСР сприймали ці привілеї як частину професійної діяльності, пов’язаної зі специфічним родом занять, хоча й обурювалися “чому їм все, а нам нічого?” [15; 24; 34; 43]. Нерідко респонденти коментували привілеї партійних керівників з насмішкою, Так, у їх пам’яті залишилася турбота партійних працівників про своє здорове харчування, що виявлялося в широкому асортименті продуктів на столі [29; 36; 46].

Про номенклатуру респонденти найчастіше згадували як про “закриту касту”, яка не любила публічності. Коли звичайний громадянин хотів отримати земельну ділянку в районі, де знаходилися будинки партійних представників, йому не тільки не давали цього зробити, але й починали перевіряти, закидаючи, що він “шпигун” або ж “диверсант” [35].

Навіть “коли в тебе вже була земельна ділянка десь поблизу номенклатурних, то від вас не лише вимагатимуть знести дачу, навіть якщо вона нікому не заважає, вас ще й зроблять

винуватим, якщо ж вимагатимуть знести, наприклад другий поверх дачі, бо він нібито завдає шкоди природі, а ви цього не виконаєте, під приводом "рятування" природи, державні служби самі знесуть весь будинок, бо хоча і нікому він не заважає, однак "не дозволено" [32].

Багато інтерв'юерів зауважили, що номенклатурники відзначалися турботою про своє здоров'я, оскільки були впевнені, що надто перевтомлюються на роботі. Якщо ж сказати партійному працівнику, що він непогано виглядає, у відповідь можна було почути: "зовнішність оманлива..." [22; 28; 30; 33; 41].

Для партійних керівників створювалися спеціальні лікарні, а обладнання замовлялося з-за кордону разом із ліками (на вітчизняну техніку та препарати партійні лідери не покладалися) [14].

Це контрастувало з образом звичайних лікарняних відділень, де ліжками були заставлені коридори, медперсоналу не вистачало, а годували так, що без передач від рідних прожити було неможливо [39]. Для партійної еліти ж було спеціальне харчування, догляд та багато персоналу, окремі кімнати. Тогочасні медсестри згадують, що для них успіхом вважалося потрапити на роботу у відділення, у яких лікували партійних працівників [12].

Ось як характеризують "номери" для партійної номенклатури працівники тогочасних медичних закладів для партпрацівників: "напівлюкс вміщав кабінет і спальню, ванну кімнату, балкон, передпокій з виходом прямо на сходи, що були застелені доріжкою. У номері були м'які крісла, позолочені рамки, дорогоцінні статуетки, на стінах багато картин". Щодо "люксу", то ця лікарняна палата більше була схожа на величезну квартиру, інтер'єр якої заповнювали дорогий посуд, цінні люстри [18; 20; 29; 41]. Номенклатурні керівники у лікарняних палатах часто просто відпочивали. Зауважимо, що були спеціальні палати для тих, хто виліковувався та хронічно хворих; вони, зазвичай, знаходилися у замських зонах відпочинку.

Респонденти згадують і про так звані "окремі пільги": чорні "Волги", спецзамовлення залізничних та авіаквитків, поза величезними чергами, окремі зали очікування в аеропортах, окремі вагони першого класу і літаки тощо [21].

З особливим захопленням респонденти розповідали про помешкання партійних і державних службовців. Прийнято у таких колах мати великі шафи заповнені книжками, причому не лише класиками марксизму, але і виданнями російських письменників, чи, навіть, рідко українських. Важко сказати чи читалися ці книги, чи були лише предметами інтер'єру. Щодо замських будинків, то тут справа набагато серйозніша. Кругом будинків величезна стіна, залізні ворота, оточені охороною. Сам будинок розташований у глибині саду чи невеличкого лісочку і з вулиці майже не помітний. Сам будинок просторий та масивний. Внизу зали для прийомів, інтер'єр з найрізноманітнішого дерева, мармуру, дзеркал, люстри із гірського кришталю. На другому поверсі – великі кімнати, зверху – спальні [27].

Зауважимо, що книги, які знаходилися у бібліотеках партійних та державних чиновників, нерідко діставалися їм як "обов'язкові екземпляри" від видавництва. Утримання таких будинків відбувалося за рахунок державних коштів, у тому числі: охорона, штат обслуговуючого персоналу, водії. Працівників для обслуговування партійної номенклатури набирал спеціальний відділ кадрів, який ретельно їх перевіряв.

У громадській думці конструювання образу партійного керівника відбувалося на підставі того, про що можна було довідатися з газет, журналів чи розповідей інших громадян. Партійні чини уникали публічності й уміли приховувати своє життя від решти суспільства. Основну роль в оціночних судженнях грав особистий досвід після "зіткнення" з партійними працівниками, від ставлення функціонерів, навіть найнижчого рівня, до громадян, відомих прикладів суспільно-корисної діяльності чиновників. Відгуки звичайних громадян про партійних працівників зазвичай не носили конфронтаційний характер і відзначалися прагненням зрозуміти їх людські мотиви і якості. Певну напругу можна простежити лише в оцінці пільг і привілеїв партійної номенклатури, яких була позбавлена решта суспільства. На базі особистого досвіду деякі респонденти описували або занадто "ідеальний", або, навпаки, занадто критичний образ партійного працівника.

Доповнюють дослідження образу партійного працівника спогади українських дисидентів і правозахисників, які характеризували номенклатурників так: "...обмежені, вузькі, неосвічені, без будь-якого досвіду в справі пропаганди, ви, маленькі люди і самі не розумієте до чого прагнете, куди ведете народ" [82, с. 56].

Вони стверджували, що всі номенклатурні чини бігли від свого громадського обов'язку: "...біжать з лінії, тікають зі страху і по сліпоті..." [70, с. 100–101].

Виходячи з цього, можемо стверджувати, що образ партійного працівника, створений українською опозицією, насамперед базувався на сприйнятті партійного функціонера як явища чужого українській землі. Партійна номенклатура виступала у ролі аристократів, яких турбували лише власний добробут і кошти. Конструювання образу партійних чиновників українськими

дисидентами – це не лише інший бік загального образу номенклатурника, яка доповнює матеріали усної історії, це свого роду свідоме сприйняття осіб при владі, з якими їм доводилося безпосередньо стикатись, внаслідок чого й формувалися їх уявлення про всю партійну систему.

Образ партійного працівника в тогочасній українській художній літературі, хоча й був суб'єктивним, проте водночас впливав зі світогляду авторів, їх життєвого досвіду. Аналізуючи його, потрібно пам'ятати, що письменники мусили враховувати реалії радянської цензури. Діяльність партійної номенклатури літератори часто зображували сатирично, проте в центрі ставили проблеми людської гідності, порядності, професійної етики, показували номенклатурну бундючність, службову непорядність та збайдужіння до основ суспільного життя. Висміювали автори й кар'єристів-балакунів, підлабунників, які добилися портфелів не за знання й уміння, а за номенклатурними даними, дбали не про колектив, не про справу, а про власне виживання, щоб "дотримуватися лінії партії", це була відверта "показуха", а не робота [54, с. 32; 59, с. 134; 67, с. 126; 73; 77]. Ознакою літературних творів є також концентрація уваги читача на глибоких внутрішніх дилемах партійних працівників, складнощах життя з подвійною мораллю.

Таким чином, образ партійного працівника у радянській Україні 1970–1980-х років конструювався у чотирьох основних площинах. Радянський режим створив і утвердив образ "ідеального" керівника, що був наділений такими якостями, як компетентність, демократизм, всебічна освіченість, чесність, принципова "правильність". На практиці в основу кадрової політики партійно-державного керівництва було покладено бездоганність "анкетних" даних і приватні зв'язки. Часто це відкривало дорогу псевдофахівцям, які впевнено рухалися сходами адміністративної вертикалі. Іншими ознаками "наділяли" партійних керівників дисиденти і правозахисники: хабарники, крикуни гордовиті, маленькі люди, які не розуміють до чого прагнуть.

Образ партійного працівника у письменників був суб'єктивним, йому властиві негативні характеристики: фальшивість, жадоба влади, проте часто піднімаються проблеми внутрішніх дилем партійних службовців, проблеми вибору та підпорядкування системі. Основну роль в оціночних судженнях звичайних громадян відігравав особистий досвід від спілкування з партійними працівниками, проте загалом уявлення звичайних громадян не носили конфронтаційного характеру і відрізнялися прагненням зрозуміти їх людські мотиви і якості.

Список використаних джерел

1. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 16, спр. 6, арк. 83.
2. Там само, спр. 14, арк. 53.
3. Там само, спр. 60, арк. 6.
4. Там само, спр. 65, арк. 245.
5. Там само, ф. 3, оп. 19, спр. 18, арк. 23–33.
6. Там само, спр. 22, арк. 16.
7. Там само, спр. 22, арк. 31–34.
8. Там само, спр. 63, арк. 340.
9. Там само, ф. 3, оп. 22, спр. 159, арк. 3–8.
10. Там само, ф. 3, оп. 34, спр. 122, арк. 78.
11. Там само, ф. 3, оп. 46, спр. 131, арк. 23.
12. Інтерв'ю з Бабій Є. Ф., 1938 р. н., записане у м. Добротрів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл., 07. 03. 2011 р.
13. Інтерв'ю з Балицькою А. В., 1937 р. н., записане в м. Червоноград Сокальського району Львівської обл., 18. 09. 2011 р.
14. Інтерв'ю з Булат М. І., 1939 р. н., записане в м. Івано-Франківськ, 11. 10. 2011.
15. Інтерв'ю з Гайовим М. Г., 1945 р. н., записане у м. Львові 11. 09. 2011 р.
16. Інтерв'ю з Герасимовою Н. І. 194 р. н., записане у м. Рава-Руська, Жовківського району, Львівської області 17. 02. 2012 р.
17. Інтерв'ю з Гікало М. М., 1940 р. н., записане у м. Луцьк Волинської області 07. 07. 2011 р.
18. Інтерв'ю з Грубою Г. П., 1950 р. н., записане у с. Реклинець, Сокальського р-ну, Львівської області 28. 02. 2011 р.
19. Інтерв'ю з Дениченко М. М., 1937 р. н., записане у м. Львові 30. 01. 2011 р.
20. Інтерв'ю з Дорошком М. М., 1939 р. н., записане у м. Львові 17. 11. 2012 р.
21. Інтерв'ю з Загоруйко А. М., 1950 р. н., записане у с. Підгірці, Бродівського р-ну, Львівської області 08. 02. 2011 р.
22. Інтерв'ю з Зайцевою І. Ф., 1945 р. н., записане у м. Луцьк Волинської області 07. 07. 2011 р.
23. Інтерв'ю з Кобриним В. С., 1945 р. н., записане у м. Львові 17. 03. 2011 р.
24. Інтерв'ю з Кондратюком К. К., 1944 р. н., записане в м. Львові 02. 04. 2012 р.
25. Інтерв'ю з Куцином П. П., 1927 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл. 21. 02. 2012 р.
26. Інтерв'ю з Луцьким О. І., 1955 р. н., записане у м. Львові 02. 04. 2013 р.
27. Інтерв'ю з Майнич В. П., 1929 р. н., записане у м. Львові 18. 03. 2011 р.
28. Інтерв'ю з Мухом І. С., 1949 р. н., записане в с. Бутини, Сокальського р-ну Львівської обл. 09. 05. 2011 р.
29. Інтерв'ю з Назаренком С. І., 1952 р. н., записане у м. Тернополі 04. 09. 2011 р.
30. Інтерв'ю з Панкевич Р. Р., 1949 р. н., записане у м. Великі Мости Сокальського р-ну Львівської обл. 19. 02. 2011 р.
31. Інтерв'ю з Петлярем Г. Ю., 1948 р. н., записане у м. Львові 27. 03. 2012 р.
32. Інтерв'ю з Петровським І. Г., 1942 р. н., записане в м. Рава-Руська 23. 02. 2012 р.
33. Інтерв'ю з Петровським О. М., 1939 р. н., записане у м. Тернополі, 04. 02. 2011.
34. Інтерв'ю з Себчук П. М., 1943 р. н., записане у м. Тернополі 04. 09. 2011 р.
35. Інтерв'ю з Сергієнком О. І., 1929 р. н., записане у м. Львові, 28. 03. 2012 р.
36. Інтерв'ю з Середою М. О., 1937 р. н., записане у м. Червонограді Сокальського р-ну Львівської обл. 27. 03. 2011 р.
37. Інтерв'ю з Сидорко В. В., 1955 р. н., записане у с. Бутини, Сокальського р-ну, Львівської обл. 01. 02. 2011 р.
38. Інтерв'ю з Сумик А. П., 1947 р. н., записане у с. Словіта Золочівського р-ну Львівської обл., 11. 02. 2011 р.
39. Інтерв'ю з Супрун В. М., 1927 р. н., записане в м. Івано-Франківську, 12. 10. 2011 р.
40. Інтерв'ю з Супрун Є. І., 1929 р. н., записане у м. Івано-Франківську 12. 10. 2011 р.
41. Інтерв'ю з Цибулько М. В., 1952 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл., 20. 02. 2012 р.
42. Інтерв'ю з Черняком М. В., 1946 р. н., записане

у м. Львові 29. 01. 2012 р. 43. Інтерв'ю з Чуйкою В. І., 1939 р. н., записане у м. Червонограді Сокальського р-ну Львівської обл. 09. 10. 2011 р. 44. Інтерв'ю з Шелеп М. М., 1950 р. н., записане у м. Львові 18. 03. 2011 р. 45. Інтерв'ю з Шкарабурко О. Ф., 1949 р. н., записане у м. Львові 19. 03. 2011 р. 46. Інтерв'ю з Шпак І. П., 1943 р. н., записане у м. Червонограді Сокальського р-ну Львівської обл. 27. 02. 2011 р. 47. Коммунист Украины. – 1989. – № 11. – С. 15. 48. Комсомольська правда. – 28 августа 1991. – С. 4–6. 49. Партийная жизнь. – 1989. – № 11. – С. 79. 50. Правда Украины. – 14 декабря 1987. – С. 6. 51. Свободная мысль. – 1993. – № 7. – С. 58–69. 52. Страна и мир. – 1988. – № 3. – С. 12. 53. Айрапетов В. А. Динамика качественных характеристик административно-политической элиты СССР в "эпоху" Л. И. Брежнева: Историко-полит. анализ / В. А. Айрапетов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 277–290. 54. Барка В. Жовтий князь / В. Барка. – Харків: Веста: Видавництво "Ранок", 2005. – 316 с. 55. Боднар Г. А. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.): Монографія / Г. А. Боднар. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 340 с. 56. Вишневский А. Высшая элита РКП (б) – ВКП (б) – КПСС (1917–1989): Немного статистики / А. Вишневский // Население и общество. – 1997. – № 21, сентябрь. – С. 38–44. 57. Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского союза / М. С. Восленский. – Москва, 1991. – 624 с. 58. Научные основы кадровой политики КПСС / А. Д. Горбул. – Киев: Выща школа, 1989 – 171 с. 59. Гончар О. Собор / О. Гончар. – Київ: Веселка, 1992 – 286 с. 60. Даугавет А. Б. Неформальные практики российской элиты (Апробация когнитивного подхода) А. Б. Даугавет // Полис. – 2003. – № 4. – С. 26–38. 61. Історія державної служби в Україні / [Авт. колектив: О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський, П. П. Гай-Нижник та ін.] / [Відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України; Голов. упр. держ. служби України]: У 5 т. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с. 62. Комунистична партія України в цифрах. – Київ, 1988. – 255 с. 63. Коржихина Т. П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т. П. Коржихина, Ю. Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25–38. 64. Крыштановская О. В. Современные концепции политической элиты и российская практика / О. В. Крыштановская // Мир России. – 2004 – № 5 – С. 19–34. 65. Кузьменко Ю. Соціо професійний портрет партійно-радянської номенклатури УРСР у 1985–1991 рр. / Ю. Кузьменко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постатті. – Донецьк: ДНУ, 2008. – Вип. 6. – С. 379–391. 66. Лаас Н. Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англomовній історіографії др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. / Н. Лаас // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 14. – С. 104–116. 67. Лісовий В. Відкритий лист до членів ЦК КПРС і членів ЦК КП України / В. Лісовий // Зоря. – № 8. – 1994. – С. 126. 68. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – Київ, 2005. – 368 с. 69. Ляпоров Н. Школа партійної закалки / Н. Ляпоров // Коммунист. – 1975. – № 10. – С. 27. 70. Мороз В. Есеї, статті, документи / В. Мороз. – Мюнхен, 1975 – 288 с. 71. Мохов В. П. Эволюция региональной политической элиты России. 1950–1990 / В. П. Мохов. – Пермь: ПГТУ, 1998. – 256 с. 72. Нагайко Т. Ю. Методичні рекомендації з організації та проведення наукових досліджень з питань вивчення історичного минулого сільських населених пунктів засобами усної історії (для студентів історичних факультетів) / Т. Ю. Нагайко, А. О. Іваненко. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 40 с. 73. Особливості творчості С. Олійника. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua>. 74. Панов П. В. Трансформации политических институтов в России: кросстемпоральный сравнительный анализ / П. В. Панов // Полис. – 2002. – № 6. – С. 9–10. 75. Пашин В. П. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания / В. П. Пашин, Ю. П. Свидиренко. – Москва: ГАСБУ, 1998. – 237 с. 76. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти, 1945–1991 / Р. Г. Пихоя. – Новосибирск, 2000. – 309 с. 77. С. Олійник: поет на тлі епохи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pilipyurik.com>. 78. Сергієнко О. І. Сповідуюсь життям своїм / О. І. Сергієнко. – Львів: "Логос", 2009 – 305 с. 79. Траверсе О. "Правлячий клас" на початковому етапі демократичних змін в українському соціумі / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2008. – Спец. вип. С. 69–81. 80. Траверсе О. Політичне лідерство як складова рушійних сил політичного розвитку / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2007. – Спец. вип. – С. 88–96; Троянова Г. Жизнь и созидание / Г. Троянова. – Ужгород: "Карпати", 2009 – 381 с. 81. Хвостов М. Гласность в подборе и расстановке кадров / М. Хвостов // Партийная жизнь. – 1987. – № 2 – С. 17–20. 82. Чорновол В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців") / В. Чорновол. – Львів, 1991 – 157 с. 83. Чура В. Номенклатура Львівської обласної партійної організації КПУ як чинник наростання суспільного антагонізму / В. Чура // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль, 2009. – Вип. 3. – С. 166–169. 84. Яцков В. А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов / В. А. Яцков // Проблемы партийного и государственного строительства. – Вип. 2. – Москва, 1982. – С. 133–139. 85. Carley M. [Review of] Roger R. Reese. Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991. Lawrence: University Press of Kansas, 2005. XIII, 315 p. [Europe-Asia Studies. – 2006. – Vol. 58, no. 3]. 86. Rigby T. H. Communist party membership in the USSR, 1917–1967. – Princeton: Princeton University Press, 1968. – 503 p.

Юлія Шелеп

ПАРТИЙНИЙ РАБОТНИК В УРСР В 1970 – НАЧАЛЕ 1980-Х ГОДОВ: МИРОВОЗЗРЕНИЕ, ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ И ОБРАЗ В ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ

В статье реконструировано повседневную жизнь партийно-советской номенклатуры в УССР в 1970-х – начале 1980-х гг. на основе материалов Государственного архива Львовской области, интервью, воспоминаний, прессы и художественной литературы. Проанализировано особенности делового и морально-этического образа представителя партийной элиты. Сочетание профессиональных и управленческих функций с историей повседневности позволило реконструировать целостный образ партийного функционера. Особое внимание уделено методам сравнения, сопоставления и обобщения для определения места партийной номенклатуры в общественно-политической жизни СССР, установления ее влияния на общество, изучения процесса формирования мировоззренческих ценностей и их соотношения с жизненными реалиями.

Ключевые слова: партийно-государственная номенклатура, номенклатурный аппарат, население УССР, партийный актив, самореализация.

Julia Shelep

PARTY OFFICIALS IN THE SOVIET UKRAINE IN 1970'S – BEGINNING 1980'S: IDEOLOGY, DAILY LIFE AND IMAGE IN PUBLIC OPINION.

The attempt to reconstruct the daily life of the Party and the Soviet nomenclature in the Ukrainian SSR in 1970s – beginning of 1980s on the basis of the State Archives of Lviv's region, materials of interviews, memoirs, press and literature was made in the article. In this paper examines the coverage of features of portrait descriptions, business, moral and ethical image of representative of the party elite. The thesis considers the combination of professional and management functions with everyday history, all of which allowed for the objectivity and integrity of the image of the party functionary. Special attention is given to methods of comparing, matching and synthesizing used to defining the place of the party nomenclature in the context of social and political life in the Soviet Union, to establish its impact on society and to trace the process of the ideological values formation and their correlation with life's realities.

Key words: party-state nomenclature, device of nomenclature, the population of the Ukrainian SSR, party activists, self-realization.

УДК 94(477.8)

Мар'яна Вепрів, Олег Мальярчук

ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРИКАРПАТТЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті проаналізовано основні структурні компоненти науково-технічного потенціалу – кадрові “кількісні і якісні” показники, висвітлено діяльність науково-дослідних підрозділів, подано характеристику пріоритетних науково-технічних досліджень західного регіону України.

Ключові слова: інтелігенція, інженер, освіта, кадри, спеціалісти.

Актуальність статті визначається тим, що складовою розвитку країни є її науково-технічний потенціал – сукупність усіх засобів науково-технічної діяльності та її ресурсів. Науково-технічний потенціал включає матеріально-технічну базу, наукові кадри та організаційно-управлінський сектор. Їх завдання впровадження в практику наукових знань, реалізація науково-технічної політики держави.

Історія розвитку економіки свідчить, що територіальне поєднання науки з розміщенням галузей виробництва сприяло вирішенню найактуальніших проблем суспільства. У цьому відношенні актуальним є напрацьований досвід Прикарпаття. Науковці та інженерно-технічні працівники досягли низки вагомих успіхів, особливо у хімічній та нафтогазовій галузях промисловості. Вони створили чимало новітніх перспективних зразків техніки, обладнання, приладів, які значно перевищували світові зразки, окреслили пріоритетні напрями подальших напрацювань.

Наукова новизна визначається представленим ретроспективним аналізом різних аспектів діяльності інтелігентської верстви краю.

Об'єкт дослідження – західноукраїнський науково-технічний потенціал.

Предмет – формування науково-технічного потенціалу Прикарпаття у другій половині ХХ ст.

Мета статті – розкрити процес розвитку науково-технічної сфери на прикладі Івано-Франківської області у другій половині ХХ ст., досягнення, тенденції, перспективи.

У радянській історіографії дослідження економічного розвитку західноукраїнських областей УРСР здійснювалося, згідно з задекларованими владою, етапів розвитку соціалістичного суспільства. Проте, не було створено жодної праці, в якій би комплексно аналізувався науково-технічний потенціал західного регіону України. Концептуальне переусвідомлення історії держави вченими розпочалося з кінця 80-х років минулого століття. Важливу роль в об'єктивному висвітленні історичних явищ і подій, зокрема західних областей України, відіграли праці В. Барана [1], С. Васюти [2], О. Васюти [3], Ю. Гумена [4], С. Давидович [5], Я. Дзісяка [6], О. Крайника [7], Р. Чигура [8] та багатьох інших дослідників. Вітчизняні науковці ввели до наукового обігу значний обсяг матеріалу, що зберігався у закритих архівосховищах. У наукових працях подається детальний аналіз суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку західного регіону України, проте ціла низка аспектів потребує дослідження, зокрема багатовимірності проблематики інтелігенції.

Поняття "інженерно-технічна інтелігенція" в СРСР оформилося у 1930-х роках й набуло поширення у другій половині минулого століття. Для технічної та діловодної документації аббревіатура ІТП (інженерно-технічний персонал) стала звичною, інженерів і техніків стали поєднувати в одну соціальну нішу, прирівнюючи вищу й середню спеціальну освіту [9, с. 24]. Існує чимало підходів до класифікації інтелігенції, але найбільш поширеним є варіант поділу за освітнім рівнем. Виробничу інтелігенцію розподіляли на спеціалістів із вищою і середньою спеціальною освітою, практиків, а також наукових співробітників зі ступенями та вченими званнями. Кількість практиків, які виконували управлінські функції і займалися розумовою працею стрімко скорочувалася. Здобути вищу освіту на заочних відділеннях інститутів не становило проблеми. Освіченість, "політична грамотність", а також "необхідні зв'язки" виступали запорукою для отримання посад. Вищі керівні посади (директорів та їх заступників, головних інженерів і механіків) займали особи з партійним квитком. Відповідальність, стаж, працелюбство, професійні знання часто виступали другорядними чинниками.

Згідно з класифікацією А. Соколова, радянська інтелігенція розподілялася на три субкультури: етико-нігілістичну (партійна номенклатура); етико-просвітницьку та етико-політичну, що була в опозиції до режиму [10, с. 57]. Серед інженерно-технічних працівників західного регіону України рівень партійності був невисоким, особливо це стосувалося вихідців із місцевого населення. До етико-просвітницької інтелігенції традиційно відносили вчителів, науковців, митців. Однак, до цієї групи частково можна віднести й інженерно-технічну інтелігенцію. Офіційне запровадження науково-технічних товариств (НТТ) сприяло масовому залученню до них інженерно-технічних працівників. Так, у звітах Івано-Франківського обкому Комуністичної партії вказується, що лише упродовж 1973 р. проведено 13 галузевих семінарів з керівниками НТТ. У 1974 р. проведено звітно-виборні збори в 600 організаціях НТТ області на яких обговорювалися різноманітні питання їх діяльності [11, арк. 126]. Станом на 1 січня 1984 р. нараховувалося вже 61, 9 тис. членів товариства об'єднаних у 15 обласних галузевих правлінь [12, арк. 63].

Етико-політична група охоплювала й інженерно-технічну інтелігенцію. Поряд із значною частиною байдужих до політики, пасивний опір владі проявлявся у приватних розмовах, окремих висловлюваннях проти партійного диктату, поширенні політичних анекдотів, підтримці забороненої Греко-католицької церкви та учасників національно-визвольних змагань, котрі поверталися із заслань. Вони таємно чи відкрито дотримувалися народних звичаїв і релігійних обрядів, виховували дітей згідно зі своїми переконаннями, ігнорували нову радянську обрядовість. Майже у кожній прикарпатській родині були як учасники та прихильники підпілля ОУН і УПА, так й інженерно-технічні працівники або висококваліфіковані робітники. Це наклало певний відбиток і сформувало свою концепцію поглядів, норм моралі, життєву філософію відмінну від інших регіонів республіки. Система "двійних стандартів" – одна для родини і близького оточення, інша – для "влади й посади".

У радянські часи утворився тип "прихованого існування". Для кращих представників радянської творчої інтелігенції захисною реакцією слугувала так звана "внутрішня" еміграція, що супроводжувалася "виходом" інтелігенції у двірники, кочегари, "безробітні", але продовженням своєї творчої справи [13, с. 30]. Дослідниця історичного портрету донецького інженера М. Сергєєва аргументує, що "для інженерно-технічної інтелігенції цей вихід виявився в пориванні в інші, зовсім не потрібні види діяльності. Замість того щоб мати конкретну мету в житті, займатися вдосконаленням власних фахових якостей, сподіваючись на кар'єрне зростання й гідне життя,

інженерно-технічна інтелігенція займалася "пошуком себе": художньою та громадською діяльністю, пиячила, з острахом обговорювала та критикувала владу" [14, с. 118]. Однією з характерних рис радянського працівника була звичка робити все за принципом – "вони роблять вигляд, що нам платять, а ми – що працюємо". Основним критерієм виступало вчасно зробити справу, а не сумлінність і якість виконання. Поряд з байдужими людьми, які уникали участі в громадському та науковому житті, були особи – інженери, техніки й робітники котрі йшли працювати за покликанням. Так, лише упродовж 1969 р. у промислове виробництво Івано-Франківської області впроваджено більше 8 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій з річним економічним ефектом 9, 2 млн крб. [15, арк. 1]. Упродовж 1 квітня 1970 р. – 1 квітня 1971 р. проводився обласний огляд-конкурс "На кращу організацію роботи по підвищенню технічного рівня, якості і надійності промислової продукції". В огляді прийняло участь 100 тис. новаторів виробництва, інженерно-технічних працівників і службовців, профспілкових активістів, народних контролерів, які провели значну роботу з раціонального витрачання палива, електроенергії, фінансових, матеріальних і трудових ресурсів. У виробництво було впроваджено 9, 4 тис. пропозиції з економічним ефектом 10 млн крб. [16, арк. 107].

На початку 70-х років ХХ ст. у народному господарстві Івано-Франківської області працювало 60195 спеціалістів, в тому числі з вищою освітою – 22773 особи, або 37,8 %, з середньою спеціальною – 37422, або 62,2 %. Наприкінці 1970-х р. у промисловості й на транспорті, сільському господарстві кількість працівників з вищою і середньою спеціальною освітою сягала – 70 %, будівництві – 21 %. Однак, цього явно не вистачало. Так, серед начальників цехів, змін, майстрів працювало практиків 3369 осіб, або 30,3 %. Найбільша кількість практиків була серед керівників і спеціалістів легкої промисловості – 27,6 %, харчової – 22,3 % [17, арк. 2–3]. Чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у промисловості станом на 1973 р. складала 14,3 тис. осіб, в тому числі з вищою – 4,5 тис., з середньою спеціальною – 9,8 тис. На кожну тисячу робітників і службовців області у 1970 р. припадало 27 осіб з вищою освітою, в 1973 р. – 37 [17, арк. 108–109].

Проблемою у промисловому виробництві була плинність кадрів. На підприємствах легкої промисловості області у 1970 р. було прийнято на роботу 2113 осіб, а звільнено – 1670. Основною причиною такого стану був низький рівень організації праці, відсутність належних санітарно-побутових умов на виробництві. Майже на всіх підприємствах побутові приміщення не відповідали нормам. Виняток становили – Івано-Франківська шкіряна фірма, хутрове об'єднання "Тисмениця", Івано-Франківська швейна і Коломийська взуттєві фабрики [18, арк. 27–28]. У 1976 р. показник "плинності робочих кадрів" сягав 97,5 тис. осіб, або 14,2 % із кількості працюючих робітників. "За власним бажанням" звільнився кожний сьомий робітник. Найбільша плинність кадрів припадала на підприємства місцевої – 18,8 % і харчової промисловості – 21,5 %. В Івано-Франківському заводоуправлінні будівельних матеріалів упродовж року звільнилося дві третини працівників, на арматурному заводі – майже половина. Таку значну плинність кадрів пояснювалося незадовільними умовами праці [17, арк. 16].

Система управління НТП у СРСР базувалася на створенні відповідних організаційних структур з координації науково-дослідних робіт. На рівні найвищих органів влади та управління в республіці, все здійснювалося по вертикалі: відповідні комісії у Верховній Раді УРСР, головне планово-економічне управління і Рада сприяння НТП при обкомі партії, міські (районні) Ради народних депутатів, підприємства. На рівні наукових структур – Академія наук УРСР – наукові центри і науково-координаційні Ради в областях (координатори науково-технічних програм із числа провідних науково-дослідних інститутів) – підприємства. В областях – управління НТП здійснювалося й через відповідні галузеві структури: галузеві міністерства і відомства, галузеві науково-дослідні інститути, підприємства. Відповідні спілки наукових й інженерно-технічних товариств області – галузеві й територіально-наукові – підприємства, які також виступали складовою системи координованого державою процесу. Івано-Франківська область виступала складовою загальнодержавної системи, але вирізнялася у регіоні своїм потужним науково-технічним потенціалом. Погоджуємося з твердженням дослідниці С. Давидович, що з розробки низки наукових проблем їй поступалася сусідня Львівська область [5, с. 12].

Проаналізувавши річні звіти партійно-радянського апарату, що містяться у архівних фондах, а також документацію наукових установ, вважаємо за доцільне виокремити три найбільш актуальні й перспективні в подальших дослідженнях науково-технічні проблеми Прикарпаття: Калуш – зона екологічного лиха, розробка менілітових сланців і урано-поліметалічного басейну.

Мінералогічний склад руд Прикарпатського родовища (м. Калуш) являло собою єдину в УРСР сировинну базу для отримання безхлорних мінеральних добрив, технологія комплексної переробки яких немала аналогів у СРСР. У 1967 р. почав діяти Домбровський кар'єр, на якому вперше у світовій практиці почали видобувати калійну руду відкритим способом. Питаннями удосконалення

технології комплексної переробки полімінеральних калійних руд ("каменів родючості") займався Всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут галургії і його Калуська науково-дослідна лабораторія. Якщо у 1964 р. річний об'єм науково-дослідних робіт складав – 90 тис. крб., то у 1970 р. – 370 тис. крб., а в 1975 р. – 700 тис. крб. [19, арк. 15–16].

У 1970 р. колектив Калуського хіміко-металургійного комбінату (КХМК), незважаючи на труднощі в освоєнні технології виробництва і проектних потужностей на сульфатній та хлормагнієвій фабриках, добився виконання державного плану: з валової продукції на 101,2 % (у порівнянні з минулим роком вона зросла на 40 %); з товарної продукції – 101,4 % (39,3 %); з реалізації готової продукції – 100,8 % (43 %) [19, арк. 19–20]. Хімічний комплекс невпинно нарощував свої виробничі потужності. Виробництво отрутохімікату цинебу почало діяти у 1971 р. На ньому виготовляли засоби хімічного захисту рослин. На КХМК вперше в країні з відходів місцевих руд організовано виробництво металічного магнію. В 1973 р. цьому продукту присвоєно державний знак якості [20, арк. 109].

У 1974 р. почало діяти також виробництво хлору і каустичної соди. На ньому виготовлявся зріджений хлор, частина якого йшла на забезпечення власних потреб, решта – відправлялося на хімічні підприємства країни. Відпала необхідність завозити з-за кордону і каустичну соду. Найважливішою ланкою технологічного процесу на комбінаті була сульфатна збагачувальна фабрика. На ній виготовлялися висококонцентровані мінеральні добрива, а відходи – луги частково використовували як сировину для одержання магнію.

Перша тонна хлорвінілу отримана 22 лютого 1975 р. наукові зусилля працівників виробництва дали змогу в грудні 1975 р. атестувати хлористий вініл на державний Знак якості та в майбутньому двічі його переатестувати. Складовою частиною єдиного комплексу, який здійснювала "Олефінова програма", було виробництво хлорвінілу і поліхлорвінілової смоли на об'єднанні "Хлорвініл" (наказом міністерства хімічної промисловості № 300 від 25 квітня 1975 р. Калуський хіміко-металургійний комбінат перейменовано у Калуське виробниче об'єднання "Хлорвініл").

За роки дев'ятої п'ятирічки на виробничому об'єднанні "Хлорвініл" впроваджено понад 100 великих науково-дослідних робіт, 160 винаходів та біля 6 тис. раціоналізаторських пропозицій. Освоєно складні технологічні процеси з випуску хлорвінілу і поліхлорвінілової смоли. Економічний ефект від впроваджених заходів становив за цей період 17 млн крб. За 1971–1975 рр. збільшення обсягу виробництва, за рахунок продуктивності праці, становило 95,3 %. Восьми видам продукції присвоєно державний Знак якості, питома вага якої становила 29,5 %. Лише за перше півріччя 1976 р. на "Хлорвінілі" було впроваджено 800 раціоналізаторських пропозицій з економічним ефектом біля 1,5 млн крб. [21, арк. 57].

У відповідності з міжурядовим договором між СРСР і Угорщиною, а також розпорядженням Ради Міністрів СРСР № 1293-р від 8 липня 1983 р. на об'єднанні "Хлорвініл" розпочато будівництво виробництва етилену потужністю 250 тис. т в рік на імпортному обладнанні фірми "Лінде" (ФРН). Термін введення в дію – другий квартал 1986 р. [22, арк. 18].

Ці етапи значних історичних звершень – одна сторона медалі. Наприкінці 1970-х років екологічна ситуація ускладнювалась, стан атмосферного повітря в Івано-Франківській області різко погіршився. Одним із головних винуватців цього було офіційно назване виробниче об'єднання "Хлорвініл". Згідно з висновками природоохоронних органів, воно систематично не виконувало завдання ЦК КПРС і РМ СРСР щодо забезпечення очистки відпрацьованих газів відповідно до рівня, передбаченого санітарними нормами. За даними Калуської санепідемстанції, 44 % проб хлористого водню перевищувало гранично допустимі норми концентрації санітарно-захисних та житлових зон. Основним джерелом поступлення хлору в атмосферу був магнієвий завод, котрий щодоби викидав близько 2 т шкідливих речовин. У січні 1978 р. валовий викид шкідливих речовин в атмосферу Калущини складав близько 40 тонн/добу, в тому числі 18 тонн/добу пилу калімагнієзія, 3 тонни/добу дихлоретану, 2 тонни/добу хлору, 1 тонну/добу полівінілхлориду, 0,5 тонни/добу ценебу і т. д. [4, с. 190].

Наприкінці 80-х років ХХ ст., як і в цілому в країні, "гігант хімічної індустрії Прикарпаття" опинився в кризовому стані. Різке скорочення капітальних вкладень, відсутність інноваційної промислової політики зумовлювали поступове зниження й старіння основних фондів, розвал економіки, масове безробіття й наростання соціальної напруги у суспільстві. З метою забезпечення захисту життя та здоров'я людей, нормалізації екологічного стану на території області Президентом України В. Ющенком 10 лютого 2010 р. був підписаний указ № 145/2010 "Про оголошення території міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська Калуського району Івано-Франківської області зоною надзвичайної екологічної ситуації".

31 серпня 2011 р. у м. Калуш відбувся екологічний захід під назвою "Проблеми попередження транскордонної еколого-техногенної надзвичайної ситуації внаслідок негативних змін екологічного

стану Калуської промислово-міської агломерації”. Організували його Національний інститут стратегічних досліджень разом із Проектом Європейської комісії із запобігання, готовності та реагування на природні та техногенні катастрофи PPFД, за участі українських і міжнародних експертів, які мали розробити стратегію подальших дій із подолання екологічної загрози у Калуші. Представник ООН Г. Фунаї повідомив, що екологічна ситуація у Калуші і на західному кордоні дуже тривожна. Загалом, міжнародну спільноту дуже турбує проблема захоронення та вивозу гексахлорбензолу із полігону [23].

Проблема розробки сланців Карпатського регіону залишилася нерозпочатою до сьогодні. На черговому спільному засіданні депутатських комісій з питань екології обласних Рад Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей у травні 2011 р. вирішили не поспішати з наданням міністерству екології та природних ресурсів дозволу на користування родовищем газових сланців “Олеська”, що на території цих областей. Голова Тернопільської обласної Ради О. Кайда пояснював: “На шальку терезів поставлені, з одного боку, енергетична незалежність України, з іншого, безпека людей, які живуть у цьому густо населеному регіоні над Дністром. А екологічні ризики і прогнози недостатньо вивчені: як гідророзриви пластів вплинуть на водоносні шари, чи не будуть вони забруднені під час буріння, що буде після використання свердловин” [24].

Науковці Івано-Франківського проектно-конструкторського технологічного інституту та інституту геології горючих копалин, працівники Вигодського ліскокомбінату ще у 1963 р. провели термічну переробку ста тонн менілітових сланців. Подібний експеримент переробки карпатських сланців проведено також на сланцепереробному комбінаті в Кохтла-Ярве (Естонія). Упродовж 11–14 жовтня 1966 р. відбулася міжвідомча нарада в м. Івано-Франківську з проблем використання менілітових сланців. За попередніми підрахунками – запаси сланців до глибини сто метрів, у місцях їх виходу на поверхню, складають понад 500 млрд т (практично їх запаси невичерпні). Перелік продуктів, які можна одержати зі сланців – від будівельних матеріалів до фармацевтичних виробів. Практично “все могло йти в діло”, відходи виробництва – відсутні. І все ж, досі сланці залишилися тільки гірничою породою. Основна причина – не було єдиного центру, який би взяв на себе вирішення проблем комплексної переробки карпатських сланців. За кордоном у той час вже були сланцепереробні комбінати, які випускали автомобільний бензин, мазути цілого ряду марок, зріджений газ для газобензинового постачання, десятки марок різних бітумів для будівельних потреб [25].

У зв’язку з новими проблемами, які необхідно було вирішувати в економіці регіону та країни, на базі філіалу Львівського політехнічного інституту був створений інститут нафти і газу (постанова Ради Міністрів СРСР № 919 від 2 грудня 1966 р.). Інститут готував спеціалістів для міністерства нафтової і газової промисловості СРСР, а також для міністерства геології СРСР. На базі інституту щорічно проходили перепідготовку 600 інженерно-технічних працівників. Це єдиний вищий навчальний заклад в Україні, що готував інженерів для нафтової та газової промисловості. На п’яти факультетах інституту у 1971 р. навчалося близько 7 тис. студентів, в тому числі – 4 тис. на стаціонарі [19, арк. 140].

У довідці ректорату Івано-Франківського інституту нафти і газу “Про стан впровадження завершених науково-дослідних робіт з нафтогазової тематики, виконаних для підприємств і організацій Івано-Франківської області” задокументовано, що “для підприємств області з 1967 р. до 1970 р. з нафтогазової тематики виконувалося 24 теми загальною вартістю 352 тис. крб. Промисловим організаціям передані наукові розробки з усіх 24 тем. Очікуваний економічний ефект складає 1649, 6 тис. крб. у рік” [26, арк. 67].

Особливо перспективною, на нашу думку, є розробка урано-поліметалічного басейну. Цікаву інформацію можемо почерпнути з доповідної записки ректорату Івано-Франківського інституту нафти і газу “Про відкриття Стебницького урано-поліметалічного басейну і протокол засідання кафедри Ради геологорозвідувального факультету” від 20 квітня 1973 р. під грифами (“цілком таємно”).

У результаті планових науково-пошукових досліджень, проведених Івано-Франківським інститутом нафти і газу з теми “Мідно-марганцево-залізіста мінералізація відкладів Карпат і Передкарпаття”, на початку 1973 р. була вперше встановлена на території області “уранова мінералізація в міднистих пісковиках” протяжністю більш як сто кілометрів. Потужність пластів сягала від 0,2 до 10 метрів і більше, а кількість урану – 0,36–0,87 %. Проведена інститутом робота дозволяла стверджувати про наявність урано-поліметалічного басейну на території Івано-Франківської та Львівської областей. У протоколі засідання Ради геологорозвідувального факультету у повістці дня ключове питання – “Про відкриття Стебницького урано-поліметалічного басейну”. Із повідомлення професора Н. Білоуса можна довідатися, що “у 1971–1972 рр. Львівській геологічній експедиції і міністерству геології УРСР направлялося обґрунтування для “постановки” відповідної господарської договірної теми. Через те, що гроші не були виділені, відповідні дослідження почали проводитися по аспірантській темі М. Петруняка. У процесі його роботи виявилось, що урано-поліметалічне залягання

простежувалося на 108 км, від сіл Кути до Грабівки". Вміст урану коливався у близьких до союзних і закордонних кондицій. У зв'язку з тим, що в руді були наявні й домішки золота, срібла, цинку, свинцю, дані руди можна розглядати як цінний комплекс мінеральної сировини тощо.

Таким чином, аналіз розвитку науково-технічного потенціалу Івано-Франківської області засвідчує, що у другій половині ХХ ст. була створена розгалужена мережа галузевих науково-дослідних і проектно-конструкторських установ. Саме у ці роки зріс кількісний і якісний склад наукових співробітників, підвищився рівень їхньої кваліфікації. У досліджуваний період було вирішено одну із найбільш гострих проблем – сформовано центр науково-технічної роботи і його зв'язок з виробництвом. Комплексну і глибоку наукову політику, вагому роль у прискоренні науково-технічного прогресу відіграв створений Івано-Франківський інститут нафти і газу. Науково-дослідні і проектно-конструкторські установи становили потужний науково-технічний потенціал не тільки області, а й західноукраїнського регіону та республіки. Провідними напрямками їхньої діяльності були: надання науково-технічної допомоги підприємствам з освоєння нових потужностей і впровадження передових технологій, економічне навчання персоналу.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витoki та труднощі подолання / С. І. Васюта. – Тернопіль: СМП "Астон", 2000. – 536 с.
3. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку / О. А. Васюта. – Тернопіль: Галдрук, 2001. – 600 с.
4. Гумен Ю. Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект / Ю. Є. Гумен. – Тернопіль: Вектор, 2008. – 264 с.
5. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / С. Н. Давидович. – Тернопіль, 2012. – 19 с.
6. Дзісяк Я. І. Соціально-економічні процеси в Україні наприкінці 80-х на початку 90-х років ХХ століття: автореф. дис. к. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Я. І. Дзісяк. – Чернівці, 2006. – 18 с.
7. Крайник О. П. Економічний розвиток регіону / О. П. Крайник. – Львів, 2002. – 294 с.
8. Чигур Р. Ю. Соціально-екологічні процеси в Західному регіоні України 70 – 80-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Р. Ю. Чигур. – Львів, 2003. – 22 с.
9. Кузьменко М. М. Радянська та зарубіжна історіографія соціальних джерел формування "соціалістичної інтелігенції" / М. М. Кузьменко // Історичні та політологічні дослідження. – 2005. – № 2 (24). – С. 29–42.
10. Соколов А. В. Формула інтелігентности / А. В. Соколов // Вопросы философии. – 2005. – № 5. – С. 57–67.
11. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П – 1, оп. 1, спр. 4019, арк. 191.
12. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П – 1, оп. 1, спр. 5002, арк. 227.
13. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальності / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 26–37.
14. Сергєєва М. Історичний портрет донецького інженера (1965–1980-ті рр.) / М. Сергєєва // Схід. – № 3 (117). – С. 115–119.
15. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3581, арк. 169.
16. Там само, ф. Р – 6, оп. 2, спр. 3565, арк. 35.
17. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 4221, арк. 157.
18. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 3677, арк. 122.
19. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 3611, арк. 243.
20. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 4048, арк. 135.
21. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 4117, арк. 192.
22. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 5104, арк. 136.
23. Калуш перетворено в зону екологічної катастрофи / М. Довбенчук // Дзвони Підгір'я. – 7 жовтня 2011.
24. На Галичині сланцевий газ поки що не видобуватимуть / В. Іванців // Дзвони Підгір'я. – 20 травня 2011.
25. Карпатська цілина // Прикарпатська правда. – 15 жовтня 1966.
26. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3583, арк. 161.

Марьяна Веприв, Олег Мальярчук

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРИКАРПАТЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ ВЕКА

В статье проанализированы главные структурные компоненты научно-технического потенциала – кадровые "количественные и качественные" показатели, освещено деятельность научно-исследовательских подразделений, предоставлено характеристику приоритетных научно-технических исследований западного региона Украины.

Ключевые слова: интеллигенция, инженер, образование, кадры, специалисты.

Mariana Vepriv, Oleg Malyarchuk

THE FORMATION OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL POTENTIAL IN PRECARPATHIAN REGION IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The article contains the analysis of the main constituent components of the scientific and technological potential, namely workforce "quantitative and qualitative" indicators, the results of scientific and technical researches in western Ukraine are elucidated.

Key words: the intellectuals, engineer, education, personnel, professionals.

УДК 392.3-057.56(477.87)“22”

Оксана Кичак

**ВЗАЄМИНИ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ ІЗ ЧЛЕНАМИ СВОЇХ СІМЕЙ
НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТТЯ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)**

Стаття присвячена взаєминам трудових мігрантів із членами своїх сімей на прикладі Закарпаття початку ХХІ ст.

Ключові слова: трудові мігранти, заробітчанська сім'я Закарпаття ХХІ ст., взаємовідносини, дистанціювання від сімейних проблем, взаємини.

Сім'я – як особлива система організації взаємин людей передбачає їх надто тісні стосунки один із одним впродовж багатьох років. Однак на початку ХХІ століття у Закарпатті значного поширення набули сім'ї трудових мігрантів, що, внаслідок постійного тривалого перебування членів подружжя далеко один від одного, має своїм наслідком значні зміни у їх взаємовідносинах. Через це аналіз подібних сімей дає змогу окреслити важливі для їх вивчення питання: яким чином заробітчанство, матеріальні труднощі/достатки впливають на характер шлюбно-сімейних стосунків і спосіб життя сім'ї? Чи подібний тип сімейної поведінки має вважатися маргінальним (або він вже є таким на Закарпатті) у відношенні до інших верств суспільства? Чим відрізняються сімейні норми і цінності в мігрантських родинах від норм та цінностей інших закарпатських сімей? Чи впливає перебування одного з членів подружжя значний час у середовищі різних культур на їх шлюбно-сімейні стосунки і реальне виконання ролей, особливості поведінки і взаємовідносини між ними?

Попри актуальність, тема трудової міграції у сприйнятті широкого загалу пов'язана з міфами та стереотипами: у багатьох немає розуміння глибинних причин і масштабів такого явища. Тому нам хотілося б запропонувати власне бачення цієї проблеми. Важливість викладеного визначила тему статті і структуру викладу матеріалу у ній.

На даний час немає комплексних наукових досліджень, присвячених як феномену заробітчанської сім'ї взагалі, так і проблемі подружніх та батьківсько-дитячих взаємовідносин у ній зокрема. Окремі автори так чи інакше вивчали питання впливу заробітчанства батьків на життя і психологічний розвиток їх дітей. Нечисленні ж дослідницькі роботи вітчизняних авторів, присвячені міжособистісним стосункам у сім'ї на межі ХХ–ХХІ ст., акцентують свою увагу переважно на впливі соціально-психологічних трансформацій, які відбуваються у сучасному суспільстві (глобалізація та інформатизація соціуму), на розвиток такого явища як сім'я. При цьому дослідження негативні тенденції сімейної поведінки у сім'ях трудових мігрантів та вивчення впливу міграції дорослих на їх стосунки з дітьми практично не проводилося взагалі. Тим більше відсутніми є студії, що базувалися б на місцевому досвіді вказаної проблематики.

Ця стаття виконана на основі власних польових досліджень та ряду публікацій вітчизняних дослідників.

Метою цієї роботи є спроба, на основі польових досліджень автора, окреслити основні негативні тенденції сімейної поведінки у середовищі трудових мігрантів Закарпаття, подати життя заробітчанських сімей “у всій його красі”, без приховування недоліків, які в ньому з'явилися у результаті довготривалої міграції її членів, тобто показати правду життя родин закарпатських трудових мігрантів початку третього тисячоліття.

Значна увага при написанні статті приділялася дослідженням, присвяченим особливостям міжособистісних відносин українців, зокрема загальним проблемам сім'ї та сімейних взаємовідносин. До них належить, наприклад, стаття М. Замятіної [7], у якій відзначається, що зміст психологічних і сімейно-рольових відносин піддається значним змінам у процесі розвитку суспільства, що вимагає більшого усвідомлення, координування самим подружжям своїх шлюбних відносин. Інформацію про трудову міграцію (зокрема, про її закарпатський варіант) та її наслідки для життя членів сім'ї отримуємо з праці О. Кичак [9] та колективного дослідження “Населення України. Трудова еміграція в Україні” [11].

З життєвою кризою сучасної сім'ї, як чинника формування міграційної готовності знайомимось із праць Н. Бабенко [1] та М. Савіної [5]. Низка досліджень багатьох соціологів, психологів і педагогів (О. Блинової [1], І. Іванова [8], В. Мікловди, О. Повстина [10]) вказує на те, що сучасна сім'я, як соціальний інститут, перебуває у стані гострої кризи, що часто є чинником формування

міграційної готовності. При цьому автори все ж відзначають, що, незважаючи на напружену соціально-економічну атмосферу, для більшості українців, саме родина залишається на першому місці, але складні життєві обставини, з якими вони стикаються у повсякденні і з якими самостійно члени родини не в змозі впоратися, стають значними перешкодами і мають руйнівні наслідки для українського інституту сім'ї.

Сучасні дослідження, проведені в Інституті соціологічних досліджень такими ученими, як О. Яременко, Л. Волинець, Н. Комарова та ін. (посібник "Про становище сімей в Україні..." [12]), вказують на сучасний феномен українська сім'ї – розмивання системи поведінкових норм у сфері шлюбу і сім'ї, що ускладнює повноцінне функціонування сім'ї в цілому. Відомості ж про транснаціональну сім'ю, про те, як трудова міграція змінює підходи українців до формування сім'ї, про її сучасний стан і тенденції розвитку, отримуємо з статей В. Бурлакової [2], В. Шебаніц [14], Є. Шевельової [15] тощо.

Очевидно, що реконструкція сімейного життя закарпатських заробітчанин сімей початку ХХІ ст. вимагає залучення широкого кола польових джерел, зібраних автором шляхом інтерв'ювання та анкетування членів мігрантських родин і записаними з їх слів студентами-першокурсниками історичного факультету Ужгородського національного університету. У них самі заробітчани та їх жінки і діти, як правило, досить детально розповідали про свою сімейну долю, про своє життя та взаємовідносини у їх родині.

Аналіз інтерв'ю і усних історій, зібраних нами впродовж останніх 7 років у межах загальної спроби вивчення трудової міграції жителів Закарпаття на поч. ХХІ ст., викладений у щоденниках польових досліджень автора, проведених у селах Горонда [16], Домашин [17], В.Раковець [19; 20] (інтерв'ю дітей і дружин трудових мігрантів, інтерв'ю заробітчанин) та в щоденнику загальних даних [18].

Результати проведених під час етнографічної практики студентами історичного факультету Ужгородського національного університету опитувань та анкетувань містяться у їх щоденниках польових досліджень, в яких знаходимо інформацію про основні особливості та проблеми функціонально неповних сімей заробітчанин. До цих опитувань та анкетувань належать, наприклад, інтерв'ю, проведені у селах Богдан та Видричка [21], Криве [22], Сасово [23] та ін.

На сьогодні багато дослідників сім'ї та сімейних відносин наголошують на поступовій втраті нею провідного значення у житті людини ХХІ ст. Зокрема, видатний психолог О. Блінова відмітила, що "стійкість сучасної української сім'ї, що має бути для особистості духовним осередком, зараз істотно зменшилася через зниження в людини відповідального ставлення до функцій сім'янина, поширення новітніх особливостей суспільних трансформацій, до яких належить матеріальна й статусна поляризація громадян, а також особливо – виїзд батьків за кордон на заробітки" [1, с. 22]. Тобто на межі ХХ–ХХІ ст. відбувається еволюція шлюбно-сімейних відносин. На перше місце виходить потреба у стабільно високих доходах, що породжує активні міграційні тенденції та роз'єднує членів сім'ї. Очевидним стає деформоване розуміння багатьма трудовими мігрантами цінностей сім'ї та грошей.

Згідно із результатами обстеження обсягів трудової міграції населення Закарпаття, яке проводилось у серпні-вересні 2006 р. спеціалістами служби зайнятості області, досвід тимчасової трудової міграції за кордон станом на 1 вересня цього ж року набула 68591 особа [9, с. 65], тобто члени понад 68, 5 тис. закарпатських сімей. Оскільки в області дане обстеження з початку ХХІ ст. проводилось тільки у 2006 р., та й то, за результатами авторського дослідження, його дані майже втричі занижені від реально існуючих, то в даний момент постає необхідність більш детального вивчення вказаної проблематики. Однак уже на сьогоднішній день з впевненістю можемо говорити про те, що в таких районах області як Тячівський, Рахівський, Хустський, Міжгірський, Мукачівський, Іршавський та Свалявський чи не в кожній родині з сільської місцевості є свій заробітчанин. Що ж стосується інших районів Закарпаття, то, наприклад, серед мешканців Великоберезнянського, Перечинського, Ужгородського та Виноградівського районів хоч і нараховується значно менше трудових мігрантів, однак серед тутешніх людей багато-хто займається човниковою міграцією, що є свого роду також особливим різновидом міграції трудової.

Як справедливо відмітили у своєму дослідженні проблем розвитку сім'ї В. Мікловда та О. Повстин, "Якщо короткотривалі поїздки за кордон слугують до певної міри лише ознайомленню з культурою чужого народу, то тривалі поїздки сприяють асиміляції культур. У процесі адаптації до нового середовища зміни ідентичності, особливо етнокультурної, відбуваються практично у всіх мігрантів, незалежно від причини міграції" [10, с. 7]. Зважаючи на те, що понад 60 % закарпатських трудових мігрантів є одруженими [9, с. 87], то перші акультураційні прояви починає відчувати на собі сім'я. Зміни у сім'ї розпочинаються з побутового рівня (наприклад, способу харчування) та

закінчуються переоцінкою сімейних відносин, місця, ролі та функцій членів подружжя у сім'ї. Така переоцінка часто закінчується розлученням.

Взагалі, вирушаючи на заробітки за кордон, закарпатці випробовують свої сім'ї на міцність. Ціною придбання житла на зароблені євро, фунти, долари, рублі може стати сама родина, а за можливість модно вдягатися або вчитися коштом батьків діти гостарбайтерів часто платять зруйнованими долями, адже залишаються без батьківської уваги в критичні періоди дорослішання [2]. Та й цілком логічним постає питання, чи потребує сам сучасний заробітчанин, який по 5–10 років майже постійно живе за кордоном, сім'ї? Правильно, абсолютно не потребує. Так, він прагне минулих відносин, живе колишніми уявленнями про родину, живе очікуваннями зустрічі, і в той же час сам уже є абсолютно іншим, іншими є його рідні. Як наслідок, ні одні, ні інші не звикли жити разом. Для них звичним, і, як би це не було парадоксально, зручним вже є саме заробітчанський спосіб життя, тобто життя на відстані. Адже якщо розглянути сім'ю з точки зору того, що вона може дати людині-мігранту, виявиться, що більшість її функцій для неї сьогодні уже не затребувані.

З одного боку, здавна українці-заробітчани демонструють прив'язаність до родинних цінностей, теплі стосунки між самими мігрантами та їх дітьми, а повага до батьків і дітей, які залишилися вдома, є очевидним доказом цього. На сьогоднішній день внаслідок тривалої розлуки трудових мігрантів з родиною деякі експерти навіть свідчать про їхній постійний психологічний дискомфорт і тривогу від того, що довелося емігрувати, аби забезпечити своїм дітям, які залишилися вдома, краще майбутнє. Вимушена причина таких роз'єднань, як відомо, має серйозну психологічну побічну дію і часто веде до глибокої депресії, адже родина займає ключове місце у системі цінностей українців [14].

З іншого ж боку, через подібний спосіб життя, відбувається дистанціювання чоловіків від сімейних проблем. У жінки ж любов до чоловіка повністю витісняється любов'ю до дітей, вічні тривоги за них і відповідальність за все, що відбувається в будинку. Жінка у родинах закарпатських заробітчанин – стрижень, на якому будується ця сім'я. Але, якщо у жінки та чоловіка не було взаєморозуміння і духовної близькості спочатку, до трудової міграції одного з членів подружжя, а любовний запал пройшов, то що залишається? І на чому триматиметься така сім'я? У кінцевому результаті часто за зустрічі (особливо через 3–5 років) усіх членів даної родини мимоволі розігрується спектакль. Буває, створюють сім'ю лише заради продовження роду людського, тому, що так належить, а це вже угода. Дуже багато сімей так і існує. Як наслідок, проблема заробітчанської сім'ї полягає, передусім, у нерозумінні подружжям необхідності запобігання перетворенню своєї сім'ї у дисфункціональний організм. Причиною такого перетворення є перехід актуальної кризи в хронічну, тобто, стан, при якому сімейні конфлікти не вирішуються, а виштовхуються у підсвідомість, створюючи уявлення ілюзорного благополуччя. В такому разі чоловік і дружина або починають жити фактично нарізно, тобто своїм власним життям (включаючи не тільки психологічні, а й економічні, побутові, сексуальні аспекти), або стримують свій гнів та роздратування, накопичуючи образи, інші негативні емоції, що врешті-решт може призвести до ворожих настроїв й непередбачуваних, імпульсивних (неконтрольованих) вчинків [12, с. 135]. "Сама не знаю, як так трапилось. Ніби і любили один одного змолоду, і жили як усі, ніхто б збоку не сказав, що у нас щось не так, та між нами постійна недовомовленість. Це почалося ще до його першого від'їзду у Португалію у 99-му. Тоді поміж нами й "пробігла чорна кішка" – я дізналась про його походеньки на стороні, а відкрито запитати так і не зважилась... Так і до сьогодні тягнеться між нами ця тінь недоказаної зради. Та відтоді уже не можу довіряти йому, навіть подеколи думаю про нього як про чужу для нас людину, далекого родича" (інтерв'юєр – М. Фулитка, 42 роки) [16, с. 45]. Так само відбувається психологічне відмежування чоловіка-заробітчанина від нагальних проблем родини шляхом "втечі від реальності" як непродуктивного виходу із складного особистісного конфлікту. Так, І. Маргітич, маючи досвід 17-річної трудової міграції, у своєму інтерв'ю відзначив: "Намагаюсь не думати про всілякі домашні турботи. Я і так заробляю гроші на всіх членів сім'ї, тому хай би вже якось вирішували хоча б щось без трепання моїх нервів. Приходиш додому, хочеш по-людськи відпочити, а ось тут зразу ж на тебе звалюють купу проблем. Чесно, виникає бажання якомога скоріше зібрати речі і повернутись назад" [23, с. 152].

Досить часто люди ховаються за рятівну формулу "немає часу": "Хвала Богу, маю постійну роботу у Чехії. Стараюсь заробити для своєї родини якомога більше грошей, щоб придбати для них все те найкраще, чого колись у мене не було. Зате постійно не вистачає часу на відпочинок з дружиною та дітьми, на їх повноцінне виховання" (інтерв'юєр – В. Піпаш, 39 років) [21, с. 62].

У дослідженні "Трудова еміграція в Україні", проведеному Інтом демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України під керівництвом Е. Лібанової, О. Позняка та О. Малиновської, у респондентів-заробітчанин поцікавилися, чи вплинуло їхнє перебування за кордоном на стосунки у родині, та отримали такі результати: "18,57 % – стверджують, що стосунки

поліпшилися; 44,29 % – ніяк не вплинули; 15,71 % – стосунки погіршилися; 21,43 % – не можуть відповісти однозначно" [11, с. 187]. Подібні дані актуальні і для Закарпаття. Звідси – хоча у заробітчанському середовищі області (переважно сільському) нині живуть очікуванням, дедалі частіше проявляється в сім'ях трудових мігрантів емоційне відторгнення, при чому не останню роль у цьому, як показують дані авторського польового дослідження, відіграє характер взаємин у сім'ї напередодні її перетворення у дистантну.

Наші опитування показують, що більшість членів закарпатських сімей трудових мігрантів не знають усієї правди про стан своїх близьких, оскільки вони самі ж не є відвертими. Про свої проблеми й переживання вони відмовчуються, не бажаючи засмучувати тих, хто залишився вдома. Натомість складають історії, в яких переважно бажане видають за дійсне. Залишившись без підтримки й психологічної допомоги, заробітчани ще важче переживають свої негаразди. "Завжди намагаюсь не перегружати рідних своїми проблемами. Буває, сам ледве зводжу кінці з кінцями, на всьому економлю, собі відмовляю, щоб тільки мати змогу надіслати додому необхідну суму, бо ж кожен пан платить по-різному. Та сім'ї про це знати не обов'язково. Їм я говорю, що навіть на екскурсії Прагою ходжу, хоча сам ледве чекаю вільної години, щоб відпочити після важких трудових буднів" (інтерв'юер – Ф. Бобуський, 53 роки) [24, с. 9].

Також серед трудових мігрантів області поширена практика надмірного "задарення" своїх близьких. Н. Вітюк, розглядаючи внутрішньо особистісні конфлікти сучасних трудових мігрантів, пише, що подібна поведінка зумовлюється почуттям провини перед сім'єю і є компенсаторною, "вона спричинюється глибокою потребою виправдання, почуттям, що зроблено щось невірно і це необхідно виправити" [3]. Подібні компенсації на Закарпатті на поч. XXI ст. набувають різних форм: купівля дітям великої кількості речей, оплата їхнього навчання у ВНЗ, виконання всіх бажань рідних, надмірна турбота про їх фізичне самопочуття, поблажливість у відношенні до дітей та подружніх партнерів (схвалюється і дозволяється, наприклад, те, що раніше було б забороненим), надмірне хвилювання з приводу їхнього майбутнього. "Для своєї дружини та батьків я й працюю в Росії. Хочу, щоб вони собі ні в чому не відмовляли. Моя теперішня мета – заробити достатньо грошей, щоб відкрити дружині салон краси в Іршаві. Це її мрія, і я пообіцяв її виконати" (інтерв'юер – С. Мейгеш, 25 років) [19, с. 4]. Н. Вітюк наголошує, що "цим заробітчанин намагається виправдатися за свою відсутність. В результаті члени його сім'ї не завжди усвідомлюють ціну заробленого на чужині. Їхні домашні чи особисті проблеми, матеріально підтримані з-за кордону, постійно зростають і водночас відкладають повернення чоловіків чи дружин, батьків, дітей, братів чи сестер на Батьківщину. Виникає суперечність: трудові мігранти несуть у свої родини напівправду про закордонний "рай", не бажаючи засмучувати своїх рідних, і водночас самі ж страждають через те, що рідні не можуть зрозуміти ціни заробленого" [3].

За нормальних взаємин у сім'ї шлюбні пари зазвичай завжди діляться між собою своїми переживаннями й одержують при цьому морально-психологічну підтримку [7, с. 205], чого не скажеш про дистантні сім'ї. По-перше, у таких родинах задовольнити потребу у спілкуванні важко чисто фізично. Внаслідок тривалої розлуки заробітчанину просто не вистачає часу, щоб приділити увагу своїй другій половині, своїм дітям. По-друге, навіть після повернення додому люди дуже часто бувають втомлені роботою, вони виснажені нестатками, роздратовані постійною невпевненістю у майбутньому. Всі ці негативи не сприяють повноцінному спілкуванню, встановленню взаєморозуміння, емоційної близькості [12, с. 26]. Як наслідок, цілком прийнятним для сьогодення і закарпатських дистантних сімей є висновок Є. Шевельової: "Чи спілкуємося ми з рідними? Ні. Ми спілкуємося з тим, з ким легше і приємніше мати справу, – з комп'ютером..." [15]. Так, справді, у відносинах сучасних трудових мігрантів, у їх спілкуванні з рідними, мобільний зв'язок та комп'ютер відіграють ключові ролі. Саме вони дають їм чудову ілюзію спілкування, ілюзію сім'ї, ілюзію життя. "Включив безсловесний ящик – і ти не самотній, вийшов на вулицю, де повно народу, – і все, ти один. Страшний парадокс..." [15]. "Зі своїми я спілкуюсь за допомогою скайпу, благо, що вже світ до цього дійшов, бо досі чув дружину раз на тиждень, а дітей ще рідше. Та й через телефон багато не скажеш, зв'язок дуже дорогий, 5–10 хв. поговориш, ще толком нічого не почувеш, а 20 грн. як не було. Хіба ж це спілкування?! Та й через Інтернет не можеш бути стовідсотково впевнений, чим людина живе, що її турбує, бо слова словами, а як тільки монітор комп'ютера згасає, починається справжнє життя рідних, якого ти не бачиш, у якому постійної участі ніби й не береш..." (інтерв'юер – В. Головка, 41 рік) [21, с. 39]. Буває, такі заробітчанські реалії сьогодення унеможливають взаєморозуміння, порушують спілкування і взагалі загрожують функціонуванню закарпатських дистантних сімей.

Досліджуючи приклади життєвих історій заробітчанських сімей Закарпаття поч. XXI ст., ми мали змогу відчувати на реальних прикладах, що таке "сучасна дистантна сім'я" і з огляду на найбільш незахищену її частину – матір і дитину. Так, "кризова сім'я" (до якої так часто відносять і

дистантні), на думку наших колег, – це "будинок, куди дитині не хочеться повертатися, де його не чекають, не розуміють, не можуть або не хочуть приділити увагу і час для спілкування з ним; мама або тато знаходяться в алкогольній залежності чи перебувають за кордоном; вихованням дитини займаються батьки-одинаки, яким доводиться багато часу проводити на роботі..., що часто негативно позначається на відносинах з дитиною" [8, с. 730]. Що ж стосується особистого прикладу у вихованні дітей та становища жінки у родинних місцевих сімей трудових мігрантів, то, за результатами авторського опитування, більшість дружин заробітчанин не відчували негативного ставлення до себе з боку оточення з приводу того, що вони самі тривалий час виховують дітей. Але окремі з них відчували недоброзичливе ставлення до себе при спілкуванні з сусідами – останні особливий інтерес виявляють до того як складається доля "молодої жінки", "як їй живеться без чоловіка", "хто їй допомагає покосити, посадити..." [20, с. 79].

Ключові риси, притаманні більшості місцевих заробітчанських родин: відсутність розподілу обов'язків, пов'язаних з життям сім'ї; "економічні" труднощі не розподіляються між членами сім'ї, їх переважно цілком буре на свої плечі заробітчанин; відсутність поваги до особистого життя членів сім'ї; конфлікти вирішуються за принципом – "один виграв, інший програв"; не всі члени сім'ї беруть участь у прийнятті рішень; батьківські обов'язки не розподілені; дисципліна часто підтримується за рахунок грошей, та буває, що й сила та приниження пускаються в хід (останнє характерно переважно для малозабезпечених дистантних родин); помилки не визнаються і пробачення за них не просять; почуття незахищеності через довготривалу розлуку як з батьками, так і з одним з членів подружжя, через перебування у інокультурному середовищі [8, с. 732]. Зазначене обґрунтовує подальший настрій заробітчанських сімей – продовження трудової міграції шляхом її прийняття як данності, яку потрібно терпіти, пригнічуючи її сльозами та втішаючись отриманими матеріальними статками.

Для досліджуваних сімей часто характерне відчуження у сім'ї. Яку інформацію черпає дитина трудових мігрантів сьогодні про те, якою має бути сім'я? Що вона бачить і що відтворить незабаром у власній родині (якщо створить її)? "У більшості випадків, то, що сім'я – це перевалочна база для людей, що прийшли (раз на кілька місяців, а то й років, додому – О.К.) з роботи, втомлених і які нічого більше не бажають, як розійтися по своїх кутках і розслабитися. У колі найближчих – ні, не людей, а речей" [15].

Як наслідок всього вищеописаного, у середовищі закарпатських дистантних родин зі значним стажем трудової міграції під час повернення самого заробітчанина додому її членам вже важко дається можливість бути самим собою (зняття "маски"); втрачена розкутість у спілкуванні; частішими стають як позитивно-, так і негативно-оціночні відносини. Директор івано-франківського «Карітасу», отець В. Чорній, який часто спілкується зі своїми вірянами-мігрантами, розповідає "Як священник, можу констатувати, що на жаль, дуже часто трапляється так, що ми вже не думаємо про їх (заробітчанин – О.К.) душевний стан, внутрішню спустошеність, нестерпний біль та ні з чим незрівнянну тугу через відсутність того найдорожчого і найріднішого, що складає сутність людського життя, – прагнення бути кожного дня разом зі своєю сім'єю, жити і працювати на рідній землі" [4]. Спостерігається психологічна напруга в сім'ї з ряду причин (декваліфікація і синдром "кар'єри, що не відбулася", у дружин, невдоволення дружин слабкою участю чоловіка в сімейному житті й вихованні дітей, стомлення чоловіка від одноманітної й напруженої роботи, утомлення від матеріальних і побутових позбавлень і т. ін.). На додачу до цього ще й поширення індивідуалістичних установок сучасного суспільства на сферу сімейних стосунків, що призводить до ствердження самотності, позародинного існування як не тільки прийняттого, але й комфортного способу й стилю життя (у цьому зв'язку цінності гедонізму, особистого щастя, вдалої кар'єри, заробляння значних коштів за кордоном тощо можуть ставитися вище, ніж цінності сімейного життя, не тільки чоловіками, але і жінками). "Перші кілька днів після повернення тата з Америки, не знаю, як поводитись. Мені важко звикнути до його постійної присутності, виникає нав'язливе враження, що за мною слідкують. Хочу бути для тата гордістю, намагаюсь ні в чому йому не відмовляти. В той же час постійно сама оцінюю його поведінку, часто ловлю себе на порівнянні тата з батьками своїх подруг..." (інтерв'юер – Аня, 17 років) [17, с. 40].

У випадку ж заробітчанства жінки, ситуація у родині ще гірша. Письменниця Н. Фіалко у своєму інтерв'ю В. Січкоріза так описує подібну ситуацію: "Важкі випробування, коли жінка, яка тримає три кути в хаті, залишає сім'ю, не кожен чоловік витримує. Частіше, відчувши волю, він "пускається берега" і топить самотність в горілці, або в розпусті. За кордоном, тяжко працюючи, заробітчанинки спостерігають за іншим ставленням до жінки, тому не хочуть терпіти зневаги до себе і своєї праці. Сім'ї здебільшого розпадаються, і діти залишаються на вихованні бабусь та дідусів. Як би добре вони не ставилися до своїх онуків, та кожна дитина прагне до мами і тата" [13]. Та у випадку Закарпатської області, де більшість трудових мігрантів – чоловіки, доречніше говорити про ризики

зв'язків на стороні за кордоном серед них. Додайте сюди зростання доходів чоловіка, він матеріально незалежний від жінки. З'являється можливість мати "зайві гроші", якими можна розпоряджатися на власний розсуд, вони можуть бути використані для розваг (без дружини). Подеколи трапляються випадки і "життя на дві сім'ї". "Знаю, у нього (чоловіка – О.К.) там коханка. Вже роками він з нею, і навіть не приховує цього. Спочатку дуже переживала, як житиму з дітьми, але він і далі нас забезпечує, приходиться додому так само двічі на рік, як і до цього. Та й розумію, куди він вже подінеться, все одно повертається, ми для нього – сім'я!" (інтерв'юер – Л. Прислупська, 48 років) [17, с. 14]. "Та думаю, спить там з кимось. Навіть чомусь думаю, що це хтось з наших, українок. Істерик намагаюсь не влаштувати з цього приводу, інколи навіть закриваю очі на смску після опівночі... Важко якось миритися з цим, та дітям батько потрібен, до того ж і ні в чому іншому не можу йому дорікнути" (інтерв'юер – С. Лях, 29 років) [20, с. 3]. Як видно, попри всі негаразди вони прагнуть бути заміжними, намагаються зберегти хоча б фасад родини, "щоб у дітей був батько". Але чи коштує гра свічок [5]? Це ж міна уповільненої дії, пастка для шлюбу.

Не можна висвітлити всю правду взаємовідносин трудових мігрантів зі членами своїх сімей не торкнувшись теми повернення із заробітків. Чи чекають заробітчани удома, сказати однозначно не можна. За словами Н. Фіалко, "матері блудних дітей чекають, безперечно, а решту, мені здається, цікавить переважно кількість грошей, привезених батьками з-за кордону" [13]. Однак, за даними авторського дослідження, на Закарпатті серед опитаних нами сімей все ж переважає щире очікування своїх годувальників додому. Свідченням цього, наприклад, може служити цитата з інтерв'ю Марини (14 років): "Коли я знаю, що мої батьки вже скоро прийдуть, у мене ніби крила від радості виростають. Я так скучила за ними, не хочеться нічого, лиш би побути з ними, душевно поговорити..." [22, с. 93]. А жінка, чоловік якої ось уже другий рік у Португалії, відзначає: "Та ми вже з дітьми лічимо дні до його приїзду. Звичайно, до всього звикається, та кожен приїзд чоловіка із заробітків додому для нас справжнє свято" (інтерв'юер – О. Боїшко, 35 років) [24, с. 137].

Самі ж закарпатські трудові мігранти до свого повернення додому ставляться більш-менш очікувано – вони хочуть, з одного боку, побачити рідних, друзів, хочуть цього повернення, а з іншого, навчені досвідом попередніх повернень, знають, що, скоріше за все, будуть трохи розчаровані і тими відносинами у своїй сім'ї, які уже є реальними на сьогоднішній день, і тим ставленням до себе, яке вони відчують (і це ставлення не завжди є поганим, просто воно відмінне від того, яке вони собі уявляли за кордоном, воно реальне, а не ідеалізовано-видумане). Це підтвердило і анкетне опитування. На питання "Якщо Ви довго не були вдома, то зазвичай з яким настроєм повертаєтесь?" менше половини (47,2 %) відповіли, що їх тягне швидше побачити рідних, друзів, 30,3% – просто цікаво дізнатися, що відбулося за цей час, 15,4 % – з байдужістю, 7,1 % – не хочеться повертатися додому, тобто для багатьох трудових мігрантів їх рідний дім перестав бути рідним [18, с. 34].

Якщо розглядати основні життєві "програші" закарпатців через трудову міграцію, то до них самі заробітчани відносять: відсутність соціальних гарантій у випадку повернення додому, марнування життя на щоденні клопоти; втрату здоров'я; декваліфікацію; ностальгію; відсутність вільного часу; неможливість повноцінного спілкування з дітьми; неможливість доглядати за батьками вдома; одноманітність життя; неможливість будувати професійну кар'єру [14]. Натомість, зі сторони оточуючих родичів та друзів, особливо тих, які не їздять на заробітки за кордон, або ж є менш успішними у плані заробітків, бувають випадки заздрісно-паразитуючого ставлення до справді успішних як у матеріальному плані, так і з погляду на виконувану у Європі роботу, трудових мігрантів. При цьому ними зовсім не враховується те, що: а) ставляться до наших заробітчани за кордоном, як до рабів з вищою освітою; б) багатьох мігрантів, наряду з ностальгією за рідним краєм, це гнітить. Переважна більшість закарпатців у заробітчанстві на перше місце ставить матеріальний стимул. "Рабська ідеологія настільки проникла в кров, що побороти її не кожен може" [13]. Дуже реалістично прокоментував дану ситуацію О. Дроздов: "Це – як у традиційній пасторальній українській родині: тільки-но хтось із дітей виб'ється в люди, піде у світ широкий і після обживеться квартирою-машиною-бізнесом – його всі починають тихо ненавидіти. Ненавидіти і заздрити. Заздрити і обмивати кісточки. Заздрити і звертатися по допомогу при кожній потребі й без. Заздрити і вимагати, щоб незліченній кількості родичів ти виділяв місце у своєму серці та гаманці. Ти мусиш знайти доброго лікаря для вуйка, який півжиття бухає й не закусує. Запхати в університет троюрідного племінника, який не бачить різниці між Кобилянською і Кобринською..." [6].

Стати успішним заробітчанином, заробити власною працею багато грошей – це образити всіх решту. Це по-українськи, це по-нашому. І тепер ти – не трудовий мігрант, а, за сільськими мірками, новий закарпатський багатій.

Таким чином, на початку XXI ст. багато закарпатських сімей у нинішній економічній ситуації фактично "повінчані" з трудовою міграцією. Проблеми одні: убогість бюджету, значна відстань між

заробітчанином та сім'єю, як правило, одне джерело регулярних доходів (зарплата працюючого за кордоном члена сім'ї), потреба дітей в увазі з боку батьків. У результаті цього довготривала розлука та її наслідки залишаються провідними причинами сімейної напруженості у цих родинах впродовж багатьох років.

Основні симптоми “хвороби” сьогднішньої закарпатської дистантної сім'ї: самотність, дистанціювання чоловіків від сімейних проблем, невміння спілкуватися, а саме порушення форм спілкування у такій родині, роз'єднаність. І найстрашніше, на думку самих інтерв'юєрів, – відсутність розуміння між дітьми і батьками. Внутрішні колізії дуже важко впливають на родину, іноді підштовхуючи її до розпаду. Адже крім необхідності пересилювати “зовнішні обставини”, миритися з тим, що твоя сім'я “нетипова”, крім відмови батьків і дітей від багатьох задовольень та ін., така сім'я відчуває на собі вплив і ряду інших факторів, багато з яких можуть бути джерелами стресових ситуацій. Як наслідок усього вище переліченого, будинок для заробітчан залишається подобою готелю чи вокзалу: кожен задовольняє в ньому свої побутові потреби, а в усьому іншому живе сам по собі.

Список використаних джерел

1. Блинова О.Є. Життєва криза сім'ї як чинник формування міграційної готовності [Електронний ресурс] / О.Є. Блинова // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПНУ. – Т. XIV. – ч.1. – С. 22–28. [Електрон. Дані]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pzpp/2012_14_1/22-28.pdf.
2. Бурлакова В. Любов на відстані. Трудова міграція змінює підходи українців до формування сім'ї // “Український тиждень” – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/57977>. – Матеріал друкованого видання № 33 (250) від 16 серпня. – 27 серпня 2012 р. 3.
3. Вітюк Н.Р. Внутрішньоособистісні конфлікти сучасних трудових мігрантів [Електронний ресурс] / Н.Р. Вітюк. [Електрон. Дані]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpfsp/2009_14_1/14-1-11-Vitjuk.pdf.
4. Голомідова Н. “Життя надвоє: з Тобою і без Тебе” // “Галицький кореспондент”. – Режим доступу: <http://gk-press.if.ua/node/4493>.
5. Домогосподарка у штанях: Чому українська сильна половина з легкістю звлялася за жіночі обов'язки // Навігатор. – Режим доступу: <http://www.navihator.net/articles/view/id/43>.
6. Дроздов О. Діаспора давно не українців // Українська газета в Італії. – Режим доступу: <http://www.gazetaukrainska.com/2011-04-04-11-58-41/2011-05-05-12-31-58/3821-2013-08-27-10-55-55.html>.
7. Замятіна М. Міжособистісні стосунки в сім'ї / М. Замятіна // Гуманітарні та соціальні науки: Матеріали І Міжнародної конференції молодих вчених НСС-2009. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”. 2009. – С. 205–206.
8. Іванова І. Гендерні штрихи соціального портрету сучасної української кризової сім'ї [Електронний ресурс] / І. Іванова // Збірник матеріалів науково-практичної конференції “Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії” / Кравець П., Говорун Т., Кікінежди О. (ред.). – Тернопіль, 2011. – С. 730–733. [Електрон. дані]. – Режим доступу: http://gender.at.ua/ld/1/143_tezu_ternopil_2.pdf.
9. Кичак О.Ю. Трудова міграція українців Закарпаття на початку XXI століття та її культурно-побутові наслідки: Монографія / О. Ю. Кичак. – Ужгород: Гражда, 2012. – 368 с.: іл.
10. Мікловда В.П., Повстин О.В. Дослідження проблем розвитку сім'ї як підгрунтя формування регіональної сімейної політики / В.П. Мікловда, О.В. Повстин // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Економіка. Спецвипуск 33. – Частина 4. – 2011. – С. 5–11.
11. Населення України. Трудова еміграція в Україні [Електронний ресурс] / За ред. Е.М.Лібанової, О.В. Позняка та О.А.Малиновської. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. – 233 с. [Електрон. Дані]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/poznyak_2010.pdf.
12. Про становище сімей в Україні: Доповідь на підсумках 1999 року. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 212 с.
13. Січкоріз В. Ніна Фіалко: “Намагаюся змусити хвилюватися читача, замислюватися...” // “Сумно?” / <http://concordia.sumno.com/reportage/nina-fialko-namagayusya-zmusyty-hvylyuvatysya-chyt/>.
14. Шибаніц В. Соціально-психологічні аспекти соціалізації дітей – членів транснаціональних сімей // Інформаційний портал Харківської правозащитної групи “Права Чоловека в Україні”. – Режим доступу: <http://khp.org.index.php?id=1330532710>.
15. Шевелєва Е. Аномалія ХХІ века или нужна ли современному человеку семья // Femina: Информационно-аналитический сайт для женщин. – Режим доступу: http://femina.by/articles/family/anomaliya-xxi-veka-ili-nuzhna-li-sovremennomu-cheloveku-semya/?SECTION_CODE=family&ELEMENT_ID=anomaliya-xxi-veka-ili-nuzhna-li-sovremennomu-cheloveku-semya&SECTION_ID=123&PAGEN_8=4. – 22.10.2011.
16. Щоденник польових досліджень автора, проведених в с. Горонда Мукачівського р-ну (червень 2013 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2013 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю дітей та дружин труд. мігрантів). – 46 с.
17. Щоденник польових досліджень автора, проведених в с. Домашин Великоберезнянського р-ну (серпень 2012 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2012 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю дітей та дружин труд. мігрантів). – 78 с.
18. Щоденник польових досліджень автора, проведених в селах Закарпатської області (2007–2013 рр.) // Архів автора. – Зошит № 7 (заг. дані). – 131 с.
19. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Великий Раковець Іршавського р-ну (липень – серпень 2007 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного

університету за 2007 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 98 с. 20. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Великий Раковець Іршавського району (серпень 2008 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 6 (інтерв'ю дружин труд. мігрантів). – 85 с. 21. Щоденник польових досліджень Горбач Л., проведених під час етнограф. практики в селах Богдан та Видричка Рахівського р-ну (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 191 с. 22. Щоденник польових досліджень Попович К., проведених під час етнограф. практики в с. Криве Тячівського р-ну (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 107 с. 23. Щоденник польових досліджень, проведених під час етнограф. практики в с. Сасово Виноградівського р-ну (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю мігрантів). – 166 с. 24. Щоденник польових досліджень, проведених під час етнограф. практики у с. Голубине Свалявського р-ну (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 183 с.

Оксана Кичак

ПРАВДА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ ИЗ ЧЛЕНАМИ СВОИХ СЕМЕЙ НА ПРИМЕРЕ ЗАКАРПАТЬЕ НАЧАЛА XX СТ. (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ)

Статья посвящена раскрытию негативных тенденций семейного поведения в среде трудовых мигрантов Закарпатья в начале XXI века., которые являются результатом длительного заработка местных жителей за рубежом. Здесь на примерах показана правда взаимоотношений трудовых мигрантов с членами своих семей.

Ключевые слова: трудовые мигранты, заработчанская семья Закарпатья XXI века., взаимоотношения, дистанцирование от семейных проблем, правда взаимоотношений.

Oksana Kychak

TRUTH OF RELATIONSHIPS OF LABOUR MIGRANTS WITH THE MEMBERS OF THEIR FAMILIES THROUGH THE EXAMPLE OF THE TRANSCARPATHIAN REGION AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY (RESULTS OF FIELD STUDIES)

The article elucidates the negative trends of family behaviour among Transcarpathian labour migrants at the beginning of the XXI century, which are the results of a long-term labour migration of locals. Through the examples it shows true relationships of labour migrants with their families.

Key words: labour migrants, family of Transcarpathian labour migrants in the XXI century, relationships, estrangement from family problems, truth of relationships.

УКРАЇНЬСЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477) (092) "19/20"

Іванна Лучаківська, Андрій Півень

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

Проаналізовано громадсько-політичну діяльність Володимира Загайкевича в контексті суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., досліджено його державотворчу працю в складі державницьких інституцій у період перебування Східної Галичини у складі Австро-Угорщини.

Ключові слова: Галицький крайовий сейм, австрійський парламент, перемишльська інтелігенція, місцева повітова філія "Просвіти", товариство "Міщанська каса".

Актуальність проблематики полягає в комплексному дослідженні громадсько-політичної діяльності Володимира Загайкевича – відомого політика, громадського діяча, журналіста і публіциста на тлі суспільних процесів Східної Галичини першої третини ХХ ст.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації, на основі комплексного підходу, а також детального опрацювання історичних матеріалів проаналізовано початки політичної кар'єри В. Загайкевича, його державотворчу працю у складі державницьких інституцій Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) та діяльність у вищому законодавчому органі Польщі упродовж 1928–1935 рр.

Певні аспекти досліджуваної теми проаналізовано сучасними дослідниками. У 1961 р. зусиллями вихідців з Перемишля побачив світ збірник "Перемишль – західний бастион України". У розвідках Б. Загайкевича, М. Андрусяка, А. Артимовича та С. Дмоховського епізодично проаналізовано роботу В. Загайкевича у місцевій філії "Просвіти", товариствах "Віра", Народний Дім, "Руська щадниця" тощо. Автори наголошували, що адвокат на якісно вищому рівні "продовжив у повіті працю старшої генерації".

Зокрема, у спільній монографії "Історія ЗУНР" М. Литвин і К. Науменко в розділі "Підвалини української державності" охарактеризували діяльність Перемишльської повітової УНРади, провідним діячем якої був В. Загайкевич [34, с. 121]. Епізодично діяльність відомого громадсько-політичного діяча в Перемишлі розглянуто у дослідженнях В. Кондратюка, С. Макаруча, Б. Тищика і О. Вівчаренка та ін.

На межі ХІХ–ХХ ст. у Східній Галичині відбулася структуризація українського партійно-політичного життя. Виборчі кампанії 1890-х рр. до австрійського парламенту і Галицького крайового сейму посилювали зацікавлення молоді проблемами політичного життя. Влиття у національний рух нового покоління – учнів старших класів гімназій та студентів – надало потужного імпульсу змаганням українців у період партійно-політичної структуризації. Відстоювання ідеї національної самобутності та єдності українського народу, захист його національних та соціально-економічних прав стали визначальними рисами цього періоду. Тоді ж на політичну арену Східної Галичини виходить маловідомий адвокат В. Загайкевич.

Він народився у жовтні 1876 р. в Тернополі, у родині гімназійного професора. Після закінчення місцевої народної школи та гімназії продовжив навчання на юридичному факультеті Львівського університету. "Там же посвятив він ще за часів гімназійних, а відтак академічних свою працю для публічного добра. Зорієнтоване тернопільського міщанства, просвітне і політично-національне освідомлення Тернопільщини, се в великій мірі його заслуга" [1, с. 1].

Як і відомі громадсько-політичні діячі ЗУНР, громадсько-політичну діяльність В. Загайкевич розпочав у студентських товариствах, члени яких на початку ХХ ст. виступали з вимогами поступок у національно-культурній та освітній сфері. В. Загайкевич значну увагу приділяв як навчальному процесу, так і політичним вічам, демонстраціям. С. Баран, проаналізувавши життєвий шлях В. Загайкевича, констатував: "Ще зі студентських часів займався покійний живо громадським життям – політичним, освітнім, економічним, та розвинув широку діяльність у тих ділянках, зокрема на теренах міста Перемишля і Перемиської Землі" [2, с. 113].

Після закінчення Львівського університету В. Загайкевич працював у адвокатській канцелярії відомого львівського правника С. Федака. У 1908 р., завдяки старанням останнього, він отримав можливість взяти участь у роботі колеги захисників під керівництвом досвідченого адвоката і

політика К. Левицького у судовій справі за звинуваченням студента М. Січинського у вбивстві 12 квітня 1908 р. польського намісника графа А. Потоцького [3, с. 55].

Здобувши значний досвід адвокатської роботи та авторитет української громади, В. Загайкевич у 1909 р. переїхав до Перемишля, де відкрив власну адвокатську канцелярію на вулиці Казимирівській – "як йдеся до суду" на розі вулиці Сербанської. М. Андрусак згадував, що після приїзду у повіт "він зразу ж розгорнув живу культурно-освітню, політичну і економічну діяльність у Перемишлі й повіті, продовжуючи працю старшої генерації з Цеглинським у проводі" [2, с. 115].

Суспільно-політичне життя Перемишльщини визначалося польсько-українським протистоянням, спричинене дискримінаційною щодо українського населення краю політикою місцевої польської адміністрації. Редакція "Перемиського вістника" писала: "На наших очах ведеться від ряду літ систематично польонізація наших руських сіл в повіті і то з кожним роком щораз з більшою силою, а в останніх часах прибирає вона прямо застрашаючі розміри" [37, с. 17]. Боротьба за лібералізацію освітньої сфери та виборчого законодавства стало першочерговим завданням В. Загайкевича.

Ситуація набула небезпечного характеру у 1910 р. 5 березня поточного року в Академічному домі у Львові відбулися збори української студентської молоді, на яких прийнято рішення не визнавати Львівський університет польським. У відповідь 10 травня 1910 р., поляки не допустили до навчання студентів-українців. Віче українців, яке відбулося 1 липня 1910 р., несподівано завершилося вбивством українського студента А. Коцка, водночас чимало студентів отримали поранення. Проте серед затриманих поліцією 127 студентів не було жодного поляка [5, с. 209].

Після вбивства українського студента А. Коцка, Перемишльщиною прокотилася хвиля мітингів і віч, у яких особлива роль відводилася перемишльському адвокату. 2 липня 1910 р. Т. Кормош та В. Загайкевич закликали громадськість Перемишля провести 14 денну "всенародну жалобу". Згодом повітовий народний комітет Української національно-демократичної партії (УНДП) прийняв радикальну відозву: "Та ось тепер наша молодіж принесла нову жертву в державі конституційні та в борбі за право свого університету. Добуте своєї святині науки – стало у нас кличем всенародним від найвисшого достойника до найменшого зарібника..." [6, с. 2].

5–7 липня 1910 р. у Перемишлі відбулися масові антипольські демонстрації. 6 липня на одній із них півторагодинну промову виголосив В. Загайкевич. Його змістовна доповідь, була "справді мистецька за формою як і за змістом вислухали присутні мов би приковані до своїх місць, з запертим віддихом, перериваючи тільки від часу до часу стихійними зривами шаленого обурення на ворогів культурного розвою нашого". 10 липня 1910 р. перемишльський адвокат виступив на публічному вічі українців Перемишля, на якому обговорювалася проблема заснування народної школи з українською мовою викладання. На його думку, зважаючи на негативну позицію щодо цього питання бургомистра Долінського, школа мала б фінансуватися із приватних фондів [7, с. 1].

Вражений антиукраїнською політикою місцевої влади, упродовж 1910 р. В. Загайкевич увійшов до складу керівних органів суспільно-культурних і фінансово-господарських українських товариств Перемишля, зокрема "Віри", Народного дому, "Народного базару", "Руської щадниці" та інших, стає одним із найактивніших діячів повітового народного комітету УНДП, знайомиться з провідними громадсько-політичними діячами – Г. Цеглинським, Т. Кормошем, А. Алиськевичем, О. Яремою, професорами місцевої української гімназії. Український рух Перемишльщини набував дедалі організованіших форм.

Спільно із Т. Кормошем, В. Загайкевич входив до складу віділу місцевої повітової філії "Просвіти". На загальних зборах, що відбулися 2 лютого 1911 р., В. Загайкевичу "доручили справу святкування річниці смерті Шевченка". Розроблена перемишльським адвокатом програма святкувань передбачала концерт "з дуже багатою та різною програмою", а також урочисті Богослужіння та святкові збори в Народному домі Перемишля, під час яких титульну доповідь виголосив В. Загайкевич [8, с. 1].

Розвитку місцевої філії "Просвіти" В. Загайкевич надавав особливо важливого значення, адже через друковані видання, читальні, самоосвітні, театральні, вокально-хореографічні, музично-інструментальні гуртки товариство підносило рівень національної свідомості українського населення. Кожен захід "Просвіти" – будівництво Народного дому, конкурси художньої творчості, спільні свята – ставали вагомим чинником національно-політичної консолідації українців Надсяння [38, с. 23].

Водночас, перебуваючи під впливом масового страйкового робітничого руху на західноукраїнських землях (тільки у 1906 р. у Східній Галичині відбулося понад 220 страйків, у яких взяли участь понад 40 тис. робітників) [9, с. 284], В. Загайкевич спільно з І. Борисом "зладив" товариство "Міщанська каса". Існуючі в Перемишлі українські банки і фінансово-господарські кооперативи, зокрема "Віра" і "Руська щадниця", орієнтувалися на допомогу українським селянам

Надсяння. Натомість "Міщанська каса" розпочала "притягати до рідної організації українських ремісників і робітників, що напливали до Перемишля з навколишніх сіл" [10, с. 62].

На одному із зібрань товариства "Міщанська каса" В. Загайкевич констатував, що більшість перемишльської інтелігенції не розуміє значення цього фінансово-господарського товариства. Проте, за дуже короткий період існування "Міщанська каса", як зазначав доповідач, "придбала понад 150 членів з-поміж наших ремісників, дрібних промисловців і зарібників і станула на так сильнім ґрунті, що можна її зачислити до найпевніших кредитових інституцій" [11, с. 1]. У цій же доповіді не оминув В. Загайкевич і проблеми поживлення діяльності "Просвіти", організації народної школи у Перемишлі з українською мовою викладання. Його обґрунтовані думки відображені у підсумковій резолюції загальних зборів, у якій зазначалося, що створення української школи – першочергове питання для національних сил [3, с. 55].

Однак у першій половині 1911 р., як, зрештою, і надалі, В. Загайкевич значно більше уваги приділяв політичній діяльності, а не культурно-просвітній. 30 березня 1911 р. розпущено Державну Раду Австрії, обрану в 1907 р. Редакція "Перемиського вісника" тоді ж із сарказмом констатувала: "Правду сказати до такого крайнього рішення і не було достаточного причин" [38, с. 24]. Повіт поринув у вир передвиборчої боротьби, яка зводилася до польсько-українського протистояння, здебільшого на мовно-культурному ґрунті, оскільки особливо цинічно антиукраїнська політика здійснювалася в галузі освіти. Полонізації зазнав Львівський університет, інші виші, професійно-технічні заклади Східної Галичини, середні школи та гімназії. Зокрема, у 1907 р. польські культурні заклади отримали вдесятеро більшу фінансову підтримку, ніж українські. Напередодні 1914 р. у провінції нараховувалося 96 польських і тільки 6 українських гімназій (по одній на кожні 42 тис. поляків і 520 тис. українців). У початкових школах польських класів було втричі більше, ніж українських [9, с. 290].

Перемишльщину у вищому законодавчому органі Австро-Угорщини з 1907 р. представляв Г. Цеглинський – багаторічний директор місцевої української гімназії, один із засновників низки громадсько-політичних і господарських організацій краю, який у березні 1911 р. був повторно безальтернативно висунутий кандидатом у депутати від української громади у 61-му виборчому окрузі. Уперше, згідно з вимогами нового виборчого закону, його заступником обрано В. Загайкевича, "котрого вибір прийняли товариства і комітети виборчі рівно ж з великим одушевленєм однодушно" [12, с. 1].

Підсумком численних передвиборчих повітових віч та агітації стала перемога Г. Цеглинського на виборах 19 червня 1911 р. Восени 1911 р. під впливом цієї перемоги на хвилі ейфорії В. Загайкевича обрано до складу окружної "Січі" у Перемишлі, залучено до численних громадсько-політичних заходів, зокрема масового суспільно-стрілецького здвигу соколів.

25–26 грудня 1911 р. спільно із колегою-адвокатом Т. Кормошем він узяв участь у крайовому Народному з'їзді УНДП (Львів). "Сегорічний з'їзд – можемо се з прадиною гордістю сказати – задокументував могутий зріст і розвиток нашої партії, – зауважували учасники заходу. Беззаперечний факт сього зросту при річночаснім нагляднім занепаді конкуруючих партій, ще раз дав наглядне свідоцтво понятої найкращими одиницями серед нашого народу правди, що тільки в одноцільній і сильній національній політичній організації й діяльності є запорука на успіхи в змаганню нашого народу до волі" [13, с. 1].

Спільно із Т. Кормошем, який очолював повітовий народний комітет УНДП, В. Загайкевич став провідним діячем партії, брав участь практично в усіх повітових вічах Надсяння. Зокрема, 5 травня 1912 р. у Перемишлі відбулося віче, присвячене "шкільній справі", яке скликала повітова організація УНДП. Віче відкрив В. Загайкевич, який "з притаманним... собі темпераментом представив всі кривди і переслідування яких зазнає шкільництво під крилами галицької краювої ради шкільної". Промовець наголосив на необхідності створення у Львові українського університету, після чого "реферат дра. Загайкевича прийняли зібрані бурею оплесків". У підсумкових резолюціях зазначено, що віче: 1) звизає Раду шкільну, щоби учительські посади в руських народних школах обсаджувала лише учителями русинами; 2) протестує проти переслідування руського учительства; 3) домагається заснування другої руської гімназії в Перемишлі і руського університету у Львові [14, с. 1].

Політичний досвід, набутий у повітовому народному комітеті УНДП, знадобився В. Загайкевичу під час депутатської праці у вищому законодавчому органі Австрії. 25 жовтня 1912 р. помер депутат Державної Ради Г. Цеглинський, який обирався депутатом до вищого законодавчого органу Австро-Угорської імперії у 61 перемишльському виборчому окрузі. 27 жовтня 1912 р. відбувся велелюдний похорон, який організували українські громадські інституції. Зокрема, місцева філія "Просвіти" на чолі з В. Загайкевичем. Прикметно, що українські товариства вирішили "замість вінців зложити датки на стипендіяльний фонд імени Григорія Цеглинського" [15].

Смерть авторитетного українського депутата дозволила його помічникові В. Загайкевичу посісти вакантне місце у Державній Раді у Відні. "Перемиський вісник" з оптимізмом констатував:

"Знає его цілий наш округ, знає кожде село перемиського повіта з численних віч, зборів читалень, Січий і Соколів. Знає его і перемиське руське міщанство, яке своє національне піднесення за послідні роки завдячує в значній мірі праці дра Загайкевича... Знаменитий правник, пориваючий бесідник, якого промови і найсонніші маси порушують, зможе др Загайкевич стати визначною політичною силою" [1, с. 1].

1 грудня 1912 р. в Перемишлі відбулося повітове віче, скликане за ініціативи народного комітету УНДП, на якому вперше, у ролі депутата виступив В. Загайкевич. Відкрив захід досвідчений Т. Кормош, після чого новообраний депутат доповів про "теперішні політичні відносини в державі і становище наших послів та всего народа в теперішній важкій хвилі". Депутат зауважив, що буде "в якнайтіснішій звязи з виборцями і для них працювати". Особливу увагу доповідач звернув на багатолітню депутатську діяльність Г. Цеглинського. Не оминув В. Загайкевич також проблеми стану українського шкільництва, нагальної сеймової виборчої реформи, а також охарактеризував "грізну ситуацію в нашій державі і взагалі в цілій Європі" [16, с. 1].

Однак справжнім випробуванням для В. Загайкевича стали чергові вибори до Галицького сейму. Навесні 1913 р. розпочалася виборча кампанія. Незважаючи на дискримінаційний антиукраїнський виборчий закон, подія викликала жвавий інтерес серед українців Перемишльського повіту. Місцева україномовна преса слушно зазначала: "Теперішні вибори рішать, чи і надалі має остати отсе лихе виборче право та дідичівсько-вшехпольська господарка в краю і повітах – чи має прийти нове виборче право і народна господарка в краю" [17, с. 2].

Політична організація Перемишльського округу обрала кандидатом до сейму по 61 виборчому округу Мостиська-Добромилів-Нижанковичі українця В. Загайкевича. У зверненні до населення Перемишльського повіту, зокрема, йшлося: "Знає, цінене та поважне є его ім'я серед широкого загалу нашого громадянства, знають є его успішна праця над просвіченням і освідмленням широких мас закріпощеного нашого люду. Могучим дзвоном, що вглублюється в душу, керованою раною узнання потреб і відчування болів нашого народа і працюючих верств гомонить его слово по тисячних вічах і зборах, порушуючи найширші маси" [18, с. 1].

Під час виборчої кампанії В. Загайкевич взяв участь у низці повітових віч та культурно-мистецьких заходів. 21 березня 1913 р. відбулися загальні збори Перемишльської філії "Просвіти". Збори приурочувалися до ювілею І. Франка, який неодноразово бував на Перемишльщині. Проте громадськість, з незрозумілих причин, не приділила належної уваги заходу, що викликало справедливе обурення редакції "Перемиського вісника". У статті "З діяльності філії Просвіти у Перемишлі" її автор писав: "З інтелігенції... прийшло на збори ледве кілька осіб, хоча й час на збори вибрано доволі догідний бо припали в тім часі шкільні ферії, отже належало подіватися більшого числа професорів" [19, с. 1].

Збори відкрив голова місцевої філії В. Загайкевич, який прозвітував про проведену роботу. Доповідач зазначав, що у повіті діє 61 читальня "Просвіти". Втім власні будинки мали тільки 19 із них, "прочі містилися переважно в будинках громадських, а лише деякі в приватних". Значна кількість повітових читалень мали власні крамниці – 26. Водночас у повіті нараховувалося 16 "сталих та аматорських кружків" [8, с. 1].

Загалом, Перемишльська філія об'єднувала 332 члени, більшість з яких належала до сільських осередків товариства, однак незначна кількість книг українською мовою, які зберігалися у бібліотеці, що діяла при товаристві, гальмувала розвиток інституції. У 1912 р. філія отримала 1437 крон прибутку, з яких на господарські потреби витрачено 1137 крон [20, с. 63].

В. Загайкевич констатував, що філія "працює майже виключно на полі просвітнім над піднесенням читалень, закладенням нових читалень в повіті і взагалі над оживленням просвітнього руху по читальнях. В тій цілі устроєсь по читальнях відчити і виклади, аранжуєсь аматорські вистави, концерти і вечорниці, які стягають селян до читалень та приєднують між ними тим способом що раз більше членів для Просвіти" [8, с. 2]. Члени повітової філії схвалили звіт В. Загайкевича та обрали новий виділ, до складу якого, окрім голови, увійшли місцеві педагоги, правники, кооператори – О. Ярема, В. Зубрицький, М. Винерський, І. Комаровський, І. Деркач, В. Кашубінський, О. Чуба, О. Павлик та П. Яросевич [19, с. 1]. Того ж дня за участю В. Загайкевича відбулося повітове віче, на якому обговорювалося питання сеймової виборчої реформи.

Згадана проблема для тогочасного суспільства залишалася однією з найактуальніших, адже вибори не були загальними і рівними. Ліквідувавши у 1907 р. куріальну систему, уряд Австро-Угорщини зберіг низку цензів, що обмежували права українців. Новий виборчий закон не скасував колишньої системи дискримінації українського населення. Зокрема, німці обирали одного депутата від 40 тис. осіб, натомість українці – від 102 тис. [9, с. 289].

У рейхсраті та у місцевих сеймах і надалі домінували австрійські, угорські, польські, румунські землевласники та підприємці. З цих причин українці Східної Галичини впродовж 1907–1914 рр. не

припиняли боротьби за загальне виборче право до крайового сейму та органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим редакція "Перемиського вістника" зазначала: "Довго опиралися шляхтичі польські проти всяких змагань та розширенє прав руського люду в Галицькім соймі. А коли виділи, що сила розбурханих народніх мас і їх свідомість є сильніші від всяких законів, що творили і берегли шляхетсько-польських привілеїв, почали пани всякими способами спинювати справу реформи виборчої" [21, с. 1].

6 квітня 1913 р. в Перемишлі відбулося повітове віче, яке вкотре присвячувалося сеймовій виборчій реформі і проблемам українського шкільництва. Віче відкрив Т. Кормош, який вказав на небезпеку, що загрожувала "реформі виборчій зі сторони польської шляхти і вшехполяків". В. Загайкевич продовжив роздуми попередника щодо шляхів вдосконалення виборчого законодавства. Депутат детально та вичерпно "представив цілу справу, критикуючи безпощадно негідне поступованє тої часті польської суспільности, іммено шляхти, клиру і вшехполяків, яка в своїй русиноїдній заїлості і шовіністичнім засліпленню не хоче українському народови ніяких прав признати...". Сучасники В. Загайкевича згадували, що доповідь – "одна з найліпших його бесід, які коли виголосив". Вона справила сильне враження на учасників віча та "зістала нагороджена бурєю довготривалих оплесків" [22, с. 1].

У підсумкових резолюціях віча його учасники констатували, що проект нової сеймової виборчої реформи, незважаючи на те, що не цілком відповідав українським потребам, повинен бути ухвалений. Також висловлено довіру сеймовим депутатам-українцям і парламентській репрезентації, закликано сейм до якомога скорішого ухвалення виборчої реформи. Одначе, попри зусилля української громади, "лядські пани-дідичі, вшехпольські шакалі і превелебні польські біскупи зірвали виборчу реформу" [16, с. 1].

5 травня 1913 р. В. Загайкевич виголосив аналогічну доповідь у Мостиськах. І все ж підсумкові резолюції віча були значно радикальніші. Українці вимагали "безпроводочного розв'язання Сойму, передання управи краю на случай уступлення д-ра Бобржинського в руки безсторонного намісника і якнайскоршого проведення легальних виборів" [23, с. 1].

Однак, незважаючи на масову агітацію за українського кандидата, В. Загайкевич вибори таки програв. Депутатом Галицького сейму по 61 виборчому окрузі обрано його основного конкурента – поляка Г. Стадницького, який набрав 92 голоси проти 83. "Перемиський вістник" констатував: "Ми стратили два мандати, котрі були дотепер в нашім посіданню, а саме Мостиська і Ліско". Натомість у Перемишлі депутатом Галицького сейму обрано Т. Кормоша, який отримав 114 голосів виборців (основний конкурент-поляк В. Сапіга – 76). Таким чином, депутатами Галицького сейму обрано 34 українці (21,7 % від загальної кількості депутатського корпусу) [24, с. 1].

Зрозуміло, що національно свідома українська громадськість з недовірою сприйняла результати виборів у 61 виборчому окрузі. "При послідніх сеймових виборах понесла Мостицина велику ганьбу стративши забутий п. Скварком мандат, – зазначав редактор "Перемиського вістника", – Факт сей на довго позістане в памяти наших селян, довго его не зможуть забути... На 183 виборців наш кандидат др. Загайкевич одержав 89 голосів (в тім 6 єму польська комісія уневажнила)" [25, с. 1].

Вину за програні вибори повітовий народний комітет УНДП покладав на українську громаду села Кальники. Жителі села "від віків при виборах ніколи не хрунили, все належали до найсвідоміших і найпевніших громад в повіті. Ніхто був не припускав ані з тамтошних правиборців селян, ані з повітової організації, щоби виборці з Кальникова допомогли своїми голосами побідити ворогові руского народа... Наколи б кальниківські 4 голоси були впали на нашого кандидата, то др. Загайкевич був би одержав 93 голоси, а Стадницький лише 88" [25, с. 1].

1 листопада 1913 р. у Перемишлі відбулися установчі збори товариства "Повітова Січ", яке об'єднало понад 30 "Січей" та "Соколів" повіту. Товариство створювалося з метою "нагляду за їх діяльністю, організації курсів для кошових і вчителів". Основну заслугу членів товариства українська громадськість вбачала в тому, що вони "вишколюють у тяжких неповоротких наших тілах, у пригноблених наших умах швидкість і бодрість, вони дають нам почуття сили, яка може бути тільки у зорганізованих, одним духом перенятих рядів" [26, с. 1]. На з'їзді обрано кошового отамана – В. Загайкевича; писаря – М. Чубатого; осавула – М. Хробака; скарбника – П. Ляндера; обозного – А. Антоняка [27, с. 1].

Після проведення установчих зборів товариства "Січ", В. Загайкевич покинув Перемишль і поїхав до Відня, де взяв участь у черговій сесії Державної Ради. 12 листопада 1913 р. він виступив з доповіддю, яку присвятив "відправі клевет посла Куриловича, вказуючи історичними дорогами шкідливість бажаного через Куриловича союзу Австрії з Росією". У виступі український депутат перерахував злочини Австро-Угорського й Російського режиму проти українського народу. Доповідач констатував: "Булисьмо знеможені – то багнетами нас підтримано; булисьмо безприютні

– то по тюрмах нас саджено; булись негарно убрані – то обручки залізні нам на руки давано. Ось се була поміч, яку нам правительство давало і власне тій помочі ми теперішню нашу силу і добутки завдячуємо" [28, с. 1].

Відбувши парламентську сесію, В. Загайкевич 12 грудня 1913 р. взяв участь у роботі повітового народного з'їзду УНДП. Черговий з'їзд відкрив Т. Кормош, який у виступі охарактеризував здобутки і прорахунки партії. Особливу увагу промовець звернув на виборчу реформу. На з'їзді В. Загайкевич відзвітував про свою парламентську діяльність. Перемишльський адвокат акцентував увагу на "недавню обструкцію українських послів в парламенті" адже "єї наслідки є вельми корисні, бо внаслідок обструкції справа виборчої реформи мусить бути приспішена, тим-більш, що і монарх, як се зазначив в розмові з укр. послами, бажає собі якнайскоршого полагодження сеї справи..." [29, с. 2]. Водночас В. Загайкевича обрали делегатом на крайовий Народний з'їзд (Львів).

Навесні 1914 р. у Перемишлі відбулося святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка. В. Загайкевич, який очолював місцеву філію товариства "Просвіта", був одним з організаторів повітового ювілейного святкування. На урочистості прибули січові коші й сокільські гнізда із Перемишльського та сусідніх повітів (Добромила, Мостиськ). Депутат австрійського парламенту, як повітовий кошований, у сокільському однострої на коні з булавою в руках провів перегляд чот "Січей" і "Соколів", після чого, очолюваний В. Загайкевичем, похід спільно з оркестром вирушив вулицями княжого міста. Урочистості завершилися масовою Службою Божою, яку відправив о. Мирон Подолинський. Майбутній історик М. Андрусак згадував, що "у поході і в Богослуженні брали участь перемиські українські школи, товариства й делегати всіх читалень "Просвіти" в повіті... Це був справді перший величавий, зразково організований похід національно відроджених українців перемиської землі в своєму осередку – прастарому княжому городі; він був доказом української організаційної сили, доказом зростаючої постійно національної свідомости серед українського населення Перемищини" [10, с. 63].

28 червня 1914 р. сокільсько-стрілецький шевченківський здвиг відбувся у Львові. У поході вулицями міста та в масових військово-спортивних змаганнях взяло участь 12500 осіб, які представляли 120177 членів 2166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю [30, с. 441]. Почесним гостем свята був наддніпрянець М. Міхновський. На зібранні був присутній австрійський намісник Галичини О. Коритовський. На думку багатьох дослідників, саме у середовищі молоді, яка пройшла духовне та фізичне виховання у довоєнних "Січах" і "Соколах", зародилася ідея збройного боротьби за власну державність.

Напередодні Першої світової війни на суспільно-політичну ситуацію у Перемишлі все більший впливали події, які відбувалися у Львові та інших містах повіту. Зокрема, 1 серпня 1914 р. відбулася спільна нарада представників українських політичних партій Східної Галичини, результатом якої стало створення Головної Української Ради (ГУР) – єдиного політичного органу, що репрезентував українців в Австро-Угорщині під час Першої світової війни. До її складу ввійшли представники трьох найвпливовіших українських партій – національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної. Головою Ради обрано досвідченого політика К. Левицького.

2 серпня 1914 р. на першому засіданні ГУР за ініціативи та співучасті "Стрілецької секції", львівських організацій "Січових Стрільців" та "Сокола-Батька" вирішено організувати військовий корпус для боротьби за українську державність. Формування корпусу доручили окремій військовій колегії (у складі Т. Рожанковського, М. Волошина, С. Шухевича і Д. Катамая), яку згодом реорганізували в Українську бойову управу (УБУ) [23, с. 1].

6 серпня 1914 р. оприлюднено спільну відозву ГУР та УБУ, у якій закликали українське громадянство до організації національної військової формації. У ній, зокрема, йшлося: "В тім вага хвилі, що самі можемо рішати про свою долю та власними руками добувати можемо собі свободу. Від нашої готовності, від наших діл, від нашого завзяття і нашої сили залежить тепер наша будучність. Тому кличемо до Тебе, Народе: До зброї!.." [31, с. 487–488].

На заклик ГУР і УБУ Львова у Перемишлі та навколишніх селах розпочався масовий рух молоді за створення українських військових підрозділів. "Перемишль належав до передових повітів, – писав А. Артимович, – і коли історія зажадала жертв від народу, то Перемишль їх не жалував і з ентузіазмом причинявся до творення збройних сил для виборення української держави. У повіті було організовано "Комітет для заопікування добровольцями", до якого ввійшли: Т. Кормош, А. Алиськевич, М. Демчук, Володимир і Богдан Загайкевичі, о. М. Комарницький, І. Жовнір, О. Ярема.

Підхорунжий УСС Д. Паліїв писав: "...молодь, що масово посунула в стрілецтво, йшла туди підсвідомо. Всі відчували, що так треба. Але чому і пощо? Відповідь на ці питання кристалізувалася вже пізніше" [32, с. 10]. Четар УСС І. Балюк у листі до Д. Донцова писав: "Переважає більшість

пішла в ряди стрілецтва з чистої ідейності, яка кристалізувалася і міцніла серед боїв і трудів... Зростала з кожною новою могилою, яких ми багато-багато полишили по своїх і чужих горах" [33, с. 1].

Брати Загайкевичі, а також о. М. Комарницький увійшли до складу мобілізаційної комісії. Їх зусиллями упродовж двох тижнів "зголосилися дві сотні добровольців, які пильно вправляли і вчилися муштри та стріляння" [31, с. 487]. Інші члени "Комітету..." забезпечували добровольців харчуванням та приміщенням для проживання. До лав легіону УСС насамперед набирали гімназійних учнів і студентів університету, які не підлягали загальній мобілізації. Вишкіл молоді проводив старшина австрійської армії В. Загайкевич [34, с. 121].

У першій половині серпня до Львова прибула перша сотня добровольців. Натомість "друга сотня під проводом д-ра Загайкевича лишилася ще далі в Перемишлі і вже не мала щастя долучитися до відділів У.С.С." [2, с. 42]. Зважаючи на відсутність необхідної кількості військових інструкторів, а також зброї та спорядження, що унеможливило високоякісне військове навчання новобранців. Перемишльцям, як і призовникам з інших міст, видали, на відміну від поляків, карабіни системи Верндля, які були зняті з озброєння наприкінці 1880-х років.

Згодом стрільців відправили до Стрию, однак "по кількох днях побуту у Стрию настало велике розчарування й обурення в рядах добровольців тому, що на розпорядження австрійської команди стан У.С.С. не міг становити більше, ніж 2500. Понад 1500 добровольців мусили вертатися додому". "Зі сльозами в очах благали вони залишити їх, – згадував М. Галуцинський, – та годі було вволити їх бажання". Перемишльські часописи зазначили, що "деякі перемиські добровольці одержали також перепустки і вернулися до Перемишля і їх незабаром змобілізувала австрійська армія" [35, с. 156–157]. О. Думін констатував, що суттєве зменшення чисельності легіону УСС відбулося через те, що Австро-Угорщина бажала за рахунок Східної Галичини добитися порозуміння з Росією, натомість численна стрілецька формація була б перешкодою для цього. Зрештою, австрійці не бажали розширювати український легіон, оскільки це б неминуче призвело до активізації українського національного руху.

Святкування столітнього ювілею Т. Шевченка та праця у "Комітеті..." – останні громадські заходи, у яких брав участь В. Загайкевич напередодні Першої світової війни, оскільки як військовозобов'язаний не зміг уникнути служби в армії. Уже 17 вересня 1914 р. Перемишль взяли в облогу російські війська під командуванням Радка Дімітрієва [36, с. 42].

У серпні 1914 р. В. Загайкевича, як депутата, скерували до "авдиторіату" адміністрації в Угорщині. Упродовж 1915–1916 рр. відомий політик був "авдитором" при "Sud Armees Oberkommando" ("Команда Південної Армії") у Стрию. "Тоді він вирятував від смерті багатьох наших людей, – відзначав М. Андрусак, – головно селян, обвинувачених безпідставно як "зрадників Австрії" [38, с. 27].

На початку 1917 р. В. Загайкевича, зважаючи на статус депутата австрійського парламенту, звільнили від строкової військової служби. Надалі трибуну парламенту депутат використав для "виголошення промов", у яких головно йшлося про безчинства угорської армії щодо мирного українського населення Галичини. Промови "зробили велике враження не тільки на самих послів і на урядові круги, що довідалися про велику кількість повішених невинних жертв, але також знайшла відгомін і в закордонній пресі". Угорське міністерство оборони вимагало від австрійського парламенту видати українського посла, проте отримало відмову президії парламенту [10, с. 62–68].

С. Баран згадував, що В. Загайкевич "був визначним промовцем і оборонцем у політичних процесах". До його вагомих заслуг він зарахував відновлення процесу проти 12 українських селян, які восени 1914 р. були повішені після звинувачення угорськими військовими у державній зраді та "співпраці з російською царською армією". У 1918 р. австрійський польовий суд у Стрию скасував рішення першої інстанції. Родини загиблих отримали майно, що "на підставі засуджуючого вироку з 1914 року підпало повній конфіскації в хосен австрійського державного скарбу".

Практичним втіленням виголошених промов і судових справ стало утворення В. Загайкевичем та Р. Дмоховським "Комітету вшанування пам'яті жертв" 14 вересня 1914 р. Згідно з інформацією "Українського голосу", цього дня "замордували мадярські війська на вулицях міста Перемишля 44 невинних наших людей, підозрених о москвофільство". З метою вшанування жертв на початку 1918 р. у Перемишлі засновано комітет із завданням "дорогою добровільних складок здвигнути на перемишльським цвинтарі віковичний пам'ятник нещасно погибшим" [38, с. 29].

Комітет на чолі із В. Загайкевичем видав відозву до української громадськості. Щоправда робота цієї організації ускладнилася початком українсько-польської війни, проте за період існування організації вдалося зібрати 7607 австрійських крон. Однак, за словами вказаного часопису, "число героїв, що лягли за справу України та що їх пам'ять належить вшанувати, виносить десятки тисячів. А

з другої сторони на перше місце всіх наших потреб під теперішню хвилю, висунулася конечність рятувати від смерті та голоду полонених, інтернованих та їх родин" [37].

З огляду на нестачу грошових фондів на цю потребу, а також, зважаючи на "страшну матеріальну руїну родин тих, що коротають дні свої у неволі", Український горожанський комітет у Перемишлі 28 листопада 1919 р. визнав за необхідне скерувати всі зібрані кошти на "рятунок живучого покоління, а саме родин наших полонених та інтернованих". В. Загайкевич і Р. Дмоховський підпорядкувалися рішенню Українського громадянського комітету. Водночас Р. Гамчикевич, (голова громадянського комітету) рекомендував "в справах правної поради", зокрема щодо звільнення інтернованих українців, звертатися до В. Загайкевича [38, с. 30].

Таким чином, упродовж 1909–1918 рр. В. Загайкевич проявив себе в усіх сферах громадсько-політичного життя. Формування його суспільно-політичних поглядів припало на період перебування Східної Галичини у складі Австро-Угорщини. Після переїзду у 1909 р. до Перемишля він поринув у вир національного життя, виступив засновником низки громадсько-політичних організацій, що створювалися з метою національного самоусвідомлення українського народу. Напередодні Першої світової війни був одним з ініціаторів створення легіону УСС, підтримував орієнтацію на Центральні держави у розв'язанні українського питання, відстоював право українського народу на самостійне державно-політичне життя.

Список використаних джерел

1. Новий посол до Державної Ради // Перемиський вістник. – 22 листопада 1912. – С. 1.
2. Перемишль – західний бастион України. – Нью-Йорк, Філадельфія, 1961. – С. 42, 113.
3. Соляр І. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича / І. Соляр // Перемишль і перемиська земля протягом віків. – Львів-Перемишль, 2001. – С. 55.
4. Польонізація Перемишля // Перемиський вістник. – 17 січня 1913. – С. 1.
5. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. / В. Верига: [у 2 т.]. – Жовква: Видавництво Отців Василіан "Місіонер", 199.– Т. 2. – 1998. – С. 209.
6. Трупи падають // Перемиський вістник. – 7 липня 1910. – С. 2.
7. Віче в справі школи в Перемишлі // Перемиський вістник. – 22 липня 1910. – С. 1.
8. З діяльності філії Просвіти в Перемишлі // Перемиський вістник. – 1913. – 28 березня. – С. 1.
9. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний; [пер. з англ. Ю. І. Шевчук; вст. ст. С. В. Кульчицький]. – К.: Либідь, 1991. – С. 284.
10. Андрусак М. Перемишль в історії України до 1918 р. / М. Андрусак // Перемишль – західний бастион України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі зладжений редакційною колегією під проводом проф. Б. Загайкевича. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1961. – С. 62–68.
11. Допись // Перемиський вістник. – 13 мая 1910. – С. 1.
12. Відозва // Перемиський вістник. – 21 квітня 1911. – С.1.
13. По народнім з'їзді // Перемиський вістник. – 29 грудня 1911. – С.1.
14. Повітове народне віче в Перемишлі // Перемиський вістник. – 10 травня 1912. – С.1.
15. Перемиський вістник. – 2 листопада 1912.
16. Повітове віче в Перемишлі // Перемиський вістник. – 6 грудня 1912. – С. 1.
17. Чи важні для нас теперішні вибори до Сойму // Перемиський вістник. – 27 червня 1913. – С. 2.
18. Проч з нашими ворогами // Перемиський вістник. – 30 травня 1913. – С. 1.
19. З діяльності філії Просвіти в Перемишлі // Перемиський вістник. – 28 березня 1913. – С. 1.
20. Брик І. Історія шістьдесятиліття календарів "Просвіти" / І. Брик // Народній Ілюстрований Календар "Просвіти" на переступний рік 1940. Річник 40. – Львів: Накладом Товариства "Просвіта" у Львові, 1939. – С. 63.
21. Соймова реформа виборча // Перемиський вістник. – 14 березня 1913. – С.1.
22. Повітове віче в Перемишлі // Перемиський вістник. – 11 квітня 1913. – С. 1.
23. До борби за виборче право // Перемиський вістник. – 9 травня 1913. – С. 1.
24. Вибори в краю // Перемиський вістник. – 3 липня 1913. – С.1.
25. Народні зрадники // Перемиський вістник. – 1 серпня 1913. – С.1.
26. "Повітова Січ" в Перемишлі // Перемиський вістник. – 7 листопада 1913. – С. 1.
27. Вибори? // Український Голос. – 1922. – Ч. 29. – С. 1.
28. Відправа Клеветникам // Перемиський вістник. – 21 листопада 1913. – С.1.
29. Повітовий народний з'їзд в Перемишлі // Перемиський вістник. – 19 грудня 1913. – С. 2.
30. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. – С. 441.
31. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. [В 3-х ч.] – Ч.3. – Львів, 1928–1930. – С. 487–488.
32. Дмитро Паліїв: життя і діяльність 1896–1944. Збірник праць і матеріалів / [відп. ред. Олег Купчинський; передмова Василь Верига.]. – Львів: Простір-М, 2007. – С. 10.
33. З листів одного героя (З письм четаря Івана Балюка до Дмитра Донцова) // Перемиський вістник. – 1913. – № 1. – С.1.
34. Перемишль і перемиська земля протягом віків. – Перемишль-Львів, 2001. – С. 121.
35. Артимонович А. Учні перемиської гімназії в українських військових формаціях 1914–1920 рр. / А. Артимонович // Перемишль – західний бастион України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі зладжений редакційною колегією під проводом проф. Б. Загайкевича. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1961. – С. 156–157.
36. Панчук М. "Білі плями" героїчного літопису. Із історії КПЗУ / М. Панчук. – Київ, 1989. – С. 42.
37. Український голос. – 7 грудня 1919.
37. Wierzbieniec W. Between West and East. Multi-ethnicity and religious diversity as part of the cultural heritage of border cities: a case study of Przemysl / W. Wierzbieniec // Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world. Wydawnictwo Panstwowej Wyzszej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. Ks. Bronislawa Markiewicza w Jaroslawiu. – Jaroslaw, 2013. – S. 13–21.
38. Півень А.

Володимир Загайкевич: політичний портрет / А. Півень. – Дрогобич: Швидкодрук, 2011. – С. 22–36.

Иванна Лучакивская, Андрей Пивень

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЛАДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА
(КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX В.)**

Проанализировано общественно-политическую деятельность Владимира Загайкевича в контексте общественно-политических процессов на западноукраинских землях конец XIX начало XX в., исследовано его государственно созидательную работу в составе государственных институтов за период пребывания Галичины в составе Австро-Венгрии.

Ключевые слова: Галицкий краевой сейм, австрийский парламент, Перемышльская интеллигенция, местная уездная филлия "Просвиты", общество "Мецанская касса".

Ivanna Luchakivska, Andriy Piven

**SOCIAL-POLITICAL ACTIVITY OF VOLODYMYR ZAGAYKEVYCH
(THE END 19 – EARLY 20 CENTURIES)**

It is analyzed the social and political activity of Volodymyr Zagaykevych in the context of socio-political process in Western Ukraine (the end of the nineteenth and the first third of the twentieth century), it is examined his social and creative work in the coast of state institutions for period of stay of Galychyna in composition Austria-Hungary.

Key words: Galician provincial Sejm, the Austrian Parliament, the Przemysl intelligentsia, local district branch of "Enlightenment" or "the company "middle-class cashier.

УДК 94(477)

Олег Пилипишин

ДІЯЛЬНІСТЬ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА У ГАЛИЦЬКОМУ СЕЙМІ

У статті автор аналізує діяльність Ю. Романчука у Галицькому сеймі, перебіг та результати виборчих кампаній, вирішення питання міжнаціональних взаємин.

Ключові слова: Галицький сейм, Юліан Романчук, Східна Галичина, українське сеймове представництво, Український сеймовий клуб.

На початку ХХ ст. українське представництво у Галицькому сеймі опинилося перед серйозними викликами часу, пов'язаними, з одного боку, з розгортанням масових рухів за демократизацію політичної системи, а з іншого – загостренням українсько-польського протистояння і переведенням його у сферу боротьби за національний вибір. Поряд із керівництвом українських політичних партій і парламентською репрезентацією, українське сеймове представництво належало до найвпливовіших осередків українського руху, на який покладалися очікування ідейного і практичного керівництва політичними акціями, впливу на політичне виховання громадськості.

Мета статті – проаналізувати діяльність Ю. Романчука у Галицькому сеймі.

Основною ідеєю української сеймової політики у цей час був тісний зв'язок депутатів із виборцями, використання подій у сеймі для мобілізації населення на масові акції, що, своєю чергою, мало демонструвати розмах національного руху й впливати на ухвалення позитивних для українців рішень в органах влади. Складність у реалізації цих завдань для українського сеймового представництва полягала у його обмеженій чисельності, відсутності політичних лідерів, дискредитації сеймової діяльності невдалими наслідками українсько-польської угоди 1890 р.

Уперше Ю. Романчук балотувався до сейму 1883 року від Калуського повіту. Його суперником був голова суду у Войнилові К. Вольфарт. Здобути депутатські мандати, зазвичай, прагнули відомі діячі, лідери політичних течій. Організацією його передвиборчої кампанії зайнялись: І. Рожанський з Хотиня, Я. Коритовський, купець з Калуша та М. Темницький і П. Боднарчук, міщани з Калуша. Здобувши перемогу на виборах, він фактично стає лідером Українського клубу [1, арк. 14]. Найбільше уваги в активній політичній діяльності сейму він приділяв культурним і економічним проблемам українців Східної Галичини.

Окрім Ю. Романчука, серед українських депутатів, перемогу здобули С. Качала, М. Січинський, Т. Бережницький, К. Мандичевський, К. Охримович, В. Ковальський та М. Антоневич [2, с. 30–43].

Негативним явищем стало те, що вибори засвідчили найбільшу поразку українців, вони здобули перемогу лише у дев'яти округах. Старорусини запропонували демонстративно скласти депутатські мандати. Народовці, які вперше здобули більшість у сеймовому представництві, не могли цього допустити. Ю. Романчук стверджував, що корисною може виявитися навіть свобода депутатський виступ і підкреслював, що "навіть нечисленну українську репрезентацію належить трактувати, як повноправне представництво всіх галицьких українців" [3, с. 242–243].

Потрібно відзначити, що у Галицькому сеймі як і у Віденському парламенті, українці ніколи не мали вирішального голосу, складаючи виразну меншість. Використовуючи свободу слова, вони могли якщо не розв'язати, то принаймні ставити питання національного розвитку на крайовому та державному рівні. Якщо у Віденському парламенті українське питання піднімалося епізодично, то у галицькому сеймі його присутність відчувалась постійно.

Сеймові вибори 1883 р., як і усі попередні й наступні, супроводжувалися численними зловживаннями, здебільшого з боку польської крайової влади. На першому ж засіданні новообраного сейму Ю. Романчук торкнувся питання визнання виборів. Раніше українських протестів проти виборів було дуже мало. Ю. Романчук з цього приводу заявляв, що незначна кількість протестів за участі українців лише підтверджує недовіру українців до польської сеймової більшості. Він неодноразово заявляв про створення незалежної судової системи і був переконаний у тому, що коли б у Східній Галичині діяло незалежне від політики судочинство, то кожен із виборців оскаржував би результати виборів [4, с. 16–17].

У 1883 р. було обрано лише дев'ять депутатів, і цієї кількості було недостатньо для самостійної реєстрації проектів законів чи інтерпеляцій. Щоб уникнути цієї проблеми, Ю. Романчук старався приєднати до своїх проектів польських депутатів. Із найважливіших подань Ю. Романчука у каденції 1883–1889 рр. варто вважати питання українських народних і середніх шкіл та охорони селянських господарств від збитків, завданих дикими звірами. Провідний галицький політик добре знав проблеми селянства. Він вимагав захистити селянські господарства від шкоди, завданої дикими звірами посівним землям, а також справедливого відшкодування [5, с. 1]. Уже наступного року в роботі шкільної комісії депутат Ю. Романчук торкнувся питання викладання у народних і середніх школах українською мовою.

У сеймовій промові в жовтні 1884 р. він наголошував на складних умовах розвитку освіти у Галичині "Високій Сейме! Изъ всехъ законовъ які издыль сеймъ въ теченіи своего 23-летнего существования, законъ о преподавательномъ язице в народныхъ и среднихъ школахъ есть самый несчастливейшей. И так основныи законы государственныи гарантируютъ каждому народу равноправность его языка въ школахъ и средства къ образованию на своемъ матернемъ языке, наш же древний законъ школьный не знаетъ такой равноправности и не признаетъ такихъ же средствъ" [6, с. 2].

Результатом клопіткої праці політика упродовж 1884–1886 рр. стала сеймова постанова, видана 24 січня 1887 р., про організацію паралельних класів з українською мовою викладання у Перемишльській гімназії. Таким чином, зміни у викладанні в українській гімназії зламали опір поляків і вони змушені були погодитися на відкриття аналогічних класів у Коломиї, Тернополі, Станіславі. Варто зауважити, що політику українських депутатів у Галицькому сеймі у цей період називали "професорською", оскільки її представляв дипломований фахівець, учитель гімназії Ю. Романчук, і усі його вимоги стосувались розвитку рідної школи [7, с. 188].

Від імені українських депутатів у 1885 р., Ю. Романчук-політик вимагав, щоби усі депутати-українці виступали мовою своїх виборців. Саме його аргументи змусили галицького намісника і крайового маршалка виступати у сеймі не тільки польською, а й українською мовою [8, с. 1].

У цей період варто згадати виступи Ю. Романчука, що стосувалися: відкриття чеського національного театру в Празі (1883 р.); протестів проти передачі чину василіян єзуїтам (1884 р.); захист селян-боржників "Рустикального банку", коли він збанкрутував, домагався збільшення селянських депутатів з Галичини тощо.

16 жовтня 1888 р. депутат Ю. Романчук на сеймовому засіданні підсумував шестилітню діяльність народних обранців і нагадав про основні проблеми, які усе ще потребували вирішення: проблема адміністрації, національної нерівності та матеріального стану населення. Також він піддав критиці діяльність сейму, що, на його погляд, скеровувалися на "обмеження автономії громад, поглиблення міжнаціонального антагонізму і супроводжувалося непродуктивною витратою коштів, що вело до зростання податків" [9, с. 100].

Отже, активні промови Ю. Романчука та інших галицьких депутатів змусили владу визнати існування повноцінного, дієвого, українського національного руху. До середини 80-х рр. XIX ст. поляки не намагались обговорювати у Галицькому сеймі питання міжнаціональних взаємин, але у

сеймовій каденції 1883–1889 рр. воно стояло як ніколи гостро. Українське питання було піднято не лише до рангу соціально-економічного, релігійного, а й національного.

Незначна кількість депутатів-українців у Галицькому сеймі спонукала провідних політичних діячів Східної Галичини до утворення політичного товариства. За ініціативи Ю. Романчука створене політичне товариство "Народна Рада", що розпочало нову організаційно-політичну діяльність Українського сеймовий клубу (УСК), кінцевою метою якого був поділ Галичини на польську та українську. Створення "Народної Ради" ознаменувало розрив з москвофілами. З того часу, між двома партіями не було спільної політики, а лише тимчасові компроміси.

Основна діяльність Ю. Романчука у цей час була сконцентрована у Галицькому сеймі. У 1889 р. відбулись нові вибори до Галицького сейму. Перебіг яких був дуже складним для політика, адже і староство, і Калуська повітова рада, проводили активну агітацію за кандидатуру повітового маршалка С. Коморницького. Повітовий виділ розіслав листи до війтів, у яких наголошував на тому, що з огляду на важливість сеймових виборів, слід забезпечити перемогу єдиному, бажаному для влади кандидату С. Коморницькому. Та, всупереч тиску і відвертим спробам підкупити виборців, Ю. Романчук все ж таки переміг [10, с. 69].

Цього разу українці об'єдналися під гаслом міжпартійної солідарності для збільшення чисельності свого клубу. Як наслідок, депутатські мандати здобули два представники селянства: О. Барабаш і Й. Гурик, а також Т. Окуневський, Д. Савчак і К. Телішевський – представники інтелігенції. УСК очолив Ю. Романчук, який продовжував політику захисту української мови, заснування українських гімназій, учительської семінарії з українською мовою викладанням. Лідер старорусинів М. Антоневич змушений був задовольнитися посадою заступника [10, с. 76].

Уже на початку діяльності нового складу сейму, Ю. Романчук вніс подання щодо урядової системи до галицьких українців. Інтерпеляція гостро критикувала К. Бадені і викликала значний інтерес не тільки у Галичині, а й у віденських політичних колах.

Як уже згадувалося, вибори 1889 р. сприяли зміцненню народовсько-старорусинського союзу. Для остаточного врегулювання і вирішення міжпартійних взаємин, УСК 25 березня 1890 р. скликав нараду представників обох сторін. Ю. Романчук запропонував присутнім програму дій, що передбачала згортання полеміки у пресі, підтверджувалось спільне проведення загальнонародних акцій, дозволу партіям засновувати наукові, літературні та просвітні товариства. Врешті Ю. Романчук завжди докладав зусиль, вишукував те, що об'єднувало українські політичні сили, а міжпартійні чвари довести до примирення [11, арк. 23–24].

На додаткових виборах до парламенту Ю. Романчук в окрузі Бережани–Підгайці–Рогатин програв К. Бадені. Про зловживання влади свідчить той факт, що крайова шкільна рада не надала Ю. Романчуку відпустки, потрібної для агітації за свою кандидатуру. До цієї антиукраїнської справи було втягнуто і москвофільських депутатів. Також К. Бадені намагався через деяких галицьких політиків усунути Ю. Романчука з посади голови Українського сеймового клубу [12, с. 90].

Українсько-польські виборчі дискусії продовжувалися на першій сесії нової сеймової каденції. Ю. Романчук констатував, що польська правляча коаліція відверто намагається не допустити українців до сеймової сесійної зали, зважаючи на приналежність до партії. Також, на думку політика, урядові органи припускались відвертих зловживань, які суперечили не лише конституції, але навіть "здоровій політиці" і при затвердженні депутатських мандатів, польська сеймова більшість діяла занадто самовільно та незаконно [10, с. 75–76].

Початком боротьби за виборчу реформу можна вважати сеймову каденцію 1889–1895 рр. Розвиток буржуазних відносин та існування конституційного ладу сприяли зростанню польської національної буржуазії, яка у боротьбі за владу з великими землевласниками вимагала розширення своїх прав, а згодом і автономії Східної Галичини. Так, у 1889 р. вона вперше змусила консервативну польську більшість сейму підтримати незначні поступки: на п'ять мандатів збільшено кількість міських депутатів і на два мандати вірилістів – представників державних місцевих органів управління, які входили до сейму без виборів. На інші поступки вона не погоджувалася [13, с. 280].

Українські депутати-старорусини і народовці – свої пропозиції з цієї проблеми нерідко вносили у крайовому законодавчому органі спільно з представниками польської селянської партії. Вони стосувалися здебільшого розширення кількості виборців у куріях та запровадження прямих виборів [14, арк. 34, 63–64]. У 1890 р. депутат К. Телешівський пропонував надати виборче право усім платникам податків та запровадити прямі вибори до IV-ї курії. У 1892 р. та 1894 р. сеймові внесення з цього питання, відповідно М. Антоневича та Ю. Романчука, мали аналогічний зміст [15, арк. 7–8]. Зокрема, Ю. Романчук пропонував надати виборче право усім, хто мав постійне заняття, вів власне господарство, відбував військову службу або був главою сім'ї з 4-х осіб, чи вмів читати та писати. Крім того, передбачалось збільшити кількість депутатів від міст і сільських громад [16, с. 165].

Ці пропозиції передавалися до правничої та адміністративної комісії, а згодом до спеціально створеної комісії для виборчої реформи. Великі землевласники-консерватори не бажали ділитися ні з ким своєю владою, а тому такі пропозиції фактично не розглядалися. Виходячи з цього, українські депутати, порушуючи у сеймі питання виборчої реформи, не мали ілюзій щодо її швидкого розв'язання і розраховували лише на моральний ефект та суспільні зміни [17, арк. 418–420].

Останні сеймові події справили надзвичайне враження у суспільстві. Те, про що вже декілька років писала уся галицька преса, сталося – народовці пропонували угоду. Угодова акція мала виразно антиросійську скерованість (і поляки, і наддніпрянці вимагали від народовців рішучого і незворотного розриву з москвофілами). Подальші сеймові засідання вилилися у потужну польсько-народовську демонстрацію проти москвофільства.

Восени 1892 р. організаційно оформився розкол в УСК. На засіданні 23 вересня 1892 р. Ю. Романчук запропонував зберегти єдність за умови виключення М. Антоневича і Д. Кулачковського. Москвофіли не погодилися і вийшли усі з його складу. Отож, крім Ю. Романчука, у ньому залишилися Й. Гурик, Т. Окуневський, К. Охримович, Д. Савчак, М. Січинський, К. Телішевський. Членство у клубі припинили М. Антоневич, О. Барабаш, К. Гаморак, М. Герасимович, М. Король, Д. Кулачковський, Л. Рожанковський, І. Сірко. Та водночас, частина народовців на чолі з Ю. Романчуком почала переорієнтовуватися на розірвання угоди з поляками [18, с. 20], що й продемонстрували народовці упродовж наступних сесій шостої каденції.

9 лютого 1895 р. на закритті сесії Галицького сейму Ю. Романчук подякував за співпрацю депутатам-полякам. Слова вдячності він адресував усім без винятку прихильникам і противникам розвитку українства. Разом з тим, політик висловив сумніви з приводу непорозуміння між двома репрезентаціями, наголосивши, що провина за це лежить виключно на депутатах польської більшості. Ця промова Ю. Романчука зводилася до того, що лише чесні, вільні і об'єктивні вибори сприятимуть порозумінню між двома репрезентаціями, обраними за новим виборчим законом. "Наконець прощаємося тут и з шефом краєвого правительства. Мусимо висказати ще больший жаль, що оправдани надее и ожидания русского народа не сповнили ся, хотя при енергии и зручности Его Ексцелленции пана наместника се дело не здавало ся надто труднымъ. Рускии народъ не домагае ся нечего, якъ лише решучого и всесторонного перепроваджування его конституційнихъ прав" [19, с. 5–6].

25 вересня 1895 р. відбулися вибори до Галицького сейму, які остаточно зруйнували надію деяких українських політиків до українсько-польського порозуміння. Ю. Романчук балотувався у Калуському окрузі. Проти нього виступив з своєю кандидатурою калуський суддя-українець М. Коротницький, який ще декілька днів перед тим заявляв, що підтримує Ю. Романчука. Це дезорієнтувало виборців і Ю. Романчука не обрали. До Галицького сейму не пройшли і такі провідні українські кандидати, як Є. Олесницький, М. Король, Й. Гурик. Таким чином, тільки три депутати-українці (Т. Окуневський, Д. Остапчук, С. Новаківський) тоді відстоювали українські питання [10, с. 139].

Варто згадати вибори 1908 р. які проходили під безпосереднім враженням від переговорів Української парламентської репрезентації (УПР) з австрійським урядом, що викликали занепокоєння польських правлячих кіл і штовхали їх надати підтримку галицьким русофілам. 1 січня 1908 р. у газеті "Діло" з приводу виборів надруковано відозву "До Русинів Галицької землі" за підписами голови народного комітету Української народно-демократичної партії (УНДП) К. Левицького, двох його заступників і секретарів, а також голови УПР Ю. Романчука й голови колишнього УСК Є. Олесницького. У відозві підкреслювалася важливість наступної виборчої кампанії, адже не викликало сумнівів, що сейм наступного скликання ухвалюватиме новий виборчий закон; підкреслювалося, що саме на куріяльній виборчій системі формувалася польська автономія у Галичині. Автори відозви заявляли, що це політична боротьба не за місця у звичайному сеймі, а за майбутнє українського народу у Східній Галичині, за склад майбутньої, сильної української репрезентації [20, с. 1].

Теза про особливе значення для українців сеймових виборів 1908 р. була ключовою і в таємному обіжнику-циркулярі народного комітету УНДП від 28 грудня 1907 р., у якому містилися директиви партійного керівництва щодо проведення виборчої кампанії. У ньому стверджувалося, що українська громадськість і політичні сили в Галичині зобов'язані використати сприятливу політичну кон'юнктуру, що виникла внаслідок переговорів УПР з австрійським урядом, і привести до сейму українських представників, щоб вона унеможливила будь-яку виборчу реформу, що не відповідає б волі і інтересам українського народу [21, арк. 11–14]. З тексту обіжника випливало, що керівництво УНДП було проінформоване про угоду, укладену між галицькими москвофілами й польською "Національною Радою", що виконувала роль передвиборчого комітету, яка, між іншим,

мала на меті не допустити обрання до Галицького сейму націонал-демократів і таким чином дискредитувати їх перед австрійським урядом.

Організаторам УНДП рекомендувалося негайно провести повітові з'їзди з метою організації виборчої кампанії. У повітах, у яких націонал-демократи мали політичну перевагу, рекомендувалося висувати кандидатури винятково членів партії, "по можності як найбільше на посла кваліфікованого", іншим прийнятним варіантом вважалося порозуміння з іншими українськими партіями – радикальною й соціал-демократичною. У повітах, у яких перемогу на виборах могли здобути польські чи москвофільські кандидати, рекомендувалося висувати на протипагу кандидатуру патріотичного й популярного селянина [21, арк. 11–14].

Інформація про угоду між поляками та русофілами, як і перші звістки про порушення законності на виборах на користь польських і русофільських кандидатів, неабияк роздратувала українських політиків. У такій атмосфері 6 лютого 1908 р. у селі Коропець Бучацького повіту жандарми у присутності багатьох селян, що вимагали перегляду сфальшованих виборчих списків, убили члена народного комітету УНДП Марка Каганця [22, с. 78]. Вибори до Галицького сейму з курії сільських громад відбулися 25 лютого 1908 р. У їх результаті до сейму обрано 13 представників українофільської орієнтації, у тому числі 8 національних демократів, 3 члени радикальної партії і 2 безпартійних та 9 русофілів [23, с. 18].

Внаслідок виборів 1908 р. ситуація для українського сеймового представництва була надзвичайно складною. Надії на серйозне зростання політичних впливів українців в Австро-Угорщині, що з'явилися під час останніх парламентських виборів і особливо після переговорів українського парламентського представництва з австрійським урядом, були суттєво підірвані. Через входження до Галицького сейму значної кількості депутатів русофільської орієнтації й без того нечисленне українське представництво постало перед загрозою винесення у зал сеймових засідань міжпартійної конфронтації. Про те, що справжні наміри польських політиків на виборах до Галицького сейму 1908 р. полягали саме у підриві авторитету УПР, про що свідчила післявиборча публікація в органі краківських консерваторів, газеті "Czas", у якій виборчі успіхи русофілів пояснювалися діями українських парламентських представників [24, с. 1].

Відтак, 6 березня 1908 р. політична ситуація обговорювалася на нараді сеймових і парламентських депутатів українофільської орієнтації у Львові. УПР констатувала, що останні вибори до Галицького сейму відбулися з численними правопорушеннями, тому проголосила себе в опозиції до уряду.

Отже, упродовж 1883–1895 рр. депутатська діяльність Ю. Романчука в Галицькому сеймі становила важливу складову його праці як політичного лідера. Як фаховий освітянин і впливовий український політик Ю. Романчук, зайняв одне з чільних місць в українській сеймовій репрезентації, очоливши УСК. Він представляв інтереси українців у політичних дискусіях в Галицькому сеймі. Ю. Романчук вважав, що українці повинні добиватися національної рівноправності з поляками і іншими народами імперії через своїх представників – депутатів. Він звинувачував польських політиків за їх небажання йти на поступки українцям.

Його заслугою та одностороннім варто вважати виступ проти ухвалення сеймової виборчої реформи. Особисто Ю. Романчук приймав безпосередню участь в усіх переговорах з польською більшістю і владними структурами щодо узгодження основних засад і принципів сеймової виборчої реформи. Варто наголосити на тому, що з часом її було ухвалено, виходячи з засад, запропонованих Ю. Романчуком.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДАІЛ України), ф. 382, оп. 1, спр. 62, арк. 14.
2. Качкан В. Рвав кайдани з думки і волі (Юліан Романчук в українській історії) / В. Качкан // Хай святиться ім'я твоє. – Львів, 1998. – Вип. 3. – С. 30–43.
3. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268.
4. Про Юліана Романчука – першого українського віцепрезидента австрійської палати послів. – Львів, 1913. – С. 5.
5. *Новости* // Слово. – 1883. – Ч. 60. – С. 42.
6. *Народовци* // Слово. – 1884. – Ч. 128. – С. 78.
7. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. II частина (1890 – 1897) / Є. Олесницький. – Львів, 1935. – 124 с.
8. *Рух вперед* // Слово. – 1885. – Ч. 125. – С. 65.
9. Мудрий М. Місцеве самоврядування Галичини в контексті українсько-польських відносин (друга половина ХІХ століття) / М. Мудрий // Україна в минулому. – К. – Л., 1996. – Вип. 9. – С. 44–60.
10. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – 1996. – 173 с.
11. ЦДАІЛ України, ф. 382, оп. 1, спр. 52, арк. 23–24.
12. Аркуша О. Проблеми консолідації національно-політичних сил українського галицького суспільства у 90-х рр. ХІХ ст. / О. Аркуша // Молода нація / [Головний редактор О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 1996. – С. 198–212.
13. Левинський В. Галицька криза // Дзвін. – 1913. – № 4. – С. 279–285.
14. Відділ рукописів Львівського національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (ВР ЛННБ ім. В. Стефаника), ф. 17, оп. 291, спр. 10, арк. 34, 63–64.
15. ВР ЛННБ

ім. В. Стефаніка, ф. 17, оп. 129, спр. 4, арк. 7–8. 16. Кондратюк К. Розвиток доктрини українського парламентаризму в Галичині у складі Австро-Угорщини / К. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 23–31. 17. ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 254, арк. 418–420. 18. Справи соймові // Діло. – 17(29) жовтня 1889. – С. 4. 19. Романчук Юліан заступник руского народа. Выборчий агіт. листок з біографією. – Львів, друк НТШ. – 8 с. 20. До русинів Галицької землі // Діло. – 1 січня 1908. – С. 1. 21. ЦДІАЛ України, ф. 372, оп. 1, спр. 16, арк. 11–14. 22. Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 68–90. 23. Михальський Ю. Польська суспільність та українське питання в Галичині в період сеймових виборів 1908 р. / Ю. Михальський. – Львів: Каменяр, 1997. – 46 с. 24. Wybory wiejskie // Czas. – 26 lutego 1908. – S. 4.

Олег Пыльпышин

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЮЛИАНА РОМАНЧУКА В ГАЛИЦКОМ СЕЙМЕ

В статтє автор анализує діяльність Ю. Романчука в Галицьком сейме, ход и результати избирательных кампаний, решение вопроса межнациональных отношений.

Ключевые слова: Галицький сейм, Юліан Романчук, Восточная Галиция, українське сеймове представительство, Український сеймовий клуб.

Oleh Pylypyshyn

ACTIVITY OF YU. ROMANCHUK IN THE GALICIAN SEYM

The article deals with the analysis of the activity of Yu. Romanchuk in Galician Seym, the course and results of the election campaigns, the solution of the issue of the interethnic relations.

Key words: Galician Seym, Julian Romanchuk, Eastern Galicia, Ukrainian Seym representation, Ukrainian Seym club.

УДК 94(477)

Мар'яна Зуляк

ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО В УНРАДІ І ЗАКОРДОННІЙ ГРУПІ УНР У ВІДНІ

У статті йдеться про діяльність Антона Крушельницького в УНРаді і закордонній групі УНР у Відні упродовж повоєнного періоду. Характеризуються намагання УНРади вирішити певні проблеми на законодавчому рівні, з'ясування особистих стосунків з окремими чиновниками тощо.

Ключові слова: Антін Крушельницький, УНРада, закордонна група УНР, Відень, законодавство.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що серед представників українського національного руху чільне місце посідав А. Крушельницький – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, літературознавець, журналіст, перекладач, педагог, редактор та видавець.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що задекларована нами проблематика практично науковцями не вивчалася, тому заслуговує на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивний аналіз.

Об'єктом дослідження є – процеси, пов'язані з функціонування УНР і ЗУНР.

Предмет дослідження – участь А.Крушельницького у діяльності УНРади і закордонної групи УНР у Відні в окреслений період.

Мета публікації – дослідити діяльність А.Крушельницького у функціонуванні УНРади і закордонної групи УНР у Відні.

Завдання дослідження – з'ясувати участь А.Крушельницького у діяльності УНРади і закордонної групи УНР у Відні в окреслений період; охарактеризувати позицію УНРади в Парижі у відстоюванні державницьких позиції ЗО УНР визначити роль і місце А.Крушельницького у функціонуванні зазначених структур.

Обмежений обсяг публікації не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблематики. Однак її автор вважала за необхідне зосередити увагу саме на діяльності А.Крушельницького у функціонуванні УНРади і закордонної групи УНР у Відні.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні задекларованої тематики, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це участь А.Крушельницького у функціонуванні УНРади і закордонної групи УНР у Відні.

Деякі аспекти, пов'язані з діяльністю УНР і ЗУНР, становища Галичини упродовж 1918–1920 рр. подано М.Лозинським [1]. Фундаментально дослідили історію ЗУНР М.Литвин і К.Науменко [2]. Законодавчу працю УНРади вивчала І.Смогоржевська [3, с. 236–239], законодавство ЗУНР – П.Кульчицький [4, с. 111–116; 5]. О.Павлишин досліджував поступ УНР в ХХ ст. [6] і соціально-політичний портрет українського проводу Галичини і Буковини 1918–1919 рр.[7, с. 187–245].

Джерельну базу статті складають спогади К.Левицького [8], "Архівні документи ЗУНР-ЗО УНР (1918–1921)" [9], фонд 361 "Крушельницький Антін (1878–1937)", письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор, журналів "Нові шляхи" і "Критика" у Львові" Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [10–11].

Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії праць досліджуваної проблеми дає змогу зробити зважений висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні публікації, що ґрунтуються на аналізі окресленої тематики.

Українська Національна Рада (далі – УНРада) – вищий законодавчий орган Західно-Української Народної Республіки – Західної Облaсті Української Народної Республіки. Створена 18 жовтня 1918 у Львові як Конституанта (Конституційні Збори) українського народу, що проживав на своїх етнографічних землях в Австро-Угорській імперії [6].

Статут УНРади, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 р. включав п'ять параграфів. Зокрема, у другому параграфі наголошувалося на тому, що "Українська Національна Рада має право і обов'язок:

а) виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самоозначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти усі постанови та заходи репрезентативного, законодатного та адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя" [8, с. 113–114].

Західноукраїнські землі мали змогу створити свій представницький орган – Українську Національну раду як найвищу верховну владу новоствореної Західноукраїнської держави та її перший парламент. Це був дуже важливий крок в історії України і Галичини зокрема, який вкотре засвідчив що українці прагнуть і здатні до створення власної держави.

Компетенція УНРади ЗУНР передбачала: 1) прийняття законів; 2) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; 3) затвердження загальної структури, чисельності УГА; 4) призначення виборів; 5) установча функція (яка полягає у тому, що УНРада бере участь у формуванні інших органів влади); 6) також інші повноваження передбачені законами і розпорядками ЗУНР [5].

До складу УНРади, згідно зі статутом, увійшли: усі українські депутати обох палат австрійської Державної Ради, крайових сеймів Галичини й Буковини, по три представники українських політичних партій з цих земель. Після злуки Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР) отримала назву Західна Облaсть Української Народної Республіки (далі – ЗО УНР) із забезпеченням повної територіальної автономії. Є.Петрушевич увійшов до складу Директорії УНР як представник Наддністрянської України, члени УНРади – А.Крушельницький, О.Назарук, Л.Цегельський, О.Безпалко, В.Темницький призначалися міністрами Української Народної Республіки (далі – УНР) [6]. До речі, О.Павлишин у "Соціально-політичному портреті українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років" [7]. А.Крушельницького зараховує до категорії письменників, але знаних на той час літераторів [7].

У посвідці УНРади (ч. 81 – примітка автора) УНРади ЗО УНР, засвідченій президією, виданій на ім'я А.Крушельницького, зазначено, що він був її членом [10, арк. 1]. Аналогічним прикладом може служити так звана "легітимація", видана для О.Назарука, у якій на звороті зазначалося, що член УНРади не може бути ув'язненим без її згоди, або засудженим під час сесій, "...хиба що приловить ся його на горячій вчинку..." [9]. Окрім того, члени УНРади мали право безкоштовного проїзду усіма залізницями ЗО УНР [9].

Звичайно, що УНРада і закордонна група УНР у Відні намагалися відстоювати державницьку позицію ЗУНР, ЗО УНР, однак обставини, що склалися, негативно позначилися на їх становищі. Деякі безпосередні учасники переговорного процесу в Парижі, вважали, що УНРада недостатньо відстоює інтереси ЗО УНР. Зокрема, у відкритому листі до членів УНРади і Ради державних секретарів ЗО УНР і до Українського Національного Комітету у США "Куди ідете" [10, арк. 5–12]. М.Лозинський, як член УНРади і товариш Державного секретаря закордонних справ, звертаючись 31 січня 1920 р. з Парижу

до владних органів ЗО УНР з приводу державної єдності і самостійності, наголошував на тому, що основою є Акт злуки, ухвалений 3 січня 1919 р. у Станіславі, прийнятий Директорією 19 січня 1919 р. і проголошений 22 січня 1919 р. на Софійській площі у Києві [10, арк. 5].

Найперше, на що звертав увагу М.Лозинський, це були відмінності між Галичиною і Наддніпрянською Україною [10, арк. 5], "... Західня Україна була окремим державно-правним твором, механічно дочепленим до Великої України..." [10, арк. 6]. З іншого боку, державний централізм також не міг бути виправданим, противником якого виступав М.Лозинський. На його думку, перспективним для України був би суспільний лад, що ґрунтувався б на якнайширшому самоуправлінні громад, повітів і земель, що мало б сприяти єдності і розвитку України. На найближчу перспективу М.Лозинський вбачав своє основне завдання у визволенні України від ворогів. Власне, це й було його важливими принципами, з якими він прибув до Парижу 7 травня 1919 р. від імені Ради державних секретарів і як голова комісії з українсько-польського порозуміння у складі делегації УНР [10, арк. 6].

Однак у Парижі М.Лозинський і члени комісії зустрілися з серйозною опозицією віце-президента делегації УНР, Державного секретаря ЗО УНР В.Панейка, політика якого не відповідала Акту злуки, укладеному в Києві. М.Лозинський повідомляв про те, що чиновник Державного секретаріату, професор С.Томашівський накинувся на комісію з претензіями щодо назви ЗО УНР. "Ми тут усіх сил докладаємо, щоб переконати Мирову Конференцію, що ми є окрема Західно-Українська Республіка, а ви тут приходите з отим ідіотизмом" – були його слова. І в тих словах містилася вірна характеристика всієї діяльності п. п. Панейка і Томашівського" [10, арк. 6].

М.Лозинський вважав, що В.Панейко доводив представникам держав Антанти, що Східна Галичина не є частиною УНР, готова до державного життя, "...не є заражена большевизмом, отже тільки з неї можна утворити базу протибольшевицької акції!" [10, арк. 6]. Під час переговорів з російською делегацією В.Панейко намагався заручитися їх підтримкою і наполягав на захисті Східної Галичини як "руської" землі, зазначав, що "... галичани не такі самостійники як українці, що з Галичанами росіяни можуть зговоритися"[10, арк. 6].

М.Лозинський зауважував, що В.Панейко, як віце-президент делегації УНР, проводив політику, яка у кінцевому результаті "... завела його під прапор Денікіна, під яким він об'єднавшись з обмосковленими ренегатами Придніпрянщини і галицькими москвофілами проголосив від імені цілої України програму "з'єднання з сильною Росією на основах федерації" [10, арк. 6].

Окрім того, В.Панейко утворює Український національний комітет (далі – УНК), який у декларації від 19 грудня 1919 р. оголошує себе "представником і оборонцем інтересів України перед політичним світом", відновлення України в етнографічних межах у федерації з Росією [10, арк. 10]. До його складу входили В.Панейко (голова), С.Томашівський, два чиновники уряду ЗО УНР, К.Білик, представник УНК у США і генеральний секретар, особистий секретар гетьмана, віце-міністр внутрішніх справ, публіцист М.Могиллянський [10, арк. 11]. УНК мав серйозну протекцію російського видання "Общее дело" (Париж), прихильників колчаківського і денікінського рухів, паризького щоденника "Росія", галицькі москвофіли на чолі з О.Марковим, який підготував "... похвальну оду в честь російської орієнтації паризьких представників Уряду Західної Области Української Народної Республіки" [10, арк. 11].

Виходячи з ситуації, що склалася, М.Лозинський ставить цілком логічне питання: чи є програма органів влади ЗО УНР затверджена на нараді УНРади у Відні чи УНК в Парижі? [10, арк. 12]. Після згаданих подій, 25 грудня 1919 р. А.Крушельницького, як члена УНРади та інших її членів, запросили від імені Президента Є.Петрушевича на засідання комісії з налагодження взаємин з представниками Наддніпрянщини у Відні [10, арк. 4].

Важливе місце у діяльності УНРади відводилося законодавчим ініціативам. Зокрема, щодо земельної реформи [10, арк. 17]. Передбачалося наділення землею малоземельних і безземельних селян на таких умовах: землею мали право володіти лише ті селяни, які її обробляли своїми силами або силами своєї родини; кожен власник міг володіти землею у розмірі не більше як 500 моргів, тому держава мала у таких власників, які мали її більше, викупляти, тим самим формувати державний земельний фонд, з якого і мали наділяти малоземельних і безземельних селян ґрунтами тощо [10, арк. 17].

УНРада виступала з проектом закону "Про уділене кредиту на відбудову знищених війною областей" [10, арк. 26]. Для виконання цього завдання, проектом закону передбачалося Раді державних секретарів виділили секретаріатові громадських робіт кредит у розмірі 3 млн корон для відбудови знищених війною областей [10, арк. 26].

А.Крушельницький і члени УНРади намагалися врегулювати проблему "колізії обов'язків" повітового комісара і члена виділу Національної Ради; повітового комісара і члена Національної Ради; повітового комісара і адвоката, керівника адвокатської канцелярії [10, арк. 19]. З подання

А.Крушельницького, УНРада ухвалила рішення про те, що повітовий комісар не може бути ні членом виділу, ні членом Національної Ради [10, арк. 19].

30 червня 1922 р. А.Крушельницький висловлював протест до президії закордонної групи УНР у Відні проти того, що на її засіданнях його звинувачували у антидержавницьких висловлюваннях, чого насправді не було, оскільки він не брав участі в обговореннях [10, арк. 20]. З цього приводу до нього письмово звертався колишній поручник Українських Січових Стрільців (далі – УСС), на той час чиновник УНРади, Григорій Микитея, тому що його звинувачували у тому, що нібито він під час виступу А.Крушельницького викрикував – “шкода кулі” [10, арк. 27]. Поручник УСС називав це “...безличною брехнею” [10, арк. 27].

З метою з'ясування ситуації, 1 липня 1922 р. А.Крушельницький звертався до Головної стрілецької ради (далі – ГСР) УСС у Відні, що 26 червня поточного року, під час виступу, на його адресу пролунала фраза Г.Микитея “На вас шкода кулі” [10, арк. 28]. А.Крушельницький просив ГСР УСС, щоб вона дала оцінку поступу поручника Г.Микитея [10, арк. 28 зв.]. Намагаючись захистити свою репутацію, А.Крушельницький звертається до президії закордонної групи УНР у Відні з тим, щоб вона належним чином відреагувала на дії чиновника Г.Микитея [10, арк. 29].

А.Крушельницький негативно оцінював той факт, що закордонна група УНР ухвалювала ті чи інші рішення, без попереднього їх розгляду на засіданнях відповідної комісії, без другого і третього читань. А.Крушельницький наголошував на тому, що це суперечить принципам парламентаризму, унеможлиблює членам УНРади приймати участь у засіданнях [10, арк. 22]. Він звинувачував уряд в тому, що він не мав стратегічного напрямку розвитку тощо [10, арк. 24].

А.Крушельницький намагався надати розголосу цим проблемам, зацікавити ними навіть НТШ. До А.Крушельницького, як члена закордонної групи УНР у Відні, звертався від імені історично-філософської секції НТШ, голова М.Кордуба з тим, що вважає за необхідне збирати матеріали з історії визвольних подій і 1914–1923 рр., однак “...розслідувати причини катастрофи і оцінити відповідальність діячів, вважає передчасним і не входячим у компетенцію наукових установ” [10, арк. 32].

З часом, у статті “Нова ера” і новий курс українських народовців” (попередня назва “Політична лінія і політична відповідність” – викреслено А.Крушельницьким) [11, арк. 12]. Він писатиме про те, що ствердження української національної демократії накладає обов'язок поставити питання про її політичну відповідальність за долю нації у такій переломовій добі, як Перша світова війна, національні й соціальні революції, пориви усієї української нації [11, арк. 12–13].

Отже, діяльність А.Крушельницького в УНРаді і закордонній групі УНР у Відні упродовж повоєнного періоду характеризувалася його активною громадянською і державницькою позицією, однак, зважаючи на несприятливі обставини, повною мірою реалізувати плани зазначених структур не вдалося.

Список використаних джерел

1. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с. 2. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, видавнича фірма “Олір”, 1995. – 368 с., іл. 3. Смогоржевська І. Законодавча діяльність Української Національної Ради / І. Смогоржевська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 236–239. 4. Кульчицький П.А. Законодавство Західно-Української Народної Республіки: проблеми дослідження / П. А. Кульчицький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Випуск 56. – С. 111–116. 5. Кульчицький П.В. Основи конституційного законодавства Західно-Української Народної Республіки: проблеми дослідження. – Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/19669/1/kul4ictkiy.pdf>. 6. Павлишин О. УНР в ХХ століття. – Режим доступу: http://www.unr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=30%3A-xx-&catid=10%3A2011-08-06-01-49-47&Itemid=28&lang=uk. 7. Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/8-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>; Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років // Україна: модерна. – Львів, 2000. – № 4–5. – С. 187–245. 8. Левицький К. Великий зрив. (До історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / К. Левицький. – Львів, 1931. – 152 с. 9. Архівні документи ЗУНР-ЗО УНР (1918–1921). Легітимація для члена Української Національної Ради (квиток народного депутата УНРади ЗО УНР) Осипа Назарука (1919 р.). – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/arhiv.php>. 10. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДАІЛ України), ф. Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 148, 33 арк. 11. ЦДАІЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 20, 174 арк.

Марьяна Зуляк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО В УНРАДЕ И ЗАРУБЕЖНОЙ ГРУППЕ УНР В ВЕНЕ

В статье речь анализируется деятельность Антона Крушельницкого в УНРаде и зарубежной группе УНР в Вене в течение послевоенного периода. Характеризуются попытки УНРады решить определенные проблемы на законодательном уровне, выяснение личных отношений с отдельными чиновниками и т.д.

Ключевые слова: Антон Крушельницкий, УНРада, зарубежная группа УНР, Вена, законодательство.

Mariana Zulyak

ACTIVITIES ANTON KRUSHELNITSKA IN UNRADA AND OVERSEA UPR GROUP IN VIENNA

The article deals with the activities of Anton Krushelnytsky in UNRadi and foreign group UPR in Vienna during process postwar period. Characterized UNRady attempt to solve some problems in law, clarification of personal relationships with individual officials and others.

Key words: Anton Krulshelnytsky, UNRada, foreign group UPR, Vienna, legislation.

УДК 94(477)

Віра Мельник

ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕОФІЛА ОКУНЕВСЬКОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглянуто останні роки життя Т. Окуневського та його участь у національно-визвольних змаганнях, активну просвітницьку та політичну діяльність в житті Городенківщини.

Ключові слова: Східна Галичина, Т. Окуневський, Я. Окуневський, Городенка, ЗУНР.

На початку ХХІ століття розвиток історичної науки в Україні дав можливість дослідити життя та діяльність осіб, які були організаторами українського національного руху та учасниками боротьби за Українську державу. Одним із важливих завдань сучасної історичної науки є дослідження життєвого шляху та творчої спадщини видатних людей, серед них був Теофіл Окуневський. Він заслуговує на увагу дослідників завдяки своїй активній участі в цих подіях.

Досліджувана тема є актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати просвітницько-організаційну діяльність Т. Окуневського у Східній Галичині. Окрім того у публікації відображено питання національно-визвольних змагань Городенківщини.

Об'єктом дослідження є національно-визвольні змагання, просвітницька та політична діяльність Т. Окуневського в останні роки життя.

Предметом дослідження – основні тенденції національно-визвольної, просвітницької та політичної діяльності Т. Окуневського в житті Городенківщини.

Мета статті – на основі комплексного і об'єктивного аналізу дослідити національно-визвольну, просвітницьку та політичну діяльність Т. Окуневського в останні роки життя.

Важливим джерелом вивчення діяльності Т. Окуневського у міжвоєнний період є передусім архівні матеріали [1–2], а також тогочасна періодика [3–4; 10]. Першими спробами дослідити окремі аспекти міжвоєнного життя Галичини були праці Ю. Роїка [13], В. Яшана [14]. Вагомий історичний матеріал цього періоду знаходимо і у біографічних статтях про Т. Окуневського [5–6; 12].

Після встановлення у Східній Галичині польської влади Т. Окуневський проживає у Городенці. Він пише у своїй автобіографії про цей період життя так: "Літо 1920 р. біля Варшави загорівся бій на життя і смерть. Над Дністром здержував похід більшовицьких полчищ ген. Омелянович-Павленко. До Городенки завітали українські війська під командою полк. Долуда. В голові цього сміливого полковника, що недавно воював під Львовом, зародилася відважна думка, щоби врятувати бодай Покуття. Польський староста трепетав від Долудового розмаху. Я поїхав з Долудом ще до ген. Омеляновича-Павленка, що мав свою квартиру під Станіславом, щоби порадитися з ним. Та тут нам ген. Омелянович-Павленко приносить депешу з Варшави, що війська Пілсудського побили большевиків під Варшавою на голову і большевицькі війська втікають на лоб, на шию. Плян полк.

Долуда відпав як нереальний. І сів я у своїй скромній хаті в Городенці з тяжким почуванням сина битого долею народу" [4].

Т. Окуневський був у великій пошані не лише між своїми, але й серед влади, вона рахувалася з його думкою і словом. Усе ж таки, коли в 1922 р. польська окупаційна влада розпочала безправно вибори до польського сейму, Т. Окуневський був арештований разом з іншими провідними діячами і деякий час перебував у в'язниці Окружного суду в Коломиї [4].

Не менш важливу роль у національно-визвольній боротьбі українського народу відіграв і молодший брат Т. Окуневського – Ярослав. Він доктор медицини, організатор медичної служби у військово-морському флоті Австро-Угорщини, адмірал, осягнув одну з найвищих посад у Австро-Угорщині. Мандрівник, автор публіцистичних праць, мемуарів та спогадів, меценат, громадсько-політичний діяч, засновник і керівник Української санітарної місії (УСМ) ЗУНР у Відні, Я. Окуневський належав до тих численних українців, яким в умовах поневолення українських земель сусідніми державами довелося працювати на чужині, здобувати визнання у інших народів, подібно як Іванові Горбачевському, Іванові Пулюю та багатьом іншим [4].

Перша світова війна застала Я. Окуневського у Головному штабі флоту на посаді адмірала, головного лікаря і начальника головної медичної служби австро-угорського флоту. Набутий багатий досвід став у пригоді при організації медичної служби флоту в бойових умовах [4].

Водночас він став брати активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу. З початком війни у 1914 р., коли у Західній Україні почали масово створюватися відділи Українських січових стрільців (УСС), створено легіон УСС, Я. Окуневський вітав його створення, став організатором та головою УСМ у Відні, вступив до Союзу визволення України (СВУ). Він надав істотну допомогу санітарній службі легіону УСС, забезпечив його медикаментами, збирав кошти для Української держави, жертвував на забезпечення війська знані суми. Фінансову допомогу надав йому Іван Білинський, уродженець Тернопільщини, який став у Єгипті придворним фармацевтом і лікарем одного зі знатних кедивів, володів великим багатством. Проте інфляція воєнного часу призвела до знецінення грошей і значних втрат, що пізніше дуже пригнічувало Я. Окуневського [5, с. 144].

Адмірал Я. Окуневський, як один із представників Української парламентарної репрезентації (УПР), опівночі з 1 на 2 березня 1918 р. у Відні, спільно з представниками СВУ, почесною чотою УСС під проводом Дмитра Катамая та генерала Захара Павлюка зустрів колишніх полонених старшин з Йозефштадту. Офіцерів-українців передислоковували до м. Володимира-Волинського з метою подальшої організації та поповнення особовим складом. З табору Фрайштадт в Україну відбуло 900 козаків і 5 старшин [7, с.22]. Він виступив з привітанням та побажав козакам успіхів у боротьбі з віковичним ворогом України, запевнив, що галицькі українці кожної хвилини допоможуть своїм братам, чим тільки зможуть [7, с.22].

Після проголошення у 1918 р. Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) Я. Окуневський очолював медичну місію ЗУНР у Відні. Упродовж 1919–1922 рр. переїхав до свого брата у Городенку.

Коли морське відомство УНР стало формувати полки морської піхоти виникали проблеми з їх медичним забезпеченням. Як колишній головний лікар австро-угорського флоту, керівник медичної місії ЗУНР у Відні, адмірал Я. Окуневський зробив значний внесок у забезпечення військ УНР. Використавши свої зв'язки у Відні, він у 1919 р. організував доставку медикаментів і військово-медичного майна на потреби армії УНР, для забезпечення військ генерала М. Омеляновича-Павленка, у тому числі і дивізії морської піхоти. Він також надав значну допомогу військово-морському аташе УНР у Відні, капітанові 2-го рангу Дашкевичу-Горбацькому в організації відправки з адриатичних портів флоту Австро-Угорщини вихідців із Західної України для комплектування ними морської піхоти УНР, зокрема для підготовки у Коломиї 1-го гуцульського полку морської піхоти. Тоді для організації набору особового складу морський міністр контр-адмірал М. Білинський спільно з офіцерами відомства, капітаном 1-го рангу М. Злобіним та капітан-лейтенантом С. Шрамченком здійснили подорож зі Станіславова, через Коломию, Заболотів, Косів у Жаб'є (тепер Верховина), під час якої організували поповнення полку новобранцями, припасами та матеріальними засобами. Полк, після переведення до Бродів, отримав озброєння і технічне оснащення та, пройшовши курс навчання і бойового вишколу, готувався для відправки на фронт, під Київ. Ускладнення ситуації у Західній Україні не дозволило зреалізувати ці плани. Я. Окуневський переїхав до Городенки, де не перестає займатися активною громадською діяльністю. Листується з визначними громадськими діячами, а також з редакторами популярних на той час газет [6].

15 грудня 1924 р. Я. Окуневський надіслав до газети "Діло" статтю [1, арк. 4], яку редактор Михайло Рудницький відмовився опублікувати. У ній він писав про тогочасні проблеми: "Задній розум усе ліпший як передній, а в українців найпаче. Критикувати усе легше, як самому робити. Критиканство, то наша українська сила. Це найбільший жаль, що ціла Соборна Україна із сорока мільйонів не видала із свого нутра Наполеона, або хочь Наполеончика....Француз Thiers не тільки

історію писав, але і історію Франції робити умів. Грушівський історію України пише, а робити її не потрафив... Наполеон I був малий ростом, а великий розумом. Між членами високої Директорії були люди дуже високого росту... тай тільки! Петрушевич був би пречудним Президентом у впорядкованій республіці, може не гірший як Масарик... Джентльмен Петрушевич сів до стола в карти грати, а партнери його оказались шулерами. Обіграли його фальшивими картами" [3].

Організаційним і торговельним осередком сільських кооперативів Городенківщини був повітовий союз кооперативів, заснований у кінці 1923 р. і зареєстрований на початку 1924 р. в окружному суді в Коломиї. Т. Окуневський був головою наглядової ради першої управи союзу. Головував Т. Окуневський у раді до 1926 р. [13, с.384]

У 1924 р. Т. Окуневський запросив з Кракова до Городенки викладача Михайла Бараника [9, с.80]. М. Бараник закінчив Львівський університет, у 1918 р. був сотником УГА, а після приїзду до Городенки став четвертим директором української гімназії [11, с.583].

Т. Окуневський так згадував у життєписі свою просвітницьку діяльність: "Розпочав я оживляти роботу читальні на Котиківці. Навіть такі села як Пробабин, Передівання, Сокирчин мали вже свої читальні. Спровадилася народна торгівля. В слід за тим помістились тут і інші товариства такі як: "Міщанська родина", "Українська Бесіда", "Союз кооператив", "Товариство Кредитове", "Українська книгарня". В цім домі була збудована велика саля на представлення і публичні збори. Союз кооперативів позабудовив по селах кооперативи і молочарні. Найкраще на той час розвивався кооператив у Вербівцях. Інші калікують через брак грошей і неосвітність наших людей, які б хотіли все зичити, але не віддавати" [2, арк.122].

Т. Окуневський у міжвоєнний період займав особливе місце серед діячів українського національного руху. З одного боку, він належав до групи діячів, які більшу частину свого часу витрачали на політику та громадську діяльність, з іншого – активно цікавився громадським життям, багато дописував до українських періодичних видань на різні теми, плідно працював як адвокат, і завдяки цьому привертав до себе увагу українців. Вона звичайно була меншою, якщо пам'ятати про непропорційно значну, у порівнянні з довоєнними часами, участь Т. Окуневського у політичних акціях та роботі українських громадських організацій.

У 1930 р. Т. Окуневський як голова Народного дому в Городенці подав до повітового суду в Городенці прохання про забезпечення виплати відшкодувань, завданих внаслідок пацифікації. Голова суду стверджував, що "скарга має ознаки політичної демонстрації проти адміністраційної влади, яка виконує доходження з метою викрити винних в актах саботажів, що прибрали форму палення майна інших осіб у Східній Малопольщі, як також у повіті Городенка. Отже та адміністраційна влада наказала в дні 6 жовтня 1930 р. між іншим ревізію льокалів Народного Дому в Городенці, як одного із запідозрених. Цю ревізію перевели органи державної поліції і цей факт є добре знаний управи "Народного Дому" [14, с. 225].

На цю відмовну ухвалу Городенківського суду подав Т. Окуневський апеляцію до окружного суду в Коломиї, апелюючи до конституції, що жоден закон не може позбавити громадянина Речі Посполитої Польської права "доходити матеріальної втрати в суді" [14, с. 225]. Проте, окружний суд обґрунтовану апеляцію не прийняв і своєю постановою від 5 листопада 1930 р. її відкинув, а ухвалу повітового суду затвердив.

Останні роки життя визначного громадського діяча політика, адвоката Т. Окуневського проходили у Городенці. Проте це були неспокійні часи. Він продовжував вести активну громадську діяльність, допомагав громадським організаціям, надавав безкоштовні юридичні консультації.

У 1935 р. українська громада вшанувала 50 років громадської діяльності Т. Окуневського у Народному домі, на якому промовляв адвокат і письменник Андрій Чайковський [15, с. 582].

Важкими ударами були для Т. Окуневського була трагічна смерть його брата Ярослава у 1929 р. та дочки Олени – 29 липня 1930 р. Ці останні роки свого життя згадував Т. Окуневський у автобіографії так: "Сів я у своїй скромній усадьбі в Городенці із тяжким чувством сина народу розбитого, розгромленого, пониженого. Як перед 40 роками заснував я тут свою адвокатську канцелярію, так і тепер веду її, доживаючи свого життя при боку зятя і внучат. Дочки не стало" [2, арк. 127]. Попри важку втрату дочки, Т. Окуневський не перестав перейматися долею свого народу. "Молодь мріє о самостійній Україні. Мені вже в 73 літньому віці її не дожити, але все ж таки зацікавило мене, що канадійські наші емігранти не забувають про свою соборну неньку, а противно навіть мріють о тім, щоб при помочи канадійського сенату створити одну соборну Україну. Велична се гадка" [2, арк. 127]. Помер Т. Окуневський у Городенці 19 липня 1937 р. [15, с. 583].

Під час похорону виголосив промову адвокат Р. Комаринський і попрощався з покійником від української громади. "Промовляли два делегати від Адвокатської Палати, один біля суду (В. Старосольський), а один на цвинтарі, де по відправі було багато промов. Спочив Покійний на Городенківському кладовищі біля гробу своєї доньки Олени Кульчицької. Люди навколо гомоніли –

відійшов благородний муж, людина великої європейської освіти, високої культури, ідейна, гуманна, надзвичайно інтелегентна і хрустального характеру” [10].

Отже, в останні роки життя немолодий вже Т. Окуневський відчував, що програні визвольні змагання були кульмінацією його політичної та громадської діяльності. Психологічна травма з приводу втрати дочки і брата була настільки значною, що її вплив відчувався до кінця його життя.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДАІЛ України), ф. 383, оп. 1, спр. 4, 28 арк.
2. ЦДАІЛ України, ф. 328, оп. 1, спр. 103, 122 арк.
3. До оборони! // Республіка. – 13 травня 1919. – Ч. 83.
4. Дописи // Діло. – 21 жовтня 1937.
5. Др. Теофіл Окуневський. Автобіографія // Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський. – Львів, 2010. – С. 228.
6. Головацький І. Окуневський Теофіл / І. Головацький // Українська журналістика в іменах: Матеріал до енциклопедичного словника. – Львів, 2000. – Вип.7. – С. 255–257.
7. Листи Теофіла Окуневського до Івана Франка // Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський: Збірник наукових праць. – Львів: Афіша, 2010. – С. 204.
8. Марунчак М. Дир. Михайло Бараник / М. Марунчак // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 583.
9. Мельничук Б. Бараник Михайло / Б. Мельничук // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: Видав.-полігр. комбінат “Збруч”, 2004. – Т.1. – С. 80.
10. Новинки // Діло. – 22 липня 1937.
11. Никифорок В. Карбівничі високого духу / В. Никифорок // Ямгорів: інформаційно-публіцистичний альманах. – Городенка, 1990. – С.46.
12. Павчак С. Вінок шани родині Окуневських / С. Павчак // Край, Городенка. – 2008. – 12 груд.
13. Роїк Ю. На слідах кооперативного руху в Городенщині / Ю.Роїк / Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С.384.
14. Яшан В. Пацифікація в Городенці і Городенківському повіті / В. Яшан // Городенщина. Історично-мемуарний збірник. НТШ. Український архів Т. XXXIII. LC. Catalog Card No. 78-066396 / ред. М. Марунчак. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С.225.
15. Яшан В. Д-р Теофіл Окуневський / В. Яшан / [ред. М. Марунчак] // Городенщина. Історично-мемуарний збірник. НТШ. Український архів Т. XXXIII. LC. Catalog Card No. 78-066396. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 577.

Вера Мельник

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТЕОФИЛА ОКУНЕВСКОГО В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Рассмотрены последние годы жизни Т.Окуневского и его участие в национально-освободительной борьбе, активную просветительскую и политическую деятельность в жизни Городенковщины.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Т. Окуневский, Я. Окуневский, Городенка, ЗУНР.

Vira Melnyk

ACTIVITIES THEOPHIL OKUNEVSKYY IN THE INTERWAR PERIOD

Considered last years T.Okunevskyy and its participation in the national liberation movement, active in political activities and in life Horodenkivshchina.

Key words: Eastern Galychyna, T. Okunevskyy, J.Okunevskyy, Gorodenka, ZUNR.

УДК 94(477)

Сергій Волянук

ДІЯЛЬНІСТЬ ОМЕЛЯНА ПОЛЬОВОГО – “ОСТАПА” В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ВОЄННІЙ ОКРУЗІ “ЛИСОНЯ”

У статті проаналізовано діяльність Омеляна Польового на чолі Тернопільської воєнної округи УПА “Лисоня” упродовж 1943–1944 рр. Охарактеризовано основні етапи розбудови та становлення її командного центру та підрозділів. Висвітлено керівну роль О. Польового в організації військової праці на Тернопільщині.

Ключові слова: УПА, ОУН, УПА-Захід, ВО 3 “Лисоня”, Тернопільщина.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що на сьогодні дослідження діяльності командира УПА на одному з теренів дій набуває особливого зацікавлення. Омелян Польовий, як військово-політичний діяч, доклав значних зусиль для формування підрозділів УПА на теренах Тернопільщини, що сприяло боротьбі українців за майбутню незалежну державу.

У національно-визвольній боротьбі, яку в період Другої світової війни провадила ОУН та УПА постать О. Польового – “Остапа” пов’язують з Тернопільщиною, а саме, з командуванням воєнною

округою УПА "Лисоня" (ВО З "Лисоня"), проте часто допускають значних хиб, значною мірою це пов'язано з відсутністю відомостей про його життєвий шлях. Розсекречення документів з українських архівів і спогади дають змогу дослідити діяльність О. Польового по-новому, ввести до наукового обігу невідомі факти його воєнної біографії, доповнювані особистими спогадами, напрацюваннями істориків-краєзнавців та спростовують міфи, пов'язані з цією особистістю.

Наукова новизна полягає у тому, що в публікації проаналізовано участь О. Польового у формуванні відділів УПА, його керівні та особисті якості, їх вплив на особовий склад підпільної армії.

Об'єктом дослідження є діяльність О. Польового упродовж 1943–1944 рр.

Предметом дослідження є участь О. Польового у функціонуванні ВО З "Лисоня" в окреслений період.

Мета публікації полягає у тому, щоб дослідити діяльність О. Польового у ВО З "Лисоня" на Тернопільщині.

Завданням статті є аналіз військової діяльності О. Польового.

Перші відомості про військово-політичну діяльність командира "Остапа" було подано у 11 та 12 томах основної серії Літопису Української Повстанської Армії, які підготував для видавництва С. Безубко [1, с. IX–X, 193–194; 2, с. 300–301]. Одну з перших узагальнюючих біографічних довідок про О. Польового, пов'язану з діяльністю в Організації українських націоналістів (ОУН), Українській народній самообороні (УНС) та УПА подано у довіднику П. Содоля "Українська Повстанська Армія" [3, с. 112–113]. Розширену біографію, написану на основі архівно-кримінальної справи О. Польового, що зберігається у Галузевому державному архіві Служби Безпеки України (ГДА СБУ) подали упорядники 9 тому нової серії Літопису УПА О. Іщук та С. Кокін [4, с. 42–44]. Узагальнююча біографія О. Польового подана у третьому, доповненому виданні "Нарис історії ОУН" П. Мірчука [5, с. 709].

Деякі аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, інформація про О. Польового подавалася у написаних у повоєнні роки перших дослідженнях з діяльності УПА. Авторами цих публікацій були безпосередні учасники подій, пов'язані зі створенням підрозділів повстанської армії, проте ці дослідження мають низку неточностей, недостатню джерельну базу та ґрунтуються на особистих спогадах авторів. Це, праці В. Чижевського і Л. Шанковського [6–8]. На Тернопільщині упродовж останніх років історики та краєзнавці присвячували дослідження О. Польовому і серед них слід відзначити дописи та розвідки В. Пукача, Р. Крамара, Б. Андрушківа, Н. Чорнія та ін. [9–13]. У книзі "Омелян Польовий – "Остап""", що вийшла у серії "Події і люди" видавництва "Літопис УПА" комплексно розглянуто життя та діяльність О. Польового під час активної діяльності в ОУН, УНС та УПА [14].

Джерельну базу статті складають документи українського підпілля, зокрема, обласного проводу ОУН Тернопільщини та військового штабу ВО "Лисоня", що зібрано та опубліковано у 20-ому томі нової серії "Літопису УПА" [15]. У 9-му томі нової серії "Літопису УПА" вміщено витяги з протоколів допиту О. Польового, які значно доповнюють подані матеріали. Вони стосуються періоду його діяльності на посаді командира ВО З "Лисоня" і відображають певну односторонність у відборі історичних фактів, викривально-обвинувальну щодо ОУН та УПА – скерованість у викладі фактів і подій та іноді мають навмисні перекручування. Навіть, якщо зважити на обставини, до яких подавалася ця інформація, слід ствердити, що ці протоколи є цінним історичним джерелом для вивчення повстанського руху [16, с. 625–648]. Також у статті використано окремі архівні матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, ГДА СБУ та архіві Центру дослідження визвольного руху.

Незважаючи на те, що окремі аспекти діяльності О. Польового вже аналізувалися істориками та краєзнавцями, варто зауважити, що на сьогодні дана тема ще не повністю розкрита. Обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх питань піднятих у темі, однак, вважаємо за необхідне зосередити основну увагу саме на військовому аспекті діяльності командира ВО З "Лисоня" О. Польового.

Приблизно у жовтні 1943 р. командування УНС видало наказ, згідно з яким ставилося завдання розширення територіальної діяльності повстанських підрозділів і збільшення кількісного складу стрілецьтва та старшин УНС, зокрема і на Тернопільщині. З цією метою обласному провіднику ОУН "Нестору" ("Данило", "Ярослав" – Іван Шанайда) доручено створити два курені загальною чисельністю до тисячі осіб з допомогою сотні УНС "Сіроманці" і призначено командиром УНС в Тернопільській області хорунжого "Остапа Шухая" – О. Польового [4, с. 338–339].

Відповідно до протоколів допиту О. Польового, восени 1943 р. командир УНС "Беркут" ("Андрієнко" – Олександр Луцький) скерував до провідника "Нестора" на посаду військового інструктора із завданням переорганізації навчання стрільців УНС і перебрання керівництва військовими відділами. Згідно із положенням, у цей час військові підрозділи підпорядковувалися

обласному провіднику та організаційно-мобілізаційному референту, а не військовому керівництву, якого на рівні області ще не було сформовано [16, с. 645–646]. Зі створенням військового штабу (ВШ) ВО 3 "Лисоня", організаційно-мобілізаційний референт обласного проводу ввійшов до його складу, як начальник організаційно-персонального (мобілізаційного) відділу [14, с. 28].

Значна частина території Тернопільської області ОУН на відміну від прилеглих регіонів Волині і Карпатських гір була менш придатною до повстансько-вишкільних дій, тому упродовж літа-осені 1943 р. підрозділи, які створювалися і діяли в області за чисельністю не перевищували кадрових чот. Основна ж маса мобілізованих відходила до вищеназваних регіонів для проходження вишколу [15, с. 45].

З прибуттям на терени Бережанської округи сотні "Сіроманці" та очолення військової праці в Тернопільщині О. Польовим розпочалося активне формування місцевих збройних відділів. Сотня "Сіроманці" була реорганізована і спільно з сотнею "Орли" 20 листопада 1943 р. утворили перший курінь на території УНС Тернопільської області. Очолив його "Яструб" ("Лютий" – Дмитро Карпенко). "Сіроманцями" керував "Ворон" (Григорій Ковальчук), а командування у сотні "Орли" перебрав "Коц" (ім'я не встановлено – Кіт), який був переведений із "Сіроманців" до цієї сотні [18, с. 481]. У Тернопільській окрузі упродовж листопада 1943 р. було організовано добровольців для сотні УНС "Буйні", очолювану "Грозою". Згодом його замінив "Гордій" (Степан Маркіза) [1, с. 50, 54–55; 19, с. 395, 399]. На Чортківщині "Бистрий" (Петро Хамчук), з наказу окружного проводу ОУН у жовтні 1943 р. розпочав формування сотні "Сірі вовки" [20, с. 79]. На Борщівщині "Степовий" (ім'я не встановлено – Сава) отримав доручення сформувати групу УНС [21, с. 609]. За спогадами Омеляна Польового, станом на початок 1944 р. було сформовано шість сотень, а ще дві перебували у стадії організування [22, с. 2].

Згідно з наказом ч. 1 крайового військового штабу (КВШ) УПА-Захід від 20 січня 1944 р. за підписом "Беркута" зазначалося, що рішенням Проводу ОУН про розширення діяльності УПА на Галичину з 5 грудня 1943 р. терен військової діяльності УНС називається УПА-Захід [23, арк. 94]. На основі УНС Тернопільської області створена воєнна округа "Лисоня" з порядковим номером 3 (ВО 3 "Лисоня"), яку очолив командир "Остап" – Омелян Польовий. Перетворення підрозділів УНС на УПА в низових ланках відбувалося упродовж січня-березня 1944 р. [14, с. 29].

Терен діяльності УНС Тернопільської області та ВО 3 "Лисоня" у 1943–1944 рр. співпадав з територією, яку охоплювала Тернопільська область ОУН, що у свою чергу відповідала Тернопільській області радянського територіального поділу 1939 р. Проте до неї не належали райони колишнього Кременецького повіту (Великодедерецький, Вишнівецький, Кременецький, Лановецький, Почаївський та Шумський райони), натомість належали Рогатинський та Перемишлянський повіти (Більшовецький, Букачівецький, Бурштинський та Рогатинський райони Станіславської області та Глинянський, Перемишлянський і Поморянський райони Львівської області) [2, с. 7; 24, с. 28].

У 1943–1944 рр. Тернопільська область ОУН складалася із трьох округ: Бережанської, Тернопільської та Чортківської [25, с. 189]. Межі округ, переважно, співвідносилися із межами округів (округ – крайс) за німецьким територіальним поділом, а межі повітів – із межами повітового поділу Польщі до 1939 р., проте мали свої певні відмінності. Так, станом на першу половину 1944 р. у Бережанську округу ОУН входило 5 повітів: Бережанський, Рогатинський, Підгаєцький, Зборівський та Перемишлянський; у Тернопільську – 5 повітів: Тернопільський, Терехівський, Скалатський, Копичинецький та Збаразький; а Чортківський, Буцацький, Заліщицький та Борщівський повіти входили до Чортківської округи [26, с. 72–73; 27, арк. 113].

Очоливши ВО 3 "Лисоня", О. Польовий згідно наказу ч. 2 КВШ УПА-Захід від 1 лютого 1944 р. починає формувати військовий штаб воєнної округи (ВШ ВО) [23, арк. 95], де в першу чергу було використано членів окружних військових команд, які очолили одні з найважливіших відділів штабу.

Упродовж 1944 р. начальником штабу ВО "Лисоня" був "Стрийський" ("Бондаренко" – Володимир Якубовський), начальником оперативного відділу (I) – "Роман" (Ілярій Лютий), начальником розвідного відділу (II) – "Гордієнко" (Іван Яцишин), начальником відділу тилу (постачання) (III) – "Шершень" (ймовірно, Дмитро Пархуць), начальником організаційно-персонального (мобілізаційного) відділу (IV) – "Чугайстир" (Дмитро Росоловський). Начальником політвиховного відділу (VI) призначено "Архипа" (Івана Гуменюка) [22, с. 2; 28, арк. 110].

Ким були очолені інші відділи штабу ВО 3 "Лисоня" на сьогодні не виявлено. Можливо, що за відсутності старшинських кадрів, ці посади були вакантними або об'єднувалися під спільним керівництвом іншими членами ВШ ВО. Секретарем при військовому штабі був призначений Роман Брунець, який прийшов у відпустку із німецького охоронного відділу та перейшов до УПА. Також, за не перевіреними даними, особистим писарем О. Польового був призначений Степан Фуглевич з с. Борщів Перемишлянського району Львівської обл. [14, с. 33; 29, с. 69; 30, с. 39].

Поряд із організацією військової підготовки та збройних відділів О. Польовий, згідно рішення крайового проводу ОУН західних українських земель (КП ОУН ЗУЗ) організував зв'язок із частинами дивізії "Галичина". Зокрема з 4 Галицьким добровольчим полком, який перевели з вишколу на територію галицько-волинського прикордоння на Бродівщині та Збаражщині. Частина другого та третій батальйони цього полку знаходилися на території дій відділів ВО З "Лисоня". Стрільці, які перебували у цих підрозділах, позитивно ставилися до ОУН, військових підрозділів УПА, проте жартували: "[Повстанцям] треба вісім місяців військового вишколу, щоб вставити яйця" [6, с. 214–215]. У дорученні ч. 5 КП ОУН ЗУЗ військовому штабу воєнної округи "Лисоня" від 29 лютого 1944 р. йшлося про те, що німецька адміністрація може використати стрільців цих батальйонів для боротьби з партизанами, тому ВШ ВО було наказано налагодити зв'язок з підрозділами цього полку, збільшити з допомогою цих частин збройні запаси підпілля, намагатися використати їх для боротьби з радянським та польським партизанськими рухами, а також не допустити до завчасного дезертирства, а вразі роззброєння чи виведення цього полку з українських земель їх слід було перевести в УПА [31, арк. 42].

Про створення УПА, підготовку стрільців та бойові дії проти німецьких частин, а також про плани подальшої військової діяльності повстанських підрозділів О. Польовий, як військовий референт обласного проводу та командир ВО З "Лисоня" звітував весною 1944 р. у с. Тростянець Бережанського району "Данилові" (Іван Шанайда) на засіданні обласного проводу ОУН Тернопільщини. У засіданні також брали участь члени обласного проводу: організаційний референт "Федір" (ймовірно, Петро Бойко); господарчий референт "Ізидор" (Петро Будний); фінансовий референт "Ярко" та референт Українського Червоного Хреста (УЧХ) "Анна" (Галина Дидик) [16, с. 647–648].

У часі, коли командиром ВО З "Лисоня" був "Остап", організація військових підрозділів УПА пройшла у два періоди. До першого можна віднести процес створення сотень УПА, що припав на весну 1944 р. У цей час відділи формувалися на території усієї воєнної округи. До другого періоду слід віднести процес формування відділів УПА, що наступив з 27 липня 1944 р., коли радянські війська повністю окупували Тернопільську область ОУН. Обласний провід ОУН Тернопільщини та військовий штаб ВО "Лисоня" прийняв рішення про те, щоб усі чоловіки, не мобілізовані до Червоної Армії йшли в збройне підпілля. Цим рішенням віддано наказ про формування нових підрозділів УПА та організацію самооборонних куцових відділів (СКВ). Варто відзначити, що станом на першу половину осені 1944 р. припадає найбільш активний період формування та діяльності відділів у воєнній окрузі та групі УПА-Захід взагалі. У цей час, згідно з нашими підрахунками, ВО З "Лисоня" нараховувала більше 23 сотень УПА. На підставі цього можна зробити припущення, що загальна чисельність військових підрозділів УПА, що підпорядковувалася О. Польовому становила близько 4 тис. стрільців. У підрахунку не враховано стрільців СКВ, районних, повітових, окружних боїв, боїв та відділів служби безпеки ОУН (СБ ОУН). Також у підрахунку не враховано підрозділів з УПА-Північ та УПА-Південь, які упродовж весни-літа 1944 р. були створені на території Тернопільщини [15, с. 54–56].

В останній декаді липня 1944 р., коли німецько-радянський фронт рушив на захід, ВШ ВО З "Лисоня" усі відділи, що перебували у німецькій зоні окупації, поділив на три групи – курені (батальйони), яким поставлено було завдання перейти у радянське запілля під час переходу фронтової лінії. Омелян Польовий на чолі однієї групи мав вирушати на територію воєнної округи "Богун", де знаходились значні лісові масиви. Враховуючи швидкий перехід фронту потреба у переході на Кременеччину відпала, а тому група під командуванням "Остапа" залишилася у Бережанській окрузі [32, с. 619, 621].

Після переходу фронту, за наказом штабу воєнної округи всі підрозділи УПА були доповнені стрільцями та упорядковані. На початку вересня 1944 р. із сотень "Лісовики" та "Чорноморці" було сформовано курінь під командуванням О. Польового – "Остапа", який в перших числах цього місяця провів низку важких боїв з військами НКВС та розгорнувся у загін (полк) УПА. На даний час неможливо визначити точну дату, коли було утворено загін командира "Остапа", а тому логічніше було б вживати термін – у першій декаді вересня 1944 р. Згідно з даними хроніки сотні "Холодноярці", курені "Остапа" та "Бондаренка" 10 вересня 1944 р. об'єднано у загін, а згідно з відповідними документами КВШ УПА-Захід – 8 вересня, хоча спільно узгоджені дії, рейдування та уникнення боїв розпочалися ще раніше. У документах КВШ цей військовий підрозділ проходить під назвою загін групи "Лисоня" [33, с. 556; 34, с. 73].

На чолі загону УПА О. Польовий провів декілька більших боїв з військами НКВС та рейд по території ВО З "Лисоня", проте під час бою 27 вересня 1944 р. під хутором Альбанівка біля с. Нетерпинці Зборівського району отримав поранення та був відправлений на санітарний пункт у с. Молохів Бережанського району [35, арк. 341], а згодом переведений у Рогатинський повіт.

Ймовірно, це було с. Підкамінь Рогатинського району, де перебувала його наречена Ганна Молінська – "Зірка", яка була санітаркою в курені "Остапа" [14, с. 49].

Петро Кекіш, що виконував обов'язки радиста (керівника ланки радіозв'язку) при штабі загону "Остапа" у спогадах розповідаючи про бій 27 вересня 1944 р. своєрідно трактує епізод з пораненням О. Польового: "... Ранений в альбанівському бою був з власної необережності. Коли большевики почали обстрілювати позиції повстанців, він відкрито на очах ворожого війська став пробиратися на високий косогір, щоб звідтіля краще зорієнтуватися в ситуації. Та не дійшовши ще до половини схилу, як раптом біля нього упав ворожий снаряд і поранив його осколками..." [36, с. 35–36].

На допитах у МВС О. Польовий свідчив, що до весни 1945 р. чекав на подальші рішення та розпорядження командування УПА-Захід, бо під час інспекції воєнної округи у жовтні 1944 р. старшинами УПА-Захід командир "Шелест" (Василь Сидор) відсторонив його від обов'язків командира ВО З "Лисоня" [16, с. 641].

Незважаючи на організаційну і військову діяльність, яку провів О. Польовий на території воєнної округи, обласний провід ОУН Тернопільщини у звіті від 5 вересня 1944 р. констатував: "Звіт про роботу ВШВО не одержано. На основі власних спостережень та думок провідних членів можна ствердити, що військова справа ... не поставлена на належному рівні. Це докладно виказалось при переході фронту, що дозволяє нам сьогодні висловитися більш об'єктивно про дійсний стан наших досягнень у військовій ділянці..." [32, с. 621]. Проте за працю на посаді командира ВО З "Лисоня" командуванням УПА "Остапа" відзначено Бронзовим Хрестом бойової заслуги від 14 січня 1945 р. та підвищено до ступеня поручник з датою старшинства від 14 квітня того ж року [37, с. 321].

Згодом, у квітні 1945 р. в с. Бишки Козівського району відбулася нарада за участю командира УПА-Захід "Шелеста", командира ВО "Буг" – "Вороного" (Василь Левкович) та членів військового штабу третьої воєнної округи: провідника Подільського краю (ПК) ОУН і за сумісництвом командира ВО З "Лисоня" "Степановича" (Іван Шанайда), "Романа" (Ілярій Лютий) та організаційного референта ПК ОУН "Бея" (Григорій Голяш). Згідно зі свідченням О. Польового, на цю нараду його викликав шеф головного військового штабу (ГВШ) УПА "Перебийніс" (Дмитро Грицай), з яким зустрівся у с. Яглуш Рогатинського району. Спільно вони прибули у с. Бишки до "Шелеста". На зустрічі з яким та особистої розмови, останній призначив О. Польового старшиною для спеціальних доручень та військовим інспектором КВШ УПА-Захід, присвоївши новий псевдонім "Якір" [16, с. 630–631, 637].

Таким чином, у статті проаналізовано та висвітлено діяльність О. Польового – "Остапа" у розбудові та подальшому розвитку військових підрозділів УПА на Тернопільщині, його діяльність на чолі воєнної округи та військової референтури обласного проводу ОУН Тернопільщини.

Список використаних джерел

1. Літопис Української Повстанської Армії / [упор. Є. Штендера]. – Торонто, 1985. – Т. 11: Тернопільщина: список упавших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 р. до 31 грудня 1948 р. – 248 с.
2. Літопис Української Повстанської Армії / [упор. Є. Штендера]. – Торонто, 1989. – Т. 12: Третя подільська воєнна округа УПА ("Лисоня") – 352 с.
3. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – 199 с.
4. Літопис УПА. Нова серія / [упор. О. Ішук, С. Кокін]. – Київ-Торонто, 2007. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. – 912 с.
5. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1929–1939 роки. Видання третє, доповнене / [відповід. ред. В. Мороз]. – Київ: Українська видавнича спілка, 2007. – 1008 с.
6. Чижевський В. Організація військової праці ОУН / Чижевський В. Архів Центру дослідження визвольного руху. 7. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія / Л. Шанковський // Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 634–793.
8. Шанковський Л. УПА на Підгаєччині (Причинки до історії В.О. ч. III "Лисоня") / Л. Шанковський // Підгаєцька земля: історико-мемуарний збірник. Дітройт: Головний комітет підгайчан, 1980. – С. 229–292.
9. Пукач В. Омелян Польовий ("Остап") – командир Третьої Подільської воєнної округи "Лисоня" (УПА-Захід) / В. Пукач // Мандрівець. – 2007. – № 5. – С. 85–88.
10. Крамар Р. Забутий Герой / Р. Крамар // Експрес. – 6 червня 1999. – С. 11а.
11. Крамар Р. Жива легенда поряд / Крамар Р. // Тернопільська газета. – 10 січня 1997. – С. 3.
12. Андрушків Б. Короткі біографічні відомості про командира Третьої Військової Округи "Лисоня", курінного (полковника) Української Повстанської Армії Омеляна Польового (псевдоніми "Очерет", "Остап") / Б. Андрушків // Тернистими стежками. – Тернопіль: Джура, 2002. – С. 5–16.
13. Чорній Н. Омелян Польовий назавжди лишився вірний українській ідеї / Н. Чорній // Свобода. – 6 лютого 2009. – С. 4.
14. Воляннюк С. Омелян Польовий – "Остап" / С. Воляннюк. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2013. – 128 с.
15. Літопис УПА. Нова серія / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали. – 848 с.
16. Документи з архівної кримінальної справи Польового О. // Літопис УПА. Нова серія. / [упор. О. Ішук, С. Кокін]. – Київ-Торонто, 2007. – Т. 9: Боротьба проти

повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. – С. 625–648. 17. Документи з архівної кримінальної справи Луцького О. // Літопис УПА. Нова серія. / [упор. О. Іщук, С. Кокін]. – Київ-Торонто, 2007. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. – С. 267–428. 18. Хроніка сотні "Сіроманці" // Літопис УПА. Нова серія. / [упор. В. Мороз]. – Київ-Торонто, 2008. – Т. 12: Воєнна Округа "Буг" 1943–1952. Документи і матеріали. Книга 1. – С. 475–510. 19. Хроніка сотні "Буйні" // Літопис УПА. Нова серія. / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали. – С. 391–441. 20. Клименко О. Українці в поліції в дистрикті "Галичина" (Чортківський округ): німецький окупаційний режим в південних районах Тернопільщини у 1941–1944 рр. / О. Клименко, С. Ткачов. – Харків: Ранок-НП, 2012. – 288 с. 21. Надзвичайний звіт про бої відділів УНС // Літопис УПА. Нова серія. / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали. – С. 608–610. 22. Грещук Г. Як "поставала" УПА на Тернопіллі. Спогади командира Третьої ВО "Лисоня" групи повстанських військ УПА-Захід поручника "Остапа" (Омеляна Полевого) / Г. Грещук // Тернопіль вечірній. – 14 жовтня 1992. – С. 2. 23. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 62, 289 акр. 24. Літопис УПА. Нова серія / [упор. В. Мороз]. – Київ-Торонто, 2008. – Т. 12: Воєнна Округа "Буг" 1943–1952. Документи і матеріали. Книга 1. – 800 с. 25. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник II / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с. 26. Літопис Української Повстанської Армії. / [під ред. І. Гомзяк та М. Посівнич]. – Торонто-Львів, 2010. – Т. 49: Тернопільщина. "Вісті з Терену" та "Вістки з Тернопільщини" 1943–1950. Книга перша. – 832 с. 27. ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 102, арк. 113. 28. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 66, 515 арк. 29. Пастернак Р. Не вмре слава героїв. Перший випуск / Р. Пастернак. – Перемишляни, 1998. – 73 с. 30. Пастернак Р. Не вмре слава героїв. Другий випуск / Р. Пастернак. – Перемишляни, 2000. – 161 с. 31. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 42. 32. Організаційний звіт про діяльність ОУН в Тернопільській області // Літопис УПА. Нова серія / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали. – С. 619–627. 33. Хроніка сотні "Холодноярці" // Літопис УПА. Нова серія / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали – С. 552–566. 34. УПА – Зах[ід] на третьому етапі // Літопис Української Повстанської Армії / [упор. П. Потічний та І. Лико]. – Торонто-Львів, 2001. – Т. 33: Тактичний Відтинок УПА 26-ий "Лемко": Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). – С. 31–83. 35. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 64, 451 арк. 36. Кекіш П. По свіжих слідах минулого / П. Кекіш. – Тернопіль: Збруч, 1993. – 180 с. 37. Реєстр старшин воєнної округи // Літопис УПА. Нова серія / [упор. С. Воляннюк]. – Київ – Торонто, 2012. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали. – С. 321–323.

Сергей Воляннюк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕМЕЛЬЯНА ПОЛЕВОГО – "ОСТАПА" В ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ВОЕННОЙ ОКРУГЕ "ЛЫСОНЯ"

В статье проанализирована деятельность Емельяна Полевого во главе Тернопольской военной округи УПА "Лысоня" на протяжении 1943–1944 гг. Охарактеризованы основные этапы развития и становления ее командного центра и подразделений. Отражено руководящую роль Е. Полевого в организации военной работы на территории Тернопольщины.

Ключевые слова: УПА, ОУН, УПА-Запад, ВО 3 "Лысоня", Тернопольщина.

Serhii Volianiuk

ACTIVITY OF OMELIAN POLIOVYI – "OSTAP" IN TERNOPIL MILITARY OKRUHA "LYSONIA"

The article analyzes the activities of Omelian Poliovyi who led UPA Ternopil military okruha "Lysonia" during 1943–1944. There are also the basic stages of development and the establishment of a command center and offices. Posted the leading role in organizing O. Poliovyi of military labor in Ternopil region.

Key words: UPA OUN, UPA-West, VO 3 "Lysonia", Ternopil region.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(37).05.07

Михайло Сайко

“ДИГЕСТИ” ЮСТИНІАНА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН І БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ В АНТИЧНОМУ РИМІ

Стаття присвячена вивченню кредитних відносин і банківської справи в античному Римі шляхом дослідження “Дигест” імператора Юстиніана. Визначена структура “Дигест”, охарактеризовано кожну з частин цієї збірки, розглянуто зміст окремих книг і фрагментів з творів римських юристів, поміщених у цих книгах. Проаналізовані ті фрагменти, які мають відношення до кредиту і банківської справи.

Ключові слова: “Дигести” Юстиніана, джерела, кредит, банківська справа, античний Рим.

Дослідження кредитних відносин і банківської справи в античному Римі необхідне як для розуміння сутності кредиту, так і для вивчення особливостей соціально-економічного устрою Давнього Риму. Для того, щоб всебічно дослідити це важливе суспільне явище, слід проаналізувати усі види джерел: історичні, літературні, монументальні та правові. Частина з цих джерел нами вже вивчені, зокрема, історичне дослідження Тита Лівія [16], комедії Плавта [14], роботи римських учених Катона Старшого, Варрона, Колумели, Плінія Старшого і Авла Гелія [13], твори Теренція, Горація, Овідія, Сенеки, Петронія, Персія, Йосифа Флавія, Марціала, Ювенала, Плінія Молодшого і Апулея [17], а також фрагменти з творів римських письменників-біографів: Корнелія Непота, Плутарха і Светонія [15]. З правових джерел найважливішими є інституції Гая, які вже досліджені [12] та “Дигести” Юстиніана, які й проаналізовані у цій статті.

Зміст і структура “Дигест” аналізувалися багатьма істориками і юристами. Серед них відзначимо, передусім, монографію І. Перетерського [11], а також статті М. Левченка [9] і С. Гринька [4]. Історію створення “Дигест” вивчали Д. Азаревич [1] і Т. Кіпп [8]. Зміст “Дигест” проаналізований в юридичній літературі, зокрема у роботах Н. Боголепова [2], Б. Віндшейда [3], Г. Дернбурга [5], а також С. Муромцева [10].

У цій статті використані також історичні дослідження, у яких розглядаються важливі питання кредиту і банківської справи, що суттєво доповнюють дані, приведені в “Дигестах”. Серед них відзначимо роботу Л. Міттейса, у якій проаналізовані банківські операції римських банкірів [20], дослідження морської позики Г. Кляйншмідта [19] і Г. Зівекінга [21], а також змістовну статтю І. Бабяка, присвячену вивченню банківських книг [18].

“Дигести” перекладалися на декілька мов, і у тому числі на російську – це переклад І. Перетерського [6] і велике семитомне видання під редакцією Л. Кофанова [7]. І. Перетерський переклав біля 30 % “Дигест”, тоді, як у виданні Л. Кофанова здійснено повний переклад тексту “Дигест” і наведений паралельний текст латиною.

У цій статті використані як латинський, так і російський тексти, подані в роботі Л. Кофанова, а також латинський текст “Дигест”, розміщений на сайті “Римське право” латинської бібліотеки [22].

Аналіз джерел і літератури зумовлює основне завдання статті: проаналізувати зміст і структуру “Дигест”, а також ті титули і фрагменти, які мають відношення до кредиту і банківської справи. Зауважимо, що у “Дигестах” професійних банкірів називають “аргентаріями” (“argentarīi” – від “argentum” – “срібло”) і “нуммуларіями” (“nummularii” – від “nummus” – “монета”).

Дигести (“Digestae”) – це збірник уривків з творів римських юристів, друга частина кодифікації Юстиніана, опублікована 16 грудня 529 року [1, с. 2]. Власне латинська назва “Digestae” означає “зібране”, “приведене в систему”. Грецька назва цієї збірки – “Пандекти” (“Pandectae”) означає “те, що містить у собі все” [11, с. 43].

Дигести складаються з 50 книг. Усі книги (за виключенням 30–32) поділяються на титули. Усього титулів 432 [6, с. 17]. Кожен титул складається із відповідних його змісту фрагментів, частина з яких поділяється на параграфи [8, с. 127]. Кожен фрагмент містить цитату якогось юриста з точно визначеного твору. Дигести увібрали в себе цитати з 1625 творів 39 юристів (6, с. 11). У цій статті проаналізовані цитати з творів Антістія Лабеола (50 р. до н. е. – 18 р. н. е.), Сальвія Юліана (110–170 рр.), Гая (120–180 рр.), Секста Африкана (II ст.), Емілія Папініана (150–212 рр.), Доміція Ульпіана (170–228 рр.), Цервідія Сцеволи (кінця II – початку III ст.), Юлія Марціана, Гереннія Модестіна, а також Юлія Павла (трое останніх жили у першій половині III ст.).

Складачі "Дигест" поділили їх на 7 частин, до кожної з яких входить декілька книг (*Digestae Justiniani Augusti. Paul. Sent. – Julius Paulus. Sententiarum (Dig.) Tanta, § 2*).

Перша частина "Дигест" включає 1–4 книги і носить назву "Proto" ("Початки"). Перша книга присвячена публічному праву, а 2–4 книги – регламентують порядок судочинства. У I книзі викликає цікавість титул XII, у якому йдеться про обов'язки префекта міста ("*De officio praefecti urbi*"). Серед іншого, він був зобов'язаний здійснювати нагляд за правильністю здійснення розмінних операцій нуммуларіями ("*Praeterea curare debebit praefectus urbi, ut nummularii probe se agant circa omne negotium suum et temperent his, quae sunt prohibita*") (*Dig. I, XII, 1, § 9*).

Досить важливі відомості, які стосуються нашої теми, містяться у II книзі. Зокрема, у титулі XIII "Про позови" ("*De edendo*") значна кількість статей присвячена порядку ведення банкірами головної розрахункової книги ("*rationes*"). Так, Доміцій Ульпіан зауважив, що на думку Антістія Лабейона, ця книга являла собою "документ, що містить двосторонні банківські угоди, здійснювані в своїх власних інтересах, щодо надходжень і витрат, надання в борг, укладення та припинення зобов'язань ("*Rationem autem esse labeo ait ultro citro dandi accipiendi, credendi, obligandi solvendi sui causa negotiationem*") (*Dig. II, XIII, 6, § 3*).

Банкіри були зобов'язані, у випадку необхідності, представляти свої розрахункові книги для вивчення у судовому процесі, бо вони вважалися документами публічного, а не приватного права [20, с. 240]. Дуже чітко положення про публічний характер діяльності банкірів сформулював Гай: "звіти повинні надавати тільки банкіри, а не інші особи, оскільки їх заняття вважається державною справою і головний їх обов'язок полягає в ретельному веденні своїх записів" (*Dig. II, XIII, 10, § 1*). Банкіри були зобов'язані пред'являти свої рахунки в суді як речові докази, навіть у випадку, якщо вони не були однією зі сторін процесу ("*argentarius rationes edere iubetur: nec interest cum ipso argentario controversia sit an cum*") (*Dig. II, XIII, 10 pr.*). Причому, як зазначав Юлій Павел, звіти про кредитну діяльність, мали надавати не лише аргентарії, але й нуммуларії ("*nummularios quoque non esse iniquum cogi rationes edere*") (*Dig. II, XIII, 9 § 2*).

З метою дотримання конфіденційності, до дослідження повинні бути представлені не усі записи, але тільки ті, які мають відношення до певної справи ("*sed ut ea sola pars rationum, quae ad instruendum aliquem pertineat, inspiciatur et describatur*") (*Dig. II, XIII, 10, § 2*). У записках обов'язково мала бути вказана дата здійснення операції ("*argentariae mensae exercitores rationem, quae ad se pertinet, edent adiecto die et consule*") (*Dig. II, XIII, 4 pr.*). Спадкоємці банкіра також мали надавати для дослідження рахункові книги ("*Cogentur et successores argentarii edere rationes*") (*Dig. II, XIII, 6, § 1*). І, нарешті, від судового суперника банкіра слід було взяти клятву про те, що він вимагає представити йому звіт не заради неправдивого обвинувачення ("*Exigitur autem ab adversario argentarii iusiurandum non calumniae causa postulare edi sibi*") (*Dig. II, XIII, 6, § 2*).

У титулі XIV цієї ж II книги, що носить назву "Про договори" ("*De pactis*") регламентуються права і взаємовідносини між членами банківського товариства. Таке товариство створювали декілька банкірів для надання клієнту значної за розмірами позики. Означене товариство носило назву "*societas argentariae*" і було різновидом компанії "*societas unius rei*", тобто товариства для здійснення однієї угоди. Такого роду компанії належали до числа пайових товариств з обмеженою відповідальністю (*societas quaestus*) і вважалися основною формою господарського об'єднання в Римі. Як зауважив Юлій Павел, "банкіри, що входили до складу цього товариства, розглядалися як одна особа, оскільки вони мали єдиний борг" ("*plures argentarii, quorum nomina simul facta sunt: unius loco numerabuntur, quia unum debitum est*") (*Dig. II, XIV, 9 pr.*).

Окремі аспекти договору товариства розібрані в інших статтях цього титулу (*Dig. II, XIV, 25; II, XIV, 27; II, XIV, 47, § 1*), а також в інших книгах. Зокрема, згадки про товариства банкірів можна знайти в титулі II книги XVII "Про позов, що витікає з товариства" ("*Pro socio*"). Одну з найважливіших норм привів Доміцій Ульпіан "у випадку, якщо угода товариства укладена просто (*simpliciter*) і не дано певних вказівок, на яке саме майно розповсюджується спільність, вважалось, що предметом товариства є все, що отримане від підприємницької діяльності" (*Dig. XVII, II, 7*).

Друга частина "Дигест" включає 5–11 книги і носить назву "Про суди" ("*De iudiciis*"). Тут цікавість викликає хіба що титул III, п'ятої книги "Про вимогу передачі спадку" ("*De hereditatis petitione*"), в якому мова йде про те, що лише аргентарії мали право проводити продаж речей з аукціонів. Ці аукціони проводились при продажу іпотечної застави неспроможних боржників, а також при розподілі майна померлого між спадкоємцями (*Dig. V, III, 18 pr.*).

Залучення банкірів до аукціонної справи було викликано тим, що відповідно до правил проведення аукціонів, покупець міг оплатити покупку як готівкою, так і в кредит. Продавець же мав отримати гроші відразу після продажу речі. Зрозуміло, що необхідний для проведення такого аукціону оборотний капітал міг мати у своєму розпорядженні лише банкір. Банкірів, що спеціалізувалися на проведенні аукціонів називали "банкірами-збирачами" ("*argentarius coactor*")

(Dig. XL, VII, 40, § 8). Коактор брав на себе отримання грошей від покупця, і взагалі усі суперечки, що виникали у процесі проведення аукціону, вирішувалися між покупцем і банкіром, а не власником майна, що продавалося.

Третя, і найважливіша для нас, частина "Дигест" охоплює 12–19 книги і носить назву "Про речі" ("De rebus").

Дуже важливим для розуміння суті кредиту є титул I книги XII "Про речі, надані в кредит" ("De rebus creditis"), у якому подано визначення і опис позики (*mutuum*). На думку римських юристів, позика являло собою договір, за яким одна сторона (позикодавець) передає другій стороні (позичальникові) гроші чи певну кількість інших замісних речей у власність, із зобов'язанням позичальника повернути, після закінчення зазначеного в договорі терміну або за запитанням, таку ж грошову суму або таку ж кількість речей такого ж роду, які були отримані [5, с. 222]. Відповідно до цього, Юлій Павел визначив позику так: "ми даємо в борг з наміром отримати назад не ту ж саму річ, яку ми надали, (інакше це буде комодація або здача на зберігання), але річ того ж роду, бо якщо б був інший рід, наприклад, замість пшениці ми отримали б вино, то не було б позики" ("Mutuum damus recepturi non eandem speciem quam dedimus (alioquin commodatum erit aut depositum), sed idem genus: nam si aliud genus, veluti ut pro tritico vinum recipiamus, non erit mutuum") (Dig. XII, 1, 2, pr.).

З цього повідомлення можна виділити чотири умови, необхідні для того, щоб договір відбувся. Перша умова це те, що в позику можуть бути передані речі, які можуть бути замінені речами подібного роду. "Взамін надаються такі речі, які визначаються вагою, числом, мірою; ми можемо шляхом передачі цих речей вступити у відношення позики тому, що при виконанні договору мають значення родові, а не індивідуальні ознаки; таким чином, щодо інших речей ми не можемо встановлювати договору позики, бо без згоди кредитора одна річ не може бути дана замість іншої для виконання зобов'язання" ("Mutui datio consistit in his rebus, quae pondere numero mensura consistunt, quoniam eorum datione possumus in creditum ire, quia in genere suo functionem recipiunt per solutionem quam specie: nam in ceteris rebus ideo in creditum ire non possumus, quia aliud pro alio invito creditori solvi non potest") (Dig. XII, 1, 2, § 1).

Друга умова полягала у тому, що річ мала бути передана у власність позичальникові "передача в борг отримала свою назву тому, що річ ставала з моєї – твоєю, бо, якщо вона не становиться твоєю, то не виникає зобов'язання" ("appellata est autem mutui datio ab e, quod de meo tuum fit: et ideo, si non faciat tuum, non nascitur obligatio") (Dig. XII, 1, 2, § 2).

Третя умова полягала у тому, щоб річ була дійсно передана. На думку Юлія Павела "Поки не відбулася передача, зобов'язання з реального договору не виникає" ("re enim non potest obligatio contrahi, nisi quatenus datum sit") (Dig. II, XIV, 17, pr.).

I, нарешті, четвертою умовою, був консенсус між сторонами договору. Ульпіан пояснив цю умову так: "якщо я дав тобі гроші з наміром подарувати їх тобі, а ти прийняв гроші як дані в борг, то, як писав Сальвій Юліан, дарування немає. Але слід розглянути, чи є позика. Я думаю, що немає і позики і монети не стали власністю того, хто їх прийняв, бо він прийняв їх з іншими думками" ("Si ego pecuniam tibi quasi donaturus dedero, tu quasi mutuum accipias, iulianus scribit donationem non esse: sed an mutua sit, videndum. et puto nec mutuum esse magisque nummos accipientis non fieri, cum alia opinione acceperit") (Dig. XII, 1, 2, pr.) [2, с.228].

На борги, предметом яких були речі, що визначалися родовими ознаками, а особливо на грошові борги, могли нараховуватися відсотки, "usurae", буквально – "плата за користування капіталом". Відсотки в певних випадках, наприклад, за умови відтермінування виконання, встановлювалися за законом, але найчастіше обумовлювалися за договором [5, с. 82].

Ульпіан повідомив, що не можна вимагати відсотки в розмірі, що перевищують самий капітал (*supra duplum usurae*) і нараховувати складні відсотки ("usurarum usurae") ("Supra duplum autem usurae et usurarum usurae nec in stipulatum deduci nec exigi possunt et solutae repetuntur, quemadmodum futurarum usurarum usurae") (Dig. XII, VI, 26, 1).

Максимально дозволена відсоткова ставка становила 1 % місячних або 12 % річних [5, с. 86; 10, с. 210]. Про цю норму згадав Емілій Папініан, який навів приклад стягнення "за кожних 30 днів з кожних 100 денаріїв по денарію" ("in dies triginta inque denarios centos denarios") (Dig. XII, I, 40). У інших книгах "Дигест" визначені випадки, коли на позичену суму було визначене стягнення 6 % річних ("usurae semisses") (Dig. XV, IV, 3; XXXIV, IV, 30), 5 % ("usurae quinques") (Dig. XXII, I, 17 pr.), 4 % ("tertia centesimae") (Dig. XXII, I, 17, § 8; XXVI, VII, 7, § 10), 3% (usurae quadrantis) (Dig. XXXIII, I, 21, § 4) і, нарешті 1 % річних ("usurae unciae") (Dig. XXVI, VII, 47, § 4).

Повертаючись до XII книги, зауважимо, що у I титулі згадується також "хірограф" ("chirographum") – розписка, за допомогою якої укладали між собою кредитні договори – "перегріни". Хірографи викладалися у першій особі ("я, такий-то, повинен такому-стільки-то") і підписувалися

боржником [18, с. 55]. Зразок хірографи привів Юлій Павел. Вона написана від імені такого собі Луція Тіція (умовного персонажа, ім'я якого використовувалося юристами в навчальних цілях). "Я, Луцій Тіцій, написав цю розписку в тому, що я отримав від Публія Мевія 15, які відлічені їм вдома; Публій Мевій стипулював, а я, Люцій Тіцій, обіцяв акуратно повернути ці 15 в наступні календи..." ("lucius titius scripsi me accepisse a publico maevio quindecim mutua numerata mihi de domo et haec quindecim proba recte dari kalendis futuris stipulatus est publicus maevius, spondi ego lucius titius...") (Dig. XII, I, 40). Інша хірографа, наведена Юлієм Павелом, поміщена аж у XLV книзі. Вона була написана рабом-управляючим ("servus actor") від імені свого господаря: "Я, Хризогон, раб і управляючий Флавія Кандіда, написав в присутності мого господаря, за його підписом і печаткою, що він отримав від Юлія Зоси, довіреного відсутнього тут Юлія Квінтіліана, 1000 денаріїв в борг" ("chrysogonus flavii candidi servus actor scripsit, coram subscribente et adsignante domino meo, accepisse eum a iulio zosa, rem agente iulii quintilliani absentis, mutua denaria mille") (Dig. XLV, I, 126, § 2). При погашенні боргу кредитор давав позичальнику розписку про те, що борг виплачений, і в нього немає претензій до нього ("satis dare amplius abs te non peti").

У титулі III шістнадцятої книги "Про позов, що витікає з договору збереження, або про зворотний позов ("Deposit vel contra") розглянутий договір збереження ("depositum"). Ульпіан визначає цей договір так: "депозит це те, що дане іншому на збереження" ("Depositum est, quod custodiendum alicui datum est") (Dig. XVI, III, 1. pr.). Об'єктом depositum могла бути лише річ індивідуально визначена [5, с. 236]. Якщо мова йшла про збереження грошей, то зберігач мав повернути ті ж самі гроші, які йому були довірені (Dig. XVI, III, 24). Для цього гроші, зазвичай поміщали в окремий мішок, який опечатувався печатками депонента і депозитаря. Зрозуміло, що депозитарій не мав права використати за депоновану суму для власних операцій. Суттєвою ознакою depositum було його безоплатність [3, с. 310].

Однак, у низці випадків на збереження могли передаватися не лише чітко визначені речі, а й речі того ж роду ("tantundem ejusdem generis"), тобто, якщо мова йде про гроші, повернути слід було не ті ж самі гроші, а ту ж саму суму грошей (Dig. XVI, III, 26, § 1). Правовою основою таких внесків був договір "depositum irregulare" – договір збереження незапечатаних грошей [3, с. 312; 5, с. 240]. Задепоновані гроші тимчасово переходили у власність депозитаря, який за дозвіл за користування грошима платив депоненту відсотки. Так, Емілій Папініан зазначав, що "той, хто використовував до своєї вигоди гроші, дані йому на зберігання в незапечатаному вигляді, щоб він їх повернув у тій же кількості, повинен за позовом із зберігання повернути їх і відсотки по них за час прострочки" ("Qui pecuniam apud se non obsegnatam, ut tantundem redderet, depositam ad usus proprios convertit, post moram in usuras quoque iudicio depositi condemnandus est") (Dig. XVI, III, 25, § 1). Ульпіан чітко розрізняє гроші, надані банкірам на збереження і надані банкірам для проведення позичкових операцій. На його думку, у випадку банкрутства нуммуларія, у першу чергу слід, у першу чергу, приділити увагу тим, хто довірив йому гроші на збереження, а вже потім тим хто надав йому гроші для надання процентних позик ("Quotiens foro cedunt nummularii, solet primo loco ratio haberi depositariorum, hoc est eorum qui depositas pecunias habuerunt, non quas faenore apud nummularios vel cum nummulariis vel per ipsos exercebant") (Dig. XVI, III, 7, § 2). Тобто, найбільш захищеними були внески на збереження, а не процентні внески, бо клієнт, що надавав ці кошти з самого початку знав, що вони будуть використовуватися для кредитних операцій і був готовий до можливих ризиків.

Різного роду випадки, пов'язані з відсотковими внесками, розбираються як у статтях цього титулу (Dig. XVI, III, 24; XVI, III, 28), так і у інших книгах "Дигест" (Dig. XIX, II, 31; XXVIII, XXIX, 1).

Четверта частина "Дигест" носить назву "Пуп", чи "Середина" ("Umbilicus") і включає 20–27 книги. При аналізі цієї частини "Дигест" ми розглянемо титул I "Про заставу" ("De pignoribus") двадцятої книги і титул II "Про морські відсотки" ("De nautico faenore") XXII книги.

У ранні часи в Римі будь-яку заставу майна довгий час називали "pignus", деякі ознаки яких знаходимо у "Дигестах". Так, Юлій Марціан стверджував, що "між пігнусом та іпотекою різниця тільки в назві" ("inter pignus autem et hypothecam tantum nominis sonus differt") (Dig. XX, I, 5, § 1). З часом юристи визначили два типи застави нерухомості: "антихреза" та "іпотека", а старовинний термін "пігнус" почали застосовувати лише до застави рухомого майна.

Умови антихрези визначав Юлій Марціан: "якщо встановлена антихреза і кредитор введений у володіння маєтком або будівлею, то він утримує володіння як заставу до тих пір, поки не буде повернений борг, а до того він отримує замість відсотків прибуток – або здаючи маєток в оренду, або проживаючи в ньому (тобто від господарського використання маєтку – авт.) ("Si antixrysis facta sit et in fundum aut in aedes aliquis inducatur, eo usque retinet possessionem pignoris loco, donec illi pecunia solvatur, cum in usuras fructus percipiat aut locando aut ipse percipiendo habitandoque") (Dig., XX, I, 11, 1). Що стосується прибутку на наданий капітал, то зазвичай він не перевищував законної процентної ставки в 1 % на місяць (12 % річних). Угода антихрези, однак мала істотні недоліки,

головним з яких була необхідність для людини, яка залучала кошти за допомогою позики, втратити на певний час власність, між тим, як кредит часто був потрібен саме для поліпшення цієї власності, зокрема, для покращення обробки землі, переданої в заставу тощо.

Цього недоліку була позбавлена іпотека (*hypotheca*). За умовами цієї угоди, закладене майно залишалося в користуванні позичальника, який сплачував відсотки від наданого капіталу. У разі невиплати боргу, претензії кредитора задовольнялися за рахунок коштів, отриманих від продажу заставленого майна. Якщо вірити роз’ясненням Гая, іпотечний договір укладався усно (“*et ideo et sine scriptura si convenit ut hypotheca sit et probari poterit, res obligata erit de qua convenient*”), а письмовий документ був необхідний лише як доказ здійснення угоди (“*fiunt enim de his scripturae, ut quod actum est per eas facilius probari poterit*”). Однак і без письмового документа договір іпотеки вважався дійсним, якщо мали місце інші докази (“*et sine his autem valet quod actum est, si habeat probationem*”) (Dig. XX, I, 4). Зазвичай, вартість застави вдвічі перевищувала суму позики. Після погашення боргу договір іпотеки припинявся і майно звільнялося від зобов’язань по заставі.

Як уже зазначалося, титул II “Про морські відсотки” XXII книги присвячений морській позиці, яка відіграла виняткове значення в організації морської торгівлі в античному Римі. Характер цієї позики роз’яснив Геренній Модестин: “Морською позикою є позика, яку везуть за море, якщо ж гроші витрачаються на місці, позика не вважається морською” (“*Traiecticia ea pecunia est quae trans mare vehitur: ceterum si eodem loci consumatur, non erit traiectica*”) (Dig. XXII, II, 1). Найбільш характерною рисою морської позики було те, що ризик втрати судна і вантажу брав на себе кредитор – за висловом Модестина, “при морській позиці ризик покладається на кредитора з моменту відплиття судна” (“*in nautica pecunia ex eo die periculum spectat creditorem, ex quo navem navigare conveniat*”) (Dig. XXII, II, 3). Іншими словами, і позичений капітал і відсотки на нього поверталися кредитору лише у разі вдалого повернення судна в порт призначення.

Морська позика надавалася на фрахт судна, закупівлю товарів, іноді на дорожні витрати тощо. У XLV томі “Дигест” наведено зразок договору морської позики. Власне, це не реальний договір, а правовий казус, який придумав Квінт Цервідій Сцевола, однак зрозуміло, що в основі цього уривка – реальні договори. Зміст договору такий: Каллімах уклав договір позики зі Стихом, рабом і одночасно торговим агентом Сея в місті Беріт (Бейрут) в провінції Сирія (“*Callimachus mutuam pecuniam nauticam accepit a Sticho servo Seii in provincia Syria civitate Beryto*”). Угода укладена для здійснення морської подорожі на термін 200 днів (“*dies ducentos*”). Згідно з умовами позики, Каллімах повинен був закупити в Беріті товари і відправитися з ними в Брундизій (Brentesium), де після продажу сирійських товарів закупити нові товари в цьому італійському порту і не пізніше вересневих ід (*idus septembres*) відправитися у зворотну подорож до Беріта. У Беріті ж після продажу зазначених товарів позичальник повинен був розрахуватися з кредитором. Позика гарантувалася іпотекою (*hypothecis*), в якості якої використовувалися товари, закуплені в Беріті, а після їх продажу – ті, які повинні були бути закуплені в Брундизії. Каллімаха мав супроводжувати інший раб кредитора Сея – Ерос. У разі порушення умов позики кредитор мав право забрати товари собі. В угоді було також обумовлено, що якщо, прибувши в Брундизій, Каллімах не закупить там товару, він повинен повернути всю суму боргу разом з відсотками, немов обидва рейси (туди і назад) були завершені (Dig. XLV, I, 122, § 1). Таким чином, морська позика в Римі могла надаватися для подорожі як в один бік, так і в обидва кінці. В якості застави розглядався товар, закуплений в порту відправлення, а при подорожі у зворотний бік – товар, придбаний в пункті призначення. В угоді позики визначалося час і маршрут торгової подорожі. Передбачалася можливість порушення умов контракту і визначалися штрафні санкції.

Для “морської позики” був встановлений “морський відсоток” (“*fenus nauticum*”), розмір якого за повідомленням Зівекінга, міг становити 24 % [21, с. 42]. Кляйншмідт веде мову про 30–36% [19, с. 9]. У цілому ж максимальна норма позичкового відсотку для морської позики в епоху ранньої імперії не обмежувалася. Юлій Павел приводить цю норму у “Сентенціях”: “...за борг, наданий для мореплавства, внаслідок ризику кредитора під час плавання судна, можна стягувати необмежені відсотки” (“*Traiectica pecunia dicitur, quae in navi, ut ad transmarina deferatur, deponitur quia maris periculo committitur, in quantas convenerit usuras, hanc pecuniam dare creditor potest*”) [Paul. Sent. II, XIV, 3].

П’ята частина “Про заповіти” (“*De testamentis*”) включає 28–36 книги. Шоста (книги 37–44) і сьома (45–50 книги) частини залишилися без назви. У 28–46 книзі викладені різні питання приватного права, 47–48 і частково 49 книги викладають питання кримінального права і процесу, а частина 49-ї і 50-а книги присвячені публічному праву.

У 28–50 книгах часто зустрічаємо фрагменти, у яких йдеться про ведення розрахункових книг банкірами та їх використання в судовому процесі (Dig. XXXIII, VIII, 26; XXXIV, I, 15, § 2; XXXV, I, 32; XXXIX, V, 26; 47, 2, 27). Крім розрахункових книг у цій частині “Дигест” згадується також особлива

книга обліку позиченого і наданого в позику капіталу, яку вели банкіри. У цій книзі визначалися терміни і обсяги витрат і отримання відсотків. Ця книга носила назву "календар" ("kalendarium") – від слова "календи" ("час повернення позики"). У "Дигестах" декілька разів розбиралися казуси, які виникали у випадку, якщо ведення календаря покладалося на раба. Декілька раз цю ситуацію розглядав Сцевола (Dig. XXXIII, VIII, 23; XL, VII, 40, § 4), одного разу – Секст Африкан (Dig. XII, I, 41).

Розглянуті деякі операції банкірів, зокрема: розмінні (Dig. XLVIII, X, 9, § 2), депозитні (Dig. XLII, I, 15, § 11; XLII, V, 24, § 2; XLVI, III, § 24), а також кредитні (Dig. XLI, III, 24). Титул I сорок п'ятої книги "Про вербальні зобов'язання" ("De verborum obligationibus") присвячений словесним зобов'язанням, за допомогою яких укладалися, крім інших, договори позики і поручительства (Dig. XLV, I). Значна частина титула I сорок шостої книги "Про поручителів і довіритель" ("De fideiussoribus et mandatoribus") присвячена питанням поручительства (Dig. XLVI, I). Звертає увагу також титул XVI п'ятидесятої книги "Про значення слів" ("De verborum significatione"). У ньому пояснюється значення юридичних термінів, серед яких є й ті, що пов'язані з кредитом і банківською справою (Dig. L, XVI).

Таким чином, дослідження свідчить про те, що у "Дигестах" міститься значна кількість фрагментів з творів римських юристів, які стосуються кредитних відносин і банківської справи в античному Римі. У першій половині цієї збірки (I–IV частина), яка включає I–XXVII книги, цим питанням присвячені повні титули у декількох книгах. Зокрема досить детально розібраний порядок ведення банківських книг, описаний характер і юридичні форми банківського товариства, визначене поняття і родові риси договору позики, розглянутий договір збереження, описані основні форми застави нерухомості, проаналізований договір морської позики тощо.

У другій половині "Дигест" (V–VII частина), яка включала XXVIII–L книги, згадок про кредитні відносини і банківську справу значно менше. Серед тих що є, відзначимо титули, присвячені вербальним зобов'язанням і поручительству, а також фрагменти, в яких регламентується здійснення банкірами розмінних, депозитних і позичкових операцій.

Отже, аналіз "Дигест" дає нам знання про кредитні відносини, які ми більше ніде знайти не зможемо. Тому результати, отримані у цій статті, дають матеріал для подальшої роботи над проблемою кредитних відносин в античному Римі.

Список використаних джерел

1. Азаревич Д. История византийского права. Том I. Часть I / Д. Азаревич. – Ярославль: тип. Г. В. Фальк, 1876. – 118 с.
2. Боголепов Н. Пособие к лекциям по истории римского права / Н. Боголепов. – М.: Университетская типография, 1890. – 325 с.
3. Виндшейд Б. Об обязательствах по римскому праву / Б. Виндшейд. – СПб.: тип. А. Думашевского, 1875. – 593 с.
4. Гринько С. Д. Дигести Юстиниана як джерело римського приватного права / С. Д. Гринько // Хмельницький університет управління і права. Університетські наукові записки. – 2007. – № 1 (21). – С. 90–96.
5. Дернбург Г. Пандекты. Том II: Обязательственное право / Г. Дернбург. – М., 1911. – 396 с.
6. Дигесты Юстиниана: избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского / Дигесты Юстиниана. – М.: Наука, 1984. – 449 с.
7. Дигесты Юстиниана. Перевод с латинского / Отв. ред.: Кофанов Л. Л. Тома 1–7 / Дигесты Юстиниана. – М.: Статут, 2002–2005.
8. Кипп Т. История источников Римского права / Т. Кипп. – С.-Петербург, 1908. – 150 с.
9. Левченко М. В. Кодификация Юстиниана. // М. Левченко История Византии. Краткий очерк. – М.: ОГИЗ, 1940. – С. 62–64.
10. Муромцев С. Гражданское право древнего Рима / С. Муромцев. – М.: тип. А. И. Мамонтова и К., 1883. – 697 с.
11. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана: очерки по истории составления и общая характеристика / И. С. Перетерский. – М.: Гос. изд.-во юридической литературы, 1956. – 129 с.
12. Сайко М. М. Кредитні відносини в античному Римі за "Інституціями" Гая / М. М. Сайко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 195–201.
13. Сайко М. М. Грошово-кредитні відносини в античному Римі в латинський науково-популярній літературі / М. М. Сайко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Том 2 (32). – С. 105–119.
14. Сайко М. М. Комедії Плавта як джерело для вивчення кредитних відносин в античному Римі // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Том 1 (31). – С. 165–177.
15. Сайко М. М. Кредит в античному Римі в творах греко-римських біографів // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Видавництво "Друк-Арт" 2013. – Том 2 (36). – С. 62–57.
16. Сайко М. М. Кредитні відносини і банківська справа в Римі за працею Тита Лівія "Ab urbe condita libri" // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці-Вижниця: "Черемош", 2010. – Том 2 (30). – С. 135–148.
17. Сайко М. М. Римська література II ст. до н. е. – II ст. н. е. як джерело вивчення кредитних відносин в античному Римі // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет

імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2012. – Том 2 (34). – С. 75–88. 18. Babjak I. Die Wirkung der Buchhaltung, besonders der Bankbuchführung auf das Vertragssystem im klassischen Römischen Recht / I. Babjak // Publ. Univ. Misk. Sec. Jur. Pol. – 2001. – С. 39–58. 19. Kleinschmidt H. Das Foenus Nauticum und dessen Bedeutung im romischen Rechte / H. Kleinschmidt. – Heidelberg: Buchdruckerei J. Hörning, 1878. – 56 s. 20. Mittes L. Trapezitika / L. Mittes // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte / Romanistische Abteilung. – BD. 19 (32), 1898. – S.198–260. 21. Sieveking H. Das Seedarlehen des Altertums / H. Sieveking. – Leipzig: Verlag von Veit und Comp., 1893. – 48 s. 22. The latin library / Ius Romanum [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html>]. Access – December 10, 2012.

Михаил Сайко

“ДИГЕСТЫ” ЮСТИНИАНА КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ И БАНКОВСКОГО ДЕЛА В АНТИЧНОМ РИМЕ

Статья посвящена изучению кредитных отношений и банковского дела в античном Риме путем исследования “Дигест” императора Юстиниана. Определена структура “Дигест”, дана характеристика каждой части этого сборника, рассмотрено содержание отдельных книг и фрагментов из работ римских юристов, помещенных в этих книгах. Проанализированы фрагменты, касающиеся кредита и банковского дела.

Ключевые слова: “Дигесты” Юстиниана, источники, кредит, банковское дело, античный Рим.

Myhaylo Saiko

JUSTINIAN’S “DIGESTY” AS A SOURCE FOR THE STUDY OF CREDIT AND BANKING RELATIONSHIPS IN ANCIENT ROME

This article is devoted to the study of credit and banking relationships in ancient Rome. In a scientific study, the author analyzed the structure of the collection of Justinian, described her part. The article also deals with the fragments of the works of Roman jurists relating to credit and banking.

Key words: Justinian’s “Digesty”, a source, credit, banking, ancient Rome.

УДК 930.22: 94 (438) “15”

Олександра Звягіна

ЯН ДАНТИШЕК – ПЕРШИЙ ПОЛЬСЬКИЙ ДИПЛОМАТ (1485–1548)

У статті розглядається дипломатична кар’єра Яна Дантишека, який очолював перше офіційне постійне посольство Королівства Польського за кордоном. Проаналізовано його вплив на позиції ягеллонської династії серед країн Західної Європи та на становлення системи польської дипломатії. На основі історіографії та джерел розкритий зміст та мета дипломатичних місій Я. Дантишека та результати їх виконання.

Ключові слова: Ян Дантишек, Сигізмунд I Ягеллон, Польща, дипломатія, посол.

Актуальність поданої статті обумовлена потребою вивчення дипломатії європейських держав раннього Нового часу, яка стала основою подальшого розвитку регіону, заклавши підвалини сучасної міжнародної політики. Розгляд проблеми Королівства Польського у системі європейських держав дає нам змогу простежити традиційні зв’язки та контакти для відповіді на питання ролі та місця країни в сучасній Європі, визначення ступеня її належності до західноєвропейських структур.

Кінець XV–XVI ст. став часом становлення та інституалізації дипломатії як такої. У цей період значну роль на розвиток зовнішньополітичних відносин відігравали окремі особистості, які формували сучасне бачення дипломатії, її норми та принципи. Для Польщі XVI ст. такою особистістю став Ян Дантишек, який справедливо вважається в історіографії “батьком” польської дипломатії.

Об’єктом дослідження є процес становлення дипломатії на теренах Королівства Польського на тлі Західної Європи.

Предметом дослідження виступає діяльність Я. Дантишека – першого професійного польського дипломата.

Основа джерельної бази складають так звані істориками теки “Станіслава Горського”, на базі яких була видана збірка з сімнадцяти томів укладена у XIX–XX ст. “Acta Tomiciana”, яка включає у себе документи часів правління Олександра та Сигізмунда I Ягеллонів. Ця збірка є унікальною,

містить низку оригінальних документів, листів, хронік, особистих записів з приватних архівів, документів роботи канцелярії королеви Бони. Останні томи були опрацьовані та видані завдяки діяльності польських істориків В. Поцехи, В. Урбана та А. Вищанського.

Певні аспекти діяльності Я. Дантишека можемо знайти у роботах польських істориків М. Біскупа, М. Богуки, З. Войцеховського, А. Вищанського, А. Пжибоса та В. Поцехи. Окремо слід відзначити роботу З. Новака. Незважаючи на те, що вона присвячена біографії Я. Дантишека, як видатного поета та гуманіста, усе ж, в роботі містяться окремі цікаві факти біографії посла. Відомості про першого польського дипломата фрагментарно проходять в роботах англомовних авторів Е. Броді та Н. Девіса.

На жаль, в українській та російській історіографії відсутні розробки питання польської дипломатії раннього нового часу та діяльності Я. Дантишека.

Наукову новизну статті обумовлює фрагментарність досліджень питання діяльності першого польського дипломата в історіографії.

Метою роботи є спроба реконструювати образ Я. Дантишека, як дипломата, простежити хід його місій та вплив посла на становлення польської дипломатії та сприйняття Королівства Польського у Європі.

Я. Дантишек народився у 1485 р. в родині гданського купця. Його справжнє прізвище фон Хьофен, а псевдонім "Дантишек" був обраний молодим бюргером на початку XVI ст. для того, щоб підкреслити свою належність до купецького стану та рідного міста Гданська (Данцига), що на латині звучало як "Dantiscum" [1, с. 92].

Майбутній дипломат закінчив церковно-приходську школу в Гданську, після чого навчався у Грайсфольді та отримав ступінь бакалавра права у Кракові. Він володів латинською, італійською та німецькою мовами.

У період 1504–1532 рр. дипломатія та політична діяльність стають основними у житті Я. Дантишека. Його кар'єра розпочалася близько 1500 р. при дворі польського короля Яна Ольбрахта Ягеллона у якості помічника писаря. Після смерті короля у 1501 р. він перейшов на службу до Яна Ласького, який виконував у той час функції королівського секретаря, а згодом канцлера наступника Яна Ольбрахта на польському троні Олександра Ягеллона [2, с. 90]. Вже у 1503 р. майбутній дипломат зайняв пост королівського писаря.

У 1504 р. Я. Дантишек вирушив у свою першу дипломатичну місію з королем Олександром та його дружиною Хеленою до Пруссії [2, с. 92]. Цього ж року в якості писаря він призначений королем референтом у питаннях відносин Пруссії та Польщі [2, с. 92].

У 1506 р. зі смертю Олександра польську корону наслідував його рідний брат Сигізмунд I Ягеллон. На період правління поданого монарха припадає розквіт дипломатичної кар'єри Я. Дантишека.

У цей час з новою силою постало питання легітимності Торунського миру та підпорядкування Тевтонському ордену Королівству Польському. Імператор Священної Римської імперії Максиміліан I Габсбург був активним учасником польсько-пруського конфлікту, для вирішення якого Сигізмунд I використовував усі наявні засоби, зокрема дипломатичні. Постала потреба відрядження місії до імператора для чого була потрібна енергійна та віддана короні людина, знайома зі специфікою прусського питанням. Яким і був Я. Дантишек, який тільки у 1507 р. повернувся з паломницької подорожі до Італії та Єрусалиму. Молодий дипломат продовжував в цей період виконувати роль писаря та уповноваженого з прусських питань у 1508–1513 рр., паралельно з цим він неодноразово виступав у якості королівського посла в містах Балтики Гданську та Елблонгу [2, с. 96]. Робота Я. Дантишека у якості референта прусських питань була пов'язана з двором імператора, через блокаду Максиміліаном I балтійських польських міст та допомогу Тевтонському ордену.

Я. Дантишек зарекомендував себе як заповзятий та поміркований дипломат, в результаті чого він був включений до складу польської делегації на Першому Віденському конгресі 1515 р. у якості радника Сигізмунда I з прусських та тевтонських питань [2, с. 102]. Саме Я. Дантишек під час роботи конгресу розробив проект рішень щодо питань зняття облоги з Гданська та Елблонга [2, с. 105]. Перший Віденський конгрес став переломним моментом у кар'єрі дипломата. Віденський з'їзд надав молодому послу можливість зарекомендувати себе у якості талановитого радника, а також допоміг зав'язати нові корисні знайомства з високопоставленими урядовцями західноєвропейських дворів. Після закінчення конгресу 1515 р. Я. Дантишек залишився у Відні для обговорення шляхів вирішення турецького питання, що автоматично включало посла до кіл великої європейської політики. Так, вже у 1516–1517 рр. він виконував роль агента при імператорському дворі Максиміліана I, але не мав посольських повноважень, що не давало змоги проводити переговори на офіційному рівні [2, с. 107]. Завданням Я. Дантишека в цей період була передача кореспонденції, збір та переказ інформації польському королеві.

У 1516 р. Дантишек отримав шляхетський статус та герб від імператора та їх підтвердження Сигізмундом I завдяки своєму літературному талантові, розуму та прихильності Максиміліана I [2, с. 109]. Потрібно відзначити, що завдяки цій місії Я. Дантишек став відомим при усіх європейських дворах, подорожуючи разом з Габсбургом до Італії, Німеччини, Голландії та Бельгії.

У цей період свого життя Я. Дантишек зав'язав дружні відносини з професійним послом та довіреною особою імператора Сигізмундом Герберштейном, який фактично і став учителем молодого поляка у сфері дипломатії, її норм та етикету.

У травні 1517 р. король відкликав посла з імператорського двору назад до Польщі, але вже у 1518 р. Я. Дантишек вирушив знов до Німеччини та Іспанії для вирішення питання неаполітанського спадку нової польської королеви Бони Сфорци. Повернувшись до Польщі у вересні 1519 р під час польсько-тевтонської війни посол був завжди поряд з Сигізмундом I в його таборі [2, с.116]. Після закінчення війни король підготував для Я. Дантишека нову дипломатичну подорож. Він мав вирушити з місією до двору новообраного імператора та короля Іспанії, онука Максиміліана I Карла V Габсбурга з метою вирішення ряду питань: проблеми тевтонського ордену, загрози турецької навали на Угорщину, неаполітанського спадку [3].

Таким чином, у 1522–1523 рр. Я. Дантишек здійснив дипломатичну подорож Європою разом з імператорським двором [4, с. 323]. З початку він був при дворі Фердинанта Габсбурга, де мав розмову з приводу справ пруських, потім в пошуках імператора він направився до Зальцбурга, а звіти до Нюрнбергу, не заставши Карла V, який відбув до Іспанії, посол попрямував до Майну а звіти до Антверпену, де й очікував на нові інструкції від Сигізмунда I [2, с. 118]. 12 вересня 1522 р. отримав через гінця нові розпорядження польського короля, згідно яких мав відбутися за імператором до Іспанії [2, с. 119]. Я. Дантишек поїхав через Брюге до порту Калаїс, де сів на корабель і відплив до Англії, звідки у жовтні того ж року на португальському кораблі попрямував до Іспанії, але через шторм був вимушений пливти через порт Кодалії та далі через Ліон та Медіну дістався Вальядоліду іспанської резиденції двору Карла V [4, с. 323]. Імператор довго зволикав з прийняттям Я. Дантишека на аудієнцію. На прийомі 6 січня 1523 р. польський посол, враховуючи колишні та нові інструкції короля, сформулював постулати Сигізмунда I у п'яти пунктах: Польща потребує допомоги у боротьбі з турками та татарами, конфлікт польсько-тевтонський має бути якнайшвидше розв'язаний на користь Польщі, потреба підтвердження та підтримання домовленостей конгресу 1515 р., потреба зняття облоги Гданська та Елблонга, вирішення питання неаполітанського спадку на користь матері Бони Ізабелли Сфорца [5].

З приводу першого пункту Я. Дантишека отримав відмову й був відісланий до Апостольського престолу. Це рішення Карл V аргументував зайнятістю імперії у конфлікті з Францією в Італії та тим, що тільки Ватикан має владу та статки для організації хрестового походу. Інші вимоги були прийняті на розгляд.

Я. Дантишек вирішив не зволікати та вирушив до Нідерландів, де зустрівся з королем Крістіаном II, потім подався до князя Сасського з метою пошуку підтримки Польщі у вирішенні пруського питання [2, с. 123]. 25 липня 1523 р. посол повернувся до Кракова [2, с. 124].

Нова місія польського дипломата розпочалась у зв'язку зі смертю 11 лютого 1524 р. Ізабелли Сфорца та знов посталою проблемою італійського спадку польської королеви. Було сформоване посольство на чолі з Я. Дантишеком, до складу якого увійшов Людвік Аліпію, канцлер Бони, та конвой з двадцяти семи осіб кінноти, яке мало вирушити до Венеції, Феррару, Риму та іспанського двору імператора [2, с. 126]. На місію було виділено п'ятсот флорентинів угорських та місячних прибутків Бони з князівства Барі на суму ста дукатів [2, с. 126]. 15 березня 1524 р. посольство вирушило з Кракова і попрямувало до Відня, де Я. Дантишек отримав зміни до інструкції, в якій зазначалось оминати Рим і якнайшвидше направитись до Венеції, а звідти до Бару [6].

20 квітня 1524 р. польські послы були прийняті на аудієнцію у венеціанського дожа Андре Грітті, на якій Я. Дантишек окреслив проблеми конфлікту королівства з Туреччиною та Тевтонським орденом та висунув пропозицію співпраці, яка була приязно прийнята, але так і не мала подальшого розвитку [2, с. 126].

Після від'їзду з Венеції посольство спрямувало до Феррару, де затрималось на шість днів, після чого знов повернулось до Венеції, з якої 8 травня 1524 р. по морю спрямувало до Бару. Аліпію, в якості вповноваженого польського короля та королеви 27 травня 1524 р. пройшов церемонію прийняття князівства Барі, хоча це була тільки формальність, бо офіційно на князівство імператором був накладений секвестр. У кінці червня цього ж року Аліпію вирушив до Неаполю, а Я. Дантишек залишився у Барі для зустрічі з імператором та отримання підтвердження від нього на право володіння Боною князівством [7, с. 650].

Я. Дантишек не дочекався приїзду Карла V і був вимушений сам рушити на зустріч з імператором до Іспанії через Францію, де мав у серпні 1524 р. аудієнцію у короля Франциска I [1, с. 93].

До Вальядолід польський посол прибув 19 вересня 1524 р., де мав доволі прохолодний прийом імператора, що було спричинено польсько-французькими переговорами проти Габсбургів. Аудієнція у Карла V 10 жовтня 1524 р. теж не принесла жодних результатів, розглядалось питання італійського спадку Бони Сфорца. Польський посол опинився в безвихідній ситуації, для виходу з якої він почав розпускати чутки при імператорському дворі про те, що Польща готується до укладення миру з Туреччиною, що могло перенести всю силу османів на Італію та Сицилію [8]. Цей тонкий дипломатичний хід мав результат. Іспанський канцлер Карла V Гаттінарі прийняв Я. Дантишека та пообіцяв від імені імператора допомогу в отриманні італійського спадку Боною [8]. Вже 2 листопада 1524 р. Карла V видав декрет, за яким замок в Барі мав залишитись в руках імператора, а Бона мала предстати перед судом в справі оскарження своїх спадкових прав проти свого родича Франциска Сфорца. Це рішення не задовольнило польське посольство, що потягнуло за собою подальші перемовини, в результаті яких Гаттінара обіцяв переказ італійського спадку Боні. Все ж, питання секвестру залишалось відкритим. Його міг зняти лише імператор, але Карл V вже відбув з Вальядолід до Мадриду. Я. Дантишек був змушений вирушити за ним.

3 грудня 1524 р. польський посол був прийнятий на аудієнцію імператором, на якій зложив ленну присягу, а 17 грудня того ж року Карл V підписав акт інвеститури та зняв секвестр з князівства Барі [2, с. 129]. Це задовольнило вимоги Сигізмунда I та Бони.

Незважаючи на успіх, польський король наказав Я. Дантишеку залишитися при імператорі та продовжувати пильнувати інтереси Бони, а по можливості збирати та надавати інформацію про політичну ситуацію при дворі Карла V [9]. Для виконання цих доручень та легітимізації перебування польського посла в оточенні Габсбурга, 19 грудня 1525 р. Я. Дантишек перший в Королівстві Польському отримав статус постійного посла за кордоном [2, с. 129].

Саме з цього періоду Бона Сфорца почала активно опікати родину Я. Дантишека та піклуватись про призначення його на церковні посади. Польська королева розуміла, що боротьба за її італійський спадок не завершена. Супротивниками королеви Бони виступали імператор та віце-король Неаполю Ланной. Я. Дантишек пильнував інтересів Сфорца для чого постійно їздив до Мадриду, Толедо, Севільї та чекав на нові інструкції. В цей час при імператорському дворі ходила низка пліток про те, що князівство Барі Сигізмунд I хоче подарувати папі римському чи туркам [2, с. 130]. Ці наклепи мали за мету послаблення польських позицій та престижу держави на міжнародній арені. Результатом цієї антипольської пропаганди стало звинувачення Я. Дантишека та його оточення інквізицією в еретичних та антицерковних діях. Польський посол, завдяки впливові імператора, уникнув арешту, на відміну від свого секретаря, який був ув'язнений на чотири місяці [1, с. 98].

В кінці серпня 1526 р. робота Я. Дантишека принесла свої результати. Карл V погодився на переказ замку Барі у повне володіння Бони Сфорца, з застереженням, що каштелянами будуть призначатись особи "милі" імператорові та складуть йому присягу [7, с. 650]. Незважаючи на це боротьба за італійський спадок польської королеви продовжувалась. Так, у жовтні 1526 р. віце-король неаполітанський оголосив про збір військового податку (алохи), в тому числі з маєтностей Бони, що представляло вельми значну суму у три тисячі вісімсот дев'яносто чотири дукати [2, с. 131]. З цього моменту Я. Дантишек розпочав нову кампанію за інтереси польської королеви.

У 1527 р. польський дипломат подав імператорові від імені Сигізмунда I проект обміну прав на князівство Барі на Мазовецьке князівство, яке знаходилось в складі Рейху, але історично було частиною Польського Королівства [7, с. 651]. Цей проект не зустрів підтримки зі сторони імператора та його двору, залишився лише ідеєю на папері.

23 вересня 1527 р. питання військового податку (алохи) відпало саме по собі після смерті віце-короля Неаполя Ланной. Замок Барі був остаточно відданий Боні у спадкове володіння, а Сигізмунд I затвердив зі згоди Карла V на посаді каштеляна Цола Марію ді Сомма [2, с. 132].

Перебуваючи при дворі імператора Я. Дантишек виконував не тільки посольські функції, але й роль агента. Він систематично у вигляді щоденників через довірених осіб надавав інформацію польському королю з різноманітних питань [10].

Звістка 9 квітня 1525 р. про складення ленної присяги польському королю великим магістром Тевтонського ордену зустріла на імператорському дворі велику неприязнь. Гаттінара говорив до Я. Дантишека: "Якщо це правда, якщо король Ваш так вчинив, то не має до нього більше поваги серед князів", і хоча сам Я. Дантишек був противником такого варіанту розв'язання конфлікту з тевтонцями, все ж, він всіма силами намагався обороняти інтереси свого короля та держави [2, с. 133]. Складність була в тому, щоб довести, що Сигізмунд I не еретик і не буде підтримувати Реформацію в Польщі. Я. Дантишеку, як досвідченому дипломатові, вдалось виконати і це

завдання. Напруження між Королівством Польським та Габсбургами поступово почало спадати, про що свідчать події 1527 р., коли Я. Дантишеку вдалось вмовити імператора зняти облогу Гданська та Елблонга та не оподатковувати їх.

З кінця 1527 р. після налагодження основних завдань своєї місії Я. Дантишек почав писати королеві Боні та підканцлеру Томицькому з проханням повернення його до дому [1, с. 102]. Однією з причин, окрім смутку за рідним краєм, було погіршення здоров'я посла, який почав скаржитись на частий головний біль. 28 лютого 1528 р. Сигізмунд I відкликав дипломата назад до Польщі, а на його місце мав прибути секретар Бони князь Ян Левицький [2, с. 134]. Князь прибув до Мадриду 9 вересня 1528 р. Я. Дантишек передав справи та, представивши імператору Левицького як свого наступника, збирався відбути до дому. Карл V на останній аудієнції високо оцінив Я. Дантишека як дипломата, підтвердив його шляхетські права надані Максиміліаном I, а також надав йому титул графа та наказав вибити медалі з портретом та гербом дипломата, які Я. Дантишек потім розіслав по всій Європі своїм друзям [2, с. 135].

У кінці березня 1529 р. посол вирушив до Польщі, але в Наваррі його наздогнав гонець імператора, який зобов'язував дипломата повернутись до Мадриду. Причиною стала коронація Карла V, яка мала пройти в Італії. Імператор збирався обговорити з папою та представниками різних європейських країн ідею хрестового походу проти Туреччини, для проведення переговорів він потребував досвідченого дипломата, як Я. Дантишек [7, с. 781]. Так, польський посол був змушений повернутись до Іспанії, а потім відправитись з імператором до Італії. Сигізмунд I не мав особливих інструкцій до дипломата, наказував йому пильнувати італійські інтереси Бони та інформувати про міжнародну ситуацію [2, с. 139].

У 1530 р., вже перебуваючи з двором імператора в Аусбургу, Я. Дантишек отримав інструкції від Сигізмунда I, згідно яких мав розпочати дипломатичну кампанію по захисту інтересів Польщі та великого магістра Альбрехта проти зазіхань німецького князя Крьоненберга на володіння містами на Балтиці [7, с. 782]. Ця місія під проводом польського посла не принесла значних результатів.

У 1530 р. Я. Дантишек отримав титул єпископа Хельмського, почали видавати себе хвороби, значно погіршивши стан здоров'я посла [7, с. 782]. Розповсюджувались чутки про занедбання Я. Дантишеком своєї роботи, зокрема скарга агента Бони Сціпіо ді Сомми, що дипломат не піклується про італійські справи [2, с. 141]. В свою чергу, посол в кожному зі своїх листів просив повернути його до дому [2, с. 141]. Ці звинувачення навряд чи були справедливими адже до 1532 р. Я. Дантишек уладнав багато питань щодо спадку Бони. 17 лютого 1532 р. дипломат був відкликаний Сигізмундом I з імператорського двору до Польщі, а його місце мав зайняти Корнеліус Шеппер, агент Бони та близький приятель Я. Дантишека. Однак, польська королева в останній момент внесла застереження щодо цієї кандидатури й функції посла були надані Фабіанові Вояновському, секретареві Я. Дантишека та його учневі [2, с. 146]. З прибуттям до дому та вступом на посаду єпископа в житті Я. Дантишека розпочався новий етап, досить віддалений від дипломатичної діяльності.

За час своєї дипломатичної служби упродовж 1515–1532 рр. Я. Дантишек прийняв участь у ряді акцій, які мали міжнародне значення: він був учасником Першого Віденського конгресу, приймав участь у створенні антитурецького блоку, мав справу з імператором, королями та папою. Займався життєво важливими справами для Польщі: розбиття коаліції антипольської за часів правління Максиміліані I, боротьба за підтвердження умов Торунського миру, участь у польсько-тевтонському конфлікті, боротьба за затвердження суверенних прав Польщі на Пруссію, укладення шлюбу Бони Сфорци і Сигізмунда I, оборона спадкових інтересів Бони в Італії.

Я. Дантишек став не тільки першим польським дипломатом за кордоном, він став прикладом, виробив певні норми поведінки посла для всіх своїх співвітчизників відповідно до західноєвропейських критеріїв, поклав початок становленню посольських звичаїв в Короні. Він навчав та супроводжував наступних польських дипломатів, які працювали при іспанському дворі Карла V.

Таким чином, створювався певний континуїтет, поступово склалися традиції польської дипломатичної служби. Значну роль Я. Дантишек зіграв в пропаганді позитивного образу Польщі за кордоном. Дипломат зміг популяризувати образ освіченої, сильної та блискучої польської монархії при європейських дворах. Я. Дантишек мав гострий розум і був відомий в Західній Європі не тільки як вмілий дипломат та політик, але й, як талановитий поет-гуманіст, який писав свої твори латиною. Його літературний спадок нараховує близько 7500 поем, у яких, окрім кохання, він оспівує релігійність, патріотизм та рідну батьківщину. Польський дипломат був добрим другом Кортеса, Коперника, Лютера, Еразма Роттердамського, а також його другом був відомий гуманіст та особистий секретар Карла V – Альфонсо де Вальда. Усе це сприяло популяризації польської культури за кордоном та включенню Королівства у загальноєвропейський контекст раннього Нового часу.

Список використаних джерел

1. Brody E. Spain and Poland in the age of the Renaissance and the Baroque: a comparative study / E. Brody // The Polish Review. – Vol. 15. – No. 4. – NY: University of Illinois Press, 1970. – P. 86–105.
2. Nowak Zb. Jan Dantyszek. Portret renesansowego humanisty / Zb. Nowak. – Wrocław: Wyd-wo Ossolinskich, 1982. – 312 s.
3. Bibl. Ks. Czartiryskich, kod. 274 nr. 189.
4. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Дейвіс. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – 1060 с.
5. Acta Tomiciana. – Т. IV. – Nr. 1419.
6. Bibl. Ks. Czartiryskich, kod. 1601 nr. 245.
7. Biskup M. Historia dyplomacji polskiej / M. Biskup. – Т.1. Polowa X w. – 1572. – W.: PWN, 1980. – 874 s.
8. Acta Tomiciana. – Т. XIII. – Nr. 25.
9. Acta Tomiciana. – Т. IV. – Nr. 364.
10. Acta Tomiciana. – Т. X. – Nr. 86.

Александра Звягина**ЯН ДАНТИШЕК – ПЕРВЫЙ ПОЛЬСКИЙ ДИПЛОМАТ (1485–1548)**

В статье рассматривается дипломатическая карьера Яна Дантишека, который возглавил первое официальное постоянное посольство Королевства Польского за границей. Проанализировано его влияние на позиции ягеллонской династии среди стран Западной Европы и на становление польской дипломатии. На основе историографии и источников раскрыты цели и задания дипломатических миссий Дантишека, их результаты.

Ключевые слова: Ян Дантишек, Сигизмунд I Ягеллон, Польша, дипломатия, посол.

Olexandra Zvyagina**JOHANNES DANTISCUS – THE FIRST POLISH AMBASSADOR (1485–1548)**

The purpose of this article is to examine the specificity of the diplomatic career of Johannes Dantiscus, who led the first official permanent Embassy of the Kingdom of Poland abroad. The main goal of this research is analyze of the effect of Dantiscus on the position of the Jagiellonian dynasty of Western Europe and on the formation of Polish diplomacy. On the basis of historiography and sources author disclosed objectives and tasks of diplomatic Dantiscus's missions and their results.

Key words: Johannes Dantiscus, Sigismund I Jagiellon, Poland, diplomacy, Ambassador.

УДК 37.07:005.3+371.1 "XIX"**Володимир Милько****УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМИ ОКРУГАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.**

Проаналізовано нормативно-законодавчу базу, що регулювала особливості функціонування системи управління навчальними округами Російської імперії у 1886–1897 рр. Основну увагу акцентовано на повноваженнях попечителів округів, а також на окремих аспектах освітньої політики міністерства народної освіти у вказаний період. Простежено зміни штатного розпису та фінансування управлінь навчальних округів, особливості адміністративного та інспекторського нагляду за учнями і студентами.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, міністерство народної освіти, Російська імперія, управління.

Актуалізація необхідності реформування сучасної системи освіти в Україні знаходиться в рамках назрілого розв'язання таких питань, як підвищення якості навчання, демократизація та де бюрократизація управління, посилення впливу інноваційних технологій, реструктуризація системи держзамовлення та ін. У цьому контексті, першочерговим заходом має стати саме обмеження регуляторних повноважень профільного міністерства в управлінні навчальними закладами. Зважаючи на це, набуває важливості як вивчення зарубіжного досвіду, так і здійснення порівняльно-історичного аналізу вітчизняних практичних напрацювань, зокрема, періоду функціонування навчальних округів в Російській імперії (ХІХ – початок ХХ ст.). При цьому варто враховувати суб'єктивний вплив тогочасної епохи та уникати надмірної ідеалізації або необґрунтованої критичності.

Наукова новизна пропонованої розвідки полягає у відсутності спеціального комплексного дослідження з означеної теми. З'ясовано, що ключовими особливостями політики Міністерства народної освіти Російської імперії щодо управління навчальними округами було не лише вирішення назрілих проблем, пов'язаних із реформуванням та вдосконаленням існуючої системи освіти, а й

посилення адміністративно-інспекторського контролю за учнями та обмеження окремих категоріям населення (євреям та представникам незаможних соціальних верств) доступу до освіти.

Об'єктом дослідження є управлінські, адміністративно-господарські та освітні процеси, які відбувалися в рамках діяльності Міністерства народної освіти Російської імперії наприкінці XIX ст. Предмет дослідження – система управління навчальними округами Російської імперії упродовж 1886–1897 рр. Відтак, мета публікації полягає у комплексному та об'єктивному вивченні нормативно-законодавчої бази, що регулювала особливості функціонування навчальних округів Російської імперії у вказаний хронологічний період.

Історіографічна база розвідки включає роботи як дослідників другої половини XIX – початку XX ст., так і радянський та сучасних О. Георгієвський [1], П. Зайончковський [2], С. Рождественський [3], Є. Толмачев [4] та інших.

Джерельне наповнення сформоване офіційними документами (імператорські укази, затверджені рішення Державної Ради), які містяться в "Повному зібранні законів Російської імперії", а також постановами, розпорядженнями та циркулярами міністра народної освіти (публікувалися у віснику "Журнал Міністерства народної освіти" та "Збірнику постанов по Міністерству народної освіти").

Вибір нижньої хронологічної межі дослідження обумовлений затвердженням у другій половині 1880-х рр. (1886–1888 рр.) ряду рішень Державної Ради, що означило деякі зміни у системі функціонування навчальних округів Російської імперії. Верхня ж межа стосується завершення періоду перебування на посаді міністра народної освіти І. Делянова (1882–1897).

Магістральною рисою освітньої політики профільного міністерства Російської імперії упродовж 1880-х рр. стало посилення адміністративно-інспекторського нагляду за вихованцями навчальних закладів. Наприкінці вказаного десятиліття ця особливість проявилася, передусім, у збільшенні штатів інспекцій народних училищ. Зокрема, 26 січня 1887 р. затверджено рішення Державної Ради "Про облаштування нагляду за початковими училищами Дерптського навчального округу", відповідно до якого, окрім існуючих двох посад інспекторів, запроваджувалося ще чотири [5, с. 24]. Незважаючи на це, вже 21 листопада 1888 р. було прийнято два імператорські укази про додаткове збільшення штатів інспекцій народних училищ Дерптського, а також Київського навчальних округів. Зокрема, у кожному з вказаних округів створювалося (з 1889 р.) по дві додаткові посади інспекторів з окладом по 1,5 тис. крб. та додатковим виділенням по 1 тис. крб. для їх роз'їздів [6, с. 549; 7, с. 549–550]. Варто зауважити, що важливою причиною таких змін було зростання кількості початкових навчальних закладів і, відповідно, учнів. Відтак, незмінність чисельності представників наглядово-контрольної адміністрації викликало зниження якості їх роботи. Характерно, що у 1891 р. штат управління Дерптського навчального округу поповнився ще однією посадою інспектора [8, с. 10].

Поряд із кількісним збільшенням кадрового складу, який відповідав за нагляд за вихованцями навчальних закладів, в деяких випадках спостерігалось надання їм додаткових повноважень. Так, 6 лютого 1889 р. було затверджено рішення Державної ради "Про права з діловодства Інспекторів народних училищ губерній Київської, Подільської та Волинської". Відповідно до нього, інспектори народних училищ Київського навчального округу отримали такі ж діловодні права, що й інспектори гімназій, тобто більш ретельно стежили (та фіксували документально) за поведінкою учнів (в тому числі, що стосується не лише їх морально-етичного виховання, а й політичної благонадійності) [9, с. 6–7]. Такі зміни, на наш погляд, були пов'язані із низкою чинників, що визначали винятковість Правобережної України, зокрема, збереження сильних позицій польського елемента в освіті регіону та відсутність земських установ (земська реформа 1864 р. не поширювалася на Правобережжя). Слід відмітити, що попечителем Київського навчального округу в цей період (1888–1902 рр.) був В. Вельяминов-Зернов (1830–1904 рр.).

Посилення контролю в системі управління навчальними округами Російської імперії наприкінці 1880-х рр. стосувалося не лише учнів, а педагогічного персоналу. Зокрема, 17 листопада 1888 р. видано циркуляр міністра народної освіти І. Делянова до попечителів округів, який стосувався надання викладачам середніх навчальних закладів права давати приватні уроки у тих класах, де вони викладають. Прийняття цього документу стало наслідком розгляду відповідного звернення одного із попечителів. Підставою останнього були можливі нарікання батьків учнів щодо ймовірного поблажливого ставлення вчителів до вихованців, для яких проводилися приватні заняття, а також підрив довіря та поваги до таких представників педагогічного персоналу. Як наслідок, вказане право було надано, однак приватні уроки повинні відбуватися "кожного разу з відома керівництва навчального закладу" [10, с. 336–341].

До 1888 р. відноситься реформування системи реальних училищ Російської імперії – прийняття нового Уставу, що було пов'язане із економічним піднесенням держави, громадською критикою класичної гімназії, яка не відповідала тогочасним потребам суспільного розвитку. Об'єктивна необхідність наштовхнула Міністерство народної освіти на перегляд статусу вказаного

типу навчальних закладів, зокрема, щодо надання права їх випускникам вступати до університетів на фізико-математичний або медичний факультети [10, с. 336, 340]. Характерно, що відповідному статуту 1888 р. передували два більш консервативні проекти (1886 р. та 1887 р.) міністра І. Делянова, у яких реальні училища планувалося докорінно реорганізувати та практично унеможливити їх випускникам доступ до вищих технічних навчальних закладів [2, с. 355]. Лише позиція більшості членів Державної Ради (О. Абаза, М. Бунге, К. Грот, П. Кауфман, М. Каханов та ін.) обумовила збереження в Уставі 1888 р. положення про незмінність існуючої організації реальних училищ, а також пункт про те, що "учні, які закінчили курс реального училища та додатковий клас при ньому, а також особи, що мають свідоцтво про знання цього курсу, можуть вступати до вищих спеціальних училищ піддаючись лише перевірочному випробуванню" [10, с. 340]. По суті, вказані навчальні заклади набули статусу загальноосвітніх.

Аналізуючи більш конкретні особливості управління навчальними округами кінця 1880-х – першої половини 1890-х рр. варто виділити наступні заходи: розширення повноважень головноначальствуючого "громадянською частиною на Кавказі" щодо навчально-виховного процесу: надання йому права затверджувати рішення ради при попечителю Кавказького навчального округу щодо навчальних книг та посібників на місцевих мовах (1886–1888 рр.); переведення управління Дерптського навчального округу до Риги (1886 р.) та, як наслідок, перейменування округу на Ризький (1893 р.); відкриття Томського університету (1888 р.); запровадження посад інспектора народних училищ Єнісейської губернії (1888 р.) та окружного інспектора училищ Приамурського краю (1894 р.); включення до складу Харківського навчального округу Таганрозького градоначальства та Ростовського повіту (1887 р.) (до цього – у складі Одеського навчального округу); підпорядкування Казанському навчальному округу навчальної частини Внутрішньої Киргизької (Букіївської) Орди (1893 р.) та ін. [3, с. 608–609].

Серед питань, які знаходилися в полі зору керівництва міністерства народної освіти та попечителів навчальних округів упродовж вказаного періоду було заохочення роботи чиновників у віддалених районах Російської імперії, а також Царстві Польському і західних губерніях. Саме роз'ясненню відповідного рішення Державної Ради, затвердженого 13 червня 1888 р., присвячене міністерське циркулярне розпорядження від 30 травня 1890 р. Зокрема, у документі (на основі рішення сенату) вказувалося, що до числа осіб, які призначаються у віддалені місцевості і користуються визначеними законом пільгами зараховуються і ті, хто переводився за власним бажанням (а не лише за викликом чи переміщенням) [11, с. 31–33]. Власне до згадуваних переваг належали різноманітні надбавки до зарплати та пенсій, одноразова матеріальна допомога (для віддалених далекосхідних регіонів), скорочення терміну мінімальної вислуги у роках та ін. [12, с. 347–349].

Разом з цим, поширення випадків зловживання пільгами, які надавалися учителям початкових шкіл (звільнення від військової служби у мирний час та зарахування у запас) обумовили врегулювання питання щодо кількості педагогів у вказаних навчальних закладах. Так, у циркулярі міністра народної освіти до попечителів округів від 8 березня 1891 р. вказувалося, що "...в деяких початкових народних училищах, крім законовчителя або викладача Закону Божого, буває така кількість вчителів, яка не обумовлюється реальними потребами цих училищ, і що в таких училищах нерідко на долю того чи іншого вчителя доводиться або виділяти вкрай незначне число уроків, або проводити заняття лише з небагатьма учнями" [13, с. 48–51].

Такий стан речей обумовлював необґрунтовані додаткові фінансові витрати та збільшував без потреби кількість осіб, звільнених від військової повинності. Виходячи із цього, циркуляром встановлювалася така кількість законовчителів та викладачів Закону Божого: для однокласного початкового училища, залежно від кількості учнів: 1) до 40 осіб – один законовчитель (або викладач Закону Божого) та один вчитель; 2) більше 40 осіб – відкривався окремий паралельний клас з окремим вчителем; 3) більше 80 осіб – ще один паралельний клас з окремим вчителем та другим законовчителем (або викладачем Закону Божого); 4) більше 120 осіб – відкривався третій паралельний клас з окремим вчителем, але без третього законовчителя (чи викладача Закону Божого); для двохкласного початкового училища, залежно від кількості учнів: 1) до 40 осіб – один законовчитель (або викладач Закону Божого) та два вчителі; 2) більше 40 осіб – відкривався окремий паралельний клас з окремим вчителем та другим законовчителем (або викладачем Закону Божого); 3) більше 80 осіб – ще один паралельний клас з окремим вчителем, але без збільшення кількості законовчителів (або викладачів Закону Божого).

У випадку збільшення кількості учнів понад вказані норми, система зростання кількості педагогічного складу змінювалася пропорційно до встановлених параметрів. Окремо варто вказати, що право бути звільненим від військової служби надавалося лише учителям тих паралельних класів, які були відкриті відповідно до вказаних вимог, а їх тижневе педагогічне навантаження

відповідало встановленим нормам для вчителів основних класів [13, с. 49–50]. Натомість приймати на роботу викладачами початкового училища понад цей штат дозволялося лише тих осіб, які не підлягали військовій повинності. На основі цього можна зробити висновок про те, що основною метою циркуляру від 8 березня 1891 р. була боротьба із ухилянням від служби у війську.

Важливим аспектом міністерської політики в рамках управління навчальними округами була також національно-релігійна складова. Зокрема, до 1889 р. відносяться циркулярні заборони особам нехристиянського віросповідання головувати в училищних радах та бути обраними до їх складу від земств та міст, займати посади попечителів початкових народних училищ. Крім того, ще раніше, 10 липня 1887 р. міністр народної освіти І. Делянов (за згодою міністра внутрішніх справ Д. Толстого) видав циркуляр, який встановлював відсоткову норму зарахування єврейської молоді до середніх та вищих навчальних закладів: не більше 10 % для смуги осілости (Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська губернії, а також деякі регіони інших), 5 % – за її межами, 3 % – у столицях (Москва та Петербург) [4, с. 307]. Разом з цим, було прийнято циркуляр, що стосувався і вищої освіти. Слід вказати, що наприкінці 1880-х рр. обмежувалися й інші права єврейського населення, зокрема, право займатися адвокатурою; а з 1889 р. було фактично призупинено прийом представників вказаного народу до складу присяжних повірених. Аналізуючи мотиви прийняття (принаймні формальні) подібних рішень (перш за все, визначення процентної норми), варто брати до уваги слова І. Делянова, який у звіті за 1886 р. говорив про бажання єврейського населення отримати освіту з корисливих міркувань, а саме: прагнення ухилитися від військової служби та отримати право повсюдного проживання [14, с. 31]. Цікаво, що таку думку не підтримував голова ученого комітету міністерства народної освіти О. Георгієвський, який при цьому вказував на недоліки роботи педагогічного персоналу та загалом консервативні порядки самої школи. Як наслідок, ще на попередньому етапі обговорення необхідності встановлення процентної норми, він виступив проти такого нововведення, однак запропонував зробити право на освіту для євреїв соціально-становим привілеєм (тобто запровадити обмеження лише для дітей з нижчих станів) [15, с. XLIX–LII]. Результатом тривалих дебатів у Комітеті міністрів була мовчазна передача вирішення цього питання до профільного міністерства (невдовзі після чого і вийшов вказаний циркуляр від 10 липня 1887 р. про встановлення процентної норми). Через два роки, у 1889 р., було дещо послаблено норми циркуляру, зокрема, офіційно визнавалася можливість прийому євреїв до вузів понад встановлену норму при виконанні ряду нормативних умов. Так, абітурієнт повинен був подати відповідне прохання про прийом на ім'я попечителя навчального округу в межах якого знаходився університет чи гімназія, яку вступник закінчив. Якщо ж гімназія знаходилася в окрузі де не було університету, він направився до вищого навчального закладу сусіднього округу. При цьому приймати євреїв понад встановлену процентну норму дозволялося лише при їх "відмінній поведінці" та "дуже хороших успіхах в науках". У всіх інших випадках попечитель повинен був передавати справу на розгляд до міністерства народної освіти [1, с. 165–166].

Наприкінці 1880-х рр. запровадження обмежень щодо права на освіту стосувалися не лише єврейського населення, а й загалом нижчих та незаможних соціальних категорій. Зокрема, у 1887 р., з метою зменшити кількість останніх у вузах, було збільшено плату за навчання з 10 до 50 руб. на рік [3, с. 619]. Очевидно, що вказана сума значно зривувала контингент абітурієнтів на користь дітей представників заможних верств.

Окрім вказаних питань, на початку 1890-х рр. міністерство народної освіти приділяло увагу і деяким додатковим проблемам, пов'язаним із управлінням навчальними округами. Серед них варто виділити встановлення принципів зміни навчальної літератури у середніх навчальних закладах, а також розширення для їх вихованців мережі пансіонів та гуртожитків. Так, у циркулярі від 30 червня 1891 р. відзначалося, що з метою покращення якості гімназійної освіти та полегшення навчання, починаючи із 1866 р. профільне міністерство неодноразово вживало заходи спрямовані на уникнення випадків часткої зміни підручників, зокрема: 1) 12 листопада 1866 р. – зобов'язання вчителям використовувати у навчанні один підручник як мінімум два роки; 2) 9 червня 1879 р. – пропозиція про встановлення чітких термінів зміни підручників; 3) 25 листопада 1881 р. – підтвердження попечителям навчальних округів необхідності суворого дотримання циркуляру від 1866 р.; 4) 1 серпня 1884 р. – встановлення чітких правил щодо зміни підручників: а) не раніше, ніж через два роки використання; б) завершення викладання курсу предмета або його окремої змістової частини повинно відбуватися по тому ж підручнику по якому і розпочиналося; с) рішення про зміну підручників повинна приймати педагогічна рада, а не окремі вчителі [16, с. 33–35].

Однак, незважаючи на це, до міністерства народної освіти періодично надходила інформація про окремі зловживання. Зокрема, досить часто мова йшла про випадки примушування учнів з боку вчителів купувати їх книги для подальшого поширення або посібники нових видань, де містилися

незначні доповнення та зміни. Це вело до необґрунтованих матеріальних витрат та скарг з боку батьків вихованців. Виходячи із вказаного, черговий міністерський циркуляр від 30 червня 1891 р. зобов'язував попечителів ще раз нагадати керівництву середніх навчальних закладів про необхідність дотримання правил 1884 р. щодо зміни підручників.

Натомість інша, вказана ініціатива про розширення мережі учнівських пансіонів та гуртожитків пов'язана не лише із матеріальними міркуваннями (скоротити витрати приїжджих учнів на оренду житла), а й з підвищенням рівня моральності та адміністративного контролю за вихованцями. Зокрема, керуючись тим, що "завдання будь-якої школи полягає не лише у наданні учням певного багажу знань, а й у розвитку та зміцненні тих моральних навичок та прагнень, без яких і з найкращим пізнанням неможливо принести належну користь Вітчизні" міністр І. Делянов у циркулярі до попечителів навчальних округів від 7 лютого 1891 р. звертав увагу "на нагальну необхідність влаштувати пансіони або хоча б гуртожитки при гімназіях, прогімназіях, реальних та промислових училищах" [17, с. 37–39]. При цьому перевага у поселенні до них повинна надаватися тим учням, які проживали на приватних квартирах у досить сумнівних умовах та за плату, яка цілком достатня для утримання в упорядкованому інтернаті. Додамо, що відповідно до чинних правил 1874 р. керівництво навчальних закладів було зобов'язане наглядати за вихованцями, що не проживали з батьками, однак "такий нагляд не міг бути діяльним та безперервним, оскільки визначався тимчасовими відвідуваннями, а не постійним перебуванням вихователя разом з вихованцями, як це встановлено у пансіонах та гуртожитках" [17, с. 37].

Насамкінець необхідно констатувати, що весь період перебування І. Делянова на посаді міністра народної освіти Російської імперії (1882–1897) характеризувався поєднанням двох діаметрально протилежних рис: стабільністю керівництва одних навчальних округів і постійна змінність попечителів інших. У першому випадку мова йде, перш за все, про Одеський, Західно-Сибірський, Варшавський і Кавказький навчальні округи; у другому – про Санкт-Петербурзький, Казанський та Оренбурзький (див. табл. 1). Втім, у даному випадку варто брати до уваги традиційну кадрову ротацію, пов'язану із кар'єрним зростанням (попечитель віддаленого від центру імперії округу – попечитель Санкт-Петербурзького чи Московського округу – міністр народної освіти). Попечителі навчальних округів Російської імперії періоду міністерства І. Делянова (1882–1897) подані у таблиці.

Навчальний округ	Попечитель та роки перебування на посаді
Санкт-Петербурзький	Дмитрієв Ф.М. (1881–1885)
	Новіков І.П. (1885–1890)
	Капустін М.М. (з 1890)
Московський	Капніст П.О. (1880–1895)
	Боголепов М.П. (з 1895)
Казанський	Масленніков П.М. (1883–1890)
	Потапов М.Г. (1890–1894)
	Попов В.О. (з 1894–1899)
Оренбурзький	Сольський Х.П. (1882–1885)
	Михайлов Д.С. (1885–1889)
	Ростовцев І.Я. (з 1890)
Харківський	Воронцов-Вельямінов М.П. (1884–1896)
	Хрущов І.П. (1896–1899)
Одеський	Сольський Х.П. (з 1885)
Київський	Голубцов С.П. (1880–1888)
	Вельямінов-Зернов В.В. (з 1888)
Ризький (до 1893 р. – Дерптський)	Капустін М.М. (1883–1890)
	Лавровський М.О. (з 1890)
Західно-Сибірський	Флоринський В.М. (з 1885)
Варшавський	Апухтін О.Л. (1879–1897)
	Лигін В.М. (з 1897)
Кавказький	Яновський К.П. (з 1873)

[3, с. 605].

Таким чином, аналіз нормативно-законодавчої бази, що визначала окремі аспекти системи управління навчальними округами у 1886–1897 рр. дозволяє вказати на деякі характерні риси

освітньої політики профільного міністерства Російської імперії: збільшення кількості чиновників, які здійснювали адміністративно-інспекторський нагляд за учнями (у тому числі поведінкою, морально-етичним вихованням та політичною благонадійністю); стимулювання розширення мережі пансіонів та гуртожитків для учнів гімназій, прогімназій, реальних та промислових училищ; регулювання ряду питань, що стосувалися педагогічних кадрів (заохочення за роботу у віддалених регіонах, контроль за наданням приватних уроків, встановлення кількості учителів у початкових навчальних закладах та ін.); обмеження права на освіти для єврейського населення (запровадження так званої процентної норми); контроль за дотриманням правил щодо зміни навчальної літератури у середніх навчальних закладах та ін. Загалом, необхідно вказати на поєднання двох тенденцій: покращення якості навчально-виховного процесу та проведення централізованої імперської освітньої політики. Остання нерідко виходила за рамки толерантності та рівного і неупередженого ставлення до окремих соціальних категорій незалежно від їх матеріального стану чи етнорелігійної ідентифікації.

Список використаних джерел

1. Георгиевский А.И. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков / А.И. Георгиевский. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1890. – 308 с.
2. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П.А. Зайончковский. – М.: "Мысль", 1970. – 444 с.
3. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902 / С.В. Рождественский. – СПб.: Государственная типография, 1902. – [2], II, 785, [2] с., портр.
4. Толмачев Е.П. Александр III и его время / Е.П. Толмачев. – М.: ТЕРРА, 2007. – 720 с.
5. Об устройстве надзора за начальными училищами Дерптского учебного округа (№ 4196) // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 3-е. – Т. VII (1887). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1889. – С. 24–25.
6. Об усилении инспекции народных училищ Киевского округа (№ 5568) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. VIII (1888). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1890. – С. 549.
7. Об усилении инспекции народных училищ Дерптского округа (№ 5569) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. VIII (1888). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1890. – С. 549–550.
8. Об учреждении новой должности Инспектора народных училищ Дерптского учебного округа (№ 7366) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XI (1891). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1894. – С. 10.
9. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о праве преподавателей средних учебных заведений давать частные уроки за плату ученикам тех классов, в коих они преподают // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – Т. ССLXI. – 1889. Январь. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1889. – С. 6–7.
10. О Реальных Училищах (№ 5304) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. VIII (1888). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1890. – С. 336–341.
11. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов по вопросу об особых преимуществах служб в отдаленных губерниях Империи // ЖМНП. – Т. ССLXX. – 1890. Июль. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1890. – С. 31–33.
12. Правила об особых преимуществах службы в отдаленных местностях, а также в губерниях Западных и Царства Польского (№ 3817) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. VI (1886). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1888. – С. 347–357.
13. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов об установлении числа преподавателей в начальных училищах // ЖМНП. – Т. ССLXXIV. – 1891. Март. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1891. – С. 48–51.
14. Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1886 г. – СПб.: Типография А. Катанского, 1891. – С. 31.
15. Обзор постановлений Высшей комиссии для пересмотра действующих о евреях в империи законов. Приложение. – СПб., 1888. – С. XLIX–LII.
16. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов об устранении частой перемены учебников в средних учебных заведениях // ЖМНП. – Т. ССLXXVI. – 1891. Июль. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1891. – С. 33–35.
17. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов по вопросу об устройстве ученических пансионів и общежитий при средних учебных заведениях // ЖМНП. – Т. ССLXXIV. – 1891. Март. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1891. – С. 37–39.
18. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов по вопросу об устройстве ученических пансионів и общежитий при средних учебных заведениях // ЖМНП. – Т. ССLXXIV. – 1891. Март. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1891. – С. 37.

Владимир Милько

УПРАВЛЕНИЕ УЧЕБНЫМИ ОКРУГАМИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XIX В.

Проанализирована нормативно-законодательная база, которая регулировала особенности функционирования системы управления учебными округами Российской империи в 1886–1897 гг. Основное внимание акцентировано на полномочиях попечителей округов, а также на отдельных аспектах образовательной политики Министерства народного образования в указанный период. Прослежены изменения штатного расписания и финансирования управлений учебных округов, особенности административного и инспекторского надзора за учащимися и студентами.

Ключевые слова: учебный округ, попечитель, министерство народного просвещения, Российская империя, управление.

Volodymyr Myl'ko

THE CONTROL SYSTEM OF EDUCATIONAL DISTRICTS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE 19TH CENTURY

The normative legal base which regulated features of functioning of the control system by educational districts of the Russian empire in 1886–1897 is analyzed. Main attention is paid to the power of curators of the districts and to the separate aspects of the educational politics of folk education Ministry in the mentioned period. Changes in list of members of the staff, funding of chancellery and of the administration of educational districts were found besides, features of administrative and inspecting supervision of pupils and students were noticed.

Key words: educational district, the Trustee, Ministry of National Education, Russian Empire, the control system.

УДК 94(367)

Андрій Кліш

РОЛЬ КАТОЛИЦЬКОГО ВІЧЕ У ЛЬВОВІ (1896 Р.) У ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ХРИСТІАНСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ

У статті простежено перебіг католицького віче у Львові в 1896 р., що спричинив посилення позицій Церкви у краї. Звернено увагу на передумови становлення суспільно-християнського руху в Галичині; проаналізовано національно-політичні й соціально-економічні вимоги клерикалів, які виносилися на віче.

Ключові слова: суспільно-християнський рух, віче, католицизм, Галичина, Церква.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що наприкінці XIX ст. Католицька церква у Європі втрачала свій вплив через секуляризацію свідомості, запровадження ліберального законодавства і вільнодумство епохи Просвітництва. Розширення промислового виробництва і вільної торгівлі змінили спосіб життя соціуму. Цей час був періодом наростання урбанізації і пролетаризації, розорення дрібного селянства.

Колишні засади життя занепали, у сфері виробництва йшла боротьба ремісничо-мануфактурного укладу з новим – промисловим. Проте не усі суспільні верстви позитивно сприймали нові тенденції у законодавстві та економіці. У цих умовах широкий загал виявився незахищеним та готовим підтримати будь-яку політичну програму, що обіцяла б йому благополуччя.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації зроблено спробу дослідження ролі католицького віче у Львові 1896 р. у становленні суспільно-християнського руху в Галичині.

Об'єкт дослідження – суспільні та політичні процеси, що відбувалися у Галичині, як важливий чинник діяльності католицького віче у Львові.

Предмет дослідження – роль католицького віче у Львові 1896 р. у становленні суспільно-християнського руху в Галичині.

Мета статті – дослідити роль католицького віче у Львові у 1896 р. у формуванні суспільно-християнського руху в Галичині.

Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: показати передумови становлення українського та польського суспільно-християнських рухів у Галичині; проаналізувати політичні й соціально-економічні вимоги клерикалів, які виносилися на віче.

Суспільно-християнський рух у Галичині знайшов відображення у низці публікацій, насамперед польських авторів: Ю. Конєфала [1], А. Кудлачика [2], Ч. Стржевського [3], К. Туровського [4], Ч. Лехіцького [5] та інших. Займався вивченням окресленої нами проблеми О. Руденко [6], зокрема, питаннями перебігу католицьких віче у Галичині, розгляду на них основних чинників збереження пам'яток сакрального мистецтва.

Значна кількість інформації із зазначеної проблематики, використана із періодичних часописів "Народна часопись" [7–10], "Gazeta Lwowska" [11–13], "Gazeta Narodowa" [14–18], "Głos Narodu" [19–23], "Przegląd Wszepolski" [24] які висвітлювали хід віче у Львові.

Обсяг статті не дозволяє повністю проаналізувати хід та ухвали, однак автор вважав за необхідне проаналізувати лише ті аспекти, які вплинули на формування суспільно-християнського руху в Галичині.

Важливим чинником у політичному зорганізуванні католиків став вихід енцикліки папи Лева XIII “*Regrum Novarum*” у 1891 р., у якій категорично заперечувався соціалістичний шлях розвитку суспільства. Як альтернативну соціалізму модель, він запропонував використовувати соціальну політику, яку повинні були створювати церква, держава та профспілки. Лев XIII поділяв права та обов’язки кожної складової нової, проголошеної Ватиканом, соціальної політики. Церква – носій ідеї любові до ближнього – домагалася згуртування суспільства та поліпшення матеріального становища його членів. Держава дбала про добробут усіх громадян. Робітничий клас мав право вільно створювати професійні спілки, які могли б захистити інтереси трудящих [27]. Ідеї, закладені у енцикліці, були підтримані католиками та дали їм нові орієнтири в суспільно-політичному житті.

Однією із форм донесення гасел Церкви до широкого загалу були католицькі віче, що відбувалися в усіх католицьких державах Європи. Такі зібрання відбувалися і в слов’янських народів Австро-Угорської імперії. Зокрема, вони відбувалися у словенських, хорватських, чеських, словацьких землях.

На вічах обговорювалися проблеми формування образу майбутнього католицького товариства, пропонувалися конкретні проекти соціально-економічних реформ та культурні програми. Суспільно-християнський рух в Галичині виник на тій же історичній хвилі, що й інші католицькі рухи у Європі, який боровся із проблемами “ззовні” – проти “помилки” раціоналізму, натуралістичної та матеріалістичної філософії, модернізму і лібералізму, тобто в культурно-історичному плані означав боротьбу проти усіх тенденцій, що трактували Католицьку церкву, як перешкоду для прогресивного розвитку людства. Сучасним ліберальним течіям, на думку засновників руху, не вдалося провести справжнє національне визволення і створити культурну автономію, що відповідало б вимогам Нового часу. Більш того, не виконавши основного завдання, ці течії зробили наступ на Церкву і віру.

Не стали винятком і галицькі землі. Зокрема, на католицькому віче у Львові, що відбулося упродовж 7–9 липня 1896 р., взяло участь близько 2 тис. осіб, у тому числі церковна та політична еліта Галичини [4, с. 68].

На ньому були присутніми кардинал С. Сембратович, архієпископи С. Моравський та І. Ісакович, єпископи Я. Пузина та Ю. Вебер, архіпресвітер греко-католицької капітули Чехович, граф С. Бадені, голова “Кола польського” Ф. Залеський, польські суспільно-політичні В. Коритовський, В. Дідушицький, С. Тарновський, князь Любомирський, А. Горайський та інші [7, с. 1–2].

Основними питаннями, які обговорювалися віче були “всі суцї недостатки в положенні цілої суспільності”, “соціально-економічні справи”, щоб “усунути, що несправедливе і зарадити біді, як показує наука християнська” [26, с. 42].

Робота віче проводилася у секційному режимі, а основні результати обговорювалися на пленарному засіданні. Секцію католицької церкви очолив о. Чехович, сільськогосподарську – С. Тарновський, освітню – В. Сапіга, науково-мистецьку – о. Моравський, пресову – доктор Тіль.

Проведення віче викликало значний резонанс у Галичині та за її межами.

Зокрема, проведення католицького віча підтримав Папа Римський Лев XIII про що сповістив у телеграмі, яку зачитав А. Сапєга: “Св’ят. Отець витає віче католиків Поляків і Русинів веселим і сердечним умом а вирази поклону і любові зволив прийняти як наймиліше, за що дякуючи після заслуги заявляє zarazом особливу прихильність обом народностям; уділяє всім апостольського благословення, в тім чого сам Бог зволив ласкаво поцастити і дати вам на наш пожиток, щоби то сповнило ся при нашій неутимимій праці” [9, с. 1–2].

Вітальні телеграми його учасникам надіслали: імператор Австро-Угорської монархії Франц Йосиф I (Відень), С. Смолка (Краків), о. Ліховські (Познань), др. Віхеркевіч (Краків), барон Діпаулі (Відень), бургомістр Делятина, товариство “*Gwiazda*” (Перемишль), Рада товариства св. Вінцента і Павла (Краків), польська читальня та редакція часопису “*Gazeta Polska*” (Чернівці) та інші [11, с. 2].

Учасників також привітав голова Львова Е. Мохнацький, зазначивши, що незважаючи на релігійну толерантність, місто завжди було католицьким. Підтвердженням цього було те, що Папа римський Сикст V надав місту папський герб.

Також проведення віче привітали представники суспільно-християнського руху. Зокрема, президія католицького віче у Зальцбурзі, Ф. Лобкович, Ю. Пожер, о. А. Ліхтенштейн, о. А. Карлон, лідер угорської католицької партії Ф. Зічі, католицька асоціація робітників (Краків) та інші. [11, с. 1–3].

Віче відкрив голова організаційного комітету Т. Пілат. У вступному слові він зазначав, що, незважаючи на особливості та розбіжності у політичних поглядах між українцями та поляками, їм потрібно об’єднатися навколо віри та католицької церкви, суспільної роботи, заснованої на християнських засадах, до якої закликав у своїх енцикліках Папа Лев XIII [7, с. 2].

У результаті голосування головою обрано князя А. Сапєгу, а заступниками – І. Шараневича та князя Щ. Козебродського. А. Сапєга зазначав, що віче об'єднало представників римо- та греко-католицької конфесій, поляків та українців. Він висловив надію, що ця традиція буде підтримуватися і надалі. З українського боку цю ідею підтримав І. Шараневич.

Головуючий призначив секретарів віча, якими стали князь А. Любомирський, К. Студинський, А. Жултовський та о. І. Волосянський [7, с. 2].

Слід зазначити, що віче проходило під егідою святкування 300-річчя укладення Берестейської унії і значна частина доповідей пов'язувалася з цієї подією.

Кардинал С. Сембратович відзначив, що Берестейська унія зблизила українців із західною культурою, слов'янськими народами, "стала для русинів заборолом їх народності" [7, с. 2]. Проте, він наголошував на тому, щоб поляки поважали греко-католицький обряд: "Хто покидає обряд ослабляє сьв. Унію і завдає болючу рану народови рускому, котрий зжив ся з тим обрядом і цілою душою привик до сего" [7, с. 2]. На завершення С. Сембратович вважав, що лише спільні дії українців та поляків Галичини зможуть зупинити негативні тенденції, що доводять суспільство до морального та матеріального зубожіння.

Підтримав С. Сембратовича архієпископ С. Моравський, зазначивши, що Берестейська унія є основою для спільної праці українців та поляків, особливо у час небезпеки для католицької віри з боку ліберальних та соціалістичних ідей [12, с. 2].

К. Сарницький прочитав доповідь з історії Берестейської унії та діяльності єпископа К. Терлецького. Доповідач, порівнюючи становище Церкви у Галичині та Наддніпрянській Україні, зазначав, що "Нині жите в унії стоїть далеко висше як православію в Росії. Не брак і там красних церков та величавого обряду, але брак животворячого духа, бо все вкриває ледова мертвота" [12, с. 1–2].

І. Шараневич виголосив промову щодо морального та матеріального становища українського народу до та після прийняття Берестейської унії. Прийняття якої розглядалося також і з наукової точки зору. Зокрема, у доповідях К. Студинського щодо характеристики та генези твору І. Потія "Унія" та "В справі дослідів над історією унії церковної", після чого ухвалено рішення у потребі збору в Галичині та за кордоном матеріалів, пов'язаних з історією Берестейської унії, зокрема щодо літературної та просвітницької діяльності І. Потія [10, с. 1].

Соціальні питання підняв у своїй доповіді професор Ягелонського університету Ю. Мілевський, зокрема він зробив спостереження над станом суспільства та причинами такого стану, а також вказав засоби для його покращення [12, с. 2–3].

Лідер краківських консерваторів, професор Ягелонського університету, президент Академії знань у Кракові С. Тарновський у доповіді "Наші суспільні завдання і похибки" зазначав, що значення Церкви у суспільстві зростало. Проте це зростання мало дві сторони. З одного боку, позитивні зрушення у вирішенні соціальних питань Церквою, а з іншого – радикалізація суспільства, несприйняття церковної ієрархії (тут мається на увазі діяльність священика С. Стояловського – А.К.) [12, с. 1–2].

На віче обговорювалися наболілі проблеми міжконфесійного життя у Галичині. Зокрема, о. Яцковський зазначав, що між українцями та поляками часто присутній антагонізм, що проявляється у суспільно-політичному житті, діяльності товариств тощо. Доповідач закликав до українсько-польського порозуміння для вирішення нагальних проблем Галичини.

Селянин Скварга, згадавши про спільну боротьбу українців та поляків з турками та татарами, порівняв її із новим ворогом християнської віри – соціал-демократією. Доповідач висловив надію на те, що спільними зусиллями буде подолано і цю небезпеку [23, с. 2].

Також порушувалося питання відновлення впливу Церкви у суспільстві. Зокрема, Л. Дембіцький рекомендував утворення католицьких реколекцій та церковних братств у сільській місцевості. Рекомендувалося повернення до давніх традиційних взаємин, зокрема до того, що садиба священика мала бути осередком життя католицької громади, а селяни-християни мали б об'єднуватися у братства та підтримували народні традиції на християнських засадах, такі, як хрестини, весілля, сімейні свята тощо.

Окрім того, Стебельський доповів про опіку над малозабезпеченими дітьми та малолітніми злочинцями. Після дискусії ухвалено резолюцію про потребу утворення товариств та установ для опіки над цією категорією дітей [10, с. 1].

На віче важливе місце відводилося розгляду робітничого питання. Внаслідок доповіді єзуїта, отця Я. Бадені ухвалено низку резолюцій щодо заснування католицьких робітничих товариств з метою покращення морального та матеріального становища робітників; об'єднання їх у єпархіальні структури, щоб вони представляли усю Галичину; основними керуючими органами цих товариств мали б бути представницькі з'їзди та спільний віділ [12, с. 2].

На основі доповіді Л. Вікньовського прийнято рішення щодо надання допомоги робітникам у пошуку доступного житла. Також на підставі доповіді І. Бартошевського, прийнято резолюцію щодо заборони євреям виготовляти та розповсюджувати літургійні предмети, ікони та книги для богослужінь [12, s. 2].

Важливим елементами повернення ролі Церкви у суспільства клерикали вважали родину та школу. Зокрема, В. Хотковський, провівши екскурс в історію та проаналізувавши сімейне життя в стародавніх Греції та Римі, наголошував на ролі християнської родини та зазначив, що "суспільний переворот" може зруйнувати її основу [21, s. 1; 23, s. 1].

У шкільній секції о. Гнатовський доповідав щодо католицького характеру школи, а о. Пехнік із Тарнова зазначав, що учителі-євреї розповсюджували між учнями "фанатичну ненависть до християн". На секції ухвалено низку резолюцій: виховання молоді у релігійному дусі; зі шкільного законодавства мало б бути усунено усе, що суперечило церковній доктрині; школа мала б мати "віроісповідний" характер, тобто, щоб християнська молодь навчалася окремо від іновірців; пропагування участі академічної молоді у католицькому житті [9, с. 1].

У науково-мистецькій секції ухвалено резолюцію, згідно з якою, пропонувалося при школах у Кракові та Львові запровадження предмету церковного малярства та встановлення стипендії для учнів, котрі б хотіли займатися цим ремеслом [6].

Одним із важелів впливу на суспільство представники віче бачили у заснуванні католицьких періодичних видань. І. Волосянський виступив із доповіддю про українські видання та часописи, висловив думку, чому не можуть розвиватися видавництва. У дискусії брали участь А. Вахнянин, С. Лепкий, О. Барвінський, К. Студинський. Зокрема, О. Барвінський виступив проти впливу москвофільства на українські видавництва, оскільки це "нищить сили народу" [10, с. 1]. На основі цього обговорення ухвалено рішення щодо заснування українського католицького часопису та сільських католицьких читалень.

У доповідях підіймалися селянські питання, зокрема потреба у заснуванні сільськогосподарських спілок, підтримка дрібних та середніх господарств, боротьба з лихварством тощо. Зокрема, на основі доповіді С. Сенковського щодо підтримки малих та середніх селянських господарств, прийнято резолюцію щодо вимоги ухвалення крайового комасаційного закону, регулювання використання земель загального користування на законодавчому рівні, сприяння частковій парцеляції великих землеволодінь та дешевого кредитування сільськогосподарських підприємств тощо.

А. Вахнянин доповідав щодо селянської еміграції та запропонував такі резолюції: щоб крайова влада слідувала за недобросовісними агентами; прийняття еміграційного закону, що мав урегулювати взаємини емігрантів; щоб крайова та державна влада опікувалася емігрантами, як під час еміграції, так і на новому місці проживання [10, с. 1].

Діяльність католицького віче у Львові критично оцінив лідер Християнсько-народної партії С. Стояловський, зазначивши, що він мав бути об'єднаним, а не зібраним однієї політичної сили [4, s. 69].

Слід зазначити, що попри рекомендаційний характер, прийнятих на віче резолюцій, вони мали певне практичне значення. Зокрема, учасниками віче О. Барвінським, А. Вахняниним, К. Студинським утворено першу українську партію клерикального скерування – "Католицький русько-народний союз" з пресовим органом часописом "Руслан". Наслідком проведення віче можна вважати і політичне оформлення польського суспільно-християнського руху.

Окрім того, упродовж 30 червня – 2 липня 1897 р. у Кракові з метою виконання резолюцій віче проведено соціальні курси, у яких взяло участь близько 200 осіб, у тому числі 20 священиків. На них особливу увагу приділено робітничим та селянським питанням. Зокрема, професор В. Черкавський звернув увагу на необхідність створення католицьких робітничих профспілок, що, реалізовано лише у 1906 році.

Отже, через проведення католицького віче, Церква намагалася винести існуючі суспільні проблеми на ширше обговорення і по мірі можливості вирішити їх відповідно до християнської принципів, щоб тим самим перешкодити поширенню соціалістичної пропаганди. Однак, незважаючи на їх важливе значення, ці заходи були малоефективними, проте вони заклали підґрунтя для утворення та функціонування численних політичних партій та організацій клерикального скерування.

Список використаних джерел

1. Konefał J. Katolicko-ludowe organizacje polityczne w zaborze austriackim na przełomie XIX i XX stulecia / J. Konefał // Chłopi-Narod-Kultura. / [Pod red. S. Dąbrowskiego]. – Rzeszow, 1996. – T. 2: Działalność polityczna ruchu ludowego – S. 34–45.
2. Kudłaszyk A. Katolicka myśl społeczno-polityczna w Galicji na przełomie XIX i XX wieku / A. Kudłaszyk. – Wrocław: Politechnika Wrocławskiej, 1980. – 388 s.
3. Strzeszewski C. Chrześcijańska myśl i

działalność społeczna w zaborze austriackim w latach 1865–1918 / C. Strzeszewski // Historia katolicyzmu społecznego w Polsce, Warszawa 1981. – S. 135–200. 4. Turowski K. Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce / Konstanty Turowski. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1989. – T. 1. – 590 s. 5. Lechicki Cz. Z dziejów prasy galicyjskiej na przełomie dwóch wieków: ("Ruch Katolicki" – "Przedświt") / Czesław Lechicki // Studia Historyczne. – 14/2. – 1971. – S. 161–189. 6. Rudenko O. Cele i drogi sztuki kościelnej. Wiece katolickie końca XIX wieku o przyszłości malarstwa religijnego / O. Rudenko // Режим доступу: http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/TZwiaz2/Rudenko_1.pdf. 7. Віче католицке // Народна часопись. Додаток до "Газети Львівської". – 27 червня (9 липня) 1896. – Ч. 143. – С. 1–2. 8. Віче католицке // Народна часопись. Додаток до "Газети Львівської". – 28 червня (10 липня) 1896. – Ч. 144. – С. 1–2. 9. Віче католицке // Народна часопись. Додаток до "Газети Львівської". – 29 червня (11 липня) 1896. – Ч. 145. – С. 1–2. 10. Віче католицке // Народна часопись. Додаток до "Газети Львівської". – 2 (14) липня 1896. – Ч. 146. – С. 1–2. 11. II. Wiece katolicki // Gazeta Lwowska. – 1896. – Nr 155. – S. 1–3. 12. II. Wiece katolicki // Gazeta Lwowska. – 1896. – Nr 156. – S. 1–3. 13. II. Wiece katolicki // Gazeta Lwowska. – 1896. – Nr 157. – S. 1–3. 14. Polsko-ruski Wiece katolicki we Lwowie // Gazeta Narodowa. – 1896. – Nr 188. – S. 1. 15. II. Wiece katolicki // Gazeta Narodowa. – 1896. – Nr 188. – S. 1–2. 16. II. Wiece katolicki // Gazeta Narodowa. – 1896. – Nr 189. – S. 2–3. 17. II. Wiece katolicki // Gazeta Narodowa. – 1896. – Nr 190. – S. 2–3. 18. II. Wiece katolicki // Gazeta Narodowa. – 1896. – Nr 191. – S. 2–3. 19. Wiece katolicki we Lwowie // Głos Narodu. – 1896. – Nr 155. – S. 1. 20. Wiece katolicki we Lwowie // Głos Narodu. – 1896. – Nr 156. – S. 1–2. 21. O rodzinie chrześcijańskiej // Głos Narodu. – 1896. – Nr 156. – S. 1. 22. Wiece katolicki we Lwowie // Głos Narodu. – 1896. – Nr 157. – S. 1–2. 23. O rodzinie chrześcijańskiej // Głos Narodu. – 1896. – Nr 157. – S. 1. 24. Raźniak J. Z Galicyi / J. Raźniak // Przegląd Wszehpolski. – 1896. – Nr 12. – S. 281–282. 25. Księga pamiątkowa Drugiego Wiecu Katolickiego, odbytego we Lwowie w dniach 7, 8 i 9 lipca 1896. roku. Część I: Opis wiecu i rezolucye uchwalone. – Lwów: Komitet Wykonawczy, 1899. – 227 s. 26. Вѣдозва // Вісник Станіславівської єпархії. – 1896. – Ч. VI. – С. 42–43. 27. Енцикліка Папи Лева XIII "Нові речі" (Rerum Novarum). – Режим досупу: http://sd.net.ua/2010/01/11/rerum_novarum.html

Андрей Клиш

РОЛЬ КАТОЛИЧЕСКОГО ВЕЧЕ ВО ЛЬВОВЕ (1896 Г.) В ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ХРИСТИАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ГАЛИЧИНЕ

В статье прослеживается течение католического вече во Львове в 1896 г., что вызвало усиление позиций Церкви в крае. Обращено внимание на предпосылки становления общественно-христианского движения в Галичины; проанализированы национально-политические и социально-экономические требования клерикалов, которые выносились на вече.

Ключевые слова: общественно-христианское движение, вече, католицизм, Галичина, Церковь.

Andriy Klish

THE ROLE OF THE CATHOLIC ASSEMBLY IN LVIV (1896) IN THE FORMATION OF PUBLIC-CHRISTIAN MOVEMENT IN GALYCHYNA

The article follows the Catholic assembly in Lviv in 1896, which led to the rise of the church in the land. Attention is paid to social and prerequisites of becoming a Christian movement in Halychyna, analyzed national political and socio-economic demands of clerics who imposed the assembly.

Key words: Key words: social-christian movement, assembly, catholicism, Galychyna, Church.

УДК 94(73 = 161.2): [314. 151. 3 – 054. 7: 271. 22 ГКЦ]

Ірина Гнідик

ДО ПРОБЛЕМИ СТАТИСТИКИ ТА НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У США (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті аналізуються питання статистики українських емігрантів у США, їх національна та релігійна приналежність на основі української та американської історіографії.

Ключові слова: США, українська еміграція, ідентифікація, статистика, Греко-католицька церква.

Актуальність цієї теми зумовлена відсутністю у сучасній історіографії визначених та чітких орієнтирів щодо кількості та національно-релігійних приналежності перших українських переселенців у США.

Мета статті полягає у дослідженні спільних історіографічних орієнтирів загальної статистики українських емігрантів у США та їхніх національно-релігійних ідентифікацій.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. основний масив української еміграції до США склали вихідці із Закарпаття та Східної Галичини. У науковій літературі їх часто ідентифікують як "русинів-католиків", "емігрантів східного церковного обряду" та поділяють на дві групи: українців (галичани) і так званих карпато-русинів (закарпатці) [1, р. 351; 2, р. 15, 32]. З огляду на об'єктивні історичні обставини рівень національної свідомості галицьких і закарпатських українців суттєво різнився, на що безпосередньо вплинули етнічно-регіональні відмінності та національна політика Австро-Угорщини. Така ситуація спричинила плутанину у кількісних характеристиках української еміграції у США. Загалом, статистичні інформації про українців у цій країні можливо згрупувати за такими параметрами: загальна кількість; статистика за національною приналежністю; релігійно-конфесійна статистика.

Серед дослідників, які вивчали різні аспекти становища української еміграції у США наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., варто виокремити Б. Процько [1], П.-Р. Маґочі [2], А. Пекара [3; 8], В. Паску [6], Ю. Бачинського [7], В. Важеського [9], В. Поспішила [11], І. Кацака [12–13], Дж. Слівку [14] та інших.

Стосовно загальних статистичних даних, то більшість дослідників сходяться на думці, що встановити достеменно кількість українських емігрантів, що прибули до США в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. неможливо [3, р. 87–88; 2, р. 17; 4; 5, с. 6]. Відповідно, кількісні показники за цей період є доволі відносними [6, р. 26].

На думку священника Атанасія Пекара, автора праць про історію церкви на Закарпатті та закарпатських українців у США, труднощі статистичних підрахунків зумовлені тим, що офіційна реєстрація емігрантів за національною приналежністю (та й то і з певними застереженнями) розпочалася у США в 1889 р. [3, р. 88]. Крім того, немає статистичних даних щодо віросповідання переселенців. Ускладнювала ситуацію і низька національна самосвідомість українських емігрантів, котрі в часі реєстрації не знали як правильно подати відомості про своє національне походження, а лише зазначали з якого регіону прибули [7, с. 89–90]. Відповідним було сприйняття українців в американському середовищі. З цього приводу Орест Кириленко, автор однієї з перших праць про українців в Америці, писав: "[...] американський загал не розбирає в тім, чи ми рутенці чи українці, а звичайно називає емігранта по краю з якого приїхав" [5, с. 37].

Дослідник церковного права, єпископ Володимир (Вальтер) Паска зауважував, що означення національної приналежності переселенців було доволі складним [6, р. 26]. Він покликається на статистику Юліана Бачинського, автора книги "Українська імміграція в З'єдинених державах Америки" [7, с. 89–114], котрий подає загальні дані щодо еміграції з Австро-Угорщини. Згідно з яким, упродовж 1885–1894 рр. до США прибуло приблизно 476 тис. емігрантів, а їх сумарна кількість станом на 1914 р. складала 1 млн осіб. Проте, як зазначав В. Паска, ці статистичні дані включають не лише українців, а й представників інших народів, зокрема словаків, угорці, румунів тощо [6, р. 26]. Відповідно, використовувати цю статистику для кількісного означення виключно українських емігрантів є складно. Щодо чисельності власне українських переселенців, то Ю. Бачинський називав цифру 284 400 осіб, котрі прибули до США впродовж 1899–1909 рр. [7, с. 97]

Статистика за національною ознакою має ту особливість, що значна кількість дослідників окреслюють українських емігрантів терміном "карпато-русини" [2, р. 8; 3, р. 87–88; 8, р. 363–374]. А. Пекар вважав, що станом на 1914 р. їх кількість у США становила від 125 до 150 тис. осіб [8, р. 363]. У свою чергу американсько-канадський історик українського походження Пол Роберт Маґочі зазначав, що упродовж найінтенсивнішого періоду "карпато-русинської" еміграції між 1899 і 1914 рр. американська статистика зафіксувала прибуття 254 тис. русинів. Натомість угорська статистика,

угорська влада намагалася приховати справжні масштаби еміграційного руху, подає дані, що приблизно 60 тисяч русинів з Угорщини емігрувало до США. При цьому показники рееміграції становили щорічно у середньому 16,7 % від усього еміграційного загалу [2, р. 17]. Такі підрахунки викликають більше запитань, ніж відповідей, оскільки не беруться до уваги емігрантів зі Східної Галичини та Північної Буковини, які у категорію "карпато-русини" не входять.

Ці проблеми намагався розв'язати американський історик Вальтер Важеський, автор праці "Русини візантійського обряду в Карпатській Русі та Америці". У ній він використав релігійно-конфесійну статистику апостольського візитатора для русинів у США Андрія Годобая, котрий стверджував, що станом на 1905 р. представники слов'янсько-візантійського обряду в Америці становили 262, 5 тис. осіб і майже усі з них мали русинське походження [9, р. 95].

Аналогічні статистичні дані подає галицький священик Олександр Стефанович у праці "З передвоєнних документів до історії нашої Церкви". виданій 1929 р. Львові. У коментарі до матеріалу, що стосувався булли Папи Пія X "Ea Semper" ("Так завжди") від 14 червня 1907 р., він стверджував, що станом на 1902 р. у США проживало 250 тис. емігрантів з Галичини і Закарпаття [10, с. 35].

Загалом, щодо релігійно-конфесійної статистики української еміграції у США, то в історіографії існує переконання, що переважна більшість українських переселенців (принаймні 90 %) [11, р. 16] належали до Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ) візантійсько-руського обряду [12, с. 19]. Власне віра, обряд були тим інтеграційним чинником, який об'єднував українських емігрантів на чужій американській землі. Священик ГКЦ І. Кацак, з цього приводу зазначав, що перші українські переселенці у США зосереджувалися більше на обряді, ніж на національності [13, р. 207]; для них рідна віра, Церква, традиції були своєрідним прихистком, у якому вони могли почувати себе в безпеці на чужині [12, с. 19–20]. У свою чергу американський історик Джон Слівка зауважував, що любов до Церкви і візантійського обряду була важливою складовою емігрантів-українців [14, р. X].

В історіографії дотепер точаться дискусії щодо самоназви українських греко-католиків та дефініцій, з допомогою яких їх означають українські та американські науковці. Передусім необхідно з'ясувати як самі українські емігранти ідентифікували себе. На сторінках друкованого органу "Руського народного союзу" газети "Свобода" переважають такі самоназви, як "русини" та "американські русини" [15, с. 1]. У статті від 15 жовтня 1893 р. під заголовком "Познаймося" часопис детально розглядає це питання. У ній зокрема, відзначається: "[...] поділено нас тут в Америці на греко-католиків, греків, римо-католиків, уніатів, на кривославних, на лівославних, на православних, на руснаків і на унгарів. Через той дурний і злобний поділ ми один другого не можемо пізнати і сваримося, самі собі кривду робимо" [16, с. 1].

Таким чином, перші українські іммігранти у США до певної міри не сприймали самоназву "греко-католики", бо вважали, що вона їх ідентифікує. "[...] ми не греки, але русини з діда-прадіда. Греки, то цілком інший народ від руського" [16, с. 1] – зазначається у дописі. Він переконливо засвідчував, що самоназви та національно-конфесійні ідентифікації ділили українських емігрантів на окремі групи, перешкоджали об'єднанню та сприяли суперечкам. З цього приводу автор статті з гіркотою констатує, що русини не хочуть "[...] пізнатися і спільними силами взятися за народну справу. Та народна вада, та хвороба і зараза перенеслася і за океан і розгостилася між американськими русинами. Як в старім краю діляться і дробляться на розмаїті партії, так і тут в Америці посіяв чорт куколь незгоди, вражди розвою межі нами. Русин з тамтої сторони зелених Карпат зве русина-галичанина поляком і його мову польською. Русин ж з галицької сторони називає русина з угорської частини – унгаром" [16, с. 1]. Автор доходить переконливого висновку, що "Те все походить від глупоти, з незнання історії руської" [16, с. 1].

Американські науковці для означення українських емігрантів у США використовують самоназви "східні католики", "русини-католики", "католики східного обряду", рідше вживаються терміни "греко-католики" або "католики візантійського обряду" [17, р. 61–64; 18, р. 267; 4; 14, р. 1; 9, р. 95, 102, 104]. Американський дослідник Джеральд Фогарті також розрізняв католиків-карпато-русинів та галицьких католиків і загалом окреслював їх як "католиків-русинів" [17, р. 61–64]. Деякі автори іноді вживають термін "уніати" [18, р. 267; 9, р. 1, 101], маючи на увазі унію з Римом, проте, як зазначав американський науковець Роберт Лекі, цей термін греко-католики сприймають як образливий [18, р. 267].

Українські дослідники вживають різні самоназви для означення українських емігрантів у США. Одні обирають дефініції за національною приналежністю із використанням терміну "український", інші – конфесійну з означеннями "греко-католики", "католики східного обряду", ще інші поєднують і національну, і конфесійну ознаки. Проте спільним для більшості авторів є обережне ставлення до абсолютних дефініцій з виключним вживанням однієї з них. Близький товариш митрополита А. Шептицького Кирило Королевський (справжнє ім'я – Жан Франсуа Жозеф Шарон) використовував термін "греко-католицька еміграція" [19, р. 136]. Відомий дослідник церковного

права Віктор Поспішил уживав два означення: перше – "українські емігранти у США", зазначаючи при цьому, що вживання терміну "український" у цьому випадку має певні історичні обмеження. Друге означення, яке автор використовує у своїй праці – "рутени" ("русини") для того, щоб спільно позначати та об'єднати емігрантів як з Галичини (яких називають виключно "українці"), так і з Закарпаття (яких називають "рутени") [11, р. 16–18].

Сучасні вітчизняні дослідники здебільшого використовують термін "українські емігранти" [20, с. 123; 21, с. 3–18], який у попередні періоди вживався рідше. І. Качак для окреслення українських емігрантів за конфесійною ознакою вживав термін "греко-католики візантійсько-руського обряду". На його переконання самоназва "греко-католики" було технічно точною, але у США та Канаді вона дуже часто вводило в оману. Під цим оглядом її використання було б небажаним, оскільки у місцевій мовній традиції греко-католиків часто ототожнюють або з грецьким православ'ям або з грецькою національністю [12, с. 19]. Зрештою, 1893 р. деякі священики, які прибули до США з Східної Галичини, наполягали на вилученні цього терміну з наукового обігу [12, с. 19].

Дослідник життя і діяльності А. Шептицького Богдан Процько використовував означення "русини-католики східного обряду" і поділяє їх на українців та карпато-русинів. Він простежував уживання терміну "Українська Церква", наголошуючи на тому, що до 1916 р., поки у США не виникли окремі церковні адміністрації для галицьких та закарпатських українців, термін "русинська" вживався для означення спільної Церкви. Надалі термін "українська католицька Церква" застосовувався до парафій, які репрезентували українських емігрантів з Східної Галичини, а парафії закарпатських емігрантів окреслюють терміном "Візантійська русинська католицька Церква" [1, р. 358]. А. Пекар вживає такі узагальнюючі терміни, як "американські русини" та "українці у США". Він деталізував, що емігранти зі Східної Галичини називали себе "галицькими русинами", а емігранти із Закарпаття – "угорськими русинами" [22, с. 181]. Обидві групи еклезіально створили у США одну Русинську греко-католицьку церкву, до вірних якої Ватикан звертався як до "католиків русинів" або "католиків східного обряду" [8, р. 363]. До речі, так Папський Престол окреслював усіх слов'янських католиків візантійського обряду Австро-Угорської імперії і лише з 1940 р. почав вживати термін "український" [11, р. 18]. А. Пекар у своїх працях часто послуговується самоназвою "карпато-русини", вкладаючи у це поняття українських емігрантів із Закарпаття. Окрім того, він детально пояснював свою мотивацію вживання власне цього терміну з історичної точки зору [8, р. 363, 370].

Ще один дискусійний аспект розглядуваної проблеми стосується питання національної ідентичності та самосвідомості українських емігрантів у США. Різні національні самоідентифікації ускладнювали процес консолідації українських переселенців як в організаційному, так і у церковному плані [19, р. 137]. Важливим чинником є також те, що деформована національна свідомість була зумовлена політикою Австро-Угорщини. Особливим чином вона вплинула на закарпатських українців. Вони мали низьку національну свідомість, оскільки були політично ізольовані від решти своїх співвітчизників, адміністративно поділені поміж собою, економічно та культурно пригноблені. Єдиною об'єднуючою силою для них, як зазначав А. Пекар, була їх візантійська слов'янська церква. Використання у літургії церковно-слов'янської мови, візантійський обряд та юліанський календар вирізняли їх від сусідів-словаків та угорців [3, р. 91]. Як наслідок, закарпатські українці почали ототожнювати свою віру і Церкву зі своєю національністю [23, с. 49–56; 9, р. V; 1] (свою віру вони називали "руською вірою", а Церкву – "русинською Церквою") [3, р. 91]. Для них Церква стала своєрідним виразником національної окремішності.

Після періоду національно-духовного піднесення закарпатських українців, що пов'язане з діяльністю священика Олександра Духновича (1803–1865 рр.), перед угорським урядом постала проблема національного пробудження неугорських народів. Відповідно, впродовж 1867–1918 рр. Закарпаття піддано інтенсивній мадяризації [24, с. 468–469; 3, р. 88–89].

На переконання її прихильників, відцентрові національні рухи завадили б становленню окремої Угорської держави. Ця політика безпосередньо стосувалася карпатських русинів, які емігрували до США. Угорська влада побоювалася, що у випадку повернення на рідну землю ці емігранти можуть звести нанівець її зусилля перетворити їх на угорців. З огляду на це, особливий вектор угорської асиміляційної політики, скеровувався на закарпатську еміграційну спільноту у США. Вона мала на меті ізолювати карпато-русинів від галичан з метою запобігання національному піднесенню [8, р. 365]. Крім того, міністерство закордонних справ Австро-Угорщини ініціювало переговори з Ватиканом щодо призначення проугорського русинського єпископа для греко-католиків США [8, р. 366]. З огляду на це, в українській еміграційній спільноті США сформувалася група, яка вважала себе угорцями, спілкувалася угорською мовою, хоча насправді були денаціоналізованими русинами [19, р. 138].

Розходження щодо національної орієнтації спричинили ще один поділ на групи між українськими емігрантами у США, що суттєво відобразилося на процесі становлення і розвитку ГКЦ у США. Дослідники виокремлюють три групи політично-національного спрямування українців у

США: москвофіли, українофіли та угрофіли [19, р. 138; 4]. Відповідно, кожне угруповання мало свої орієнтири щодо церковно-організаційних справ, що значно ускладнювало процес творення Церкви.

Загалом, статистичні інформації про українців у США є доволі заплутаними. Їх різноманіття з одного боку ускладнює, з іншого – розкриває різні грані та аспекти проблеми. На наше переконання і з урахуванням наявних досліджень, кількість українських емігрантів у США станом на 1914 р. складала приблизно 350–360 тис. осіб. Понад 90 % з них були греко-католиками. Що стосується національних самоідентифікацій, то доцільно вживати термін "українські емігранти", але за умови розмежування галицьких та закарпатських переселенців, оскільки вони різнилися рівнем національної свідомості та суспільно-політичними орієнтаціями. Важливим аспектом є також те, що консолідуючим чинником у житті українських переселенців США була ГКЦ.

Список використаних джерел

1. Procko B. Sheptyts'kyi and Ukrainians in the United States / B. Procko // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / [editor P.R. Magocsi]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 349–362.
2. Magocsi P.R. Our people: Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America / P.R. Magocsi P.R. – Multicultural History Society of Ontario, 2004. – 267 p.
3. Pekar A. Historical background of the Carpatho-Ruthenians in America / A. Pekar // *The Ukrainian Historical*. – N.Y.-Munich, 1976. – P. 87–116.
4. Shipman A. Greek Catholics in America / A. Shipman // *The Catholic Encyclopedia*. – Режим доступу: http://catholicism.academic.ru/5292/Greek_Catholics_in_America
5. Кириленко О. Українці в Америці / О. Кириленко. – Відень: накладом "Союза визволення України", 1916. – 40 с.
6. Paska W. Sources of Particular Law for the Ukrainian Catholic Church in the United States: A Dissertation Submitted to the Faculty of the School of Religious Studies of the Catholic University of America / W. Paska. – Washington, 1975. – 183 p.
7. Бачинський Ю. Українська імміграція в З'єдинених державах Америки / Ю. Бачинський. – Т. 1. – Львів, 1914. – 492 с.
8. Pekar A. Sheptyts'kyi and the Carpatho-Ruthenians in the United States / Pekar A. // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*. – P. 363–374.
9. Warzeski W. Byzantine Rite Rusins in Carpatho-Ruthenia and America / Warzeski W. – Pittsburgh: Byzantine Seminary Press, 1971. – 332 p.
10. Стефанович А. З передвоєнних документів до історії нашої Церкви: Відповідь для Краківської анкети з р. 1912 о польсько-українських відносинах, списана проф. о. Александром Стефановичем. Представлене Львівській Ставропігії з р. 1908 в справі греко-католицької Церкви в Америці / А. Стефанович. – Львів: з друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1929. – 49 с.
11. Pospishil V. J. Ex occidente lex. From the West – the law. The Eastern Catholic Churches under the tutelage of the Holy See of Rome / V. J. Pospishil. – N. Y.: St. Mary's religious action fund, 1979. – 164 p.
12. Кашак І. Митрополит Андрей Шептицький і постання Української Католицької Церкви в Сполучених Штатах Америки / І. Кашак. – Львів: Свічадо, 2004. – 92 с.
13. Kaszczak I. The Ukrainian Catholic Church in America: the first forty years (1884–1924) / I. Kaszczak // *The Ukrainian Quarterly*. – 2008. – Vol. LXIV. – N. 3–4. – P. 200–210.
14. Slivka J. Historical Mirror Sources of the Rusin and Hungarian Greek Catholics in USA, 1884–1963 / J. Slivka. – Brooklyn, N. Y., 1978. – 342 p.
15. Люби своє // Свобода. – 1 жовтня 1893. – С. 1.
16. Познаймося // Свобода. – 15 жовтня 1893. – С. 1.
17. Fogarty G. The Vatican and the American hierarchy from 1870 to 1965 / G. Fogarty. – Collegeville: Liturgical Press, 1985. – 438 p.
18. Leckie R. American and Catholic / R. Leckie. – Garden City, N.Y.: Doubleday, 1970. – 388 p.
19. Korolevsky C. Metropolitan Andrew (1865–1944) / C. Korolevsky / Translated and revised by Serge Keleher. – L'viv: Stauropogion, 1993. – 619 p.
20. Тригуб П. Українська діаспора в США: збереження традицій національної культури (історіографія проблеми) / П. Тригуб, Н. Мерфі // *Історичні науки. Наукові праці*. – Том 74. – Випуск 61. – С. 122–123.
21. Юшкевич В. В. Українська греко-католицька церква у суспільно-політичному житті українців Північної Америки у 1870 – 1939 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / В. В. Юшкевич; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 19 с.
22. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття / А. Пекар. – Т. I: Єпархічне оформлення. – Рим, 1967. – 242 с.
23. Кісь Н. Українська еміграція з Галичини початку ХХ ст.: конфесійна приналежність та національна ідентичність / Н. Кісь. – Історичні студії. – 2009. – С. 49–56.
24. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: нариси історії Української Церкви / Г. Лужницький. – Львів: Свічадо, 2008. – 640 с.

Ирина Гнидык

К ПРОБЛЕМЕ СТАТИСТИКИ И НАЦИОНАЛЬНО РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ УКРАИНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В США (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статтє анализируются вопросы статистики украинских эмигрантов в США, их национальная и религиозная принадлежность на основе украинской и американской историографии

Ключевые слова: США, украинская эмиграция, идентификация, статистика, Греко-католическая церковь.

Iryna Gnidyk

PROBLEM OF STATISTICS, NATIONAL AND RELIGIOUS IDENTIFICATION OF UKRAINIAN IMMIGRANTS IN USA (IN THE END OF XIX AND BEGINNING OF XX CENTURY)

The article based on the Ukrainian and American historiography analyses the question of statistics, national and religious identification of Ukrainian immigrants in USA in the end of XIX and beginning of XX century.

Key words: USA, Ukrainian immigrants, identification, statistics, Greek-Catholic Church.

УДК 94: 328 (477.83/.86:436)

Наталія Григоруk

ПОЛІТИКА АВСТРО-УГОРЩИНИ СТОСОВНО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ГАЛИЧИНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлено різноманітні чинники формування політики австрійського парламенту в українському національному питанні, особливості її реалізації та впливу на суспільно-політичне життя в Галичині на початку XX ст.

Ключові слова: Австро-Угорщина, українське питання, Галичина, австрійський парламент, польсько-українські відносини.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зріс науковий інтерес до вивчення націотворчих процесів у народів Центральної й Південно-Східної Європи, до з'ясування ролі імперії Габсбургів у формуванні організаційних структур національних рухів, розбудові їх соціальної бази тощо. В українців, у порівнянні з іншими народами імперії, дещо пізніше розпочався процес формування модерної нації, викликаний поділом українських земель між двома імперіями та відставанням суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорщини.

Проте одним із чинників, який на початку ХХ ст. пришвидшив розвиток українського національного руху в Галичині, дослідники вважають польсько-український антагонізм, що проявлявся в усіх сферах суспільного життя. Прагнучи здобути політичну рівноправність з поляками в управлінні краєм, українці були змушені шукати підтримку в центральних органах влади. Обмежуючи вимоги поляків щодо розширення компетенції галицької автономії та протидіючи розгортанню русофільського руху, офіційний Відень виступив ініціатором польсько-українського примирення. Це значно посилило вплив австрійського чинника на формування міжнаціональних відносин та розвиток українського руху в Галичині.

Проведення дослідження з обраної проблематики зумовлене тим, що в Галичині на тлі гострого міжнаціонального протистояння склалися специфічні суспільно-політичні умови розвитку українського національного руху, які сприяли чіткому формулюванню національних вимог та порівняно швидкій розбудові його організаційних структур. Детальнішого вивчення заслуговують вибір австрійськими центральними органами влади методів і способів пом'якшення міжнаціонального й соціального конфліктів у Галичині, їх впливу на розвиток політичних течій, формування ідеологічних засад українського та польського національних рухів.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі різноманітних джерел, зроблено спробу вивчення різноманітних чинників формування політики австрійського уряду в українському національному питанні, особливостей її реалізації та впливу на суспільно-політичне життя в Галичині на початку ХХ ст.

Об'єкт дослідження – політика Австро-Угорської держави стосовно українського національного питання в Галичині на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – діяльність центральних органів влади, галицької крайової адміністрації, українського та польського національного представництва австрійської Державної Ради та Галицького сейму з приводу нормалізації польсько-українських взаємин, трактування офіційним Віднем ідеї міжнаціонального примирення в Галичині, тактика політичної боротьби українців для досягнення національної рівноправності в краї, вплив австрійської влади на політичні орієнтації в середовищі галицьких українців.

Метою дослідження є вивчення політики Австро-Угорщини стосовно українського питання в Галичині, впливу офіційного Відня на еволюцію польсько-українських відносин, на процес структуризації українських політичних сил та можливості реалізації української національної програми.

Завдання дослідження базуються на визначеності процесу формування політики австрійського уряду щодо українського питання в Галичині; методах нормалізації міжнародних відносин, які застосовувалися центральними органами влади; зміні бачення австрійськими державними чинниками завдань українського національного руху; ставленні австрійської влади до політичної боротьби в середовищі галицьких українців.

Це питання певною мірою знайшло відображення у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема, в українській історіографії напрямки політичних орієнтацій, зародження ідеологічних доктрин у середовищі галицьких українців, формування партійних платформ, тактику політичної боротьби висвітлено у роботах М. Андрусяка [1], К. Левицького [2], С. Томашівського [3], П. Феденка [4], а також сучасних дослідників Я. Грицака [5], С. Макарчука [6], М. Мудрого [7], О. Сухого [8], О. Турія [9] та інших.

Різноманітні аспекти польсько-українських відносин у Галичині висвітлюються у працях Я. Дашкевича [10], О. Красівського [11], М. Кугутяка [12] та інших, які по-новому переосмислюють суть міжнародного антагонізму в Галичині, аналізують вплив польсько-українських відносин на формулювання національних вимог та на вибір тактики політичної боротьби галицьких українців у межах австрійської державності.

У зарубіжній історичній науці післявоєнного періоду в цілому відобразилися основні тенденції з приводу національних рухів в Австро-Угорщині, канадським істориком П. Магочі [13], польським істориком К. Гжибовським [14] та іншими.

Українське питання в Австрії як політична проблема вперше постало в період європейської демократичної революції 1848 р., яка розбудила усі поневолені імперією народи. Скориставшись з проголошення політичних свобод, національно свідомі інтелігенція створила у травні 1848 р. першу українську політичну організацію – "Головну руську раду", що організувала згодом мережу повітових рад. Вона домагалася поділу Галичини на Східну (українську) і Західну (польську) частини та утворення з українських земель Австрії окремої провінції. Однак ця вимога галицьких українців не була втілена в життя аж до розпаду імперії в 1918 р. "Головна руська рада" у своїй відозві виразно задекларувала, що українці Галичини й Наддніпрянської України – це один-єдиний п'ятнадцятимільйонний народ, який в минулому мав свою державність, культуру, мову, право та інше.

Свідченням активізації суспільно-політичного життя було видання першої у Львові газети українською мовою – "Зорі Галицької" (1848–1852 рр.); створення 1848 р. культурно-просвітницького товариства "Галицько-Руська матиця"; відкриття у Львові Народного дому; проведення з'їзду діячів науки та культури – "Собору руських учених"; започаткування у Львівському університеті кафедри української мови (1849 р.).

У середині XIX століття українська спільнота здобула і свій перший досвід парламентаризму. Так, у липні 1848 р., скликаний австрійський парламент, у якому інтереси українців представляли 39 депутатів.

Отже, започаткований у другій половині XIX ст. український національний рух у Галичині на початку XX ст. набуває ширших розмірів і досконалих форм.

На переломі XIX–XX ст. українці Галичини усе глибше почали усвідомлювати свої національні інтереси. Їх обстоювання вони вбачали у діяльності українського парламентського представництва в австрійському парламенті.

Напередодні війни швидкими темпами зростав український національно-політичний, культурно-освітній та господарський рух. Розвиток суспільних відносин у Галичині вступив у той період, коли практично усі українські політичні партії в принципових питаннях творили коаліцію і виступали організаторами широкого народного руху за національне і політичне визволення.

Українським національним силам, крім традиційної польської опозиції, тепер протистояла і Росія. У конституційній Австро-Угорщині, незважаючи на байдужість віденського уряду до українського питання, гостру міжнародну боротьбу, складні соціально-економічні умови український суспільно-політичний рух розвивався у легальних формах, йшла безперервна боротьба за політичні свободи, за поліпшення економічного стану народу, за освіту рідною мовою. Усе це сприяло згуртуванню національної інтелігенції, розвитку політичної свідомості галицьких селян і робітників. Галичина на власному прикладі показувала перспективу розвитку національного руху.

Правлячі російські реакційні кола боялися впливу українських національних сил Галичини на Наддніпрянську Україну. Розгромивши революцію 1905–1907 рр., царизм розпочав тотальний наступ на український політичний і культурний рух, маючи на меті зупинити його не лише на Наддніпрянщині, але і в Австро-Угорщині. Про наміри і плани царату щодо українського визвольного руху в Галичині представники соціал-демократичних партій Росії та Австро-Угорщини писали у відозві, надісланій до надзвичайного конгресу Соціалістичного Інтернаціоналу в Базелі в 1913 р.: "Царат бачить в Галичині огнище українського життя, якого іскри перелетять на російську Україну і спалять трухлявий будинок царату. Тому російське правительство посилає тисячі своїх шпіонів у Галичину, для того воно утворило там спеціальну партію москвофілів, які за рублі ведуть царську й православну пропаганду і хочуть за рублі накинати нашому народові ідею тожсамости української нації з російською" [4, с. 52–53]. Отже, для боротьби з українським рухом в Австро-Угорщині російський уряд йшов на союз з польськими політичними діячами і, передусім, з числа "вшехполяків", які мали впливові позиції у галицькій адміністрації, а також з галицькими москвофілами [3, с. 28].

30 березня 1911 р. цар видав рескрипт про розпуск палати депутатів [15]. Перед населенням Галичини знову постала проблема виборів.

Згідно з виборчим законом 1907 р. другі вибори до австрійського парламенту були призначені на неділю 19 червня 1911 р. Політичні сили Галичини знову включилися в передвиборчу боротьбу.

Депутат К. Левицький зазначав, що українські політичні партії йдуть "у виборчу боротьбу з тим, що посла не покінчили ще своєї діяльності, а виборці мають рішення, чи дотеперішня діяльність їх має продовжуватися, чи ні. Тому нема в нас мови про особисті зміни в кандидатурах, докачались тільки деякі пересунення осіб, не з політичних, а з особистих причин" [16].

Активізація українського руху в Галичині, призвела до того, що польські діячі почали говорити про загрозу польському стану "посідання". Польський посол Станицький заявив, що у Східній Галичині всі польські політичні партії повинні порозумітися і що для поляків було б бажаним зміцнення консервативної фракції [16]. Для боротьби з національним рухом польські панівні кола використали галицьке москвофільство. Воно стало розмінною монетою в політичних комбінаціях польських політичних чинників, які у Відні доводили, що все населення Галичини (українського чи "староруського" напрямку) – це прихильники Росії і, в той же час, на слов'янських з'їздах браталися з російськими реакціонерами, проголошуючи український рух "німецькою інтригою". Підтримуючи москвофільство у Галичині, польські політики сподівалися тим самим розколоти і дезорганізувати український табір [4, с. 46].

Ще у 1901 р. москвофільство остаточно розкололося на так званих "старокурсників" і "новокурсників". "Старокурсники" на чолі з В. Давидяком і М. Королем були проти повного злиття з Росією, не поривали з українством, декларували свою лояльність Австрії. "Новокурсники", очолювані В. Дудикевичем і Д. Марковим, були активнішими. Вони опанували більшість москвофільських організацій, читалень, кооперативів і висували свої кандидатури в передвиборній боротьбі [1, с. 52–53]. Газета "Діло" повідомляла: "Серед русофілів є більше кандидатів, як всіх руських мандатів в Галичині" [17]. "Серед руських партій, – зазначала ця ж газета, – виборчий рух виявляється мляво" [18].

Аналогічна ситуація склалася у Східній Галичині, що і перед першими виборами 1907 р. Знову скликаються віче, на яких висувуються кандидатури майбутніх депутатів. І знову ж вони нерідко завершуються сутичками. Так, 5 червня 1911 р. у Комарно проходило віче, на яке з'їхалися декілька тисяч міщан, селяни з навколишніх сіл. По цьому округу, крім українських кандидатів, поляки виставили кандидатуру Скарбека. Віче розпочалося спокійно, проте незабаром з'явилася група молодиків, які з допомогою вшехпольської боївки почали бешкетувати. Виявилось, що вони діяли за вказівкою Скарбека. Дійшло до сутичок, однак жандармерія не втручалася [18].

Москвофіли, одержуючи в цей період значні субсидії з боку "Галицько-руського благодійного товариства" у Петербурзі, підкуповували місцеву владу. Проте такий метод не завжди допомагав досягнути поставленої мети і тоді вони вдавалися до сили. У газеті "Діло" зазначалося: "Трохи не кожен день приносить нові факти кривавих розбоїв [19] – побито студента Ващука в с. Лукове, поранено 16 чоловік в селі Монастирці, де вони зібралися на збори" [20]. Такі й подібні повідомлення друкував часопис на своїх сторінках у рубриці "Виборчі розбої".

Чергові вибори до австрійського парламенту, які пройшли 19 червня 1911 р. в Галичині за новим виборчим законом, принесли українцям краю 26 мандатів, з яких 24 мандати належали українському національному табору і поділялися таким чином: 18 мандатів одержали національні демократи, 5 – радикали, і 1 – соціал-демократи. 2 мандати здобув москвофільський табір [21].

Отже, результати виборів 1911 р. показали, що москвофільська пропаганда у своїх домаганнях не знаходила суттєвої підтримки в масах: вони здобули лише 7, 6 % усієї кількості мандатів які

належали українцям Східної Галичини. Разом з тим вибори продемонстрували зміцнення національної демократії в краї, яка здобула 70 % від загальної кількості мандатів, тоді як в 1907 р. – 63 % [22].

Виборчий процес відбувався у напруженій обстановці. Навіть у порівнянні з 1907 р. посилювалося неприкрите втручання у хід передвиборчої компанії і виборів з боку адміністративних органів влади. Виборчі дільниці перебували під наглядом поліції і армії, тому будь-які прояви невдоволення виборців рішуче придушувалися. Газета "Діло" писала: "Знову "Галицькі вибори" – вибори, що значаться крадіжкою голосів і кров'ю виборців" [21].

Антидемократизм виборів перевершив попередні. В округах роздавали бюлетені, вже заповнені на ім'я польського кандидата. Силою відбиралися бюлетені з ім'ям українського кандидата і натомість роздавали бюлетені з польською кандидатурою. Для збільшення кількості голосів до виборців записували неповнолітніх, злочинців, неіснуючих осіб. Поляки, володіючи політичною владою, могли різними засобами впливати на виборців. Погроза старости позбавити заробітку, не продати дров, не виділити пасовища, залякування податковим інспектором, страх перед польським судом змушували населення віддавати голоси за польського кандидата [8, с. 178].

Не обійшлося на виборах і без кровопролиття, яке сталося у Дрогобичі. Дрогобицькі робітники були одним з найактивніших у Галичині. Під час боротьби за впровадження загального виборчого права вони виступали за реформу виборів до Галицького крайового сейму. Тепер вони висловлювали рішучий протест проти виборчих махінацій.

"Криваві вибори" у Дрогобичі викликали масові демонстрації протесту передової громадськості, які відбулися у Львові та Відні. Серед представників інтелігенції, студентства також ширилися виступи протесту [23, с. 90].

Хоча і після 1907 р. залишалася можливість для фальсифікації виборів у Галичині, новий виборчий закон і скасування куріальної системи виборів до рейхсрату змінювали політичну ситуацію. Незважаючи на те, що уряд провінції продовжував фальсифікувати результати виборів, кількість українських депутатів як у віденському парламенті, так і Галицькому сеймі постійно зростала. Однак українці й надалі були непропорційно представлені, значною мірою через зловживання на виборах галицької адміністрації.

Зростала напруженість у відносинах між українським і польським політичними таборами. Це зумовлювалося тим, що серед поляків швидко поширював свої впливи ультранационалістичний рух на чолі з Польською націонал-демократичною партією Р. Дмовського. Польські націонал-демократи, подібно до українських, заснували мережу селянських організацій і здобули значну популярність у польських міських середніх верствах, серед інтелігенції та студентства. Основною їх проблемою стала зростаюча загроза пануванню поляків у Східній Галичині з боку українців. Передчуття цієї загрози звучать відлунням у словах польського історика Ф. Буяка, що наше майбутнє в Східній Галичині не обіцяє добра. Для англійців в Ірландії чи німців у чеських землях є невтішним прогнозом і для нас [8, с. 180].

Відтак основна мета польських націоналістів у Галичині полягала "у збереженні того, що належало полякам" у східній частині провінції. Це означало, що проти українців виступали вже не "поляки", тобто жменька східно-галицької шляхти, а розпочинався польський рух із широкою соціальною базою і тут не могло бути мови про будь-які поступки.

Ситуація вимагала консолідації українських сил, на що й скеровувала свою діяльність Українська національно-демократична партія. 8 липня 1911 р. відбулася спільна нарада Народного комітету і новообраних депутатів до австрійського парламенту. Було схвалено постанову про утворення єдиної Української парламентської репрезентації у Відні, яка б складалася з трьох груп: депутатів від національно-демократичної партії, радикальної партії і українських депутатів від Буковини [24]. 16 липня 1911 р. під головування К. Левицького з числа українських депутатів цих трьох груп сформувався Український парламентський союз [2, с. 577]. Існування трьох груп обумовлено тим, що радикали на чолі з М. Лагодинським усе ж утворили клуб до часу утворення союзу. Таким чином, союз об'єднував три політичні сили: національних демократів, радикалів та українських представників з Буковини. Єдиний соціал-демократичний депутат С. Вітик вступив до Німецького соціал-демократичного союзу, але згодом залишив це об'єднання. Згідно з твердженням К. Левицького, він "наближався" до Українського парламентського союзу.

У програмному документі вказувалося, що союз обирає президента, трьох віце-президентів і секретаря. Вибори, напевно, проходили непросто, бо дивує відношення К. Левицького до депутата В. Будзиновського. Напевно з особистих мотивів К. Левицький у спогадах підкреслював, як не завжди коректно поведив себе В. Будзиновський у парламенті. Серед економічних питань, піднятих у парламенті 1912 р. – програма будівництва водних шляхів (каналів). Польські й чеські представники, оскільки будівництво стосувалося їх, підтримали програму. Українці були проти.

Обговорення питання переросло у дискусію, котра закінчилася тим, що словенський депутат Корошец кинув актами у голову депутату Ужалю, а В. Будзиновський – подер протокол водної комісії [25, с. 110]. Президентом обрано К. Левицького. Віце-президенти представляли кожну з трьох груп, які утворили союз. Першим віце-президентом обрано М. Василька – депутата від Буковини, іншими – радикала М. Лагодинського і націонал-демократа Т. Окуневського. Секретарем став Є. Левицький.

Основні завдання, які поставив перед собою Український парламентський союз, і записав у свою програму, це питання українського університету і виборчої реформи до Галицького сейму. Водночас на порядку денному стояло ще одне гостре питання. У австрійському парламенті почалося обговорення мобілізаційних проектів у зв'язку із загрозою Балканської війни. Це спонукало українських політиків до активних дій, вироблення чітких позицій. З цього приводу 7 грудня 1912 р. скликано довірчу нараду представників усіх українських партій, яка одностайно дійшла висновку, що "з огляду на добро й будучину української нації по обох боках кордону, на випадок війни між Австрією і Росією, все українське громадянство одно згідно й рішуче стане на боці Австрії і проти російської імперії, як найбільшого ворога України" [26, с. 652]. Галицькі українці з острахом дивилися на можливість опинитися в межах Росії.

Побудову Української держави провідні галицькі діячі пов'язували з визволенням Наддніпрянщини з російської "тюрми народів", ліквідацією польського панування у Галичині і створенням з усіх українських земель національно-територіальної автономії у складі Австро-Угорщини.

Загроза війни дещо змінила позиції українських депутатів у питанні про армію, обговорення якого і далі тривало на засіданнях палати депутатів. Хоча депутат Ю. Романчук, виступаючи у парламенті зазначав, що українці виступають за збереження миру [2, с. 636]. Це зовсім не означало, що українські депутати не погоджувалися з новим бюджетним розписом, представленим у парламенті.

Не втратило своєї актуальності для українців, хоч і в умовах міжнародної довоєнної напруженості нестабільності, питання нового виборчого закону до Галицького сейму. 19 жовтня 1911 р. у прем'єр-міністра барона Гауча відбулася конференція з цього питання, проте результатів вона не дала. Український парламентський союз постановив зайняти виразно опозиційну лінію щодо уряду.

Крок назустріч зробили польські сили. 9 листопада 1911 р. К. Левицький отримав запрошення польського представництва на конференцію щодо сеймової реформи, а також для вирішення інших питань культурного та економічного характеру. Результатом конференції мала б бути угода, підписана представниками обох сторін.

Конференція розпочала роботу 28 листопада 1911 р. З боку Українського парламентського союзу були присутні К. Левицький, Т. Окуневський, Є. Петрушевич та Є. Левицький. Українська сторона прибула з чітко розробленими вимогами. Серед них: 1) вимога 1/3 всіх сеймових мандатів; 2) окремої української курії в сеймі; 3) трьох членів у кураєвому керівництві; 4) одномандатних національних округів; 7) збільшення сільських мандатів до 88; 10) розміщення українських мандатів у всіх куріях, не виключаючи міську і більших селищ [2, с. 590–591].

Проте переговори не дали ніяких результатів. Польська сторона фактично їх зірвала, прийшовши непередготовленою. Українське представництво не полишило питання сеймової реформи і підняло його в грудні 1911 р. на конференції з прем'єр-міністром Штірком, де було заявлено, що виборча реформа – це основа правно-політичного становища українців у краї. Штік пообіцяв дати необхідні інструкції наміснику Галичини.

Внаслідок компромісу, 17 березня 1913 р. були прийняті основи нової виборчої реформи. Для українців відводилося 27, 2 % мандатів, визначено змішану систему для двомандатних округів і визнано українську сеймову курію [2, с. 645]. 30 червня 1913 р. новий намісник Галичини В. Коритовський провів вибори до сейму. Зважаючи на зловживання під час виборів, до Галицького сейму обрано 31 українського депутата [12, с. 112].

Ще однією важливою політичною проблемою для українців напередодні Першої світової війни залишилось питання відкриття у Галичині окремого українського університету.

У довоєнні роки боротьба за український університет набирала усе гостріших форм. 22 травня 1912 р. Український парламентський союз висунув такі основні вимоги з цього питання: місцем заснування українського університету може бути лише Львів; університет повинен розпочати свою діяльність не пізніше як через 5 років [2, с. 614].

Того ж дня представники українського студентства зі Львова на чолі з професором О. Колесою зустрілися з міністром освіти Гусареком і передали свої вимоги. Українські депутати у Відні одержали вітальну телеграму від національно свідомих громадян з Києва, у якій зазначалося:

"З великою тривогою стежимо за вашою боротьбою в справі українського університету... Віримо, що ми будемо свідками славної хвилини історії нашого моменту заснування українського університету у Львові, – найсвятішого захисту культурно-національного існування народу нашого..." [8, с. 184].

Упродовж 1912 р. українські депутати ще декілька разів у парламенті та у приватних розмовах з австрійськими урядовцями знову піднімали питання про виборчу реформу до Галицького сейму та питання українського університету в Львові. З приводу зволікання питання про відкриття українського університету у Галичині українські депутати у 1912 р. перейшли до обструкції у парламенті. 13 і 14 червня 1912 р. у парламенті виступили українські депутати Л. Бачинський, М. Василько, Т. Окуневський. Л. Бачинський перевершив рекорд довгих промов усіх європейських парламентів [27, с. 203]. Як наслідок було прийнято два рішення: 1) комісія сеймової виборчої реформи найближчим часом засідатиме у Львові і визначить число українських мандатів до сейму; 2) міністр освіти Гуссарек подасть у бюджетну комісію декларацію, після виконання якої уряд виконає вимогу українського населення в справі українського університету [25, с. 116].

Українському союзу неодноразово подавали на розгляд проекти заснування українського університету, але жоден з них не відповідав вимогам українського представництва. Зокрема, 29 листопада 1912 р. прем'єр-міністр Штірк вручив президії Українського парламентського союзу проект цісарського указу щодо заснування українського університету у Львові, згідно з яким він мав бути утворений лише у 1921 р., однак українські депутати його відхилили.

26 січня 1914 р. представники українського та польського сеймових клубів зібралися на нараду, на яку було запрошено і митрополита А. Шептицького, котрий сказав слово для "поєднання" сторін. А. Шептицький запропонував такі умови українсько-польського компромісу: 1) щодо відношення членів Краєвого Виділу; 2) утворення двомандатних виборчих округів, де є 35 % неукраїнського населення; 3) польські сеймові партії погоджуються на відкриття українського університету, а у новій виборчій ординації призначається місце для ректора українського університету [28, с. 24–25].

Тільки на початку 1914 р. вдалося досягти угоди з польською сеймовою більшістю про відкриття українського університету, проте реалізацію цього заходу перервала війна [29, с. 231].

Таким чином, намагаючись забезпечити повноцінну життєдіяльність державного організму та збереження територіальної цілісності імперії, офіційний Відень на початку ХХ ст. ініціював реформування виборчих систем до представницьких органів влади, щоб, з одного боку, локалізувати міжнаціональні конфлікти на крайовому рівні, а з іншого, – пом'якшити протистояння між національними групами у Державній Раді. Австрійський уряд планував закріпити фіксовані квоти національного представництва не тільки у парламенті, а й у крайових органах влади Галичини, що повинно було стабілізувати суспільно-політичне життя та сприяти економічному піднесенню провінції.

Список використаних джерел

1. Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства / М. Андрусак. – Львів, 1935. – 78 с.
2. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. З ілюстраціями. На підставі споминів і документів / К. Левицький. Перша і друга частина. – Львів, 1926. – 736, IX с.
3. Томашівський С. Галичина, політично-історичний нарис з приводу світової війни / С. Томашівський. – Львів, 1915. – 32 с.
4. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. / П. Феденко. – Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1934. – 170 с.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
6. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина ХІХ ст. – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 32., Львів, 1997.
7. Мудрий М. Місцеве самоврядування Галичини в контексті українсько-польських взаємин (друга половина ХІХ століття) / М. Мудрий // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996, Вип. ІХ. 8. – С. 77–102.
8. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нарис історії ХІХ – початку ХХ ст. 2-е видання, доповнене / О. Сухий. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с.
9. Турій О. Національна та політична орієнтація греко-католицького духовенства в 1819–1859 рр. (до генези москвофільства) / О. Турій // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.). – Львів, 1994. – С. 50–53.
10. Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та ментальність / Я. Дашкевич // Україна в минулому. Випуск VI. – Київ; Львів, 1994. – С. 78–93.
11. Красівський О. За Українську державу і церкву / О. Красівський. – Львів, 1995. – 84 с.
12. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
13. Magocsi P.-R. Glicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide: Toronto a.o.: / P.-R. Magocsi University of Toronto Press, 1983.
14. Grzybowski K. Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii / K. Grzybowski. – Kraków; Wrocław; Warszawa. – W.P.A.N. – 1959.
15. Діло. – 31 березня 1911.
16. Діло. – 17 квітня 1911.
17. Діло. – 14 квітня 1911.
18. Діло. – 6 квітня 1911.
19. Діло. – 7 червня 1911.
20. Діло. – 8–10 червня 1911.
21. Діло. – 20 червня 1911.
22. Діло. – 14

липня 1911. 23. Макарчук С. Дрогобицька кривава осята австрійської демократії / С. Макарчук // Жовтень. – 1981. – № 8. – С. 90. 24. Діло. – 10 липня 1911. 25. Левицький К. Українські політики. Сильветки наших давніх послів і політичних діячів / К. Левицький. – Львів, 1936. – 108 с. 26. Загальна Українська Енциклопедія. – Львів; Станіслав; Коломия, 1933. 27. Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. – 246 с. 28. Левицький К. Українські політики. Сильветки наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. Друга частина / К. Левицький. – Львів, 1937. – 109 с. 29. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 510 с. 30. Качараба С. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. / С. Качараба, М. Рожик. – Львів, 1995. – 124 с.

Наталя Григорук

ПОЛИТИКА АВСТРО-ВЕНГРИИ КАСАТЕЛЬНО УКРАИНСКОГО ВОПРОСА В ГАЛИЧИНЕ В КОНЦЕ ХІХ – В НАЧАЛЕ ХХ В.

В статтє отражены разнообразные факторы формирования политики австрийского парламента в украинском национальном вопросе, особенности ее реализации и влияния на общественно-политическую жизнь в Галичине в начале ХХ ст.

Ключевые слова: Австро-Венгрия, украинский вопрос, Галичина, австрийский парламент, польско-украинские отношения.

Nataliya Hryhoruk

POLITICS OF AVSTRO-HUNGARY CONCERNING UKRAINIAN QUESTION IN GALYCHINA IN THE END XIX – IN BEGINNING OF XX OF CENTURY

In the article the various factors of forming of politics of Austrian parliament are reflected in the Ukrainian national question, features of her realization and influence on social and political life in Galychyna at the beginning XX of century

Key words: Austria-Hungary, Ukrainian question, Galychyna, austrian parliament, Polish-Ukraine relations.

УДК 94(477)

Wacław Wierzbieńiec

GOSPODARKA FINANSOWA GMIN ŻYDOWSKICH NA TERENIE WOJEWÓDZTWA LWOWSKIEGO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM (1918–1939)

W artykule wyświetlono przykłady finansowej samowystarczalności żydowskich gmin województwa Lwowskiego. W artykule przeanalizowano jego główne przepisy i przemiany w międzywojenny okres.

Słowa kluczowe: gmina żydowska, system finansowy, województwo Lwowskie, okres międzywojenny.

Kwestię gospodarki finansowej gmin żydowskich należy rozpatrywać w kontekście gospodarki budżetowej lokalnych organów samorządowych [2, s. 9–10].

Na przestrzeni wieków, w tym także w okresie międzywojennym gminy żydowskie stanowiły lokalne organy samorządu żydowskiego w poszczególnych miejscowościach. Były swoistą formą integrującą wspólnoty żydowskie. Stwarzały warunki do przestrzegania zasad judaizmu, tradycji i obyczajów żydowskich. W okresie staropolskim w dużym stopniu stanowiły ważny element polityki fiskalnej Rzeczypospolitej, ułatwiającą ściąganie podatków od ludności żydowskiej. Natomiast w czasie zaborów i w okresie międzywojennym gminy żydowskie poprzez swą politykę finansową realizowały już tylko określone cele religijne i społeczne, wyznaczone specyfiką wyznaniową ludności żydowskiej i wynikającymi z niej bieżącymi potrzebami, odnoszącymi się także do opieki społecznej, w pewnym stopniu ochrony zdrowia, a niekiedy – szczególnie w wypadku gmin większych – także kultury [1, s. 50–51].

Rozpatrując gospodarkę finansową gmin żydowskich w okresie międzywojennym warto zwrócić uwagę na ogólne zasady dotyczące gospodarki budżetowej jednostek lokalnych. Budżety, niezależnie od ich rodzaju i szczebla, muszą odpowiadać określonym zasadom. Wymienia się w literaturze przedmiotu wiele różnorodnych zasad dotyczących gospodarki budżetowej. Niektóre, takie jak wymieniane niejednokrotnie zasady polityczności, rzetelności czy prawidłowości, mają treść szerszą i mogą być stosowane w zasadzie do każdej działalności.

Warto odwołać się do R. Stourma, którego można uznać za twórcę teorii budżetowej. Przywiązywał on ogromną wagę do zasady powszechności, rozpoczynając od niej katalog kolejnych zasad. Definicja zasady powszechności była według R. Stourma następująca: jest to spis budżetowy wszystkich wydatków z jednej strony i wszystkich dochodów z drugiej, to jest każdej pozycji według osobnej listy. Drugą z zasad, ściśle związaną z zasadą pierwszą jest zasada jedności. Do zasad tych dodawał R. Stourm konieczność dobrego oszacowania, która stanowiła według niego bardzo ważną zasadę budżetową, (powiązaną z pierwszą), która jest współcześnie określana jako zasada specjalizacji.

Podstawowe zasady budżetowe – jedności, powszechności oraz specjalizacji znalazły szeroki oddźwięk w całej literaturze początku XX w. Są one także uwzględniane współcześnie, choć pojmowane nieco inaczej [3, s. 81].

W dwudziestolecium międzywojennym liczebność i zasięg terytorialny żydowskich gmin wyznaniowych w województwie lwowskim nie uległy większym zmianom w stosunku do okresu sprzed I wojny światowej. W połowie lat dwudziestych na ówczesnym obszarze województwa prowadziły działalność ogółem 92 gminy żydowskie, których geneza z reguły sięgała okresu przedrozbiorowego Polski. W drugiej połowie lat dwudziestych i na początku lat trzydziestych spośród nich likwidacji uległy 3 gminy, a mianowicie Felsztyn w powiecie starsamborskim, Lipsko w powiecie lubaczowskim i Nowotaniec w powiecie sanockim. Jednak pomimo tego do końca okresu międzywojennego ogólna liczba gmin żydowskich na terenie województwa lwowskiego uległa niewielkiemu zwiększeniu. Utworzono bowiem 3 nowe gminy w miejscowościach: Borysław (powiat drohobycki), Jedlicze (powiat krośnieński) i Nowe Miasto (powiat dobromilski), a ponadto przybyła kolejna gmina w Turce, po przyłączeniu powiatu turczańskiego do województwa lwowskiego. Pod koniec okresu międzywojennego istniały więc łącznie 93 żydowskie gminy wyznaniowe. Województwo lwowskie należało pod tym względem do przodujących w kraju i plasowało się na pierwszym miejscu na obszarze byłej Galicji, obejmując 37, 5% spośród 248 gmin żydowskich działających w tym regionie. Dla porównania w słabo zaludnionych przez Żydów województwie poznańskim istniało wówczas zaledwie 11 gmin żydowskich [9, s. 60–61].

Dysponując sporymi nakładami pieniędzy gminy – zwłaszcza duże, takie jak na terenie województwa lwowskiego istniały we Lwowie, Przemyślu, czy Rzeszowie – mogły przejawiać aktywność na wielu polach.

Gminy żydowskie w okresie II Rzeczypospolitej stanowiły instytucje samorządu wyznaniowego ludności żydowskiej. Zakres ich uprawnień do organizowania życia religijnego i dobroczynności, pozwalał na zarządzanie majątkiem gminy i ustanowionymi na jej rzecz fundacjami, utrzymywanie rabinatu, udzielanie pomocy ubogim, dostarczanie koszernej mięsa itd., a tym samym prowadzenie działalności finansowej.

Gminy żydowskie musiały być samowystarczalne. ich gospodarkę finansową regulowały odpowiednie przepisy. Na terenie byłego zaboru austriackiego, jeszcze kilka lat po odzyskaniu niepodległości, podstawę prawną działalności gmin żydowskich stanowiła ustawa z 21 marca 1890 roku. W sposób szczegółowy funkcjonowanie każdej gminy regulował jej statut, który tylko w niewielkich szczegółach mógł się różnić od tzw. statutu wzorcowego.

Zmiany w ustawodawstwie z okresu zaborów wprowadził dekret Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 roku. Nie obejmował on jednak terenów byłego zaboru austriackiego. Dopiero 14 września 1927 roku prezydent RP rozszerzył jego zasięg na województwa krakowskie, lwowskie, stanisławowskie, tarnopolskie a także poznańskie i pomorskie. To rozporządzenie prezydenta RP zostało ogłoszone 5 kwietnia 1928 roku. przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, stanowiąc podstawę prawną funkcjonowania gmin żydowskich do końca okresu międzywojennego [4, s. 28–29]. Zgodnie z nowym ustawodawstwem gminę żydowską we Lwowie, Przemyślu i Rzeszowie zaliczono do tzw. gmin wielkich, tj. takich, które liczyły powyżej 5 tys. mieszkańców. Gminy te mogły posiadać zarząd, spełniający przez analogię do organów samorządu terytorialnego rolę instytucji wykonawczej i radę jako instytucję ustawodawczą. W odniesieniu do gospodarki finansowej rada, podobnie jak w poprzednim okresie, musiała uchwalić sporządzony na każdy rok preliminarz budżetu gminy a zarząd, jako zwierzchność wyznaniowa, miał obowiązek jego realizowania. Radę wybierał ogół członków gminy uprawnionych do głosowania, natomiast zarząd wyłaniali spośród siebie nowo wybrani radni [5, s. 186–189].

Organy przedstawicielskie stanowiły płaszczyznę walki o kierowanie gminą wyznaniową, co niejednokrotnie opóźniało lub uniemożliwiało preliminarz budżetu gminy na kolejny rok, a tym samym wpływało niekorzystnie na gospodarkę finansową gminy. Dla władz administracyjnych sytuacja taka stanowiła dogodny argument do ingerencji, która w okresie międzywojennym niejednokrotnie polegała nawet na wprowadzaniu zarządu komisarycznego. Częste interwencje władz administracyjnych wynikały także z nieprawidłowości prowadzonej przez zarząd polityki budżetowej, polegającej głównie na zawyżeniu niektórych opłat na rzecz gminy. Drugim dogodnym pretekstem do interwencji dla władz administracyjnych była kontrola procedury wyborczej organów przedstawicielskich gminy.

Bezpośredni nadzór nad działalnością gmin żydowskich odbywał się poprzez organy administracji terytorialnej – starostwa, od których decyzji władze gminy mogły odwoływać się do urzędu wojewódzkiego lub w kolejnej instancji – do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Ujednoczone przepisy prawne o działalności gminy żydowskiej uzupełniano w kolejnych latach szczegółowymi rozporządzeniami o wyborach rabinów i podrabinów, organów przedstawicielskich gminy oraz o gospodarce finansowej, która dawała największe możliwości ingerencji w wewnętrzne sprawy gmin żydowskich. Wydane 9 września 1931 roku rozporządzenie składało się z trzech części: uchwalanie i zatwierdzanie budżetów, uchwalanie i zatwierdzanie składek i opłat, sposób poboru składek i opłat. Dawało ono władzy administracyjnej możliwość korygowania poszczególnych pozycji preliminarzanego budżetu, a nawet odmowy jego zatwierdzenia (...) jeżeli uzna, że projekt nie odpowiada ciężącym na gminie zadaniom a nie może być odpowiednio zmieniony. Pomimo możliwości ingerencji ze strony władz administracyjnych, gminy żydowskie we Lwowie, Przemyślu i Rzeszowie same zarządzały swoim majątkiem oraz ustanawiały na ich rzecz fundacje. Podobnie jak przed I wojną światową były właścicielami cmentarzy, synagog, łaźni rytualnej oraz innych obiektów użyteczności publicznej na terenie miast. Posiadały znaczny majątek nieruchomy. Jego wartość jest obecnie trudna do określenia.

Zakres i dynamika działalności gminy zależała od wielkości środków, jakie mogła zgromadzić i przeznaczyć na określone cele, ograniczone zgodnie z obowiązującymi przepisami do zagadnień religijnych i dobroczynności.

Głównymi źródłami dochodu gmin żydowskich we Lwowie, Przemyślu i Rzeszowie były wpływy uzyskiwane z uboju rytualnego, składka gminna i opłaty cmentarne. Największe źródło dochodów, z którego wpływy decydowały głównie o bieżącej działalności gminy rzeszowskiej, stanowiły opłaty za ubój rytualny. Podobnie było w innych miastach województwa lwowskiego, np. w Przemyślu, Dubiecku, Lwowie. W gminie rzeszowskiej dochody z tego tytułu w 1932 roku wynosiły 95 815 zł. natomiast w 1933 roku preliminarzowano je na 95 600 zł. Zapewnienie ludności żydowskiej możliwości nabycia mięsa koszerne wynikało z funkcji religijnej każdej gminy żydowskiej. Ubojem zajmowali się tzw. rzeźnicy, którzy musieli posiadać odpowiednią licencję od rabina gminy żydowskiej. Uboj odbywał się pod kontrolą rzeszowskiego rabinatu. Dokonywane opłaty za ubój rytualny zwierząt i drobiu powodowały, że cena mięsa koszerne kupowanego przez Żydów była zawsze wyższa od ceny mięsa niekoszerne, przeznaczonego dla ludności nieżydowskiej [7, s. 241].

O bieżącej działalności gminy rzeszowskiej decydowały także wpływy ze składki gminnej (podatku). Składkę musieli płacić członkowie gminy uzyskujący dochód z nieruchomości lub prowadzonej działalności zarobkowej oraz te osoby, które nie mieszkały w obrębie gminy ale prowadziły na jej terenie działalność zarobkową bądź posiadały majątek nieruchomy. Od płacenia składki zwolnione były jedynie osoby korzystające z publicznej dobroczynności oraz te, których ubóstwo było bezwzględnie stwierdzone. Ustalaniem wysokości składki gminnej dla poszczególnych osób zajmowała się Komisja Szacunkowa Gminy, o której składzie decydowała rada wyznaniowa. Przy ustalaniu wysokości podatku brano pod uwagę oświadczenia o stanie majątkowym i możliwościach płatniczych członków gminy, osiągnięty przez nich dochód, stan majątkowy oraz liczbę osób pozostających na utrzymaniu [7, s. 243].

Opłaty cmentarne obejmowały opłaty za miejsce na grób i tzw. pomnikowe – za postawienie nagrobka. Ewentualne zmiany wysokości tych opłat ustalonych przez radę gminy, musiały każdorazowo uzyskać akceptację władz administracyjnych.

Do pozostałych źródeł dochodów należały opłaty za korzystanie z łaźni rytualnej (mykwy) z synagog (ze sprzedaży miejsc, ofiar przy rodach, wypożyczenie baldachimu i zapowiedzi ślubne), dotacje i kwesty, subsydia z Magistratu Miasta i Komunalnej Kasy Oszczędności dla ubogich Żydów, zbiórki pieniężne na opał dla ubogich oraz na żywność podczas świąt Pesach, wpływy z nieruchomości i fundacji.

Wydatki gmin żydowskich we Lwowie, Przemyślu i Rzeszowie w okresie międzywojennym obejmowały głównie te sfery życia ludności żydowskiej, do których zabezpieczenia gmina była powołana. W strukturze wydatków gminy największe kwoty przeznaczono na opiekę społeczną, ubój rytualny, rabinat i koszty administracyjne. Opieka społeczna stanowiła ustawowo dozwoloną dziedzinę, jaką mogła się zajmować gmina żydowska. Niektóre z gmin żydowskich, szczególnie gminy większe, posiadały rozbudowany system opieki społecznej.

W 1930 roku budżet gminy lwowskiej wynosił 2 298 250 złotych. Z tego 747 760 zł, czyli 32,5%, przeznaczono na dobroczynność i opiekę społeczną. Natomiast w 1935 roku budżet gminy osiągnął już tylko 1 274 258 zł. Uległ więc znacznemu zmniejszeniu, spowodowanemu przede wszystkim skutkami wielkiego kryzysu gospodarczego. Wydatki przeznaczone na dobroczynność i opiekę społeczną wyniosły wówczas 609 991 zł, czyli 47,9%. Porównując dane z lat 1930 i 1935, można zauważyć, że kwota przeznaczona na dobroczynność i opiekę społeczną uległa zmniejszeniu, jednak znacznie wzrósł jednocześnie udział tej kwoty w ogólnym budżecie gminy. Świadczyło to o dużym znaczeniu, jakie

napotykająca na trudności finansowe gmina żydowska przywiązywała do pomocy osobom potrzebującym. W 1935 roku przeznaczono na szpital żydowski i domy starców 334 217 zł, na zakład dla sierot – 104 276 zł, na wsparcie dla przyjezdnych ubogich i na leki dla osób leczących się poza szpitalem – 82 000 zł, na wsparcie dla uczącej się młodzieży na przybory szkolne 6000 zł, na wsparcie dla ubogich w nadzwyczajnych wypadkach 5000 zł, na wsparcie dla eksmitowanych i bezdomnych oraz ubogich emigrantów 5000 zł, na akcję paschalną 73 498 złotych.

Do najbardziej rozpowszechnionych akcji podejmowanych przez gminy żydowskie należała pomoc biednej ludności w celu godnego zorganizowania świąt Pesach, wynikającego z nakazów judaizmu. Pomoc tę określano jako *Kimche de Pische*.

Pomoc na święta Pesach kierowana była nie tylko do poszczególnych niezamożnych rodzin, ale także do żydowskich sierocińców, domów starców, do pacjentów żydowskiego szpitala, żydowskich żołnierzy i więźniów przebywających w zakładach karnych. Przykładowo, w 1929 roku we Lwowie, dzięki tej pomocy uroczyste wieczory sederowe w święto Pesach, z udziałem przedstawicieli władz gminy żydowskiej, zorganizowano w zakładzie dla sierot przy ul. Janowskiej, w gmachu szkoły im. Kohna dla żołnierzy żydowskich, w więzieniu, tzw. "Brygidkach", dla więźniów żydowskich, dla niezamożnych dziewcząt w internacie szkoły zawodowej żeńskiej przy ul. Piekarskiej, w zakładzie dla sierot przy placu Strzeleckim, w zakładzie dla sierot przy ul. Zborowskiej.

Wraz z nasilającym się kryzysem gospodarczym w latach trzydziestych przybywało osób biednych, potrzebujących pomocy materialnej, korzystających z pomocy udzielanej przez gminę żydowską przed świętami Pesach. W 1934 roku, wychodząc z założenia, że jednym z objawów narastającego zubożenia ludności żydowskiej w Polsce jest odsetek Żydów korzystających z pomocy przed świętem Pesach, biuro ekonomiczno-statystyczne przy CeKaBe przeprowadziło ankietę dotyczącą skali tej pomocy i liczby osób, które z niej skorzystały. Ankieta ta objęła 290 miast, w tym 5 wielkich miast: Warszawę, Łódź, Lwów, Wilno i Białystok. Dzięki niej ustalono, że w tych pięciu wielkich miastach odsetek Żydów ubiegających się o wsparcie był większy niż w miastach mniejszych. Przykładowo, w 1934 roku niezwykle wysoki okazał się odsetek Żydów korzystających z pomocy pesachowej w samym Lwowie, gdzie gmina żydowska udzieliła wsparcia materialnego aż 11 367 rodzinom, czyli 51 151 osobom. Stanowiło to aż 55, 4 % ogółu ludności żydowskiej we Lwowie [6, s. 369–370].

W większych gminach takich jak Lwów, Przemyśl, czy Rzeszów część wydatków przeznaczono na utrzymanie szpitali żydowskich oraz na cele kulturalno-oświatowe; w przeciwieństwie do małych gmin żydowskich, które dysponowały niewielkimi budżetami. W gminie przemyskiej wydatki, przeznaczone na kulturę i oświatę, obejmowały utrzymanie biblioteki gminnej oraz środki dla niektórych bibliotek i czytelni należących do stowarzyszeń religijnych (od 1925 roku stypendium dla pochodzącego z Przemyśla studenta Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie), głównie jednak były to dotacje dla żydowskiego szkolnictwa świeckiego (np. w 1931 roku 1 500 zł dla Towarzystwa Żydowskiej Szkoły Ludowej i Średniej) oraz w pewnym zakresie także religijnego. Natomiast środki przeznaczane na sprawy palestyńskie i emigracyjne obejmowały dotacje dla Keren Hajesod, Keren Haiszów, Keren Kajemet, Palestyńskiego Funduszu Robotniczego itd [8, s. 191–192].

Analiza gospodarki finansowej gmin żydowskich we Lwowie, Przemyślu i Rzeszowie w okresie międzywojennym, stanowi jedynie próbę całościowego spojrzenia na to zagadnienie. Struktura dochodów i wydatków w tych gminach była podobna do tej, jaką posiadały inne gminy żydowskie w Polsce, liczące powyżej 10 000 osób. Środki finansowe jakimi dysponowały analizowane gminy rosły w okresie międzywojennym wraz ze wzrostem liczby osób wyznania mojżeszowego. Dostępna baza źródłowa niestety uniemożliwia dokładne prześledzenie tego procesu. Chcąc uniknąć deficytu budżetowego, kolejne zarządy próbowały realizować wydatki na poziomie uzyskiwanych dochodów, ale rzadko im się to udawało. Gminy często przeżywały trudności finansowe, które starano się doraźnie rozwiązywać poprzez zaciąganie pożyczek, co w konsekwencji niejednokrotnie jeszcze bardziej je pogłębiało. Realizowanie stabilnej polityki budżetowej utrudniały rozbieżne interesy grupowe.

Reasumując dotychczasowe rozważania należy stwierdzić, że żydowskie gminy miały charakter samorządnych instytucji i będąc najbardziej powszechną strukturą organizacyjną społeczności żydowskiej, w znacznym stopniu aktywizowały ją do udziału w społeczeństwie obywatelskim [10, s. 360–361]. Zakres i charakter gospodarki finansowej prowadzonej przez poszczególne gminy oraz ich stan posiadania w pewnym stopniu stanowić może także odzwierciedlenie sytuacji materialnej ludności żydowskiej, a ponadto istniejących w jej obrębie stosunków gospodarczo-społecznych. Wielkość gminy determinowała zakres i charakter prowadzonej przez nią gospodarki finansowej, określając w jakim stopniu mogła ona wypełniać swoją rolę. W istotny sposób wpływała więc na skalę podejmowanych przedsięwzięć odnoszących się zarówno do zaspokajania potrzeb religijnych, jak i innych sfer życia ludności żydowskiej, a przede wszystkim opieki społecznej, co było szczególnie istotne dla osób najuboższych. Liczniejsze, a tym samym bogatsze gminy takie jak Lwów, Przemyśl, czy Rzeszów

dysponowały bowiem większymi możliwościami prowadzenia działalności nie tylko charytatywnej, ale także oświatowej i kulturalnej.

Przedstawiony rozwój gospodarki finansowej samorządu żydowskiego na terenie województwa lwowskiego w okresie międzywojennym odbywał się w kierunku stale rosnącego podporządkowywania organów lokalnych organom administracji rządowej. Szczególny wyraz znalazło to w dziedzinie gospodarki finansowej wskutek jej nieprodukcyjnego charakteru o przewadze zadań socjalno-kulturalnych. Społeczne znaczenie realizacji tych celów wymagało ingerencji państwa w działalność lokalną i poddania jej dyrektywom centralnym. Tendencja ta była związana z aktualną sytuacją polityczną i ekonomiczną Polsce.

Bibliografia

1. Borzymińska Z. Żebrowski R., Kultura Żydów polskich / Z. Borzymińska, R. Żebrowski. – Warszawa: Wydawnictwo Amarant, 1993. – 386 s. 2. Ciałkowski R. Gospodarka budżetowa organów lokalnych w Polsce (1918–1990) / R. Ciałkowski. – Katowice 1991. – S. 9–10. 3. Gajl N. Finanse i gospodarka lokalna na świecie / N. Gajl. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, 1993. – 308 s. 4. Grynsztej J. Przepisy o organizacji gmin wyznaniowych żydowskich, / J. Grynsztej, I. Kerner. – Warszawa, 1931. – S. 28–29. 5. Krasowki K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne / K. Krasowki. – Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1988. – 354 s. 6. Wierzbieniec W. Gmina żydowska we Lwowie wobec problemu dobroczynności i pomocy społecznej w latach 1918–1939 / W. Wierzbieniec // Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeuórskeho priestoru a ich dosledky (1918–1929), [red. P. Svorc, H. Heppner]. – Preszów, 2012. – s. 369–370. 7. Wierzbieniec W. Gospodarka finansowa gminy żydowskiej w Rzeszowie w latach 1918–1939 / W. Wierzbieniec // Prace Historyczno-Archiwalne. – T. V. – Rzeszów, 1997. – S. 241–243. 8. Wierzbieniec W. Społeczność żydowska Przemyśla w latach 1918–1939, / W. Wierzbieniec. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996. – 316 s. 9. Wierzbieniec W. Stan liczebny i rozmieszczenie żydowskich gmin wyznaniowych na terenie województwa lwowskiego w okresie II Rzeczypospolitej // Kwartalnik Historii Żydów. – Warszawa, 2003. – Nr. 1. – S. 60–61. 10. Wierzbieniec W., Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne. – Rzeszów, 2003. – 402 s.

Вацлав Вежбенець

ФІНАНСОВА СИСТЕМА ЄВРЕЙСЬКИХ ГМІН НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті висвітлено приклади фінансової самодостатності єврейських гмін Львівського воєводства, проаналізовано його основні положення та зміни у міжвоєнний період.

Ключові слова: єврейська гміна, фінансова система, Львівське воєводство, міжвоєнний період, самодостатність.

Vaclav Vezhbenets

FINANCIAL SYSTEM JEWISH COMMUNE IN THE LVIV PROVINCE IN THE INTERWAR PERIOD

The article provides examples of financial self-sufficiency of Jewish communes of the province of L', analyzes its main provisions and changes in the inter-war period.

Keywords: Jewish Commune, financial system, Lviv province, the interwar period, self-sufficiency.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94(477.83/.86):726.7 "XVIII-XX"

Володимир Клапчук

ЦЕРКВИ НА ГУЦУЛЬЩИНІ (XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.)

Будівництво церковних споруд на Гуцульщині найширшого розмаху набуло у XVIII–XX століттях. Більшість з них збереглися донині, частина їх перебудовувалася, а на місці зруйнованих наприкінці XIX – на початку XX ст., будувалися нові храми. Церкви Гуцульщини вирізняються чудовою архітектурою та самобутнім інтер'єром. У статті наводиться перелік церков Гуцульщини, час їх будівництва та освячення.

Ключові слова: Гуцульщина, церква, інтер'єр, архітектура, самобутність.

Будівництво церковних споруд на Гуцульщині велося з часів середньовіччя, найширшого розмаху набуло у XVIII–XX ст. Більшість з церков збереглися донині, частина їх перебудовувалася. Внаслідок трагічних подій (церковні чвари, міжусобні та Перша світова війни, селянські бунти, стихії тощо) деякі з церковних будівель були зруйновані і на їх місці наприкінці XIX – на початку XX століть будувалися нові храми.

Усі храми Гуцульщини вирізняються чудовою архітектурою та самобутнім інтер'єром. Перші письмові згадки про час будівництва церков дуже рідкісні, а тому багато з дослідників датують їх за різними недостовірними матеріалами. Південну та східну частини Гуцульщини займають курортні місцевості (Яремче, Косів, Верховина), які щороку відвідують сотні тисяч туристів та курортників, для потреб яких часто видаються різні путівники. На сторінки яких є багато неточностей, зокрема таких, що в кривому світлі представляють історію церковних будинків. Ця обставина й стала однією з причин дослідження саме цього питання. Воно є актуальним і з іншої причини. Останнім часом церковні будівлі перебудовуються без усвідомлення цінності цих архітектурних шедеврів і спотворюються, що призводить до втрати не лише автентичності церков, але й їх будівничих традицій.

Першими дослідниками церковної архітектури Гуцульщини були Мокловські, які 1904 р. відвідали Делятин та залишили опис місцевої церкви. На жаль, зарахувавши делятинську церковну споруду до типу гуцульських хрестовидних у плані, вони подали її хрестовидність і, теж помилково, подавши 1790 р. її будівництва. Вважали, що вона є прикладом для спорудження подібних церков на усій Гуцульщині [26, с. 199–208]. Цієї ж думки був і В. Січинський, за яким "найбільше хрестовидних п'ятизрубних церков було на Гуцульщині" [16, с. 105]. Дещо згодом датуванням церковних будинків зайнявся Т. Спісс, але час будівництва третини з них подано неточно [30, с. 46].

Лише з позитивного боку можна оцінити двотомну монографію про церкви Східної Галичини, що її на основі детальних архівних студій та польових обстежень написав М. Драган [3, с. 4], у якій подав класифікацію церковних споруд, які знаходилися у 1930-х рр. у цьому районі. У повоєнних роках про деякі церковні будинки Гуцульщини писали Г. Логвин [5, с. 6], І. Могитич [9, с. 97–107] та Д. Goberman [2, с. 131–138].

Зважаючи на обставину того, що досліджувана проблема недостатньо повно і об'єктивно подана в історіографії, автору довелося виявити й опрацювати багато архівних документів з XVII–XVIII ст., а також шематизмів з 1836–1935 рр., що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, у фондах Львівського музею українського мистецтва, Державного архіву Івано-Франківської області. Автором також використано кадастрові карти Гуцульщини з 1847 р.

Особливо хочеться відзначити важливість таких джерел, як книги генеральної візитації церков Львівської архидієцезії з 1740–1754 рр. [33–34], документи маєткового стану церков з 1798–1819 рр. [51, арк. 4; 52, арк. 6; 53, арк. 7; 54, арк. 11; 55, арк. 8] та шематизми парохій Львівської архидієцезії з 1887 р. [29, с. 134–144], які частково використав лише М. Драган.

Аналіз візитацій за 1701 р. показав, що у межах Гуцульщини в XVII ст. існувало близько 40 дерев'яних церков, які відносилися до чотирьох деканатів (Жуківський, Косівський, Коломийський, Отинський) [8, с. 207–216]. Більшість відомих на сьогодні хрестовидних церков відноситься до XVIII ст. [18, с. 474]. Нами складено кадастр церковних храмів Гуцульщини [6; 10–12; 14; 17, с. 34–35; 20, с. 149–157; 21, с. 101–105], до якого включено 166 споруд.

Географія хрестовидних церков XVII–XVIII ст. не обмежується Гуцульщиною, сусідніми з нею Покуттям, Подніпров'ям та Слобожанщиною, як до цього стверджувала більшість учених [3, с. 60; 8, с. 207]. Аналіз часу будівництва хрестовидних церков показав, що більшість відомих нам об'єктів

будується упродовж 1710–1785 рр. На Гуцульщині у той час існували різні типи церков. Особливо це стосується буковинської та закарпатської частин Гуцульщини. Зокрема, на закарпатській частині побутував середньогуцульський хрестовидний тип церков, а на буковинській – специфічний тип тридільних церков [18, с. 478].

У першій половині XVIII ст. будівництво хрестовидних дерев'яних церков продовжують та підтримують монастирі (с. Пістинь, м. Надвірна) [3, с. 63, 102, 104, 107].

Збільшення кількості населення сприяло будівництву нових храмів, насамперед у містах й містечках. У цей період, поряд з існуючими, будуються хрестовидні церкви у м. Делятин (1785 р.) і с. Пістинь (перша половина XVIII ст.) та вздовж залізниці Станиславів-Ясиня (Лоєва, Ясиня, Татарів, Лазіщина). Це був перший етап будівництва хрестовидних церков на Гуцульщині, початок перенесення їх спорудження з Прикарпаття у гірську частину. Збудовані церкви у цей час стають взірцями для майбутнього розповсюдження та збереження цього типу [18, с. 488].

Через малозаселеність Карпат цілком об'єктивно, що хрестовидні церкви масовіше з'являються на Гуцульщині у XIX ст. На будівництво церков впливало також розміщення населених пунктів поряд з основними транспортними лініями, торговими центрами та промисловими підприємствами (Барвінкове, Довгопілля). На масове спорудження церков впливало також їх розташування у сусідніх селах. Таким чином, будівництво церков у Вербовці (1850 р.) та Рожневі (1851 р.) спричинило спорудження нових церков у Пістині (1858 р.), Микитинцях (1859 р.), Малому Рожні (1860 р.), Городі (1866 р.), Соколівці (1866 р.), Старих Кутах (1868 р.) та другі церкви у Рожневі (1868 р.) [18, с. 492].

Наприкінці XIX – початку XX ст. збільшуються розміри церков за рахунок нефу і рамен, що було викликано різким збільшенням кількості населення в окремих місцевостях. Можна простежити також залежність між кількістю куполів над зрубними клітями та кількістю жителів певного населеного пункту.

Велике значення у формуванні хрестовидного типу церков мала техніка дерев'яного будівництва. Для хрестовидних дерев'яних церков прототипами були муровані, оскільки давні церкви повторювали конструктивні схеми мурованих (наявність стовпів всередині нефа). Вони були також одноверхими, з укороченими раменами. Дерев'яні конструктивні схеми формування просторів з клітей призводили до "відмирання" стовпів всередині храму та застосування нової конструктивної схеми організації планів та верхів. Внаслідок цього навіть одноверхі церкви одержують квадратні зрубні рамена, у яких немає необхідності. Проте, від прямокутних рамен у них залишаються причілкові двосхилі дахи, під якими сховані склепіння, рідше – плескати перекриття. Свідченням цього є усім відомі на Гуцульщині церкви, складені з самих лише п'яти квадратів (Делятин, Ясиня, Рожнів).

Перевага квадратної кліті у хрестовидному типі церков дала можливість створити три-, п'ятиверхі церкви. Існує два типи хрестовидного плану на основі зрубу: перший базується на додаванні до центрального квадратного зрубу по сторонах світу з чотирьох сторін менших квадратів або прямокутників; другий – на додаванні до центрального квадратного зрубу чотирьох рівних з ним квадратів або прямокутників. В основі цієї композиції лежить грецький хрест, складений з п'яти квадратів чи прямокутників. Ці два типи створення планових структур, завдяки варіаціям, тобто трансформації бічних квадратів у прямокутники або наданням їм гранчастості шляхом зміни лише одного, двох, трьох або чотирьох рамен та добудови просторів між раменами давали можливість отримати 80 планувальних рішень хрестовидних церков [18, с. 496].

І перший, і другий типи церков відповідали особливостям складання просторів з вінців та клітей шляхом їх додавання по сторонах світу. Планувальні рішення за принципом компонування планових просторів довкола середнього квадрата були систематизовані М. Драганом [3, с. 59–65] для України, за принципом пропорційності побудови плану І. Могитичем – для українських Карпат (табл. 1) [8, с. 207–216; 9, с. 97–105]. Класифікацію церков Гуцульщини подано у таблиці 1.

Таблиця 1

План у вигляді рівностороннього хреста		
План утворений перетином двох прямокутників	Різдва	Ворохта
	Петропавлівська	Ясиня
План з розширеним центральним зрубом	Різдва	Делятин
	Михайлівська	Дора
План у вигляді хреста з дещо укороченими боковими раменами		
План утворений перетином двох прямокутників	?	Яремче
План з розширеним центральним зрубом	Преображенська	Лоєва
	Струківська	Ясиня
План з короткими боковими раменами		

План утворений перетином двох прямокутників	Анни	Бистрець
План з розширеним центральним зрубом	Дмитрівська	Татарів
	Троєцька	Микуличин
План з дещо укороченими боковими раменами та видовженим бабинцем		
3 прямокутними в плані раменами	Успенська	Пістинь
	Іванівська	Зелена (Косівський повіт)
План з короткими боковими раменами і видовженим бабинцем чи вівтарем		
План утворений перетином двох прямокутників з прямокутними в плані раменами	Параскеви	Космач
	Богородиці	Криворівня
3 трьома багатограними раменами	Василівська	Підзахаричі

Еволюцію планів хрестовидних церков детально подав Я. Тарас [18, с. 498–500]. Найдавніші плани створені на основі додавання до центрального квадрата вкорочених бокових рамен (Татарів, Яблунів). Цей тип плану несе в собі сліди плану мурованої церкви. Пізніше хрестовидний план розвивається шляхом видовження чотирьох або двох рамен до квадрата, що було пов'язане з утилітарними вимогами. З видовженим бабинцем та короткими раменами будуються церкви у Пістині та Криворівні, а з видовженим бабинцем і вівтарем та короткими боковими раменами – у Микуличині та Космачі. Утилітарні вимоги міст сприяли створенню плану на основі додавання до центрального бокових квадратів (Делятин). Існування паралельно з планом з укороченими раменами плану з п'ятьма квадратами вказував на те, що основа для виникнення п'ятиверхих церков була підготована досить давно, якщо зважати, що для формування цього явища потрібні століття, то поява його також відноситься до княжих часів.

В еволюційному процесі відбору планувальних схем на Гуцульщині перевага віддавалася церквам, план яких базувався на додаванні до центрального квадрата чотирьох рівних квадратів або вкорочених прямокутників. Цей тип плану краще відповідав конструктивному "в'язанню" дерева у кутах та організації просторів на основі кліті. Зміни, які проходили у побудові плану хрестовидних церков були несуттєвими, тому що не вносили особливих принципових змін у відібрану композицію плану, що визначалася властивостями матеріалу. Еволюція планів по горизонталі не обмежувалася за існуючої схеми організації просторів Східної церкви.

Генетично хрестовидні типи планів себе не вичерпали. Упродовж XVII–XX ст. церковне дерев'яне будівництво Гуцульщини не змінило встановлених принципів організації плану, тобто його хрестовидність. Хрестовий тип плану успадкував гранчастість вівтаря раніше від мурованого будівництва, бароко лише доповнило гранчастість в інших раменах плану. Якщо порівняти з планом, то верхи хрестовидних церков пройшли довший шлях у своєму розвитку.

Об'ємне вирішення хрестовидних церков – одно-, три-, п'ятиверхе. Більшість церков на Гуцульщині є одноверхими. За три останні століття на Гуцульщині зафіксовано 166 церковних споруд. Проте, у майже половині з них встановити кількість верхів на основі документів не вдалося. Це були найстарші церкви з XVIII та, частково, з першої половини XIX ст. Решта, 85 церков належали до таких типів. Класифікацію церков Гуцульщини за кількістю верхів (куполів) подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Періоди	Кількість куполів					Кількість церков
	Один	Два	Три	П'ять	Точно не встановлено	
До кінця XVIII ст.	14	0	1	1	5	21
1801–1850 рр.	17	0	2	0	15	34
1851–1900 рр.	25	0	7	3	36	71
1901–1918 рр.	3	0	1	3	6	13
1919–1939 рр.	6	2	0	1	6	15
Дані відсутні	0	0	1	0	11	12
Разом:	75	2	12	8	79	166

На Гуцульщині найбільше церков було однокупольних, лише 7 % – трикупольних, 5 % – п'ятикупольних та 1 % – двокупольних церковних споруд.

Об'ємне вирішення одноверхих церков базується на тому, що на перехресному квадраті ставиться восьмибічник (підбанник), а усі чотири рамена найчастіше прикриті двосхилими дахами. Конструктивно підбанник може бути встановлений на зрубі стін (Ясіня) або поставленим на квадратну підбудову понад бічними зрубами. Спочатку підбанник закінчувався стіжком (Татарів),

пізніше його замінили "шоломом", а ще пізніше, під впливом бароко, на підбанник поставили купол. Форма стіжкового завершення є досить давньою. Розвиток просторових рішень пішов шляхом комбінації чотирибічних і восьмибічних форм заломів. Першою комбінацією верху було встановлення на чотирибічний залом восьмибічного. Більш розвиненою є комбінація встановлення на один чотирибічник двох восьмибічників (Микуличин). На жаль, подальший розвиток верху шляхом множення заломів не розвивався з тієї ж причини, що й в одноверхих тридільних церквах.

Наступною ланкою у розвитку об'ємності церков є викінчення їх трьома верхами. Цей тип з'явився завдяки додаванню бокових рамен із півдня та півночі до триверхої тридільної церкви. Характерний він лише для Гуцульщини, часто не мав виразного хрестовидного плану. Композиційно верхи розміщуються по осі "схід-захід". Бокові північне та південне рамена перекриті двосхилими дахами з причілками або трисхилими.

Комбінації членування верху по вертикалі майже такі ж, як і в одноверхих. Та варіантів комбінацій верхів є небагато: від одного восьмибічника (Підзахаричі) до верху, де на одному чотирибічнику посаджений один восьмибічник (Яворів). Особливе місце в об'ємному вирішенні займають п'ятиверхі церкви. Цей тип не був поширеним на Гуцульщині (лише 7 церков). В основному це церкви з восьмибічними залами; з одним на бічних верхах і двома – над середнім, або двома – над всіма верхами. У цих церквах верхи можуть формуватись і на основі комбінованих заломів, і одним чотирибічним та одним восьмибічним – над середнім верхом і ще одним восьмибічником над бічними верхами (Рожнів) [18, с. 502].

У невеликих місцевостях церковне будівництво починалося зі спорудження малих за розмірами та примітивних за формою прямокутних у плані споруд. В більших селах, зазвичай, будувалися хрестовидні церкви. Найдавніші хрестовидні церкви з одним верхом зафіксовані у XVIII, а поширилися в XIX ст., насамперед, у гірській та прилеглий до неї передгірській частині. На рівнинних просторах у кінці XVIII – на початку XIX ст. з'явилися триверхі церковні споруди (Конятин, Розтоки, Сгодна, Ланчин, Красна, Саджавка). Такий стан тривав до середини XIX – початку XX ст., коли на місці одно- й триверхих церков почали будувати п'ятиверхі (1850 р. – Вербовець, 1864 р. – Княздвір, 1909 р. – Саджавка, 1910 р. – Красна, 1911 р. – Луг). Лише в 1930-х рр. відбулися деякі зміни у будівництві церков. Тоді в Дорі побудовано двоверхий бойківський храм, а у Ворохті зведено нову п'ятиверху церкву.

Вважаємо, що форми церков з XVIII ст. запозичено з готових зразків у містах. Місцеві майстри при будівництві використовували лише свій досвід, набутий при спорудженні бідніших сільських хат методом прибудови до однієї кімнати з навислим над входом верхом ще сіней та другої кімнати. Крім того, спорудження шатра над восьмибічником центрального простору церкви полегшувалося з уваги на те, що місцеві майстри вмели будувати восьмибічні колиби з восьмихилими дахами.

Щодо появи тут три- та п'ятиверхих церков, дозволимо висловити певні міркування. Відомо, що багато таких церков були відомі на Придніпрянщині, куди галицькі солевози доставляли мажі з сіллю. Там вони цікавилися невідомими на Прикарпатті величними спорудами й на їх замовлення місцеві, чи запрошені майстри, будували аналогічні об'єкти за придніпрянськими зразками. Не випадково на одній чумацькій мажі, яку з Березова передали до Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини, вирізьблена багатOVERХА, з високими пропорціями, придніпрянська церква.

Отже, хрестовидна церква має давнє загальнонаціональне коріння. Дерев'яний хрестовидний тип на Гуцульщині не є локальним явищем і запозичений у XVIII ст. з передгірських районів. Його появі сприяла наявність безсистемної форми поселень на Гуцульщині [15, с. 38–53] та вимоги до церкви тих часів виконувати роль оборонної споруди, у яких могло заховатися населення села [7, с. 3].

Отже, церква на Гуцульщині характеризується самобутністю, що свідчить про вплив різних архітектурних технік на їх будівництво.

Список використаних джерел

1. Галичанинъ. – 11(24) вересня 1912.
2. Гоберман Д.Н. По Гуцульщине / Д.Н. Гоберман. – Ленинград, 1979. – С. 59–138.
3. Драган М. Українські дерев'яні церкви / М. Драган. – Львів, 1937. – Частина I. – 128 с.
4. Клапчук В.М. Делятинщина: історико-географічне дослідження / В.М. Клапчук, М.М. Клапчук. – Делятин: "Фоліант", 2007. – 584 с.
5. Логвин Г. Украинские Карпаты / Г. Логвин. – Москва, 1973. – 189 с.
6. Максим'юк М. У віках збудована, з попелу відроджена / М. Максим'юк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. – 48 с.
7. Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Трускавця / О. Мацюк // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1995. – Вип. 1. – С. 3.
8. Могитич І. Громадські споруди / [Гошко Ю.Г., Кішук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М.] // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987. – С. 207–216.
9. Могытыч И.Р. Крещатые церкви Гуцульщины / И.Р. Могытыч / Архитектурное наследие. – 1979. – № 27. – С. 97–107.
10. Пам'ятки містобудування і архітектури Української РСР: В 4-х томах. – К.: Будівельник, 1984. – Т. 2. – С. 195–197, 220–223, 231–242.
11. Пам'ятки містобудування і архітектури Української РСР: В 4-х томах. – К.: Будівельник, 1986.

– Т. 4. – С. 345, 363–365. 12. Петренко С. Духовна спадщина Рахівщини / С. Петренко. – Рахів, 2005. – 16 с. 13. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761 "Про занесення пам'яток історії, монументальної мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1761-2001-%D0%BF>. 14. Процак Р. Церкви Прикарпатського краю / Р. Процак. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 180 с. 15. Сілецький Р. Сільські поселення та садиби в Українських Карпатах XIX – початку XX ст. / Р. Сілецький. – К., 1994. – С. 38–53. 16. Січинський В. Історія українського мистецтва / В. Січинський. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. Архітектура. – С. 105. 17. Слободян В. Церкви українців Румунії / В. Слободян. – Львів, 1994. – С. 34–35. 18. Тарас Я. Хрещаті дерев'яні церкви на Гуцульщині / Я. Тарас / Історія Гуцульщини. – Львів: Логос, 1999. – Т. IV. – С. 472–509. 19. Шематизмъ всего клира греко-католицкой Епархii Станиславовской на рокъ Божий 1889. – С. 169–172. 20. Шематизмъ всего клира греко-католицкой Епархii Станиславовской на рокъ Божий 1912. – С. 149–157. 21. Шематизмъ всего клира греко-католицької епархii Станиславівської на рік Божий 1932. – С. 101–105. 22. Щурат В. В Ямнім / В. Щурат / На тримбіті. – Львів, 1904. – С. 15. 23. Kurjer Stanislawowski. – 17 listopada 1909 r. 24. Kurjer Stanislawowski. – 4 czerwca 1911. 25. Loziński W. Prawem i lewem / W. Loziński. – Kraków, 1960. – Wyd. VI. – Tom II. – S. 92. 26. Moklowsky K. i T. Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem Komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej / K. i T. Moklowsky // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – 1912. – Tom VIII. – S. 199–228. 27. Schematismus universi cleri Archidioeceseos ritu graeco-catholici Leopoliensis pro anno Domini. – 1839. – Pag. 82. 28. Schematismus universi venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanae graeco-catholicae Leopoliensis pro anno Domini. – 1877. – Pag. 168, 186. 29. Schematismus universi cleri Archidioeceseos ritu graeco-catholici Leopoliensis pro anno Domini. – 1887. – P. 134–144. 30. Spiss T. Wykaz drewnianych kościołów s cerkwi w Galicyi / T. Spiss. – Lwów, 1912. – S. 46. 31. Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – 1912. – T. VIII. – S. 205. 32. Źródła dziejowe. Lwów, 1902. – T. XVIII. – Cz. 1. – S. 104. 33. Бібліотека Львівського державного музею українського мистецтва (Бібліотека ЛДМУМ). – Т. 14. – С. 151–164. 34. Бібліотека ЛДМУМ. – Т. 16. – С. 440–446. 35. Домашній архів родини Клапчуків (ДАРК), ф. 4, оп. 4, спр. 8. 36. ДАРК, ф. 4, оп. 4, спр. 9, арк. 36. 37. ДАРК, ф. 5, оп. 2, спр. 2. 38. ДАРК, ф. 6, оп. 4, спр. 6. 39. ДАРК, ф. 8, оп. 2, спр. 5. 40. ДАРК, ф. 9, оп. 4, спр. 1. 41. ДАРК, ф. 9, оп. 5, спр. 2. 42. ДАРК, ф. 9, оп. 5, спр. 4 (Фото маляра під церквою у Ямній). 43. ДАРК, ф. 11, оп. 9, спр. 7, арк. 16. 44. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАЛ України), ф. 5, Оп. 1, спр. 59, арк. 388–398. 45. ЦДІАЛ України, ф. 5, оп. 1, спр. 142, арк. 206–211. 46. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 171, арк. 1546–1550. 47. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 197, арк. 2028–2035. 48. Там само, ф. 19, оп. 6, спр. 64, арк. 36. 49. Там само, ф. 19, оп. 6, спр. 81, арк. 22. 50. Там само, ф. 20, оп. 6, спр. 133, арк. 43–45. 51. Там само, ф. 159, оп. 9, спр. 2231, арк. 4. 52. Там само, ф. 159, оп. 9, спр. 2275, арк. 6. 53. Там само, ф. 159, оп. 9, спр. 2285, арк. 7. 54. Там само, ф. 159, оп. 9, спр. 2296, арк. 11. 55. Там само, ф. 159, оп. 9, спр. 2350, арк. 8. 56. Там само, ф. 186, оп. 1, спр. 5737, арк. 2. 57. Там само, ф. 186, оп. 1, спр. 5804, арк. 132. 58. Там само, ф. 186, оп. 1, спр. 5833, арк. 155. 59. Там само, ф. 186, оп. 1, спр. 5923, арк. 184. 60. Там само, ф. 186, оп. 1, спр. 5991, арк. 20. 61. Там само, ф. 186, оп. 2, спр. 137, арк. 107. 62. ЦДІАЛ, ф. 186, оп. 11, спр. 137, арк. 19.

Владимир Клапчук

ЦЕРКВИ НА ГУЦУЛЬЩИНІ (XVIII – НАЧАЛА XX СТ.)

Строительство церковных сооружений на Гуцульщине широко развивалось в XVIII–XX веках. Большинство из них сохранились до сегодняшнего дня; часть перестраивалась; на месте разрушенных в конце XIX – начале XX веков строились новые храмы. Церкви Гуцульщины отличались прекрасной архитектурой и интерьером. В статье приводится список церквей Гуцульщины, время их строительства и посвящения.

Ключевые слова: Гуцульщина, церковь, интерьер, архитектура.

Volodymyr Klapchuk

CHURCHES OF GUZULSHYNA (XVIII – THE BEGINNINGS OF THE XX CENTURY)

The building process of churches in Guzulshyna was widely-spread especially in XVIII – XX centuries. Most of them are reserved nowadays, a part of them were restored. The new temples have been built at the territory of ruined churches in XIX- at the beginning of XX centuries. The churches of Guzulshyna are differed by special architecture and original interior. The list of churches in Guzulshyna, data of its builing and blessing processes are available in the article.

Key words: Guzulshyna, church, an interior, an architecture.

УДК 39 (092) (477)

Леся Костюк

РІЗДВЯНО-ЙОРДАНСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті на основі свідчень численних інформаторів подано характеристики різдвяно-йорданської обрядовості сільських жителів Львівщини другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: Східна Галичина, Святий вечір, Різдво, кутя, Маланка.

Різдвяно-йорданські свята – це найбагатший час у році на народні звичаї, традиції, пов'язані із релігійною культурою українського народу. Кожен регіон, кожен населений пункт має свої характерні звичаї та особливості підготовки та проведення цих свят. Саме вивчення специфіки різдвяно-йорданського циклу галичан доносить до нас величезну інформацію про історію світоглядних уявлень, морально-етичних норм, народного мистецтва, музики, народної хореографії, співу, теоретичне осмислення яких є одним з пріоритетних напрямів вивчення культури регіону.

Метою статті є комплексне дослідження різдвяно-йорданської обрядовості галичан другої половини ХХ – початку ХХІ століття із врахуванням динаміки світоглядних позицій мешканців регіону, зумовленої впливом глобалізаційних процесів сучасного соціуму.

Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання низки завдань: методом польового дослідження зібрати й опрацювати етнографічні матеріали мешканців Східної Галичини (Львівська область), простежити та дати оцінку локальній специфіці різдвяно-йорданських обрядів у системі загальноукраїнських традицій.

Об'єктом дослідження є традиційна різдвяно-йорданська звичаєвість галичан.

Предмет – основні атрибути різдвяної, новорічної і йорданської груп – дідух, ритуальна їжа, колядування, засівання, щедрування та система народних обрядових дійств.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків та етнографів. Окремі аспекти цього питання відображено у працях таких науковців, як В. Гнатюк [1], Г. Бондаренко [2], С. Килимник [3], Р. Кирчів [4], К. Сосенко [5], котрі подають загальну характеристику різдвяно-йорданської обрядовості, проте лише поверхово згадують про досліджувану територію.

Важливі та цікаві відомості про різдвяно-йорданську обрядовість подають інформатори [8–20]. Цінність їх свідчень полягає у тому, що ці особи неодноразово були учасниками обрядів занесення дідуха і розстелення його у хаті, підготування і проведення Святих вечорів, спалювання дідуха, колядування, засівання, щедрування.

Українське Різдво – свято передусім родинне, сповнене символікою духовних цінностей, виявами любові, пошани до ближніх. Надвечір'я Різдва, Святий вечір – пора, коли люди виконують чимало ритуальних дій, які визначають добробут родини на наступний рік. Кожне дійство у цей час має своє особливе значення,

Вранці на Свят-вечір господар вносить до хати сніп пшениці (вівса, жита) – дідух. Цей сніп господар ставить на покуті при цьому промовляє: "Дай Бог на щастя, на здоров'я, на той Святий вечір" [8]. Крім того, галичани, розстеляли на підлозі соломку, на якій діти шукали цукерки та кудкудакали, щоб велися у господарстві курчата). Сьогодні "дідух" – це невеликий сніп, котрий ставлять недалеко від ікон.

Дідух у галичан є символом не самотнього предка народу, а батька первісної родини. У традиціях Східної Галичини містична постать Дідуха має різне значення: це "найперший предок народу; іншим разом виступає як первісний ідеальний господар; а знов іншим разом – як міфологічна поява місяця" [6, с. 62].

Після внесення дідуха та застеляння долівки відбувалися приготування святкового столу, котрий спочатку притрушували сіном і покривали двома скатертинуми. Перша скатертину для добрих душ. Поверх неї по кутках розкладали часник (від нечистої сили) і застеляли другу скатертину (для людей) та розставляли страви.

У Східній Галичині до Святої вечері сідають, коли на небі покажеться перша зірка, як стверджують жителі с. Петричі Буського району Львівської області, що колись показала за віруваннями над Вифлеємським вертепом. На столі ставлять 12 пісних страв, що символізують 12 апостолів Ісуса Христа або річне коло 12 місяців. Також на стіл кладуть калач та запалюють свічку. Символ Зорі, котра провадила трьох царів до Вифлеєма, яка, за місцевими віруваннями, мала б повністю згоріти. "Якщо свічка не згорить до кінця (з якоїсь причини погасне), то в наступному році в

родині станеться нещастя" [17]. Хліб та запалена свічка у різдвяній обрядовості вважаються найсакральнішими атрибутами. До речі, без них у регіоні не обходиться ні одне календарне чи родинне свято. Після цих дійств батько розпочинав молитву. Галичани під час вечереї ділилися церковною просфорою та складають побажання один одному.

Основними стравами на Свят-вечір у досліджуваному регіоні є кутя, котру готували на знак злуки усіх членів роду: живих і померлих та узвар – компот із сушених фруктів, що уособлювало в собі городні культури. На Львівщині готують кутю густу, з пшениці, маку, родзинок, горіхів та підсолджують медом, на Сході України, навпаки, готують рисову кутю з тими самими інгредієнтами. Також подають борщ з вушками, пироги (вареники) з картоплею, капустою, грибами, голубці з гречки та тертої картоплі, варену капусту з квасолею, рибу (смажену, варену, тушковану, мариновану, в'ялену), пампушки, гриби різного способу приготування, печиво. Галичани вірять, що у цей вечір обов'язково потрібно їсти лише ложками (хоч цього звичаю дотримуються не всі родини), котрі символізують мир і злагоду і не несуть ніяких загострених стосунків [9].

Необхідно зазначити, що пшеницю для куті господині-галичанки завжди готують напередодні Святого вечора. Перед "опиханням" господиня пшеницю начисто перебирала від усякого сміття. Після цього вона її засипала в нову макітру або в цю, що використовувала щороку, мочила і лише з самого ранку на Святвечір перекидала в горщик (тепер переважно використовують каструлю) заливала водою до схід сонця та варила (сьогодні ці традиції спрощені). Хоч у с. Шпиколоси Золочівського району Львівської області до сьогодні існує традиція – після приготування куті, дивилися: "якщо зерно піднялося через вінчик – на добробут, а запало – на лихе" [12].

В окремих селах Буського району (Побужани, Петричі, Андріївка) Львівської області існує звичай, коли господар перед вечерею набирає ложку куті і символічно "кидає" на стелю, "малюючи" хрест. У минулому по-справжньому кутею робився такий хрест [17–19]. У с. Вороняки Золочівського району Львівської області існує звичай під час вечереї за столом залишати одне вільне місце – для подорожуючих та померлих [14]. Поївши, зі столу галичани не збирають посуд, у котрому залишають трішки страв, бо вірять, що вночі приходять мертві душі родичів на вечерю [11].

До сьогодні у Східній Галичині існує багато повір'їв, пов'язаних зі гасінням свічки, які стосувалися добробуту свійської птиці, людської долі, дівочої долі стосовно заміжжя. Так, у м. Глиняни Золочівського району Львівської області після вечереї господар гасив свічку і усі стежили за напрямком диму, цей звичай побутує і на Західному Поділлі: якщо кружляє над столом, то буде весілля, якщо стелиться до підлоги, то віщує хрестини, якщо дим скерований до дверей – до року хтось із родини помре, якщо дим пішов угору, під стелю – добра прикмета [10]. У селах Золочівського району Львівської області після вечереї усі члени сім'ї лягають на соломку, щоб густо по полю снопи лежали. Пастухи зв'язують ложки перевеслом, щоб худоба вкупі трималася. Дівчата у с. Єлиховичі Золочівського району Львівської області вибігали з ложками на двір і по черзі ними калатали. З котрого боку обізветься собака, звідти завітає її суджений [15].

В усій Східній Галичині після Святої вечереї діти несуть вечерю дідусеві, бабусі, а також бідним та немічним людям. Ця вечеря складалась, як правило, з головних ритуальних страв. Приймаючи харчі, господарі, в свою чергу, передавали такі ж страви зі свого столу. Такий же обряд зафіксовано і в інших районах України, зокрема на Західному Поділлі, Гуцульщині. Такий обмін стравами Святої вечереї й Різдва символізував спорідненість двох сімей, яка в часи родового побуту мала неабияке значення. "Нести вечерю" – це значить шанувати старійшину роду, ділити надію, добро, багатство. Вечерю розносили діти, бо вважалися чистими, невинними і найближчими до добрих духів. У їхній прихід у цей вечір означав, що в цей дім завітали "вістуні бога багатства", а з ними і добрі духи [3, с. 8].

Після вечереї традиційно ходять колядники, спочатку діти, на Різдво – парубки та старші – на церкву. Слово "коляда" означало "коло сонця" і "коло сонця близько"; старовинна загальнослов'янська його назва була Коляда – це бог, що скорочував ніч, а збільшував день, тобто – Сонце. У перекладі з латинської коляда означає "заклинання" [5, с. 156]. На думку етнографів церковні колядки у Східній Галичині відомі з XVIII ст. [4, с. 15].

У досліджуваному регіоні до нашого часу збереглася традиція у малих дітей, а подекуди в підлітків, ходити на Святий вечір зі "звіздою" ("зіркою"). Зірка – це атрибут суто християнського колядування, що пов'язане з євангельською розповіддю про виффлеємську зорю, яка сповістила про народження Месії та за своєю формою ідентифікується із сонцем. Зірка рухома, закріплена до осі під час колядування її крутили [11].

На Львівщині колядники співають окремо кожному члену сім'ї. Якщо в родині упродовж року хтось помирав, то виконували спеціально колядку для небіжчика. У колядках бажали родині здоров'я, добробуту, гараздів, неодруженим дітям щасливої долі. Найпопулярнішою у регіоні на сьогодні є коляда "По всьому світу сталась новина":

По всьому світу сталась новина
Діва Марія Сина зродила,
Сіном притрусилася, В яслах положила
Господнього Сина [1, с.23].

Доречно додати, що у Буському, Перемишлянському районах Львівської області колядують аж до Стрітня (15 лютого).

За своїм змістом та формою колядки Східної Галичини дуже близькі до закарпатських, лемківських та загальноукраїнських. Майже усі вони складені десятискладним розміром з цезурою посередині (5+5) та правильним вживанням приспівів після кожного рядка. Одною з найхарактерніших ознак колядок є певна ідеалізація життя. Їй були підпорядковані і формальні побудови колядок: метафори, гіперболізація та часте вживання евфемізмів [3, с. 178].

Різдво у Східній Галичині не обходиться без Вертепу. Власне назва "вертеп" походить від праарійських сонячних термінів-архетипів вар, вер, вир (оновлення, вирування, відродження, ріст) і теп (течія космічних вод і плин світової ріки) [5, с. 134]. В українській мові збереглося первісне значення вертепу – водяного виру. Крім того, вертепом ще називають місце біля водою.

У місцевій традиції вертеп репрезентований одноповерховим будиночком, виготовленим із фанери, котрий називають ще "шопкою" [20]. У ній розміщена діарама народження Сина Божого – Ісуса Христа. Учасниками самого вертепу у Буському, Золочівському, Перемишлянському, Бродівському районах (Львівська область) були фантастичні персонажі (котрі грають люди) – Три царі, Ангел, Пастушок, Жид, Жидівка, Наймит, Ірод, Чорт, Смерть, Циган.

Під час вертепного дійства спостерігається особливо активність Жида, який, крім своєї ролі, виконує і функцію своєрідного "бешкетника", котрий бігає по хаті, старається зачепити когось із домашніх, особливо дівчат, а також намагається щось взяти із святкового столу (ложку, виделку, печиво тощо) і заховати в кишеню. Чорт в цей час дзвонить навішаними на ньому дзвінками, Цар сильно стукає палицею до землі, Смерть бігає з косою за перехожими. Такого роду шумові ефекти є своєрідними оберегами від злої, нечистої сили, яка в дохристиянський період була втілена у Марі, що ганялася за богинею Колядою – матір'ю новонародженого Сонця. Необхідно зазначити, з "Вертепом" у Східній Галичині ходять, починаючи від Святого вечора і закінчуючи третім днем Різдвяних свят. У м. Глиняни сьогодні вертеп спочатку заходить до оселі священика, а згодом до всіх односельчан з такими вінчуваннями:

Нова радість стала, весела новина,
Бог ся рождає маленька дитина,
Лежить о битляти якого ягняти
Ягнято отуляє, своєю парою оґріває,
А ми нини днезь голосим
До Отся на офіру просим
Жичу вінчую Пана Господаря [9].

Учасників вертепу обдаровували колись зерном, харчами, частували горілкою, на сьогоднішній день – лише грішми. Традиція ходіння з вертепом (або шопкою) в переважній більшості сіл Львівщини збереглась до сьогодні [9].

На перший день Різдва у Східній Галичині повернувшись із церкви обідали з святковим столом та відвідували найближчих родичів (діти несуть кутю та калач своїм хрещеним батькам) [10]. Другого та третього дня Різдва галичани святкують іменини Святої Марії та Степана, ходять один до одного в гості.

У с. Струтин Золочівського району Львівської області на другий день Різдва спляють Дідуха та стрибають через нього, щоб прищів на тілі не було [20]. Таку традицію в селах Бродівського та Буського районів (Львівської області) спостерігаємо в ніч перед Новим роком.

Наступний цикл Різдвяних свят у Східній Галичині включав у себе новорічну обрядовість. До сьогодні новорічна ритуалістика у досліджуваному регіоні збереглась значно слабше, ніж власне різдвяна та йорданська. Це, насамперед пов'язано з тим, що у цей день пошановують лише імениників – осіб, названих на честь святого Василя та вранці відбувається обряд засівання, маланкування мотивація, яких в основному пов'язана із магією родючості [2, с. 24].

Невід'ємною частиною святкування передноворічного вечора був обряд "водіння Кози" та "маланкування", котрий у досліджуваному регіоні на сьогодні зберігся частково. Святкування відбувається лише на площах великих міст. Ці обряди символізували для галичан період осілого способу ведення господарства та циклічний круговорот часу, прихід нового аграрного року [5, с. 170].

У досліджуваному регіоні зранку на Старий Новий рік (14 січня) діти ходять "сіяти". Перший посівальник, вірили галичани, приносить до хати щастя. Це сама людська доля ходить-бродить на

Новий рік [12]. Переважно засівати ходили малі хлопчики (рідше – старші чоловіки), котрих спочатку саджають на порозі, "щоб курчата висиджувалися", потім за стіл – щоб був достаток ("щоб добре велося"). Якщо в хаті є дівчина "на виданні", то посівальника запрошували сісти, "щоб свати сідали" [11].

Здавна у с. Андріївка Буського району Львівської області ще був звичай, що перед тим, як йти посівати до людей, хлопчики посівали вдома й отримували від батька перший дарунок. При посіванні говорять:

Сію, сію, посіваю, з новим роком Вас вітаю.
 На щастя, на здоров'я,
 На той Новий рік, ледве я торбу до Вас приволик,
 А в тій торбині яснії зорі,
 Щоб Вам родила пшениченька в полі.
 А в тій торбині місяць ясенський,
 На Вашім столі хліб біленький [19].

Третє свято різдвяно-йорданського циклу – Водосвяття або Богоявлення, у галичан – Йордан. За Біблією, коли Ісусу виповнилося 30 років, Він охрестився у річці Йордань, де на нього зійшов Дух Святий у вигляді голуба і Бог-Отець назвав Ісуса своїм Сином.

У Східній Галичині йорданська обрядовість розпочинається із малого водосвяття, котре відбувається перед другим Святим вечором. Саме на мале водосвяття воду освячували в церкві або при вході до неї – біля хреста. У с. Побужани Буського району Львівської області вважають, що вода, освячена перед другим Святим вечором, ще святіша, ніж богоявленська, і вона не псується, скільки б часу не стояла в посудині. Прийшовши додому, господар наливав цієї води у миску і разом із якимось членом сім'ї, котрий підчас кроплення кусає хліб або калач, ліпили хрестики з паперу на шибки вікон осель, робили з соломи невеликий хрест, котрий ставили у кутю [18].

Напередодні Водохреща святкують другий Свят-вечір або "голодну кутю". Існує припущення, що назва "голодна кутя" походить від того, що на цю вечерю не закликалися "лихі сили", вони мусили бути голодні, щоб ніколи не приходили в господарство. Звичаї "голодної куті" тотожні звичаям "багатої куті". Також голодна кутя – це день освячення господарства, захисту його від лихих сил, вигнання цих сил та накликання добробуту на господарство [12].

У цей день в Східній Галичині постять до вечері. Перед тим, як сідати вечеряти, галичани обов'язково випивали свяченої води та молилися. Готували тих самих 12 пісних страв, але у с. Лагодів Перемишлянського району Львівської області могли готувати 9 або 7 страв [11] та запалюють свічку. Також у цей вечір передбачували долю домочадців. Так, у с. Єлиховичі Золочіського району Львівської області існував звичай після вечері класти всі ложки в одну миску, а хліб зверху ("щоб родився") і чия ложка вночі сама поворухнеться, той помре [15].

У с. Дунаїв Бродівського району Львівська область існував звичай проганяти кутю, на сьогодні майже забутий. Коли сім'я вставала з-за столу, хтось із дітей вибігав надвір з палицею чи макогонам гримав об стіну та вигукував: геть кутя, з покутя, а узвар на базар [16].

Після вечері господар ще раз з колосочками-кропилом, скроплював господарство свяченою водою, дитина з крейдою в руках на дверях малювала хрести. Цей обряд виконували з метою вигнати лихі сили з господарства, а разом з цим "прогнати" зиму [19]. У господарствах, у яких розводили бджіл, як стверджують жителі с. Андріївка Буського району Львівської області особливі обряди відбувалися в бджолиному зимівнику (стебнику). Господар, вступаючи у двері зимівника, знімав шапку, клав позад себе на порозі хлібину, а потім звертався до бджіл зі словами прохання, щоб улітку носили багато меду [19].

Після обходу господарства, скроплення свяченою водою та вимальовування хрестів уся родина повертається до хати і ще раз скроплює оселю свяченою водою.

Молоді дівчати після вечері ходять щедрувати:

Щедрий вечір, добрий вечір
 Туда їхав молодий Василько,
 Хотів орла та застрелити [1, с. 35].

Хлопці навпаки щедрівкою в цей день віншують дівчат, які готові "на віддання" (готові вийти заміж): "Вода-вода студененька, там Марійка молоденька" [8].

Також молодь ворожила. Так, у с. Вороняки Золочівського району Львівської області панує до сьогодні одна з форм ворожіння, котра полягала в тому, що дівчата повинні скласти вчетверо три рушники, три скатертини і повісити в такому вигляді на жердку. Якщо повішане не впаде, то гадальника чекає добра доля цього року [14].

Інша форма ворожіння існує у с. Голубиця Бродівського району Львівської області, де хлопці або дівчата повинні за певний час набрати на руку оберемок дров. Яким буде останнє поліно (за

формою), такою буде майбутня подружня пара (якщо гладке, то буде, наприклад, чоловік лисий, якщо покручене, то хворий) [13].

У селах Золочівського, Перемишлянського та Бродівського районах Львівської області воду сьогодні освячують на Водосвяття біля церкви у великих посудинах. Сам ритуал відбувається при запалених свічках “Трійці” (три свічки запалені в трисвічнику), котру тримають переважно жінки та дівчата. Під час богослужіння “Трійця” запалюється від свічок, що горять на престолі. За віруваннями християн, у цей момент, коли священник занурює хрест у воду, вся нечиста сила вистрибує з води і залишається на землі до того часу, аж поки якась із жінок не буде прати білизну у вдома. Коли брудна білизна опуститься у воду, то разом з нею пірнають у воду всі чорти, що мерзли на землі. Тому, щоб нечиста сила трохи вимерзла на морозі, жінкам упродовж двох тижнів заборонялося прати білизну (сьогодні цього звичаю зазвичай, не дотримуються) [10–11; 13].

Кожен, хто прийшов на Водосвяття, поспішає набрати свячену воду чимшвидше, бо вважалося, що перша вода має міцніші цілющі та лікувальні властивості. Освячену воду несуть додому. Галичани використовують її для лікування різних хвороб [15].

У Східній Галичині сьогодні заведено купання чоловіків в ополонці, бо саме купання і обливання водою існувало ще в дохристиянські часи. Галичани вірять сьогодні, що завдяки цьому обряду вода очищає людину, оновлює її тіло [19].

Після освячення воду несли додому. На Водохреща батько ще раз скроплює цією водою хату та господарство. Сам обряд, як стверджують у м. Глиняни, кроплення свяченою водою відбувається дуже швидко, “щоби чим швидше дідьке вигнати” [11]. Хлопці на Водосвяття поправляли намалювані хрести на дверях приміщень, огорожах, хлівах, бо їх не можна витирати, за повір'ями аж до нового Водохреща.

Освячену воду, як зазначають у м. Глинянах зберігають аж до наступного року. Нею освячували взимку або раною весною поля. Галичани вірили, якщо не освятиш – притаїться в рослині нечиста сила і буде замість помочі шкодити [9].

У жителів регіону другий день Водосвяття (20 січня), за християнською традицією, приурочений Іванові Хрестителю. У Старому Заповіті Біблії пророки передбачали, що перед приходом Ісуса Христа буде посланий предтеча, він буде підготувляти людей до прийняття Його. Предтеча – це попередник-звіститель. Предтечею Ісуса Христа був Іван Хреститель. На Івана Хрестителя у галичан закінчується цикл урочистих зимових свят, тому в них кажуть: “Іван Предтеча забрав зимові свята на плечі” [15].

Після Водохреща та свята Івана Хрестителя священник у Східній Галичині відвідував родини і скроплював їхні оселі Йорданською водою. До сьогодні існує звичай в головній кімнаті (світлиці) ставити стіл, застелений білою скатертиною (села Бродівського та Буського районів Львівська область), на ньому – запалену свічку, ікону або Розп'яття, свячену воду. Коли священник заходить до приміщення, родинна в минулому ставала на коліна (сьогодні цього не дотримуються), читала молитву за Боже благословення для дому, сім'ї, священник дає кожному з членів родини цілувати святий хрест, залишає пам'ятний образок для родини чи окремо для дітей, а згодом скроплює дім [16–17].

Таким чином, традиційна різдвяно-йорданська обрядовість (на прикладі Львівської області) ще зберігає основні складові, хоча під впливом сучасних глобальних процесів усе більше втрачає первісні світоглядні уявлення. В умовах українського відродження інтерес до вивчення та збереження традиційної обрядовості галичан надзвичайно посилюється і має перспективи для вивчення у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Гнатюк В. Колядки і щедрівки / В. Гнатюк. – Львів, 1914. – 54 с.
2. Бондаренко Г. Ходить Ілля на Василля / Г. Бондаренко // Людина і світ. – 1992. – № 1. – С. 15–25.
3. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С. Килимник. – Вінніпег–Торонто, 1955. – Т. 1. – 356 с.
4. Кирчів Р. Українські колядки та щедрівки / Р. Кирчів / У кн.: Колядки і щедрівки / За ред. М. Глушка. – К. – 1991. – С. 15–38.
5. Ленша І. Новорічні свята / І. Ленша // Наука і суспільство. – 1992. – № 12. – С. 162–178.
6. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий вечір / [За ред. В. Коломійця]. – К. – 1994. – 340 с.
7. Якимович О. Різдво / О. Якимович // Час. – 1991. – № 1. – С. 52–59.
8. Жарківський Михайло Степанович, 1967 р.н., житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, працівник Глинянської міської ради.
9. Чиж Ольга Йосипівна, 1933 р. н., жителька м. Глиняни Золочівського району Львівської області, учитель-пенсіонер.
10. Кравець Михайло Володимирович, 1976 р. н., житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, виходець з с. Лагодів Перемишлянського району Львівської області, водій.
11. Кравець Любов Михайлівна, житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, виходець з с. Лагодів Перемишлянського району Львівської області, медпрацівник.
12. Вербінська Марія Яківна, 1960 р. н., жителька с. Шпиколоси Золочівського району Львівської області, учитель Глинянської ЗОШ І–ІІІ ступенів.
13. Прихарчук Марія Іванівна, 1984 р. н., жителька с. Голубиця Бродівського району Львівської області, вихователь дитячого садка № 57, м. Львів.
14. Боргуш

Мирослава Петрівна, 1973 р. н., житель с. Вороняки Золочівського району Львівської області, учитель Глинянської ЗОШ I–III ступенів. 15. Юречко Ігор Михайлович, 1974 р. н., житель с. Єлиховичі Золочівського району Львівської області, священник. 16. Михальчук Ніна Іванівна, 1933 р. н., житель с. Дунаїв Бродівського району Львівської області, учитель-пенсіонер. 17. Домша Надія Іванівна, 1965 р.н., житель с. Петричі Буського району Львівської області, медпрацівник. 18. Зеленьок Анастасія Іванівна, 1937 р. н., житель с. Побужани Буського району Львівської області, пенсіонер. 19. Дудка Євгенія Іванівна, 1952 р. н., житель Буського району Львівської області, пенсіонер. 20. Бурдик Ольга Михайлівна, 1955 р.н. житель с. Струтин Золочівського району Львівської області, пенсіонер.

Леся Костюк

РОЖДЕСТВЕНСКО-ИОРДАНСКАЯ ОБРЯДНОСТЬ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статтє на основе показаний многочисленных информаторов автор дает характеристику рождественско-иорданской обрядности сельских жителей Львовской области второй половины XX – начала XXI века.

Ключевые слова: Львовская область, Сочельник, Рождество, кутья, Маланка, Крещение.

Lesya Kostyuk

CHRISTMAS-JORDANIAN RITES SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY (EXAMPLE LVIV REGION)

On the basis of the testimony of numerous informants author gives description of Christmas and Jordanian rituals rural Lviv region second half of XX – beginning of XXI century.

Key words: Lviv region, Christmas Eve, Christmas Day, Kuttia, Malanka Epiphany.

УДК 94(460)+304(460)

Валентина Годлевська

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІСПАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ (1982–1996 РР.)

У статті проаналізовано особливості розвитку іспанської літератури в поствавторитарний період, зокрема в умовах утвердження демократії. Автором досліджено основні напрямки розвитку літератури, розглянуто творчість відомих іспанських письменників, досліджено діяльність літературних товариств та літературних журналів, проаналізовано державну політику в літературній сфері.

Ключові слова: Іспанія, демократизація, література, літературні жанри, літературна премія.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що розвиток іспанської літератури в останній чверті XX століття обумовлений специфікою історичного розвитку Іспанії, пов'язаного з переходом від авторитарного режиму до демократичного.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі вивчення іспанської літератури та відповідних джерел досліджено особливості літературного процесу в Іспанії в умовах утвердження демократичних засад. Доведено, що демократизація Іспанії сприяла розвитку різних літературних жанрів та регіональної літератури.

Об'єктом дослідження є літературний процес в Іспанії.

Предмет дослідження – особливості розвитку іспанської літератури в умовах утвердження демократії.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі опрацювання відповідних джерел, проаналізувати особливості літературного процесу в Іспанії та роль державної влади у ньому.

Основа джерельної бази статті складають законодавчі акти зазначеного періоду, літературні журнали та твори іспанських письменників.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Найновіші дослідження на пострадянському просторі містяться у монографіях російських науковців. Розвитку іспанської літератури в досліджуваній період присвятили свою увагу Б. Субічус, Н. Матяш, М. Кієня.

Так, Б. Субічус виокремлює основні літературні та тематичні напрямки. Зупинившись на проблематиці громадянської війни в Іспанії, автор змальовує зміну трактування цієї теми з плином часу [1, с. 82–117].

У книзі І. Тертерян представлений шлях сучасного іспанського роману від заснування франкістського режиму в 1939 р. до кінця 70-х років. Автор розповідає про духовні шукання, творчу і людську індивідуальність відомих іспанських прозаїків. Перше видання книги (М., 1972) доповнено новою главою "Переломні сімдесяті" [2].

Творчості Хав'єра Маріаса присвячена робота С. Сілакової, у якій висвітлюється автобіографічність вимислу та образ оповідача в романах "Всі душі" та "Чорна спина часу" [3, с. 210–232].

Значна кількість інформації міститься в роботах іспанських науковців (Х. М. Муньос Талавера, Д. Вільянуева Пріето, Е. Діас Наварро, С. Н. Гіла, Е. Мартінес Ріко). В статті Х. та М. Родрігес Пекеньо розглядається місце творчості Мігеля Делібеса і Франциско Умбрала як символів епохи у іспанській літературі другої половини ХХ ст. [4–9].

Іспанська література останніх десятиліть ХХ ст. намагалася стати більш сучасною та вийти далеко за межі країни. Зрозуміло, що зазначений процес особливо інтенсивно став розвиватися на межі 1960–1970-х рр. – напередодні смерті Франка і в обстановці перспективи зміни режиму і неминучою демократизацією країни.

У іспанській літературі зазначеного періоду складно виділити один домінуючий ідейно-естетичний напрям або декілька таких напрямків, рівних за своїм впливом. Простіше виокремити популярні літературні жанри.

Основні позиції належать роману, як літературному жанру, оскільки роман є найбільш популярним товаром на книжковому ринку. В умовах поширення масової культури саме роман задовольняє потреби у невибагливому, легкому читиві. З цієї причини романи видаються великими тиражами і приносять значні прибутки авторам та видавцям [1, с. 86].

Серед представників цього жанру необхідно відзначити братів Луїса та Хуана Гойтісоло. Їх творчість була охоплена нестримним бажанням оновлення. Луїс Гойтісоло (1928–1999 рр.) вивчав юриспруденцію, але покинув навчання, щоб зайнятися літературою. Писав для іспанських газет "Ель Паїс", "АВС" і "Діаріо 16", був обраний членом Іспанської королівської академії. Два перших романа Луїса Гойтісоло "Окраїна" і "Все ті ж слова", написані у стилі соціального реалізму. Найбільш значущою роботою автора вважається роман у чотирьох частинах "Антагонія", в яких мова йде про письменницьку справу (1973–1981 рр.). У 1981 р. вийшли "Байки" та "Посмішка крізь сльози". Упродовж 80-х років публікує "Слід вогню" (1984 р.), відзначену "Премією Критики", а також збірку оповідань "Дослідження і гіпотези Клаудіо Мендоса". У 1992 р. Л. Гойтісоло опублікував "Статую з голубами", за яку був нагороджений Національною літературною премією. Його твори – про байдужих людей, найбільш небезпечних для людства [2, с. 120].

Послідовно, переконливо і жагуче говорить співвітчизникам гіркі слова правди Хуан Гойтісоло. Перебуваючи в опозиції режиму Франко, у 1956 р. був змушений покинути Іспанію і оселитися в Парижі. Історія завжди була провідною темою творчості Х. Гойтісоло. Як національна – у романах "Особливі прикмети" (1966 р.), "Дон Хуліан" (1970 р.), що раніше називалося "Відплата графа дона Хуліана", "Хуан Безземельний" (1975 р.), так і історія, а точніше, доля європейської цивілізації – "Сага про родину Маркс" (1993 р.). Останній зазначений роман переносить Карла Маркса і його близьких у 1993 рік, коли виповнилося 175 років з дня його народження. Приголомшені герої бачать, як руйнуються комуністичні режими у Європі і як терплять фіаско втілені у реальність його ідеї. Читач не тільки стає свідком забавних сцен, але занурюється у роздуми про долю ідей К. Маркса в історії; передусім, його роздумів, який часто внутрішньо сперечається з тими, хто неправильно зрозумів його або спотворив його вчення [2, с. 76; 10; 11, с. 410].

Не міг письменник залишитися байдужим і до трагедії на Балканах. Під час облоги Сараєво він двічі приїжджав у місто. Побачене там вилилося у публіцистичну книгу "Сараєвський щоденник: враження від поїздки у варварство" (1993 р.). У листопаді 1993 р. на пленарному засіданні Міжнародного парламенту письменників у Страсбурзі Х. Гойтісоло навіть влаштував скандал, звинувативши міністрів культури в байдужості.

Особливе місце в літературному процесі тих років займали Мігель Делібес і Каміло Хосе Села. Мігель Делібес – відомий іспанський прозаїк. Починав свій творчий шлях у якості журналіста. У його творчості виразно простежуються чотири основні теми: дитинство, смерть, природа і близька людина. Його визнають одним з кращих іспаномовних письменників. Популярність М. Делібеса підтверджує той факт, що деякі його твори були поставлені у театрі, а деякі були навіть екранізовані: "Святі безгрішні", Маріо Самус (1984 р.). Каннська премія; "Кому віддасть голос сеньйор Кайо?" (1986 р.) Антоніо Хіменес-Ріко; "Скарб", Антоніо Мерсеро (1988 р.); "У кипариса

довга тінь", Луїс Алькориса (1990 р.); "Щури", Антоніо Хіменес-Ріко (1996 р.). У 1982 р. нагороджений "Премією принца Астурійського" в області літератури, у 1991 р. – "Національною літературною премією Іспанії", в 1993 – "Премією Сервантеса". У 1991 р. М. Делібес названий одним з іспанських письменників, чії твори найбільше перекладаються у світі [2, с. 233, 333–341; 4; 5; 12].

Своєрідною є творчість К.Х. Сели. Манера його письма найчастіше позначалася як тремандизм – іспанський літературний напрям, що тяжіє до зображення "темної" боку життя і використовує такі прийоми, як навмисна грубість і гротеск. У 1984 р. К. Селі була вручена Національна літературна премія Іспанії за роман "Мазурка для двох небіжчиків" (1983 р.). Місце дії роману – глибока галісійська провінція, життя якої постає перед читачем у спогадах і бесідах численних персонажів книги. У центрі оповідання дві події: убивство двох місцевих жителів і акція відплати, що об'єднала у загальному прагненні до торжества справедливості різноликих героїв роману. У 1988 р. побачив світ його роман "Христос проти Арізони". У 1989 р. Села отримав Нобелівську премію з літератури "за виразну і потужну прозу, яка співчутливо і зворушливо змальовує людські слабкості". У 1994 р. отримав премію "Планети" за "Хрест Святого Андреса". У 1996 король Хуан Карлос I присвоїв Селі титул маркіза Ірва Флавіа [2, с. 51; 6; 13].

Впливовою фігурою в іспанській літературі другої половини ХХ ст. був драматург Хуан Бенет (1927–1993 рр.). Є автором романів "Повернешся в Рехьон" ("Повернешся в Край" 1967 р.), "Атмосфера злочину", "Один роздум", "Зимовий шлях", "Саул проти Самуїла" та інші, коротких оповідань і нарисів, – Бенет – письменник-модерніст. Два основних джерела сюжетів Бенета – це Біблія і створений Бенетом світ Рехьона. Рехьон, вигаданий населений пункт центральної Іспанії, став символом країни, зруйнованої Франко і знекровленим громадянською війною [2, с. 282].

Послідовником Бенета був Антоніо Муньос Моліна. У своїх романах часто звертається до минулого – як біографічного, так і історичного (громадянська війна в Іспанії тощо). При цьому активно використовує поетику масових жанрів мистецтва – гостросюжетного роману, "чорного" фільму та інше. Вже перший його роман з латинською назвою "Beatus ille" ("Блажен той..."), що вийшов в 1986 р., відразу привернув увагу до молодого письменника. Роком пізніше з'явилася "Зима в Лісабоні", нагороджена Національною премією з літератури та екранізована у 1991 р. Потім був написаний найвідоміший роман А. Муньоса Моліни "Польський вершник" (1991 р.), теж отримав Національну премію. Книга, що стала бестселером не тільки на батьківщині автора й в усіх іспаномовних країнах, в Італії, Франції, Нідерландах і Німеччині. Своєрідною сполучною ланкою між минулим і сьогоденням головних героїв (Мануеля та Надії) був вершник, зображений на картині Рембрандта "Польський вершник". Вершник з полотна знаменитого художника стає у романі А. Муньоса Моліни центральним символом – ніхто не знає імені вершника, куди і навіщо він скаче. Так само і людині, що несеться крізь потік часу, невідомі її доля та призначення; кожен – лише частина великого мозаїчного полотна, але без цієї ланки полотно виявиться незавершеним [7; 11, с. 425; 14–15].

Відомими стали твори іншого іспанського письменника Хав'єра Маріаса. Писати він почав рано. Уже в дев'ятнадцять років він опублікував роман "Володіння вовка", який "поламав" традиційні рамки літературного реалістичного напрямку того часу. У 1972 р. письменник видав другу книгу під назвою "Перетнути горизонт". Вона отримала позитивне схвалення критики і захоплені відгуки шанувальників його таланту, виділяється своїм неповторним стилем серед сучасників. Далі виходять романи "Монарх часу" (1978 р.), "Століття" (1982 р.), "Сентиментальна людина" (1986 р.), "Всі душі" (1989 р.). Останній був нагороджений Барселонською премією, а згодом і екранізований. Роман складається з багатьох міні-історій. Два роки герой роману читає лекції з іспанської літератури студентам в Оксфорді і пояснює їм значення уже неіснуючих слів. При цьому знайомиться з іншими викладачами, з одними починає товаришувати, у когось закохується, розлучається. Розповідь людини, що живе в абсолютно іншій культурі, інших традиціях, з людьми, у яких затуманені очі. Герой називає ці роки, проведені далеко від Мадриду – затьмаренням. Надалі він приходить до висновку, що багато хто живе у такому ж затьмаренні. Неочікуваними є подання про любов і дружбу, що зв'язує усі душі [3; 8]. У 90-х роках вийшли у світ такі книги автора, як роман "Біле серце" (1992 р.), "В годину битви завтра згадай про мене" (1994 р.), "Коли я був смертним" (1996 р.) ті інші. Типовий сюжет Маріаса – переплетіння любові і смерті. Твори Хав'єра Маріаса неодноразово відзначалися престижними літературними нагородами.

Болючою темою іспанської історії ХХ ст. була і залишається тема громадянської війни (1936–1939 рр.). Романи, присвячені цій темі, продовжували викликати значний інтерес ("Місяць вовків" Х. Льямасареса, 1984 р.); ("Beatus ille" – "Блаженний, хто..." А. Муньоса Моліни, 1986 р.); ("Зміна прапора" Ф. де Азуа 1991 р.) та інші [1, с. 107].

Зрозуміло, у кожного автора, який писав у той час про громадянську війну, були свої особливості у підході до цієї теми. Більшість з них об'єднувала позиція національної самокритики. Основну причину війни вони бачили у специфіці національного характеру і життєвого устрою іспанців, у таких нібито одвічних і не викорених у ХХ ст. якостях, як фанатизм, обскурантизм, взаємна нетерпимість.

Наступною рисою літературного процесу в Іспанії був автобіографізм. Автобіографізм можна назвати відмінною рисою прози ХХ ст., або, якщо бути більш точними, другої половини століття, коли він став грати принципово іншу роль, ніж у попередні літературні періоди. Певною мірою це зумовлено історичною реальністю століття, вимагала іншого рівня оцінки того, що відбувається, ніж раніше. Створюючи свій автобіографічний образ, письменник не тільки показує процес становлення своєї особистості, але й усвідомлює його зв'язок з епохою, з її вимогами і запитам.

Тут в першу чергу слід згадати Франсіско Умбралю, мабуть найбільш автобіографічного письменника сучасної Іспанії, який з неймовірною винахідливістю зумів використовувати можливості, закладені в принципі автобіографізму. З початку 1970-х визнаний репортер і есеїст випустив ціле зібрання публіцистичних творів. Він писав і для правої газети "Ель Мундо" і для лівої "Ель Паїс". Творчість Умбралю переважно автобіографічна. Автобіографічні романи містять детально розроблений сюжет, розгалужену системою образів, написаних у формі спогадів ("Спогади дитини з табору правих", 1972 р.; "Портрет зіпсованого хлопчиська. Передчасні спогади", 1973 р.; "Трилогія про Мадрид. Спогади", 1984 р.; "Спогади в бурбонському стилі", 1992 р. та інші).

Їх мета не в тому, щоб відтворити реальні події та обставини минулого, що характерно для себе автобіографічного жанру; автор ставить тут перед собою інше завдання: вибудувати певну концепцію людини, сучасного іспанця, письменника, і в цьому випадку елемент художнього вимислу чи не превалює. В усіх книгах Умбралю присутній палкий темперамент, у поєднанні з глибокими знаннями у сфері культури, літератури і філософії, і з умінням дотепно і яскраво висловлювати свої думки, часто суперечливі і навіть парадоксальні. На тлі традиційних іспанських письменників-конформістів, які писали у старомодному дусі ХІХ ст., Умбраль виділявся свіжістю сприйняття та стилю. Відомими його творами є "Душі чистилища" (1982 р.), "Трилогія Мадриду" (1984 р.), "Юні леді з Авіньйона" (1995 р.), "Мадрид 1950" (1995 р.). Актуальним є твір "Пішак у неділю" (1988 р.). – це "чорний" міський роман про самотню "маленьку" людину, що загубилася у "порожньому" (нікчемному) часі свого життя [1, с. 88–103; 9; 16].

Безсумнівно, важливим чинником впливу на становлення та розвиток іспанської літератури було присудження авторам літературних творів відповідних премій. Так, у 1976 р. заснована найважливіша премія для іспаномовних письменників – премія "Мігеля Сервантеса". Це щорічна нагорода авторам, які пишуть іспанською мовою. Імена кандидатів пропонуються академіями мови іспаномовних країн. Премія присуджується міністерством культури Іспанії і вручається 23 квітня, у день смерті Сервантеса [17]. У досліджуваний період премією були нагороджені: 1982 р. – Луїс Росалес (Іспанія); 1983 р. – Рафаель Альберті (Іспанія); 1984 р. – Ернесто Сабато (Аргентина); 1985 р. – Гонсало Торренте Бальєстер (Іспанія); 1986 р. – Антоніо Буэро Вальєхо (Іспанія); 1987 р. – Карлос Фуентес (Мексика); 1988 р. – Марія Самбрано (Іспанія); 1989 р. – Аугусто Роа Бастос (Парагвай); 1990 р. – Адольфо Бьой Касарес (Аргентина); 1991 р. – Франсиско Аяла (Іспанія); 1992 р. – Дульсе Марія Лойнас (Куба); 1993 р. – Мігель Делибес (Іспанія); 1994 р. – Маріо Варгас Льоса (Перу); 1995 р. – Каміло Хосе Села (Іспанія); 1996 р. – Хосе Гарсія Ньето (Іспанія).

У вересні 1976 р. засновані національні літературні премії в області "есе", "роману" та "поезії каталонською мовою" [18]. У 1992 р. заснована "Національна премія з літератури в області драматургії", яка надається у межах національних премій з літератури міністерством культури з 1992 року.

Суттєвим чинником розвитку та розповсюдження іспанської літератури були літературні журнали. Цікаво, що вони виникали в різних регіонах Іспанії і сприяли розвитку регіональної літератури. З 1991 р. у Валенсії почав видаватися літературний журнал "Кресоль" – з періодичністю раз на півроку. Був заснований "Філологічним товариством Валенсії" та "Бібліографічною Валенсійською Асоціацією". У Барселоні упродовж 1994–2006 рр. видавався журнал "Латераль". Це незалежне видання присвячувалося різним жанрам літератури, мистецтва, кіно, політики та літературної критики.

З 1980 р. почав виходити аналітичний літературний журнал "Химера". На його сторінках публікувались твори лауреатів Нобелівської премії, премії Сервантеса, премії "Принца Астурійського" та роботи менш відомих письменників. З часу заснування, журнал пропонував читачеві продукт високого культурного значення, інтерес якого полягав у якості текстів, формі подана і різноманітності тематики.

Упродовж 1982–1992 рр. в Алькала-де-Гвадаїра (Андалусія) видавався журнал "Поетар", присвячений поезії.

На початку 1990-х років у декількох мадридських університетах (зокрема, у політехнічному та Комплутенсе) у форматі брошури виникло "Керівництво швидких нотатків для виживання" марксистко-анархічної ідеології. Основна мета полягала у розповсюдженні антикапіталістичних літературних творів.

У Галісії в 1996 р. почав видаватися журнал "Вільний союз. Нотатки життя та культури". Був присвячений життєво важливим культурним проблемам, особлива увага приділялась історичним аспектам. Виходив з періодичністю один раз на рік у форматі тематичних номерів.

Не залишилась осторонь літературних процесів і країна Басків, у якій з 1979 р. почав публікувати на своїх сторінках твори баскських письменників "Zurgai. Euskal Herriko Poetak". "Поети за свій народ" – це літературний журнал, що спеціалізувався області поезії та літературної критики. Одним з основних напрямків діяльності – наблизити поезію до народу, вивести її на вулиці. З 1988 р. почалася публікація тематичних номерів, присвячених літературним персонажам, поезії різних національностей. Зросла тематична різноманітність: поезія, проза, жіноча поезія, кубинська поезія тощо. Активний літературний процес спричинив виникнення різноманітних асоціацій письменників.

У 1976 р. створена, а в 1977 р. легалізована колегіальна асоціація письменників Іспанії для досягнення наступних цілей: захищати свободу слова; представляти письменників в офіційних органах влади, брати участь в розробці законів, що їх стосуються; консультувати і діяти у відношенні інтелектуальної власності; виступати перед видавцями у питаннях, пов'язаних з контрактами редагування; стимулювати інтелектуальне життя у проєкції літератури та культури Іспанії; і в цілому – охороняти і захищати письменників у виконанні своїх функцій.

У 1973 р. була зареєстрована іспанська асоціація літературної критики як іспанська секція міжнародної асоціації. Зазначена організація є відомою завдяки щорічній "премії критики".

Академічним закладом культури, який представляв інтереси професійних письменників і художників, була асоціація іспанських письменників та акторів, створена ще у 1871 р. Асоціація володіла власною правосуб'єктністю і належала до некомерційних організацій. Основною метою визначала збереження та поширення культурної спадщини. Асоціацією проводилися літературні конкурси, конференції, семінари, форуми, зустрічі, встановлювалися творчі контакти з колегами. Партнерами асоціації, зокрема, був король Іспанії Хуан Карлос I Бурбон і королева Софія.

У 1987 р. була створена спілка видавців університетів Іспанії для надання видавничих послуг в іспанських університетах і наукових центрах. Цілями цієї організації, створеної з метою культурних і некомерційних організацій, визначено наступні: координація діяльності видавництв; розвиток університетських публікацій; заохочування фінансових партнерів; співробітництво з міжнародними, державними організаціями та організаціями автономних співтовариств і місцевих громад у поширенні й пропаганді видавничих фондів; активна діяльність на міжнародному рівні, з орієнтацією на ініціативу.

Важливим кроком іспанського уряду було прийняття низки законів, які безпосередньо стосувалися діяльності письменників. Зокрема, у листопаді 1987 р. ухвалено закон "Про інтелектуальну власність", який захищав авторські твори від плагіату. Королівський указ від 4 січня 1984 р. увів обов'язкове страхування у спеціальному режимі соціального забезпечення для письменників. У жовтні 1995 р. Іспанія приєдналася до спеціальної директиви Європейської економічної спільноти від 1993 р. про узгодження термінів захисту авторських і суміжних прав [19–21].

В іспанській літературі зазначеного періоду існував надзвичайно широкий жанровий і тематичний діапазон та спектр ідейних пристрастей. Плідно працювали представники академічної літератури, літературні критики. Книжкові новинки регулярно і оперативно висвітлювалися у досить численних літературно-критичних і літературно-інформаційних виданнях, на сторінках періодичної преси. Розпочався жвавий процес розвитку регіональної літератури, особливо після надання права на створення автономних співтовариств. Держава сприяла розвитку літератури відновленням та впровадженням літературних премій, включенням письменників до обов'язкового страхування у спеціальному режимі соціального забезпечення, введенням законодавства щодо захисту авторських прав.

Список використаних джерел

1. Субичус Б.Ю. Испанская литература в эпоху "пост" / Б.Ю. Субичус // Культура современной Испании. Превратности обновления. – М., 2005. – С. 82–117.
2. Тертерян И.А. Современный испанский роман / И. А. Тертерян. – М.: Художественная литература, 1989. – 367 с.
3. Силакова С. В. Автобиографичность вымысла: образ рассказчика в романах Хавьера Мариаса "Все души" и "Черная спина времени" / С.В. Силакова // Постмодернизм: что же дальше? (Художественная литература на рубеже XX–XXI вв.) Сб. науч. тр. сер. "Теория и история литературоведения" центр гуманит. науч.-информ. исслед. отд. литературоведения; Редкол.:

Соколова Е.В. (отв. ред. и сост.), Пахсарьян Н.Т. (сост.). – Москва, 2006. – С. 210–232. 4. Rodríguez Pequeño J., Rodríguez Pequeño M. Leer el tiempo en el espacio la narrativa de Miguel Delibes y Francisco Umbral/ Javier Rodríguez Pequeño, Mercedes Rodríguez Pequeño/Tonos digital: Revista electrónica de estudios filológicos. – 2010. – № 20. – Режим доступу: <http://www.tonosdigital.com/ojs/index.php/tonos/article/view/603/461>. 5. María José Talavera Muñoz. Delibes, creador de cuentos / María José Talavera Muñoz // Garoza: revista de la Sociedad Española de Estudios Literarios de Cultura Popular, ISSN 1577-8932, №. 10, 2010, 229 págs. – Режим доступу: <http://webs.ono.com/garoz/G10-Talavera.pdf>. 6. Dario Villanueva Prieto. Camilo José Cela/Dario Villanueva Prieto// Revista de la Fundación Juan March. – №. 330, 2003. – Págs. 3–12. Режим доступу: <http://www.march.es/publicaciones/pasadas/ensayos/pdf/cjcela.pdf>. 7. Epicteto Díaz Navarro. El Cuento español a finales del siglo XX: Antonio Muñoz Molina y Enrique Vila-Matas // Tonos digital: Revista electrónica de estudios filológicos. – 2007. – № 14. – Режим доступу: <http://www.um.es/tonosdigital/znum14/secciones/estudios-7-cuento.htm>. 8. GIL S.N. La voz del narrador en las novelas de Javier Manias / GIL S.N. // Revista de literatura. – Madrid, 2003. – Т. 65. – N 129. – P. 199–210. 9. Eduardo Martínez Rico. La narrativa de Francisco Umbral 1965–2001. Una lectura/Eduardo Martínez Rico // Dicenda: Cuadernos de filología hispánica. – 2003. – № 21. – P. 157–184. 10. Гойтисоло Х. Избранное. сборн. [Пер.с испан. Сост. Матяш Н.]. Сер. Мастера современ.прозы. – М.: Радуга, 1988. – 416 с. 11. Испания. Анфас и профиль. – М.: Весь Мир, 2007. – 480 с. 12. Делибес М. Письма шестидесятилетнего жизнелюбца. Клад / Мигель Делибес. – М.: "Радуга", 1988. – 232 с. 13. Камило Хосе Села. Мазурка для двух покойников / Камило Хосе Села. – М.: "Известия", 1990. – 192 с. 14. Антонио Муньос Молина. Польский всадник / Антонио Муньос Молина. [Переводчик: Н. Огиенко]. – М.: Издательство: АСТ, 2006. – 544 с. 15. Maryse Bertrand de Muñoz. Relato metadiegetico, intertextualidad y circularidad. Aproximación a "Beatus ille", de Antonio Muñoz Molina / Maryse Bertrand de Muñoz // Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas, Barcelona 21–26 de agosto de 1989 / coord. por Antonio Vilanova. – 1992. – Vol. 2. – P. 1691–1698. 16. Умбраль Ф. Пешка в воскресенье / Франсиско Умбраль. [Переводчики: А. Гришин, Н. Константинова]. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – 160 с. 17. Orden por la que se crea y convoca el premio de Literatura en lengua castellana "Miguel de Cervantes" // "BOE" núm. 233, de 29 de septiembre de 1975. – P. 20591–20591. 18. Orden por la que se convocan los Premios Nacionales de Literatura de "Ensayo", "Novela o libro de cuentos o narraciones breves" (para adultos) y de "Poesía en lengua catalana" // "BOE" núm. 233, de 28 de septiembre de 1976. – P. 18942–18943. 19. Ley 22/1987, de 11 de noviembre, de Propiedad Intelectual // "BOE" núm. 275, de 17 de noviembre de 1987. – P. 34163–34176. 20. Real Decreto 45/1984, de 4 de enero, sobre aplicación de la acción protectora de cobertura obligatoria en el Régimen Especial de la Seguridad Social de los Escritores de Libros // "BOE" núm. 9, de 11 de enero de 1984. – P. 658–659. 21. Ley 27/1995, de 11 de octubre, de incorporación al derecho español de la Directiva 93/98/CEE del Consejo, de 29 de octubre de 1993, relativa a la armonización del plazo de protección del derecho de autor y de determinados derechos afines // "BOE" núm. 245, de 13 de octubre de 1995. – P. 30046–30048.

Валентина Годлевская

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИСПАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В УСЛОВИЯХ УТВЕРЖДЕНИЯ ДЕМОКРАТИИ (1982–1996 ГГ.)

В статье проанализированы особенности развития испанской литературы в поставторитарный период, в частности в условиях утверждения демократии. Автором исследованы основные направления развития литературы, рассмотрены творчество известных испанских писателей, исследована деятельность литературных обществ и литературных журналов, проанализированы государственную политику в литературной сфере.

Ключевые слова: Испания, демократизация, литература, литературные жанры, литературная премия.

Valentina Godlevska

FEATURES OF SPANISH LITERATURE IN THE CONSOLIDATION OF DEMOCRACY (1982–1996)

The paper analyzes the features of the development of Spanish literature in the post-authoritarian period, particularly in the context of democracy. Author investigated the main directions of development of literature, considered works of well known Spanish writers, literary societies investigated activities and literary journals, analyzed the state policy in the literary sphere.

Key words: Spain, democratization, literature, literary genres, literary award.

УДК 94 (437.1/2:477)**Олена Цуп****УКРАЇНІСТИКА В ЧЕХІЇ: ВИТОКИ І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

У статті досліджено традиції україністики у Чехії. Проаналізовано процес її організаційного становлення. Окреслено перспективи розвитку українознавчих студій в Чеській Республіці на сучасному етапі.

Ключові слова: Україна, Чехія, україністика, українознавчі студії, Чеська асоціація україністів.

Упродовж останніх двох десятиліть Україна й українці як нація перебувають у ситуації постійного вибору. Адже ми живемо у часи зміни парадигми українського існування, системи цінностей, переосмислення історичної спадщини. Тому актуальною для нашої держави й українців, де б вони не проживали, стає потреба у фундаментальних гуманітарних розробках, скерованих на вивчення політичної, соціально-економічної, культурно-освітньої, історичної проблематики України, а також життя української громади за кордоном. Забезпечити її у цілісності спроможне лише українознавство як інтегративна система знань про Україну та українство.

Зарубіжна україністика, що упродовж століть формувалася за межами нашої держави, змогла акумулювати у собі сукупність інтелектуальних та духовних надбань у галузі української мови, літератури і культури. Українознавство стало вагомим чинником збереження національної ідентичності в українському зарубіжжі. Водночас нагромаджений досвід українознавчих студій за кордоном, насамперед у Чехії, залишається маловивченим новим поколінням дослідників. Цим зумовлена наукова новизна дослідження – на основі об'єктивного і комплексного аналізу простежити процес становлення і розвитку чеської україністики від її витоків і до сьогодення.

Об'єктом дослідження виступає генеза україністики у Чехії.

Предметом є процес організаційного становлення чеської україністики, діяльність наукових осередків, діаспорних організацій та провідних діячів упродовж досліджуваного періоду.

Метою цієї публікації є з'ясування особливостей історичного поступу україністики у Чехії та її функціонування на сучасному етапі.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати наступні завдання: проаналізувати основні етапи формування і розвитку чеської україністики, процес її структурно-організаційного становлення, а саме: утворення культурно-освітніх інституцій, в тому числі й діаспорних, дослідити основні аспекти їх діяльності, визначити вплив на міждержавні відносини, окреслити перспективи подальшої співпраці та чинники, що стоять на заваді цьому процесу.

Основу джерельної бази статті складають документальні матеріали, що містяться у фондах Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України [1–3] та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [4].

Серед українських та зарубіжних дослідників, чії наукові праці стосуються питань становлення україністики у Чехії, зокрема історії чесько-українських взаємин, утворення та діяльності українознавчих осередків, українських діаспорних організацій, двосторонніх наукових та культурних контактів, потрібно назвати С. Віднянського [5], М. Кріля [6], І. Пасемка [7], С. Мотрук [8], О. Павлюк [9], С. Наріжного [10], Б. Зілінського [11], О. Пеленську [12], Л. Бабку [13] та ін. У контексті розвитку зарубіжних українознавчих студій на її чеську складову у своєму дослідженні також звертає увагу Г. Скрипник [14]. Про україністичні традиції чеських університетів дізнаємося із публікацій А. Загнітка [15] і Й. Андерша [16].

Уважаємо за потрібне відзначити, що більшість досліджень обмежено хронологічними рамками, а саме: кінцем XIX – початком XX ст., що відповідає початковому етапу формування україністики у Чехії. Тому, незважаючи на значний сегмент джерельного матеріалу і наукових робіт із цієї проблематики, саме фрагментарність щодо висвітлення питань сучасного розвитку українознавчих студій у Чехії зумовила актуальність та дочасність наукової статті.

Чеська україністика має давні традиції, адже українська тема простежується в чеській історії та культурі століттями. Так, у XIV ст. при Празькому університеті, існував інтернат для академічної молоді з українських та литовських земель, а з XVI ст. – окрема колегія для українських та білоруських студентів [17, с. 371–372]. Переконливим свідченням чесько-українських контактів середини XVI ст. став перший запис української народної пісні "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш", зроблений чеським релігійним братом Никодимом. Саме її Ян Благодислав зафіксував у своїй "Чеській граматиці" 1571 р. [7, с. 293].

На кінець XVIII – початок XIX ст. припадає період становлення наукового, академічного українознавства. Створюються не лише професійні національні література та мистецтво, а й

видаються фундаментальні праці з фольклористики, лінгвістики, історії, культурології тощо. Вони репрезентують світові Україну і вводять україністику до європейського наукового простору.

Саме Прага стала закордонним епіцентром загальнослов'янських ідей, що стосувалися проблем розвитку культури слов'янських народів Центрально-Східної Європи. Відомі чеські діячі Й. Добровський, Й. Юнгманн, В. Ганка, П.-Й. Шафарик, Ф. Галацький заклали основи славістики, що згодом стала платформою для виникнення таких слов'язознавчих наук, як україністика, богемістика, болгаристика, русистика, полоністика тощо. Наприклад, у XVIII ст. славістику вивчали на теологічному факультеті Оломоуцького єзуїтського університету та у Становій академії. Щоправда, після 1848 р. славістичні студії в Оломоуці припинено і поновлено тільки у першій половині XX ст. на Кирило-Мефодіївському теологічному факультеті [16, с. 19]. До початку XIX ст. можна віднести і перший перекладацький досвід. Зокрема, В. Ганка переклав на чеську мову українську народну пісню "Ой, послала мене мати зеленеє жито жати" та опублікував її у часописі "Первини прекрасних мистецтв" від 22 серпня 1814 р. [7, с. 293].

Як самостійний напрям чеська україністика почала формуватися у 20–30-х рр. XX ст. на тлі міжвоєнної Праги, одного із найбільших центрів українського наукового, літературного та політичного життя на еміграції. Її формуванню і становленню сприяло заснування наукових українознавчих центрів і товариств, навчальних установ, громадських організацій, спілок та професійних товариств. Так, найпершою вищою україністичною школою за кордоном став Український вільний університет (УВУ), заснований 17 січня 1921 р. у Відні. Упродовж осені 1921 р. – 1945 р. центр його діяльності зосереджувався у Празі [5]. Варто відзначити, що УВУ отримував суттєву фінансову підтримку від уряду Чехо-Словацької республіки, який тоді очолював видатний політичний діяч Т. Масарик. Зокрема, у межах так званої "російської акції" на потреби розвитку української науки і культури чехословацьким урядом було виділено 0,5 млрд крон, що становило приблизно 5 % середньорічного бюджету Чехо-Словацької республіки (ЧСР) 1919–1938 рр. [8, с. 93].

Низку національних вищих шкіл було відкрито за сприяння Українського громадського комітету, створеного в Празі у травні 1921 р. Вже у вересні цього ж року при комітеті розпочав роботу культурно-освітній відділ, що швидко став осередком національного життя українських емігрантів за кордоном. Серед відомих українознавчих установ, що з'явилися на території ЧСР, потрібно назвати Українську господарську академію у Подєбрадах (1922 р.), Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923 р.), Українську студію пластичного мистецтва (1923 р.), музей визвольної боротьби України (1925 р.) [14, с. 10]. Серед наукових товариств варто виокремити Українське історико-філологічне товариство у Празі (УІФТ), засноване у 1923 р. Ця неофіційна українська академія наук гуманітарного напрямку досліджувала різні компоненти українознавства: історичний, філологічний, археологічний, етнографічний тощо. Український академічний комітет (1924 р.) як автономний орган УІФТ мав на меті об'єднати українських наукових діячів та налагодити їх співпрацю. Членами АУК були всі українські вищі школи і наукові товариства Чехії [10, с. 196–209; 18, с. 462–463]. Саме вони, зосереджуючи в собі провідні наукові й інтелектуальні сили із середовища українських мігрантів, відіграли важливу науково-організаційну й координаційну роль у становленні українознавчої науки.

Популяризації української культури серед чеської громадськості сприяли різноманітні культурні акції нашої громади – художні виставки, виступи хорових і танцювальних ансамблів, вистави театральних груп, творча робота українських митців та їхня співпраця з чеськими видавництвами. Зокрема, в травні-червні 1919 р. відбулося успішне турне Української республіканської капели містами Оломоуц, Пльзень, Прага, Простейов, Хрудім. У 20-х рр. XX ст. з'явилася "мода на українське": у чеських кав'ярнях лунала українська пісня, а у літньому сезоні 1921 р., згідно з повідомленням столичного тижневика "Narodni politika", актуальними стали вишивані рукави українських жіночих сорочок [10, с. 18–32; 19, с. 210]. Тоді ж у ЧСР сформувалося позитивне ставлення до україністики.

Період після завершення Другої світової війни став для української громади доволі складним. Було ліквідовано практично усі українські установи, створені емігрантами. Окремих діячів національної культури депортували до СРСР або піддали репресіям. Однак уже в 1950-х рр. розпочався процес становлення празької академічної україністики. В умовах комуністичного режиму у цьому контексті працювали педагоги й учені І. Данькевич, М. Затовканюк, К. та З. Генік-Березовські, А. Куримський, В. Жідліцький [20, с. 82]. У 1964 р. зусиллями чеських україністів на чолі з О. Зілінським підготовлено, а 1968 р. видано науково-бібліографічний збірник "Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків (1814–1964)". Видання містило матеріали про взаємини українців та чехів упродовж 400 років [7, с. 294]. Водночас активізувалася й перекладацька діяльність. З'явилися нові переклади творів Т. Шевченка, А. Головка, О. Гончара, Ю. Яновського та інших.

Під впливом демократизації чеського суспільства у липні 1968 р. виник Український культурно-освітній союз. Ця громадсько-політична організація об'єднала представників інтелігенції і національно-свідомих студентів Карлового університету (усього 4 тис. українців). Щоправда, ініційовані ними культурні акції мали дещо політичне забарвлення. У 1968 р. відбувся VI Міжнародний конгрес славистів у Празі. На ньому низка делегатів (О. Зілінський, М. Мушинка та ін.) підтримали ідею пражського українця Ю. Бача щодо створення Міжнародної асоціації українців (МАУ). Для цього сформовано підготовчий комітет МАУ, який, однак, припинив свою діяльність після подій "празької весни". Таким чином, заснування легальної організації з метою координації роботи з діаспорними центрами україністики відтерміновано більш ніж на 20 років. Лише у 1989 р. на установчій конференції у Неаполі проголошено створення Міжнародної асоціації українців, що функціонує і сьогодні [21, с. 700–704]. До її складу увійшло близько 30 національних асоціацій, у тому числі і чеська. До сьогодні МАУ провела сім міжнародних конгресів українців, у кожному з яких брали участь науковці-україністи із Чехії. Від 2008 р. МАУ очолює академік НАН України Г. Скрипник.

На початку 1990-х рр., з огляду на відновлення державної незалежності України у 1991 р., розпад Чехословаччини у 1993 р., пожвавлення чесько-українських політичних, господарських та культурних зв'язків, підвищення статусу української мови як державної, чеська україністика зазнала помітних змін. Проблеми вивчення й поширення в чеському суспільстві знань про історію та культуру України, як і на початку ХХ ст., взяли на себе українські діаспорні організації. До них долучилося посольство України, яке розпочало свою дипломатичну місію у 1992 р., а першим послом став відомий письменник і громадський діяч Р. Лубківський [4, арк. 112–113]. Таким чином, культурно-освітні ініціативи чеських українців отримали державну підтримку з боку України.

Українську громаду, яка за переписом населення 2011 р. стала найчисельнішою у Чеській Республіці, представлено низкою організацій. Серед них найбільший авторитет зберегли лише три – "Українська ініціатива в Чеській Республіці" (голова В. Райчинець), "Об'єднання українців та прихильників України в Чеській Республіці" (голова О. Мандова) та "Об'єднання українок в Чеській Республіці" (голова М. Прокоп'юк) [3, арк. 70]. Їх програмні цілі серед іншого охоплюють розвиток українського шкільництва, створення мережі гуртків українознавства, художньої самодіяльності, дослідження та збереження місцевих пам'яток української історії та культури, з'ясування долі втрачених архівних та бібліотечних матеріалів тощо.

Помітне місце в українському культурному житті Чехії, зокрема у Празі, займає наукове об'єднання "Чеська асоціація українців" (ЧАУ), засноване 10 січня 1991 р. із метою координації й обміну інформацією серед фахівців з різних питань україністики. До його складу увійшли чеські й українські історики, мовознавці, перекладачі, літератори, мистецтвознавці – усього 17 осіб. Серед них: В. Жідліцький, Б. Зілінський, Р. Шішкова, В. Гострячка, В. Затовканюк, А. Моравкова та ін. Першим головою Асоціації став завідувач кафедри русистики та україністики Карлового університету В. Жідліцький, якого у 2001 р. змінив Б. Зілінський [21, с. 51–53; 22, с. 2].

На сьогодні до ЧАУ входять 44 діячі, у тому числі молоде покоління чеських-українців, як правило випускників з українського фаху. Основа діяльності асоціації полягає в організації лекцій, бесід, дискусій, зустрічей з журналістами, науковцями й політичними діячами тощо. Оскільки асоціація є не національним, а професійним об'єднанням, то і конфліктних ситуацій виникає значно менше. Найболючішим залишається питання фінансування проектів, над якими працюють члени ЧАУ. Зокрема, під час загальних зборів Асоціації, що відбулися 16 березня 1993 р., висловлювалися занепокоєння через гальмування роботи над "Енциклопедією української діаспори" та відсутність сталих зв'язків із МАУ. Згадувалося також і про те, що колишній прем'єр-міністр Чехословаччини М. Чалфа обіцяв виділити 1млн крон для підтримки Асоціації українців Чехії та відкриття Інституту українознавства при Карловому університеті. Проте ці кошти так і не було інвестовано у ЧАУ, оскільки витрати на науку в Чехії у 1993 р. скоротилися на 27 % [1, арк. 20–21].

Ще однією науковою установою, діяльність якої скеровано на підтримку україністики у Чехії, є Слов'янська бібліотека при Національній бібліотеці Чеської республіки (ЧР). Початки формування фондів української літератури можна віднести ще до 1924 р. Станом на 2010 р. українські фонди містили понад 70 тис. томів книг, журналів і газет, архівних документів [13, с. 243]. Зібрання чеської україніки є надзвичайно цінним документальним джерелом для вивчення історії україністичних студій у Чехії. Також Слов'янська бібліотека часто виступає співорганізатором наукових конференцій та культурних акцій, що, безумовно, активізує і розширює діапазон сучасних чесько-українських взаємин.

Розвиток сучасної української освіти і науки у Чехії став можливим завдяки утворенню й діяльності україністичних студій у чеських містах. Сьогодні у ЧР існує три центри україністики. Це – Оломоуцький (Й. Андерш), Празький (В. Ленделова) і Бренський (Г. Миронова). Представники

сучасної чеської україністики займаються педагогічною, науковою та науково-організаційною діяльністю. Відомо, що українська філологія, як спеціальність у чеських вузах, в сучасному обсязі існує приблизно від 1990 р., проте її акредитація у Міністерстві освіти ЧР відбулася лише у 1997 р. [2, арк. 31–32; 16, с. 20; 23, с. 8]. Варто відзначити, що як історія, так і академічне розуміння фаху у кожному україністичному центрі різне.

Система українознавчої освіти найкраще організована у вищих навчальних закладах країни, проте українознавчі курси передбачено і для маленьких українців. Так, у столиці Чехії функціонує "Рідна школа". Доволі поширеною практикою є організація літніх курсів і семінарів з вивчення української мови, літератури, історії. Таким чином, чеська україністика намагається, крім навчання українською мовою, поширювати серед молоді й активне розуміння та знання історії, літератури, сьогодення і політичного життя України.

Науково-організаційний сектор роботи чеських українців передбачає організацію і проведення конференцій, симпозіумів, тематичних лекцій, "круглих столів", зустрічей із українськими літераторами, поетами і митцями, авторських виставок і презентацій, літературно-художніх композицій та українських вечорів. До них додаються традиційні акції української діаспори в ЧР: "Український день", "Маланчин вечір", "Зустріч культур", "Шевченківські дні". Ці та інші заходи уже здобули певний авторитет серед різних кіл українського та чеського населення і сприяють подальшій зацікавленості українською тематикою.

Знаковою подією в житті чеських українців став Оломоуцький симпозіум українців, започаткований у 2002 р. в університеті імені Палацького [15, с. 7]. Це своєрідний форум українців Центральної і Східної Європи, що відбувається раз на два роки. Результатом їх діяльності є публікація матеріалів конференцій – збірників статей, присвячених проблемам української мови, літератури і культури. Усього уже організовано 6 конференцій. Наступний Оломоуцький симпозіум українців Центральної і Східної Європи передбачено у 2014 р.

Окремо потрібно відзначити видавничу справу та перекладацьку діяльність українців Чехії. Українське книговидавництво, що зародилося ще у 20-х рр. ХХ ст., продовжується і в сучасний період. Так, визначною подією у культурному і науковому житті Чехії стало видання у 1994 р. першого тому "Українсько-чеського словника", щоправда ідея створення цього словника з'явилася ще 1964 р. [24, с. 3]. Не менш вагоме значення мало вихід у світ 1997 р. історії України чеською мовою у співавторстві О. Бойка та В. Гоньца [25, с. 9]. Спробу змінити стереотипи чехів щодо проблемних сторінок історії України, а саме ідеології та діяльності ОУН–УПА, здійснив відомий чеський журналіст і економічний експерт М. Сиручек у праці "Бандерівці – герої чи бандити" [26, с. 22]. Обидва видання викликали інтерес як серед представників української діаспори, так і серед чеського суспільства, оскільки вперше було об'єктивно висвітлено хід української історії, без замовчування фактів.

Традицію літературного перекладу, започатковану у Карловому університеті І. Панькевичем та І. Зілінським, продовжили молоде покоління перекладачів: Р. Кіндлерова, Т. Ващута, О. Стелібська, К. Газукіна та ін. Завдяки їх наполегливій праці, яка часто не підкріплена жодними матеріальними стимулами, чеська україністика поповнилася низкою перекладів сучасних українських авторів. Це, зокрема, "Польові дослідження..." (2001 р.) і "Сестро, сестро" (2006 р.) О. Забужко, "Легенди Львова" (2002 р.) й "Ги-ги-ги" (2009 р.) Ю. Винничука, збірка українських народних казок "Помста Олекси Довбуша" (2005 р.), антології сучасного українського оповідання "Експрес Україна" (2009 р.) та "Україно, давай, Україно" (2012 р.) та ін. [26, с. 22; 27, с. 13, 28, с. 3].

Таким чином, можемо констатувати тяглість традиції чеської україністики. Її організаційному становленню сприяли українознавчі центри, освітні заклади й громадські організації, утворені на території Чехії на початку ХХ ст.

Важливу науково-організаційну і координаційну роль у становленні і подальшому розвитку україністики відіграли представники української діаспори. Якщо на початковому етапі основні завдання української еміграції у Чехії полягали у задоволенні власних культурних потреб, підготовці кадрів національної інтелігенції, українській національній пропаганді, то сьогодні – це вже популяризація україністики як гуманітарної науки та навчальної дисципліни, включення її в ширший європейський і світовий контекст.

З огляду на відновлення державної незалежності та розбудови Української держави відчутно зріс інтерес й до україністики, а це, у свою чергу, вплинуло на рівень співпраці у культурно-освітній і науковій сферах на міждержавному рівні. Цьому також сприяли і численні заходи, ініційовані чеськими українцями.

Відзначаючи позитивну динаміку, змушені констатувати про стримуючі чинники, а саме: комерціалізацію науки, брак коштів для фінансування проектів, слабку комунікацію як між окремими організаціями, так і в середовищі чеських українців загалом. На перспективу подальший розвиток

україністики у Чеській Республіці могло би стимулювати утворення Українського культурного центру, а також державна підтримка діяльності чеських українців.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України), ф. 1, оп. 4, спр. 7216., 101 арк. 2. ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 5, спр. 10115 (830), 104 арк. 3. ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 210, спр. 14712, т. IV, 268 арк. 4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 22, спр. 1397, 185 арк. 5. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 pp.) / С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 82 с. 6. Кріль М. Нові україністичні видання Слов'янської бібліотеки у Празі / М. Кріль, В. Моторний // Дзвін. – 2001. – № 9. – С. 156–158. 7. Пасемко І. Слов'янська бібліотека в Празі – скарбниця українки на європейському континенті / І. Пасемко // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 293–300. 8. Мотрук С. М. Становище українців у Чехії у XX – на початку XXI століть / С. М. Мотрук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – К.: Київський університет, 2004. – Вип. 74–76. – С. 92–96. 9. Павлюк О. Українсько-чеські наукові та культурні зв'язки (за матеріалами Празького архіву в м. Києві) / О. Павлюк // Матеріали міжнародної наукової конференції "Меценат та культура громадського дарунку в Центральній Європі XIX–XX століття" (Чернівці, Україна; Прага, Чехія). – Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2009. – С. 138–155. 10. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1 / С. Наріжний. – 2-е вид. – Л.; Кент; Острог: [б. в.], 2008. – 372 с. 11. Zilynsky V. Ukrajinci v Šechach a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994) / V. Zilynsky. – Praha: Kegem, 1995. – 128 s. 12. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині / О. Пеленська. – Нью-Йорк – Прага: Narodni knihovna CR, 2005. – 222 с. 13. Бабка Л. Українські матеріали у Слов'янській бібліотеці / Л. Бабка // Проблеми слов'янознавства: Збірник наукових праць. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 243–246. 14. Скрипник Г. Історична ретроспектива та тенденції сучасного розвитку зарубіжної україністики / Г. Скрипник // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Research Papers of the International of Ukrainian Studies / [голов. ред. Г. Скрипник]; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К.: [б. в.], 2012 – Вип. 1. – С. 8–34. 15. Загнітко А. Сучасне чеської україністики: творчий діалог культур / А. Загнітко // Україна козацька. – 2012. – Листопад. – С. 7. 16. Андерш Й. Україністика в Університеті імені Палацького / Й. Андерш // Ucrainica IV. Současná ukrajinistika. problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník vědeckých článků. V. Olomoucké symposium ukrajinistů (26–28 srpna 2010). AUPŮ. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Univerzita Palackého v Olomouci. – Olomouc, 2010 – С. 19–28. 17. Литвин В. Україна: Європа чи Євразія? / В. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 512 с. 18. Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті pp. XIX – перша третина XX ст.): Монографія / О. Є. Гомотюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с. 19. Трембіцький А. Подоляни в еміграційному українському мистецькому середовищі (20-ті – 80-ті pp. XX століття) / А. М. Трембіцький // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 2. – С. 208–221. 20. Коцюбинська М. Пам'ятка єднання двох культур: архів Зіни Генік-Березовської / М. Коцюбинська // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 82–85. 21. Заїц Б. У чеському дзеркалі / Б. Заїц // Політика і час. – 1997. – № 4. – С. 51–53. 22. Хроніка громади // Пороги. – 2002. – № 1. – С. 2–5. 23. Масариковому університеті відкрито україністику // Пороги. – 1995. – № 1. – С. 8. 24. Українсько-чеський словник є // Урядовий кур'єр. – 8 вересня 1994. – С. 3. 25. Історія України вперше чеською мовою // Пороги. – 1998. – № 1. – С. 9. 26. Книги // Пороги – 2009. – Червень-липень. – С. 22. 27. Гаврош О. На чесько-українському фронті переміни. Літературні / О. Гаврош // Пороги. – 2003. – № 1. – С. 13. 28. Севрук О. Брно, давай Україну. Українознавче життя Південної Моравії жвавішає... / О. Севрук // Пороги. – 2012. – № 21–22. – С. 3.

Елена Цуп

УКРАЇНІСТИКА В ЧЕХІЇ: ІСТОКИ І СОВРЕМЕННІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТТЯ

В статті досліджені традиції україністики в Чехії. Проаналізовані процес організаційного становлення. Очерчені перспективи розвитку українознавчих студій в Чеській Республіці на сучасному етапі.

Ключевые слова: Украина, Чехия, украиністика, українознавчі студії, Чеська асоціація українців.

Olena Tsup

UKRAINIAN STUDIES IN THE CZECH REPUBLIC: THE ORIGINS AND MODERN TRENDS

The tradition of Ukrainian Studies in the Czech Republic is examined in the article. The process of organizational development is analyzed. Prospects of Ukrainian Studies in the Czech Republic today are outlined.

Key words: Ukraine, Czech, Ukrainian studies, Ukrainian Studies, Czech Association of Ukrainian Studies.

УДК 94(477.8)

Андрій Червінський

ВШАНУВАННЯ ДІЯЧІВ НАУКИ І КУЛЬТУРИ В МОНУМЕНТАЛЬНІЙ СКУЛЬПТУРІ НА ПРИКАРПАТТІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про специфіку вшанування діячів науки і культури в монументальній скульптурі на Прикарпатті наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, які впливали на формування національної свідомості й духовності українського народу, незважаючи на забуття. Автор відстежує цезуру її створення та розкриває процес увічнення в пам'ятках монументального мистецтва письменників, художників, композиторів, скульпторів, акторів і режисерів, учених і педагогів за сучасної доби національної державності, узагальнює пов'язані з цим труднощі й здобутки.

Ключові слова: діячі науки і техніки, пам'ятка, пам'ятник, скульптура, монументальне мистецтво.

Актуальність задекларованої проблеми зумовлюється культурно-національними та науково-теоретичними чинниками. Діячі науки і культури вагомо вплинули на формування національної свідомості й духовності українського народу, причому, якщо за радянського періоду імена багатьох піддавалися забуттю, незаслужено паплюжилися, то з відновленням державності пам'ять про них повертається, що відповідним чином позначилося і на їх увічненні в монументальній скульптурі. З іншого боку, вивчення цієї проблеми засвідчує духовну наступність і спадковість національного поступу, адже багато творців справжніх культурних цінностей визнавалися та монументально увічнювалися за будь-яких політичних режимів.

За два останні десятиріччя з'явилося чимало різнопрофільних (пам'яткознавчих, історико-краєзнавчих, мистецтвознавчих) досліджень, у яких порушується широкий комплекс питань, пов'язаних із вивченням нерухомих об'єктів культурної спадщини, зокрема й пам'яток монументального мистецтва. З-поміж них важливе науково-методологічне значення мають праці, підготовлені під егідою Інституту історії України НАН України, які узагальнюють досвід підготовки "Зводу пам'яток історії та культури України", зокрема й відносно зазначеного виду нерухомих об'єктів [1, с. 183–249; 7, с. 320–370]. Аналогічне значення має монографія, написана співробітниками цієї академічної установи та Центру пам'яткознавства НАН України, у якій зазначена проблема розглядається в ракурсі парадигм і викликів, зумовлених ухваленням Закону України "Про охорону культурної спадщини" (2000 р.).

Важливе місце посідають матеріали періодичної преси і поточного архіву науково-редакційного відділу "Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківська область", довідникова література та інші видання.

Поряд із цим є доволі багато різнопрофільної літератури про збереження і використання пам'яток історії та культури на Прикарпатті, зокрема й про увічнення діячів науки і культури у творах монументального мистецтва [4; 6; 8]. Однак у пропонованому ракурсі це питання ще не розглядалося в українській історіографії.

У статті ставимо за мету відстежити генезу та показати процес увічнення в пам'ятках монументального мистецтва письменників, художників, композиторів, скульпторів, акторів і режисерів, учених і педагогів за сучасної доби національної державності, узагальнити пов'язані з цим труднощі й здобутки.

Об'єктом дослідження є культурна спадщина України.

Предмет дослідження – різні види пам'яток монументального мистецтва, присвячені діячам науки і культури, споруджені на Прикарпатті у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст.

Увічнення пам'яті про діяльність учених, митців, письменників, педагогів, акторів та інших представників творчої інтелігенції відбувався у різних творах монументальної скульптури: пам'ятниках, меморіальних дошках, пам'ятних знаках, бюстах, меморіальних спорудах (рельєфні хрести, стели, нагробні скульптурні композиції), подекуди у скульптурних групах, меморіальних ансамблях. Вони пов'язані з пам'ятками історії та пам'ятками науки і культури, зокрема адміністративними будинками освітніх, навчальних, лікувальних закладів, наукових установ та приватними будинками і садибами, тож часто встановлювалися на їх стінах чи прилеглих територіях.

Найбільше пам'яток присвячено письменникам і поетам. Прикарпаття має глибокі традиції монументального увіковічнення діячів "Руської трійці". Збереглися і перебувають під охороною

держави пам'ятні дошки, встановлені з нагоди 100-ї і 120-ї річниць народження М.Шашкевича у Коломиї (1911 р.) та у Долині (1931 р.); пам'ятник на честь 100-річчя появи "Русалки Дністрової" (1937 р.) на Рожнятівщині. Краєзнавці фіксують і монументи на їх честь, які не збереглися [4, с. 21–22]. Цей процес отримав продовження в спорудженні величних пам'ятників М. Шашкевичу у Спасі Коломийського району (1993 р.), І. Вагилевичу в с.Ясені Рожнятівського району та інші [4, с. 23–27; 8, с. 162–164; 10, с. 165].

Порівняно з радянським періодом, за доби незалежності, дещо "згасло" вшанування у творах монументалістики відомих літературних діячів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., адже упродовж 1950–1970-х років з'явилися високохудожні пам'ятники А.Могильницькому (с. Яблунька, Богородчанщина), М. Павлику (м. Косів, м. Коломия); В. Стефанику (с. Русів, Снятинщина); Маркові Черемшині (м. Снятин; с. Кобаки, Косівщина); Лесеві Мартовичу (с. Торговиця, Городенщина, с. Добринів, Рогатинщина); Н. Кобринській (сміт. Болехів) та інших. Тоді ж на їх честь відкривали меморіальні дошки з барельєфами і меморіальні музеї [10–11].

Помітним здобутком скульптурної монументалістики стало відкриття у січні 1995 р. пам'ятника В. Стефанику на подвір'ї Прикарпатського університету, який носить його ім'я. Львівський скульптор Е. Мисько зобразив письменника у сидячій позі та глибокій задумі, підкреслюючи тим самим зв'язок з його "журливою" прозою.

Монументально увічнювалися персоналії, чиї імена замовчувалися чи таврувалися радянською пропагандою як "буржуазні націоналісти". Ідеться про братів Лепких: Богданові у 1992 р. відкрили величний пам'ятник у с. Жукові Рогатинського району [11]; відтак йому та Миколі заходами "Клубу української інтелігенції" встановили меморіальні дошки у м. Івано-Франківську (скульптор В.Вільшук, лауреат Шевченківської премії) [8, с. 164].

Жіночі об'єднання такими засобами повертали з небуття та пропагували творчість знаних літературних діячок. Так, за ініціативи "Союзу українок" у серпні 1996 р. на будинку диспансеру в м. Коломиї встановили оригінальну меморіальну дошку письменниці, журналістці, провідній діячці жіночого руху О. Кисілевській. Вона має форму вікна, у якому сидить жіноча постать, опершись правою рукою на підвіконня, а ліва піднята вгору біля стилізованої фіранки, яку із волоссям завіває вітер. Вона виготовлена з крихти на цементі, що має вигляд червоного пісковику [3]. На високому художньо-мистецькому рівні виготовлені меморіальні дошки письменницям і культурним діячкам І. Блажкевич (с. Залуква Галицького району) та Марійці Підгірянці (с. Ворона Коломийського, с. Уторопи Косівського районів).

Монументальний літопис Прикарпаття активно поповнювався за рахунок увічнення у скульптурі призабутих та репресованих поетів і письменників, що брали участь у визвольних змаганнях 1914–1919 і 1939–1946 рр. та в русі опору радянському режиму. Аналіз краєзнавчої, біографічної, довідникової та іншої літератури [4, с. 27–31; 8, с. 156–166; 9–11] засвідчує високу активність цього процесу на Косівщині, Коломийщині, Калушині, Надвірнянщині, де встановили погруддя та барельєфні дошки поетам М. Атаманюку, М. Матіїв-Мельнику, Маркові Боєславу (Михайло Дяченко – "повстанський Митуса"), Т. Мельничуку, Лесі Верховинці, Г. Колцуляку, Олександрові Олесю, В. Боднарчуку, Ю. Бунзяку, О. Мошурі, М. Пачовському, А. Чайковському, О. Авдиківському, І. Федораку, М. Саєвичу та інших. Це здебільшого рельєфні зображення, витесані на прямокутних дошках. Чимало таких творів передають глибокий символізм і внутрішній психологізм діячів літератури, які палким словом пробуджували свідомість, кликали до боротьби за ідеали нації.

Мужніх незламних борців за національну ідею уособлюють погруддя поета Ю. Шкрумеляка на чотириступінчатому тесаному з каменю постаменті у с. Саджава на Надвірнянщині; рельєфне обличчя поета-мученика В.Стуса, вмонтоване у муровану стіну на вулиці його імені в м. Калуші (1994 р.) [19, арк. 5]; скульптурні пам'ятники політ'в'язням, відомим поетам і діячам З. Красівському у с.Витвиці Долинського району (1995 р.) [21, с. 23] і К. Мандрик-Куйбіді у смт. Болехові (2005) [11, с. 144].

В оригінальній спосіб ушанувала пам'ять репресованого священика і поета-земляка Р. Дебрака громада с. Верхнього Струтиня Рожнятівського району. 2001 року на місці садиби, де він народився, встановили скульптуру Божої Матері, її розмістили у стилізованій ротонді, яку покрили шатровим куполом із главною і увінчали однораменним латинським хрестом [20].

Своєрідну сторінку мармурового літопису Прикарпаття становлять об'єкти, що вшановують пам'ять українських художників, композиторів, артистів, режисерів. Вони не завжди встановлювалися у місцях, пов'язаних з їх життєдіяльністю чи "малою батьківщиною", демонструючи особливе ставлення місцевих громад до своїх кумирів.

Серед таких помітних явищ відзначимо меморіальні дошки відомим галицьким композиторам Д. Січинському в м. Івано-Франківську на будинку, де він провів останні роки життя, та у м. Коломиї і с. Вікторові Галицького району; Я. Лопатинському – у м. Долині, А. Кос-Анатольському – у

м. Коломиї та Я. Барничу – у с. Балинцях Коломийського району, Р. Кудрику – у м. Рогатині; В. Івасюкові – у с. Брошнів-Осада Рожнятівського району; керівникові самодіяльної народної капели "Гуцульщина" М. Процюку – у м. Косові; оперному співакові В. Тисяку – у с. Шевченкове на Долинщині [4, с. 36–38; 10, с. 68; 11, с. 45] та інші.

Творчу натуру і внутрішній світ діячів з цієї когорти увиразнює, для прикладу, барельєфне зображення у вишиванці відомого композитора, актора, хореографа і фольклориста В. Верховинця (Василь Костів; 1880–1938 рр.) у його рідному с. Старому Мізуні Долинського району. Його вставили у фігурну нішу верхньої частини стели неправильної форми, що витесана з кам'яної брили та вміщена на постаменті [14, арк. 21]. Окремо відзначмо величний пам'ятник С. Крушельницькій, споруджений 2003 р. у с. Тисові на Болехівщині. Монумент підкреслює образ славетної співачки, що репрезентує національний таланти на європейській сцені [11, с. 144].

Чимало громад на пошану художників-земляків установили меморіальні дошки, зокрема, у Снятині – В. Касіяну, Я. Лукавецькому, О. Плешкану; у м. Косові – Є. Сагайдачному, відомому збирачеві гуцульських старожитностей; у Калуші – П. Ковжану; у Долині – О. Грицей, у с. Рахині цього ж району – Г. Захаряевич, у с. Порогах на Богородчанщині – М. Сосенку, у с. Гвіздці на Коломийщині – Я. Пстраку та інших [4, с. 37–38]. Окремі елементи цих творів увиразнюють їх непересічний мистецький таланти, що здобув визнання і пройшов випробування часом.

Серед монументальних творів на честь служителів Мельпомени згадаймо художньо-меморіальні дошки організаторові аматорського театру І. Озаркевичу (м. Коломия), І. Рубчаку (м. Калуш), відомому акторові й режисеру В. Симчичу (м. Коломия і с. Середній Березів на Косівщині); В. Попадюку (с. Мишин, Коломийщина). У м. Івано-Франківську заходами Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у 1996 р. зведено оригінальний надгробок на могилі заслуженого артиста України М. Магдія. Автори цих творів підкреслюють мистецький фах та високодуховні творчі натури діячів, увічнених у камені та бронзі.

З особливою відповідальністю архітектори й скульптори ставляться до образно-монументального увічнення своїх колег по фаху, намагаючись передати у скульптурних формах їх внутрішній духовний світ та професійну майстерність. Сказане стосується встановлених у другій половині 1990-х років меморіальних дощок на честь відомого архітектора, автора пам'ятника полеглим стрільцям УГА (1928 р.), багаторічного радянського політ'язня Р. Грицяя (Рогатин) [5]; майстрині художнього різьблення О. Грицей (м. Долина), архітекторів Д. Соснового та І. Левинського (м. Івано-Франківськ) [11, с. 90, 92]. Сторіччя уродин скульптура світового рівня Г. Крука відзначили відкриттям величного пам'ятника (автор В. Довбенюк) і музею у його рідних Братківцях Тлумацького району та пам'ятного знаку в Івано-Франківську [2].

Проекти з монументального увічнення постатей знаних учених і краєзнавців реалізовувалися за рахунок державного бюджету та з фондів різних підприємств і організацій. Глибокий символізм випромінює меморіальна дошка на стіні каплиці св. Василя у с. Крилосі (1994 р.), на якій славетний археолог Я. Пастернак, що розкопав фундамент Успенського собору, постає як першовідкривач безцінних національних скарбів. Меморіальні таблиці відомим краєзнавцям і громадським діячам Р. Скворію у Болехові та О. Феданку у с. Солотвині (1997 р.) підкреслюють їх внесок у вивчення рідного краю.

До розряду високохудожніх меморіальних творів слід також віднести погруддя українського ученого і пасічника П. Прокоповича у м. Івано-Франківську та меморіальні дошки відомому біологові М. Тимочку в Кропивнику й пасічникові-досліднику М. Вітвицькому в Жураках на Богородчанщині [10, с. 20, 97]. Надмогильний пам'ятник академікові, екологу, лауреатові Державної премії України О. Романенку (1936–1998 р.) у м. Калуші митець В. Довбенюк спорудив у вигляді скульптурної постаті, що сидить у задумливій позі, опершись лівою рукою на підборіддя, а правою на фігурно увігнутий верх постаменту. Разом із погруддям воно витесане із суцільної брили граніту, тож між ними немає чітких розмежувань. Праворуч пам'ятника встановлено мистецький 1,2 м кований підсвічник у вигляді розквітлого куща троянд [17].

Відносно незначна кількість монументальних споруд на честь лікарів, учителів відзначається оригінальними образно-змістовними зображеннями. Ідеться про відомого хірурга світового рівня С. Охрончука: після відновлення його могили у Долині, у 2002 р. на корпусі райлікарні встановлено мармурову заокругленої форми меморіальну дошку, де на тлі хірургічних ліхтарів постає барельєф лікаря у білому халаті, зі складеними на грудях руками (автори С. Гицей, Б. Фрейк) [14]. Чимало меморіальних дощок медпрацівникам встановлено в Косові, зокрема хірургові Я. Хомину на будинку, у якому він мешкав і у 1943–1943 рр. надавав допомогу воякам УПА, В. Стефураку – відомому лікареві і громадському діячеві [10, с. 150–152] та інші.

Пам'ять про знаних педагогів і науковців вписується у мармуровий літопис краю незалежно від політичної кон'юнктури. На їх честь, згідно з нашими підрахунками, відкрито близько двох десятків

меморіальних об'єктів [10–11], тож як приклади, що підтверджують висловлену думку, відзначимо факти встановлення пам'ятних дощок народному вчителю Ю. Припхану (загинув 1942 р.) у с. Бринь Галицького району (автор М. Тимків, 2000 р.) та учительці і зв'язковій ОУН Л. Паєвській (загинула 1953 р.) у с. Бабин Косівського району (1996 р.); погруддя педагога І. Федорака (помер 1954 р. у Караганді) на фасаді школи у с. Русів Снятинського району (1993 р.) [10, с. 49, 152; 11, Ч.2, с. 74; 12, с. 145] та ін.

Прикарпаття – поліетнічний регіон, у якому жили і творили представники різних національностей, це відповідним чином відображено і у його монументальному літописі. Пам'ять про діячів культури неукраїнського походження також вшановується головно на їх малій батьківщині. Так, громада Голоскова Коломийського району 2001 р. спорудила пам'ятний знак з нагоди 260-річчя від дня народження уродженця села, відомого польського письменника Ф. Карпінського [10, с. 127]. У Заболотіві на Снятинщині наприкінці 1990-х років встановили спершу меморіальну дошку, а потім пам'ятник австрійському письменникові й філософу, лауреатові Нобелівської премії М. Шперберу (автори С. Топоркова, С. Соколовська) [11, с. 66]. Порівняно з іншими областями, на Івано-Франківщині існує чи не найменше пам'ятників діячам культури і науки неукраїнського походження, причому більшість із них з'явилася за радянських часів (головно М. Горькому, І. Павлову [9, с. 89–91]).

Цікавим і до певної міри унікальним явищем у розвитку монументальної скульптури не лише Прикарпаття, а й усєї України є розміщення окремих творів на стінах та подвір'ях громадських будівель (зазвичай, шкіл і гімназій, що є пам'ятками історії та архітектури) на честь пов'язаних із ними знаних діячів. Вони встановлювалися за різних історичних періодів – австрійського, польського, радянського, сучасного державницького, демонструючи таким чином, що справжні культурні цінності невідчужимі часу чи політичній кон'юктурі. Так, на будинку Рогатинської гімназії (початок ХХ ст.) встановлено три меморіальні дошки: на честь її першого директора М. Галуцинського (1932 р.); викладачів і учнів А. Крушельницького, Д. Лукіяновича, І. Крип'якевича, О. Турянського (1987 р.) та О. Басараб, К. Білінського, В. Ратича, Г. Дмитерко (1994 р.) [11, с. 24]. Вмуровані у стіні колишньої Станіславської гімназії меморіальні дошки засвідчують, що за різного часу тут викладали чи навчалися І. Вагилевич, А. Могильницький, О. Терлецький, В. Гнатюк та польський письменник Ф. Карпінський.

На такий "хронологічний зріз" накладаються мистецькі стилі й смаки, витворюючи з барельєфів і пам'ятних знаків своєрідні "монументальні ансамблі", що відображали техніку і матеріали виготовлення, дух та ідейні уподобання різних епох. Як приклад відзначимо фасад будинку колишньої Коломийської гімназії, де за радянського періоду встановили гіпсові та мармурові меморіальні дошки на честь "поетів-демократів" і "письменників-революціонерів" М. Павлика, В. Стефаника, Л. Мартовича, Марка Черемшини, М. Ірчана, П. Козланюка. За роки незалежності тут з'явилися нові меморіальні дошки: бетонно-гіпсова з барельєфом директора школи О. Лукасевича; з чорного граніту С. Недільському, званому вченому і педагогові Покуття; дві з білого мармуру – С. Вінцензу, польському письменнику, етнографу і гуманісту та М. Радишу – талановитому художнику [18].

Значущість Народного дому в Коломиї (пам'ятки архітектури кінця ХІХ ст.) як визнаного культурного осередку Покуття і усєї Галичини засвідчують установлені на стінах меморіальні дошки його засновникові Й. Кобринському, М. Шашкевичу (1911 р.), І. Франку (1926 р.), директорові музею "Гуцульщина" В. Кобринському (1990 р.), письменникові А. Чайковському (1992 р.), композиторові М. Лисенку (2003 р.). Таке ж значення має садиба славетної української родини Шухевичів (с. Тишківці на Городенщині), де у єдиній композиції розміщено три дошки: дві з барельєфами о.о. Шухевича, побратима "Руської трійці" та письменника-перекладача; В. Шухевича, етнографа, автора монументальної праці "Гуцульщина", а між ними третя із лірою, яка стверджує, що в цьому приміщенні відбулася прем'єра опери М. Лисенка "Коза-Дерева" [13].

На території Івано-Франківщини є унікальні "меморіальні анклав", що засвідчують значення окремих історичних місць, як важливих осередків культурного життя України та вшановують пам'ять про відомих митців і громадських діячів краю. Так, у Криворівні Верховинського району, куди наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. для відпочинку і творчої праці з'їжджалися знані українські культурні діячі, встановлені меморіальні дошки відомому фольклористові В. Гнатюку (1990 р.), письменникові М. Коцюбинському (1994 р.), Платоніди Хоткевич (2001 р.), дружині відомого режисера й письменника Г. Хоткевича [10, с. 38–39], письменниці і народній художниці П. Плитці-Горицвіт (1998 р.), а 2003 р. відкрито її музей-садибу. Численні меморіальні дошки і пам'ятні знаки в селах Косівщини, Коломийщини фіксують факти проживання та перебування знаних діячів – Лесі Українки, М. Коцюбинського, Г. Хоткевича, Ю. Федьковича, О. Кобилянської та інших діячів культури.

Таким чином, за доби державної незалежності на Прикарпатті продовжувався процес ушанування визначних представників науки і культури у монументальній скульптурі. З одного боку,

порівняно з радянським періодом, значно розширився їх діапазон за рахунок діячів, що були незаслужено забуті, з іншого, мармуровий літопис краю продовжував поповнюватися пам'ятками на честь персоналій, чії наукові та мистецькі здобутки визнавалися і поцінювалися попри мінливість "ідеологічних віянь". Зберігалася тенденція, коли міські та сільські громади споруджували скульптурні монументи передусім на честь відомих земляків і лише зрідка увічнювали таким чином загальновідомих діячів культури, непов'язаних з певними місцевостями. У монументальній скульптурі автори прагнули підкреслити рід занять та розкрити внутрішній світ постатей, яким вони присвячувалися, однак попри загальну позитивну тенденцію художньо-мистецький рівень багатьох із них бажав бути кращим.

Список використаних джерел

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (На матеріалах зводу пам'яток історії та культури України) / Інститут історії НАН України: Частина друга. – К., 1999. – 255 с.
2. Батіг М. Скульптор у скульптурі / М. Батіг // Галицька Просвіта. – 24 листопада 2011.
3. Буженко Т. Збереження пам'яток історії та культури – ознака цивілізованості / Т.Буженко // Західний кур'єр. – 16 квітня 1999.
4. Бурдуланюк В. Пам'ятки культури Івано-Франківщини / В. Бурдуланюк. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1998. – 56 с.
5. Воробець М. Український зодчий / М.Воробець // Краєзнавець Прикарпаття. – 2008. – № 12. – С. 50–53.
6. Гаврилів Б. Пам'ятки історії та культури Івано-Франківщини: історико-краєзнавче дослідження / Б. Гаврилів, М. Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2001. – 96 с.
7. Історико-культурна спадщина України: Проблеми дослідження та збереження / НАН України; Інститут історії НАН України. – К., 1998. – 399 с.
8. На сторожі культурної спадщини Прикарпаття До 40-річчя створення Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2006. – 208 с.
9. Пам'ятки діячам науки та культури національних меншин України. Каталог-довідник. – К., 1998. – 190 с.
10. Пам'ятки історії Івано-Франківської області // Вісник Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської обласної державної адміністрації. – Івано-Франківськ, 2005. – № 31. Частина перша – 172 с.
11. Пам'ятки історії Івано-Франківської області // Вісник Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської обласної державної адміністрації. – № 32. – Частина друга. – 167 с.
12. Полек В. Відомі педагоги Прикарпаття: Бібліографічний довідник (до 1939 року) / В. Полек, В. Дзвінчук, Ю.Угорчак. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – Т. 1. – 204 с.
13. Поточний архів науково-редакційного відділу "Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківська область" (Поточ арх. наук.-ред. від.). Звіти про відрядження в Городенківський район. Звіт про відрядження Гандзюка Ярослава у с. Тишківці та Серафінці Городенківського р-ну 25–26 вересня 2006 року, арк. 8–9.
14. Поточ арх. наук.-ред. від. Звіти про відрядження в Долинський район. Звіт про відрядження Максимців Галини до сіл Долинського р-ну 2 липня 2003 р., арк. 21–23.
15. Поточ арх. наук.-ред. від. Звіти про відрядження в Долинський район. Звіт про відрядження Ольги Максимонько до м.Долини 29 травня 2006 р., арк. 45–47.
16. Поточ арх. наук.-ред. від. Звіти про відрядження в Калуський район. Звіт про відрядження З.Федунківа до м. Калуша та с. Підгірки 26–27 червня 2003 р., арк. 3–4.
17. Поточ арх. наук.-ред. від. Звіти про відрядження в Калуський район. Звіт про відрядження Максимців Галини до м. Калуша та с. Підгірки Калуського р-ну 11 квітня 2006 р., арк. 7–10.
18. Поточ арх. наук.-ред. від. Звіти про відрядження в Коломиський район. Звіт про відрядження Ольги Максимонько до м.Коломиї 18–19 лютого 2008 р., арк. 4–7.
19. Поточ арх. наук.-ред. від. Звіти про відрядження в Надвірнянський район. Звіт про відрядження Гандзюка Ростислава в с.Саджаву Надвірнянського р-ну 6–7 жовтня 2008 р., арк. 26–27.
20. Поточ арх. наук.-ред. від. Звіти відряджень в Рожнятівський район. Звіт про відрядження З.Федунківа до м.Рожнятова, с.Голинь, с.Нижній Струтинь, смт. Брошнів 9–10 вересня 2003 р., арк. 4–6.
21. Юсип Д. Зеновій Красівський / Д.Юсип. – Івано-Франківськ, 1999. – 34 с.

Андрей Червинский

УВЕКОВЕЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЕЙ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ В МОНУМЕНТАЛЬНОЙ СКУЛЬПТУРЕ НА ПРИКАРПАТЬЕ КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье идет речь о специфике деятелей науки и культуры в монументальной скульптуре на Прикарпатье конце XX – начале XXI века, которые влияли на формирование национального сознания и духовности украинского народа, несмотря на забвение. Автор отслеживает генезис ее создания и раскрывает процесс увековечения в памятниках монументального искусства писателей, художников, композиторов, скульпторов, актеров и режиссеров, ученых и педагогов по современности национальной государственности, обобщает связанные с этим трудности и достижения.

Ключевые слова: деятели науки и техники, памятник, скульптура, монументальное искусство, произведения монументальной скульптуры.

Andriy Chervinskii**COMMEMORATION SCIENTIFIC AND CULTURAL FIGURES IN MONUMENTAL
SCULPTURE IN PRYKARPATTYA END XX–XXI CENTURY**

The article tells about the specifics of honoring cultural and scientific figures in monumental sculpture in Prykarpattya late XX – early XXI century that influenced the formation of national consciousness and spirituality of the Ukrainian people, despite oblivion. The author traces the genesis of creation and reveals the process of immortalization in monuments monumental art writers, artists, composers, sculptors, actors and directors, scholars and teachers from the modern era of national statehood, summarizes the difficulties and achievements.

Key words: figures of Science and Technology, memorial, monument, sculpture, monumental art, works of monumental sculptures, plaques, memorials, busts and memorial buildings.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94(477)

Любов Стромилюк

ДОСЛІДЖЕННЯ І РЕСТАВРАЦІЯ ПІВНІЧНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ГАЛЕРЕЇ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглянуто основні праці, що стосуються дослідження північної зовнішньої галереї Софійського собору. Автором проаналізовано архівні джерела, що розкривають окремі аспекти реставрації живопису XI та XVIII ст. у цій частині собору. Окреслено перспективи подальшого вивчення наукової проблеми.

Ключові слова: реставрація, консервація, Софійський собор, олійний живопис, фресковий живопис.

Актуальність досліджуваної проблеми базується на тому, що попри більш як столітню історію вивчення Софійського собору, як пам'ятки архітектури та монументального живопису XI, XVIII, XIX ст. у вітчизняній історіографії залишається низка малодосліджених та дискусійних питань. Це і етапи будівництва храму, і проблеми реконструкції первісного вигляду, історія створення його художнього ансамблю тощо [1, с. 10]. Крім того, слід пам'ятати, що комплексне та різнобічне вивчення пам'яток культурної спадщини ставить перед дослідниками необхідність залучення широкого кола джерел. Реставраційні звіти і проектні пропозиції щодо реставрації, щоденники реставраційних робіт становлять інтерес не тільки для реставраторів, але й для істориків та мистецтвознавців.

Наукова новизна полягає у тому, що наше дослідження присвячене невеликій частині Софійського собору – колишній північній зовнішній галереї. Відразу зауважимо, що не будемо аналізувати праці, присвячені живопису XI та XVIII ст. в цілому і українському зокрема. Також не ставимо за мету проаналізувати дослідження на архітектурну та археологічну тематику, що стосуються Софійського собору загалом. Спробуємо розглянути різнопланові роботи, що стосуються мистецтвознавчих, архітектурних та археологічних питань вивчення колишньої північної зовнішньої галереї Софійського собору.

Крім того, вперше розглянемо ті джерела, що нині зберігаються у науковому архіві Національного заповідника "Софія Київська" і передусім стосуються реставраційних робіт, котрі проводилися у північній зовнішній галереї Софійського собору. Ці документи допоможуть історикам та мистецтвознавцям розкрити окремі проблеми не лише історії реставрації храму, але й доповнять інформацію про розписи XVIII ст., їх атрибуцію та час ймовірної появи на стінах собору.

Об'єктом дослідження є мистецтвознавчі аспекти вивчення та реставрації монументального живопису XI, XVIII ст. і архітектурно-археологічні дослідження сакральних споруд у межах пам'яткоохоронної діяльності музейних установ УРСР (на прикладі Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей").

Предмет дослідження – історіографія і джерельна база вивчення північної зовнішньої галереї Софійського собору в Києві (за матеріалами наукового архіву Національного заповідника "Софія Київська").

Метою публікації є здійснення об'єктивного і комплексного аналізу стану наукової розробки дослідження та реставрації північної зовнішньої галереї Софійського собору в Києві у вітчизняній історичній науці, а також загальна характеристика та аналіз окремих архівних джерел, що зберігаються у науковому архіві Національного заповідника "Софія Київська".

Завдання дослідження полягають у характеристиці наукових праць, що стосуються теми публікації; аналізі та введенню у науковий обіг архівних джерел.

Основа джерельної бази досліджуваної проблеми складають документи наукового архіву Національного заповідника "Софія Київська". Переважна більшість матеріалів публікується вперше.

Реставраційні роботи, що проводилися упродовж 1950–1970 рр. у Софійському соборі в Києві, стали базою для формування української школи реставраторів-монументалістів. Сьогодні Закон України "Про музеї та музейну справу" подає наступне визначення терміну "реставрація" – "Здійснення комплексу науково обґрунтованих заходів щодо зміцнення фізичного стану та поліпшення зовнішнього вигляду, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів музейних предметів та предметів музейного значення із забезпеченням збереження їх автентичності" [2, с. 45].

У середині ХХ ст. у Софійському соборі було реставровано не лише стародавні фрески та мозаїки, але й унікальний олійний стінопис ХVІІІ ст. Значна кількість композицій цього періоду збереглася на стінах східної частини колишньої північної зовнішньої галереї собору.

Реставратори, які працювали у пам'ятці архітектури ХІ ст., приділяли значну увагу і значення документації, котра відображала усі етапи дослідження і реставрації об'єкта. У науковому архіві Національного заповідника "Софія Київська" зберігся детальний документ про проведені у 1970-х рр. реставраційні роботи у колишній північній зовнішній галереї Софійського собору. Це "Проектные предложения и отчет о реставрации живописи ["живописи" написано від руки – Л.С.] в северной наружной галереи Софийского собора" [3]. Текст машинописний, у нього внесено окремі виправлення від руки.

Реставраційні роботи у північній зовнішній галереї Софійського собору проводилися за участі Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва, Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління (далі – УСНРВУ), Київської спеціальної міжобласної науково-реставраційної виробничої майстерні (далі – КСМНРВМ). "Проектные предложения и отчет о реставрации живописи..." підписано головним архітектором УСНРВУ В. Іваненко, головним архітектором КСМНРВМ І. Блажиєвським, начальником ділянки реставрації живопису І. Дорофійенко, начальником лабораторії УСНРВУ Є. Нашиванко, художником-реставратором вищої кваліфікації О. Єрком, старшим науковим співробітником Н. Сліпченко [3, арк. 1].

"Проектные предложения и отчет о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора" розділено на дві частини. Перша частина – це "Проектні пропозиції". До них включено: 1. Історичну довідку, складену старшим науковим співробітником І. Тоцькою [3, арк. 5–7]. 2. Опис стану розписів до реставрації [3, арк. 8–29]. 3. Аналізи (мікрохімічне дослідження зразків фарбового шару) [3, арк. 30–32]. 4. Методика і технологія проведення реставраційних робіт (підготував реставратор вищої кваліфікації О. Єрко) [3, арк. 33–37]. 5. Дефектний акт від 20 січня 1970 року за підписами старшого інженера Софійського заповідника І. Мороз, старшого наукового співробітника заповідника І. Тоцької, виконувача обов'язків начальника ділянки реставрації живопису УСНРВУ Н. Сліпченко, реставратора вищої кваліфікації О. Єрко [3, арк. 38–41].

Також окремим додатком до частини першої "Проектных предложений и отчета о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора" було включено "Сводную таблицу состояния северной наружной галереи" [3, арк. 42].

Частина друга – це "Звіт про реставраційні роботи", що містить: 1. Опис виконаних робіт [3, арк. 44–45]. 2. Опис живопису після реставрації [3, арк. 46–54]. 3. Щоденник ведення реставраційних робіт [3, арк. 55–61]. 4. Протоколи: засідання комісії Держбуду УРСР від 27 березня 1970 року (за підписами голови комісії начальника відділу охорони пам'яток і монументів Держбуду УРСР Л. Граужис, директора Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" В. Ачкасової, виконуючої обов'язки вченого секретаря Софійського музею І. Тоцької) [3, арк. 62–65]; засідання Вченої ради Держбуду УРСР від 16 грудня 1970 року (за підписом голови засідання Т. Кари-Васильєвої) [3, арк. 66–71]; виписка з протоколу № 7 засідання Вченої ради з охорони пам'яток архітектури Держбуду УРСР від 28 травня 1973 р. (за підписом голови засідання Л. Граужис та секретаря О. Щербака) [3, арк. 72]. 5. Список картограм (загальна кількість – 15) [3, арк. 73]. 6. Список фотоілюстрацій (загальна кількість – 41) [3, арк. 74–78]. 7. Фотоілюстрації. 8. Картограми.

У січні 1970 року комісія у складі М. Мороза (старший інженер Софійського заповідника), І. Тоцької (старший науковий співробітник заповідника), Н. Сліпченко (виконувач обов'язки начальника ділянки реставрації живопису УСНРВУ), О. Єрка (художник реставратор УСНРВУ) здійснила дослідження живопису північної зовнішньої галереї Софійського собору, визначила види та об'єми робіт зі реставрації та консервації фрескового, олійного та темперного живопису [3, арк. 38]. Зокрема, було зафіксовано, що загальна площа галереї становить 855,4 м², у тому числі: олійного живопису ХVІІІ ст. – 93,3 м²; темперного (?) живопису – 8,3 м²; фрескового живопису ХІІ ст. – 20,2 м²; (з них 12,8 м² були відкриті раніше); штукатурки без фарбового шару ХVІІ, ХVІІІ та ХІХ ст. – 716,1 м²; постійно діючі зондажі мурування – 17,5 м² [3, арк. 38].

27 березня 1970 р. відбулося засідання комісії Держбуду УРСР з приводу реставраційних та науково-дослідних робіт, що проводилися у колишній північній зовнішній галереї собору. На засіданні були присутні: Л. Граужис (голова комісії, начальник відділу охорони пам'яток і монументів Держбуду УРСР), В. Ачкасова (директор Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей"), Г. Логвин (доктор мистецтвознавства), Ю. Нельговський (кандидат архітектури), П. Юрченко (кандидат архітектури), Є. Горбенко (старший науковий співробітник), В. Кулаковський (начальник УСНРВУ), В. Іваненко (головний архітектор УСНРВУ), Н. Сліпченко

(виконувач обов'язки начальника ділянки реставрації живопису УСНРВУ), І. Тоцька, І. Мовчан (завідувач філіалом "Кирилівська церква"), Д. Горбачов (головний зберігач музею Українського мистецтва), О. Єрко (художник-реставратор УСНРВУ), І. Редько (художник-реставратор УСНРВУ), В. Ленченко (старший архітектор відділу охорони пам'яток та монументів УРСР). Комісією одностайно прийнято рішення про проведення реставрації живопису XVIII ст. та його подальше експонування [3, арк. 63].

16 грудня 1970 р. відбулося ще одне засідання комісії Держбуду УРСР з приводу проведених реставраційних робіт у приміщенні колишньої північної зовнішньої галереї [3, арк. 66]. На засіданні були присутні: Т. Кара-Васильєва (голова засідання), І. Холостенко, Ю. Асєєв, П. Юрченко, Є. Горбенко, В. Шевченко, В. Іваненко, І. Дорофієнко, Н. Сліпченко, В. Корнєєва, Р. Бикова, С. Драган, О. Єрко, П. Редько, І. Антоненко, Н. Борисова, Г. Беляєва, В. Ачкасова, Г. Логвин, Л. Міляєва, С. Висоцький, О. Радченко, І. Головань, І. Тоцька, К. Масько, О. Коваленко, Л. Членова.

Вирішувалося питання про експозиційний вигляд колишньої північної зовнішньої галереї в цілому. Виникла дискусія щодо можливості перенесення надгробку митрополита Євгенія (Болховитинова), оскільки він закривав відреставрований фресковий розпис XI ст., та доцільності влаштування у приміщенні галереї окремої експозиції тощо [3, арк. 67–68]. Цікаво, що комісія прийняла рішення про необхідність перенесення його надгробку до північної стіни галереї, але це рішення не було реалізовано. Очевидно, подальші обставини та думка С. Висоцького, О. Радченка, М. Холостенка, які виступали противниками такої ідеї, виявилися вирішальними. Експозиція галереї, на думку Ю. Асєєва, мала бути такою: "Фрески и зондажи, сам интерьер помещения должны быть здесь главными "экспонатами"... Здесь можно разместить только несколько объемных экспонатов (фрагменты кладки, голосники и др.)" [3, арк. 68].

Значний інтерес, на нашу думку, становить "Дневник ведения реставрационных работ" [3, арк. 55–61], він невеликий за кількістю аркушів, але містить значний обсяг різнопланової інформації. Це і склад реставраційної групи, і методика проведення робіт, перші припущення стосовно атрибуції та датування різночасового живопису, що зберігся на стінах колишньої північної зовнішньої галереї собору тощо.

Реставраційні роботи у східній частині північної галереї Софійського собору розпочалися 24 квітня 1972 р. Місце та матеріали для проведення робіт зі зняття набілів з живопису (загальною площею 100 м²) підготували І. Антоненко, Л. Гончар, А. Конопко, І. Добриловська та А. Єрко [3, арк. 56]. На усій поверхні стін та склепіння зроблено невеликі зондажі. Попередній огляд дозволив зробити низку припущень стосовно стану живопису та його датування.

На думку робочої групи, виявлений на стінах апсиди олійний живопис можна датувати серединою XVIII ст., однак стан збереженості стінопису різний. Крім того, на північній стіні, під олійним живописом, виявлено фреску XI чи XII ст. (загальна площа 1,5 м²). На західній стіні, "...со стороны передней предалтарной клетки, выше входной арки и на её стенах сохранился фрагмент темперной росписи, повидимому, времени Петра Могилы, т.е. XVII века" [3, арк. 56].

25 квітня 1972 р. розпочали видаляти набіли з допомогою скальпеля та шпателя, після змочування поверхні. Того ж дня вдалося відкрити та атрибутувати композиції на склепінні апсиди. Так, від композиції "Різдво" (так у тексті щоденника, очевидно, "Різдво Богородиці") збереглася лише нижня частина на 25 %, "Поклоніння волхвів" (закреслено, від руки дописано "Введення у храм") – до 20 %, "Благовіщення" – до 60 % [3, арк. 56].

На східній стіні біля віконного відкосу та картуша довкола пройма, виявлено орнамент (збереженість – 65 %), котрий датували "пізнішим часом". Ліворуч, від віконної пройма повністю (крім лику) збереглася фігура святого Іоакима (ім'я написано над рядком від руки – Л.С.), на правій стіні від фігури Анни (ім'я написано над рядком від руки – Л.С.) збереглася лише частина німбу та одяг нижче колін. Добре збереглися нижні розгранки композицій з орнаментом. На думку реставраторів, фарбовий шар потребував закріплення та видалення поверхневих забруднень.

26 квітня 1972 р. продовжено роботу із виділення набілів. І. Антоненко виявив на південній стіні фрагмент фрески (0,25 м²). За дорученням директора заповідника, реставратори розпочали "...текущую работу по заделке утрат живописи и штукатурки по всему памятнику" [3, арк. 57]. Очевидно, на певний період реставраційні роботи у колишній усипальниці призупинено. Як свідчить щоденник, реставратори працювали у соборі, у тому числі, реставрували "Горне місце" (О. Єрко, І. Антоненко, Л. Гончар) [3, арк. 57]. 15 травня поточного року Л. Гончар розпочав тонувати місця із втраченим живописом у північній галереї, але вся реставраційна група продовжила там роботу лише з 24 травня [3, арк. 57–58]. До 27 травня 1972 р. закінчено роботи із вибірки вапняного затирання живопису колишньої усипальниці, заґрунтовано шпаклювання і місця втрат розписів [3, арк. 58]. Реставратори, готуючись до тонування, підбирали палітру. Тонування втрат живопису робили олійними фарбами із восковим розчинником. Із щоденника дізнаємося, що О. Єрко

працював над композицією "Різдво", І. Добриловська та В. Ізмаденів шпаклювали низ апсиди [3, арк. 58]. А. Конопко та Л. Гончар тонували "Благовіщення", Степанов – "Коронування Царицею Небесною". О. Єрко та Юсім розпочали знімати набіли на темперних розписах фронтона. У щоденнику зауважено, що на фронтонах "... просматривается два красочных слоя" [3, арк. 58], але не висловлено припущення, яким часом їх можна датувати.

Подальше зняття набілів на вхідній арці дозволило з'ясувати, що на фронтоні є не два, а три фарбових шари. Перший (ранній) був сірий в один тон з півтонами і світлими лініями; другий мав розтяжку в тонах більш складних, а третій шар (верхній лівий кут) був доповнений. Під час перекладки склепінь у XVIII ст. втрачено деталі фронтона, які доповнено без розписів. Як зауважили реставратори, у наступні десятиліття така практика неодноразово повторювалася [3, арк. 59].

На початку червня 1972 р. Л. Гончар закінчував ретушувати фрагменти композиції "Різдво". А. Конопко закінчувала тонувати нижню частину лівої фігури на східній стіні, а Степанов – праву фігуру (зображення Іоакима та Анни).

О. Єрко робив постійно діючі зонди у нижній частині фронтона. Наступного дня Степанов та А. Конопко почали тонувати зображення серафимів на південній та північній стінах. Робили тільки ретуш, а втрачені частини розпису заповнювали нейтральним тоном. Разом із науковим співробітником науково-дослідницької лабораторії УСНРВУ Н. Борисовою зроблено спробу закріпити розписи на вхідній арці 2,5–3 % рибним клеєм. Закріплення фарбового шару зробили О. Єрко та І. Добриловська.

12 червня 1972 р. І. Антоненко розпочав тонування багатофігурної композиції на східній частині північної стіни. Степанов та А. Конопко закінчили роботу над серафимами, І. Добриловська робила тонування "під ґрунт" фрагменту фрески на північній стіні. О. Єрко почав тонувати фронтон. 16 червня 1972 р. І. Антоненко закінчив тонування композиції на східній стороні арки північної стіни. Пізніше, з 19 червня 1972 р., Л. Гончар розпочав тонування композиції на західній частині склепіння арки південної стіни, Степанов тонував фігуру Богоматері та живопис на лівій стороні північної стіни, О. Єрко тонував розписи вхідної арки, І. Антоненко розпочав тонування правої сторони північної стіни і нижньої композиції на східній стороні арки північної стіни, І. Добриловська закінчила роботу над розгранками та панелями арки апсиди [3, арк. 60].

Упродовж 26–31 червня 1972 р. Степанов тонував західні стіну арки північної стіни, І. Добриловська та О. Єрко почали наводити нейтральний тон на склепінні апсиди, В. Ізмаденів та Юсім тонували панелі [3, арк. 60–61]. 30 червня 1972 р. І. Антоненко розкрив фрагмент фрески з двома обличчями. У "Щоденнику" зазначено: "Очень похоже на целование Елизаветы и Анны в приделе Иоакима и Анны [закреслено чорною кульковою ручкою – Л.С.]. Возможно, это "Встреча Илакима и Анны" [написано над рядком, від руки – Л.С.]" [3, арк. 61]. 4 липня 1972 р. реставраційна група розмальовувала у три кольори картограми, а 6 липня – І. Добриловська, Степанов, Л. Горчар, О. Єрко займалися прибиранням риштування та інших матеріалів. Роботи у північній галереї в основному були закінчені: "Осталось покрыть росписи предохранительным слоем и после снятия лесов решить тонировку нижних частей стен и их экспозицию" [3, арк. 61].

Реставратори виготовили синьки картограми, провели фотофіксацію реставраційних робіт. Загальна кількість негативів – 60 шт., фотовідбитків, розміром 13x18 – 300 шт. [3, арк. 41]. Частину фотографій згодом включено до звіту (41 фото) [3, арк. 74–78].

У травні 1973 року комісія Держбуду на окремому засіданні прийняла реставраційні роботи з живопису в апсиді колишньої північної зовнішньої галереї Софійського собору [3, арк. 72]. Фактично, з 1970-х рр. реставраційні роботи у таких масштабах у цій частині Софійського собору більше не проводилися. Висловлені припущення стосовно атрибуції та часу появи стінопису і концепції розписів частково були розвинені в окремих наукових дослідженнях, стали основою для написання науково уніфікованих паспортів співробітниками музею (зокрема, Н. Первухіною). Проте чимало питань ще потребують доповнення, верифікації та більш повного висвітлення.

У вітчизняній історіографії спеціальних робіт, які б висвітлювали реставраційні, архітектурні та археологічні дослідження східної частини північної галереї Софійського собору не так вже й багато. Загальні питання реставрації розкрито у колективній праці Л. Калениченко та О. Плющ "Реставрация настенной живописи. Теория, методика, техника" [4]. Вказані автори мали безпосереднє відношення до реставраційних робіт, що проводилися у Софійському соборі впродовж 1952–1962 рр.

Чи не єдиним комплексним, архітектурно-археологічним, і, певною мірою, мистецтвознавчим дослідженням є праця І. Тоцької та О. Єрко [5, с. 119–130]. У статті "До історії північної галереї Софії Київської" дослідники розкривають низку питань про час складання остаточного архітектурно-художнього вигляду Софійського собору, простежують зміни в архітектурі та художньому

оздобленні храму. Авторами подано коротку характеристику археологічних досліджень 1920–1930-х рр., 1949 р., 1950 р., 1954–1955 рр. Зазначено, що у результаті розкопок у 1969–1973 рр. уточнено окремі твердження щодо первісного вигляду і перебудов східної частини північної галереї.

Автори стверджують, що продовження підлоги усипальниці на площу сучасної апсиди свідчить про наявність апсиди у давнину, проте "...для з'ясування її архітектури потрібні подальші архітектурно-археологічні дослідження [5, с. 123]. Детально вивчено первісну архітектуру, підлогу усипальниці. Автори переконані, що усипальниця була зведена раніше, ніж виконаний фресковий розпис північної внутрішньої галереї (нині Володимирський приділ) [5, с. 124]. Дослідники торкнулися питання архітектурно-художніх змін у східній частині північної галереї у першій половині XVII ст. за часів Петра Могили та 80-х рр. XVIII ст. за митрополита Гедеона Четвертинського. Так, автори вважають, що "...за характером розташування на архітектурних площинах, композиційними прийомами та стильовими особливостями цей живопис близький до розписів Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської Лаври 1720–30 рр." [5, с. 128], а пізніші поновлення датуються кінцем XVIII ст. Не висловлено, хто саме міг брати участь у розписах, однак це не було окремим завданням авторів статті. У цілому досить складно робити припущення про близькість до розписів Троїцької церкви, адже стан збереження олійного живопису в колишній усипальниці незадовільний.

Слід зазначити, що зразків монументального живопису кінця XVII ст. – першої половини XVIII ст. на теренах України дуже мало. Причиною цього є пізніше поновлення, або написання на їх місці абсолютно нових композицій, що відповідали вимогам часу. Дослідження східної частини північної галереї Софійського собору дасть можливість знайти відповіді на окремі питання щодо художнього оздоблення храму у XVIII ст.

На початку 1990-х рр. Р. Фурман зазначала, що відомості про живописну майстерню при Софійському кафедральному монастирі "...обмежувалися окремими згадками" [6, с. 15]. Автор на основі аналізу архівних документів XVIII ст. зробила спробу простежити окремі етапи в історії майстерні, зокрема, назвала імена деяких майстрів-художників (наприклад, Алімпія Галика, Григорія Сасевича) та очільників майстерні (Алімпія Галика, ієромонахів Арсенія, Ігнатів, Самуїла), кількість учнів у різні періоди, визначила проблеми, що поставали перед очільниками Софійської іконописної майстерні. Зауважено, що більшість учнів майстерні були з числа поповичів, котрі не потрапили до Духовної академії, а служба при кафедральному монастирі ставала можливістю отримати місце диякона чи священника. Крім того, малярська майстерня утримувалася за рахунок монастиря.

Р. Фурман наводить роки коли могли бути зроблені розписи Софійського собору: 1750-ті рр. (можливо, в розписах собору та митрополичих покоях митрополита Т. Щербацького брав участь Алімпій Галик); 1760-ті – 1773 рр. (вірогідно, окремі розписи належать ієромонаху Самуїлу, Марку Печерському, попові Миколаю з Михайлівського монастиря) [6, с. 16, 17].

Автор, проаналізувавши архівні матеріали, відзначає, що склад малярської майстерні був мінливий і постійно поповнювався як майстрами, так і учнями з інших монастирів Києва та України [6, с. 17]. Цілком ймовірно, що хтось із учнів і майстрів Софійської малярської майстерні брав участь у розписах колишньої князівської усипальниці, перебудованої на межі XVII–XVIII ст.

Хоча стаття Р. Фурман має дотичне відношення до питання розписів XVIII ст. у східній частині північної галереї, вона дає загальне уявлення про кількість і соціальний склад майстрів та учнів, побіжно зауважено, які саме розписи і хто міг зробити у Софійському соборі та інших приміщеннях монастиря.

У статті "Акафист Богоматері в росписи северной наружной галереи Софийского собора в Киеве (идейные истоки)" Р. Фурман акцентує увагу на тому, що у східній частині північної галереї Софійського собору збереглися сліди будівельної діяльності і живопису різних хронологічних етапів [7, с. 35]. Автор дотримується думки І. Тоцької та О. Єрко, що у 80-ті рр. XVII ст. при митрополиті Г. Четвертинському колишня усипальниця була перебудована у вівтар, у західній частині було розтесано велику арку. Живопис, наявний на стінах колишньої усипальниці авторка датує XI ст. (фреска), 80-ми рр. XVII ст. (клейовий живопис, зокрема, фігури "Вогняних серафимів") та XVIII ст. (олійний живопис).

Стаття дослідниці присвячена олійному живопису XVIII ст., увага зосереджена саме на ілюстраціях до Акафісту Богоматері. Відзначено, що стан збереження живопису незадовільний, більшість зображень фрагментовані, їх сюжети прочитати досить складно [7, с. 36]; написи, що супроводжували композиції та зображення і розташовувалися як на фоні, так і на розгранці, у переважній більшості, на жаль, втрачені. Саме вони могли б слугувати ключем до інтерпретації окремих сюжетів при визначенні із загальної кількості ілюстрацій до Акафісту Богоматері [7, с. 36]. Слід зауважити, що і сьогодні живопис колишньої усипальниці вивчено недостатньою мірою.

Автор подає атрибуцію олійних розписів XVIII ст.: "Різдво Богоматері", "Благовіщення", "Спас нерукотворний на убрусі", Іоаким і Анна, "Богоматір Знамення", "Успіння Богоматері", "Христос з потиром", "Покров Богоматері", "Богоматір на півмісяці з символами", "Цілування Марії та Єлизавети", "Зачаття", "Преподобний Варлаам", "Взбранной воеводе", "Светоприменную свещу", "Богоматерь Печерская", "Єдинородний син". У зенітах арок представлені "Вогненні серафими", у кутах над арками – херувими. Крім того, є численні фрагменти зображень, сюжети яких, за спостереженням Р. Фурман, не піддаються прочитанню [7, с. 36]. Автором відзначено, що значне місце у декорі займають розгранки, що підкреслюють архітектурні форми приміщенні та розділяють композиції. Досить широку розгранку, у вигляді червоних смуг, орнаментованих рослинними мотивами, варто розглядати як орнаментально-декоративний елемент усього ансамблю. Віконні пройми та жертовна ніша виділені мальовничими орнаментальними рамами.

Дослідницею здійснено ґрунтовний мистецтвознавчий аналіз олійних розписів XVIII ст. колишньої князівської усипальниці. Підкреслено, що стилістичні особливості свідчать про неоднорідність живопису. Зокрема, різною є психологічне нюансування типажу окремих композицій, масштабні та пропорційні рішення фігур, інколи збільшено масштаби одягу, по-різному трактується його складки [7, с. 36–37].

Автор висловила припущення, що олійний живопис XVIII ст. належить не до одного, а принаймні до двох хронологічно різних ансамблів стінопису. До найбільш ранніх Р. Фурман віднесла: "Взбранной воеводе", "Богоматір Печерська", "Покров Богоматері". Останні композиції проаналізовано і описано, розглянуто зв'язок богородичного Акафісту з суспільно-політичним і культурним життям України кінця XVII – середини XVIII ст.

Дослідниця зауважує цікаву особливість: відомості про створення композицій на теми Акафісту Богоматері у монументальному живописі України нечисленні [7, с. 38], але вибір сюжетів та їх інтерпретація могли бути різноманітними завдяки близько 400 гравюрам київських та львівських видань Акафістів, які, очевидно, слугували зразками для живопису XVII – першої половини XVIII ст.

Р. Фурман вважає, що розписи на тему богородичного Акафісту в соборі за своїми ідейними витоками беруть початок з часів відновлювальних робіт, розпочатих П. Могилою у 30-х рр. XVII ст., і знайшли своє продовження у наступні десятиліття. У той час на стінах колишньої усипальниці частково збереглися розписи на Богородичну тему, які могли підказати вибір теми для нової живописної декорації – циклу зображень, що прославляли Богоматір і підкреслювали значення київських святинь.

На думку Р. Фурман, композицію "Взбранной воеводе", можна віднести до більш ранньої традиції зображення битв в українському мистецтві, зокрема, гравюрі 1622 р. "Взяття Кафи" [7, с. 40], обидві композиції зближує подібність трактування деяких деталей.

Хоча відомостей про створення композицій на теми Акафісту Богоматері нечисленні у монументальному живописі, проте у зв'язку з тим, що у літературі, народній творчості, іконописі і гравюрі Богоматір розглядають як захисницю від невірних, то подібні сюжети могли з'явитися і в монументальному живописі.

Н. Нікітенко у статті "Відкриття нових сюжетів у капеллі Івана Мазепи в Софії Київській" [8, с. 94–101] атрибує живопис XVII–XVIII ст. у західній частині колишньої південної зовнішньої галереї. Для подальших досліджень історії живопису східної частини північної галереї є зауваження, що "...цілісний за ідейним задумом ансамбль виник за доби Мазепи і на його замовлення" [8, с. 95], хоч стаття присвячена іншому приділу Софійського собору. На жаль, автор не конкретизувала ні роки розписів, ні роки пізніших поновлень XIX–XX ст. Зазначено лише роки реставрацій (1843–1853 рр., 1960-х, 1980-х рр.), у результаті яких живопис XVIII ст. було майже повністю затоновано. Наслідком реставрації 2008–2009 рр. стало відкриття різночасового живопису Апостольського приділу з-під тонування.

Думку про ймовірність розпису Софійського собору у часи Івана Мазепи Н. Нікітенко обґрунтовувала у статтях "Софія Київська за доби Івана Мазепи" [9, с. 113–117] та "Град Софії" у київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська – Успенський собор" [10, с. 211–217]. Автор ставить питання: "...чому ... [в добу Мазепи – Л.С.] надали величезної ваги перебудові архітектури Софії і знехтували її живописним опорядженням?" [9, с. 113]. На переконання дослідниці на межі XVII–XVIII ст. потиньковані і побілені стіни храму були підготовлені до нового розпису, саме їх у 1701 р. бачив московський священник Іван Лук'янов. Одним із зразків тогочасного розпису може бути фрагмент на північній стіні центральної нави [9, с. 115]. За часів митрополита Йоасафа Кроковського (1708–1718 рр.) на цій стіні з'являється зображення Вселенських соборів; на вівтарній арці Благовіщенського вівтаря, влаштованого у східній частині північної зовнішньої галереї, – зображення двох вогняних серафимів [9, с. 115]. Особливості стилістики автором не розглядаються, натомість зауважено наявність композиційно-сміслових зв'язків різних приділів собору.

І. Вільчинська у статті "Тема теофании в стенописи Софии Киевской XI–XIX вв." [11, с. 179–194] також торкнулася питання розписів XVII–XVIII ст. у приміщенні колишньої великокнязівської усипальниці. Зокрема, автор описує композицію "Благовіщення Марії з книгою" [11, с.189], і вважає, що, ймовірно, часом її появи може бути доба Петра Могили, тобто 30–40 рр. XVII ст., а подальші поновлення датуються XVIII ст.

Р. Фурман дотримувалася дещо іншої думки і вважала, що появу нового ансамблю слід датувати саме першою третину XVIII ст. [12, с. 80]. Адже для київської школи монументального живопису цей час був періодом розквіту, а у творчих задумах її майстрів панували єдині естетичні принципи [12, с. 81; 13, с. 184].

Тож відсутність єдиної думки щодо перебудов і часу появи розписів східної частини північної галереї Софійського собору свідчать про необхідність подальшого дослідження та вивчення цих питань із залученням мистецтвознавців, істориків, архітекторів та археологів. Особливий інтерес, на нашу думку, становить питання розписів, адже це дозволить дати відповідь на питання етапів та програми стінопису не лише у східній частині північної галереї Софійського собору, але й у інших приділах храму впродовж другої половини XVII–XVIII ст.

Детальне вивчення архівних джерел також допоможе розкрити окремі аспекти історії розвитку експозиційної роботи музею. Значною мірою вирішенню цих завдань сприятиме вивчення реставраційних звітів, щоденників реставраційних робіт, протоколів засідань комісії Держбуду УРСР та інших документів, що зберігаються у фондах наукового архіву Національного заповідника "Софія Київська".

Список використаних джерел

1. Коренюк Ю. О. Проблеми дослідження Софійського собору: історія та сучасність / Ю. О. Коренюк // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – квітень. Спецвипуск № 1 (186). – С. 10–17.
2. Про внесення змін до Закону України "Про музеї та музейну справу" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010 – № 5. – ст. 45; Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua>.
3. Проектные предложения и отчет о реставрации живописи в северной наружной галереи Софийского собора // Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська". – НАДР– 138. – К., 1972. – 147 арк.
4. Калениченко Л. П. Реставрация настенной живописи. Теория, методика, техника / Калениченко Л.П., О.Ф. Плющ; [автор-составитель Е. Б. Огарков]. – Кн. 1. – К.: Молодь, 2010. – 320 с.
5. Тоцька І. До історії північної галереї Софії Київської // Археологічні дослідження стародавнього Києва / І. Тоцька, О. Єрко. – К.: Видавництво "Наукова думка", 1976. – С. 119–130.
6. Фурман Р. До історії живописної майстерні софійського монастиря в Києві / Р. Фурман // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 2. – березень-квітень. – С. 15–17.
7. Фурман Р. Акафист Богоматери в росписи северной наружной галереи Софийского собора в Киеве (идейные истоки) / Р. Фурман // Филевские чтения. К 300-летию памятника архитектуры XVII столетия "Церковь Покрова в Филях" (1690–1693 гг.). Центральный музей древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева. Филиал "Церковь Покрова в Филях". – Б.м., 1993. – С. 35–43.
8. Нікітенко Н. М. Відкриття нових сюжетів у капелі Івана Мазепи в Софії Київській / Н. М. Нікітенко // Могилянські читання-2009: Мазепинська доба в культурі України. Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 2010. – С. 94–101.
9. Нікітенко Н. М. Софія Київська за доби Івана Мазепи / Н. М. Нікітенко // Могилянські читання-2009: Мазепинська доба в культурі України. Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 2010. – С. 113–117.
10. Нікітенко Н. М. "Град Софії" у київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська – Успенський собор / Н. М. Нікітенко // Могилянські читання-2009: Мазепинська доба в культурі України. Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 2010. – С. 211–217.
11. Вильчинская И. Тема теофании в стенописи Софии Киевской XI–XIX вв. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: Зб. наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.) / [Відп. ред. д. і. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко] / И. Вильчинская. – К., 2012. – С. 179–194.
12. Фурман Р. Древнерусские традиции в монументальной живописи XVIII в. в Софии Киевской / Р. Фурман // Отечественная философская мысль XI–XVIII вв. и греческая культура. Сб. научн. трудов – К., 1991. – С. 80–86.
13. Уманцев Ф. Настінні розписи в мурованих спорудах / Ф. Уманцев // Історія українського мистецтва. – В 6 т., Кн. 7. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – К., 1968. – С. 154–193.

Любовь Стромилук

ИССЛЕДОВАНИЕ И РЕСТАВРАЦИЯ СЕВЕРНОЙ НАРУЖНОЙ ГАЛЕРЕИ СОФИЙСКОГО СОБОРА В КИЕВЕ: ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье рассматриваются основные работы по исследованию северной наружной галереи Софийского собора. Автором проанализировано круг архивных материалов, раскрывающих некоторые аспекты реставрации живописи XI и XVIII вв. в этой части собора. Указаны перспективы дальнейшего изучения научной проблемы.

Ключевые слова: реставрация, консервация, Софийский собор, масляная живопись, фресковая живопись.

Lyubov Stromyliuk

RESEARCH AND RESTORATION OF THE NORTH OUTSIDE GALLERY OF ST. SOPHIA CATHEDRAL IN KIEV: THE SOURCES AND HISTORIOGRAPHY

In the article the basic work on the study of northern outer gallery of St. Sophia Cathedral. The author has analyzed range of archival materials, revealing some aspects of the restoration of paintings 11th and 18th centuries. in this part of the cathedral. Indicated the prospects for further study of scientific problems.

Key words: restoration, architectural conservation, Cathedral of St. Sophia, oil-painting, mural painting.

УДК 930.2: 94 (477)

Igor Дацків

**КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ З ДОСЛІДЖЕННЯ
ВЗАЄМОВІДНОСИН УНР І ЗУНР ТА ДЖЕРЕЛА ЇХ ВИВЧЕННЯ**

У статті йдеться про комплекс джерел до вивчення історії взаємовідносин Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. Проведено порівняльний аналіз джерельної бази конкретно-історичних праць, побудованих на комплексі документів та матеріалів, що стосуються проблеми соборності України в період 1917–1921 років.

Ключові слова: Українська Народна Республіка (УНР), Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), соборність, взаємовідносини, джерела.

Доба Української революції 1917–1921 рр. залишила в спадок наступним поколінням явища й події, які з плином часу не втрачають своєї значущості, потребують осмислення, сконденсованого у них ретроспективного досвіду як позитивного, так і негативного.

Однією з важливих складових тогочасного революційного процесу була спроба створення єдиної незалежної соборної держави. Отже, глибоке й всебічне вивчення джерел з історії соборності України та взаємовідносин УНР та ЗУНР, дає змогу об'єктивно оцінювати здобутки й прорахунки пройденого українським народом шляху, аналізувати передумови та причини як успіхів, так і поразок, що призводили до втрати незалежності та цілісності України.

Мета статті полягає у з'ясуванні тенденцій формування, структури й інформаційних можливостей джерельного комплексу з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР як складової частини подій національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає послідовне розв'язання наступних завдань: проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми та дослідити процес формування і стан сукупної джерельної бази з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР у боротьбі за соборність України та їх співпрацю у політичній, військовій і дипломатичній сферах, їх взаємозв'язку і впливу на розвиток національно-визвольного руху в період Української революції 1917–1921 років.

Аналізуючи фахову літературу з історії взаємовідносин УНР доби Директорії та ЗУНР не варто забувати про важливість використання наукових методів, які є основою об'єктивної праці історика. Тому нашу статтю намагаємося побудувати на принципах об'єктивності й методологічного плюралізму, що дозволяє проаналізувати усю сукупність подій, пов'язаних із взаємовідносинами УНР і ЗУНР.

Загалом же методологічну основу дослідження визначили мета й поставлені завдання, її складають діалектичні принципи наукового пізнання. Принцип історизму (на ґрунті аналітичного, структурно-системного, проблемно-хронологічного, порівняльного, статистичного методів і методу абстрагування) передбачає висвітлення подій минулого в його історичному контексті, тобто з урахуванням тих змін, які відбувалися не лише з предметом чи об'єктом дослідження, але й з усіма, пов'язаними із ними процесами та явищами.

Завдяки використанню цього принципу формування зовнішньої політики Директорії УНР розглядається як продовження еволюції, за нових обставин, міжнародного курсу Центральної Ради і Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Крім того, використання принципу історизму дозволило виявити загальноєвропейський контекст українського питання в умовах становлення Версальської системи міжнародних відносин.

Принцип багатофакторності передбачав вивчення усього комплексу чинників (суб'єктивних і об'єктивних, внутрішніх і зовнішніх, геополітичних і регіональних, політичних і військових), які

впливали на формування й реалізацію зовнішньополітичної доктрини УНР за доби Директорії. Також використовується принцип всебічності, зорієнтований на визначення внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків і взаємообумовленості аналізованих явищ Української революції.

Зазначені принципи реалізовувалися за допомогою застосування як загальнонаукових методів – історичного, логічного і вивчення документів, з притаманними їм контент-аналізом, синтезом та системним, підходом, так і загальноісторичних методів – порівняльного, ретроспективного, синхроністичного. З методів емпіричного дослідження використовувалися абстрагування, індукція та дедукція.

У радянській історіографії вивчення політичної ситуації 1917–1921 рр. окремо не проводилося, а вони лиш побіжно згадувалися в руслі єдиного всеросійського визвольного процесу. Усе, що не "вписувалося" у цю схему, автоматично визнавалося невідповідним суспільному поступові. Боротьба за національну державність, якщо вона передувала стратегії соціальних завдань, суперечила, як вважалося, більшовицькому революційному курсові і відповідно кваліфікувалося як націоналістичне, антинародне. Такі ж характеристики незмінно застосовувалися й щодо керівних центрів українського руху та українських політичних партій.

Історії Української революції 1917–1921 рр. присвячено значний обсяг літератури, різнопланової за проблематику, а також за формою та жанром. Широкий є спектр видань: від газетної публіцистики – до узагальнюючих праць та монографій. Однак поза увагою залишаються джерелознавчі проблеми взаємовідносин між державними утвореннями, що виникли на українських землях у ході Української революції і розпаду Російської та Австро-Угорської імперій. Відсутність джерелознавчих досліджень значною мірою зумовлено тим, що висвітлення передумов державного об'єднання українського народу та співробітництво УНР і ЗУНР в різних сферах державного будівництва на сьогодні залишаються одним з найбільш дискусійних і недостатньо вивчених питань в історіографії.

Історіографічне осмислення наявних надбань із зазначеної проблеми певною мірою здійснено у спеціальних наукових статтях, вступних частинах до монографій та дисертацій, а також інших виданнях. Окрім цього деякі аспекти історіографії взаємовідносин УНР та ЗУНР стали предметом обговорення на наукових конференціях як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками.

Аналізуючи сукупність матеріалу, опублікованого з цієї проблеми, можна констатувати, що, незважаючи на значний масив праць, проблематика джерелознавчих досліджень є доволі обмеженою, чимало аспектів конкретної історії взаємовідносин УНР і ЗУНР також залишається поза увагою дослідників. Це, насамперед, обумовлено тим, що тривалий час історія визвольних змагань українського народу фальсифікувалася й свідомо замовчувалася.

Радянська історіографія ігнорувала факт відновлення національної державності в першій третині ХХ ст. Крім цього значну кількість архівних матеріалів періоду Української революції 1917–1921 рр. втрачено, а ті що залишилися довгий час зберігались під грифом "таємно" і були недоступні для дослідників.

За таких умов лише історики української діаспори мали змогу об'єктивно висвітлювати різноманітні аспекти взаємовідносин УНР та ЗУНР в контексті внутрішніх та міжнародних чинників відновлення соборності України, спираючись при цьому як на деякі документальні джерела, так і на численні свідчення учасників визвольних змагань, їх спогади.

Тільки з проголошенням суверенітету та незалежності України історики, в тому числі й представники радянської наукової школи, отримали можливість підійти до проблеми соборності не з ідеологічно заангажованих позицій, а по-науковому дослідити весь процес побудови соборної України, розкрити складність та багатогранність взаємовідносин між УНР та ЗУНР, їх співробітництво у політичній, військовій та дипломатичній сферах, проаналізувати конкретно-історичні обставини та мотиви проголошення Акту Злуки, його зміст та історичне значення.

Певна кількість виявлених та описаних нами джерел вже уведена впродовж десятиліть у науковий обіг багатьма дослідниками і стала основою створення багатьох праць з історії Української революції 1917–1921 рр. Однак на сьогоднішній день джерелознавчі аспекти історії соборності України загалом та історії взаємовідносин УНР та ЗУНР зокрема, ще не стали предметом як спеціальних, так і комплексних наукових досліджень. Винятком є низка праць, автори яких зробили спробу аналізу джерел вивчення окремих аспектів історії взаємовідносин УНР та ЗУНР. У більшості випадків у цих працях аналізуються документи, що відображають процес проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР у січні 1919 р. [1].

Враховуючи обмежену кількість наукових праць, проаналізуємо наявні конкретно-історичні праці саме через призму використання у них відомих на час їх створення історичних джерел. Серед праць, що достатньо глибоко, на основі тогочасного масиву джерел розкривають розвиток взаємовідносин між УНР та ЗУНР, виділимо насамперед ті, що з'явилися ще у 20–30-их роках ХХ

ст. Це, зокрема, праці керівників та активних діячів УНР та ЗУНР В. Винниченка, О. Доценка, С. Петлюри, П. Христюка, І. Мазепи, М. Лозинського, В. Панейка, Л. Цегельського та інших [2]. Їх визначальною рисою є збереження духу тогочасної епохи, насиченість значною кількістю інформаційного матеріалу, згодом частково втраченого, що надає цим працям джерельного значення.

Не применшуючи значення цих видань, варто відзначити один із найбільш суттєвих їх недоліків: за формою вони є поєднанням спогадів з елементами наукових розвідок. Це, в свою чергу, вимагає критичного аналізу під час вивчення таких джерел з урахуванням похибки на певний суб'єктивізм кожного автора у підходах до висвітлення проблеми дослідження.

Видані у 20–30-ті роки ХХ ст. спогади безпосередніх учасників та свідків досліджуваних подій характеризуються використанням значної кількості документів та матеріалів. Зазвичай, вони носять тематичний характер, присвячені окремим питанням історії УНР та ЗУНР, їх збройній та дипломатичній боротьбі, генезі та ходу Української революції тощо.

Серед таких праць особливо доречно виділити твори П. Христюка, І. Мазепи, М. Лозинського, М. Стахіва [3]. Автори більшою чи меншою мірою були причетні до розвитку національно-визвольного руху на українських землях цього періоду. Це дозволило їм, використовуючи і часто наводячи повні тексти документів чи їх фрагменти, висвітлити у працях такі питання, як проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР, діяльність та співпраця обох українських урядів під час їх перебування у Наддніпрянській Україні, взаємодія українських армій після переходу Української Галицької Армії за р. Збруч. Яскравим прикладом цього є праця М. Лозинського, у якій вперше здійснено аналіз документів, що стосуються проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР [4, с. 67–73].

Не вдаючись до детального історіографічного аналізу праць зазначених авторів, оцінки мотивів створення ними певних концептуальних підходів до висвітлення тих чи інших подій і фактів, необхідно відзначити їх глибину, ґрунтовану джерельну базу, характерну для використання таких видів писемних джерел, як документи офіційного характеру, матеріали тогочасної преси, спогади учасників і очевидців подій тощо.

У радянській історіографії проблеми історії взаємовідносин УНР та ЗУНР, як і Української революції 1917–1921 рр., практично не досліджувалися або отримували спотворене висвітлення. Вплив заідеологізованості радянської історичної науки у висвітленні названих проблем характерний для усіх видань цього періоду. Такий підхід закономірно не сприяв і джерелознавчим дослідженням. Винятком була праця О. Карпенка, у якій вперше здійснено спробу відійти від упереджених оцінок характеру революційних подій на західноукраїнських землях [5]. Цінність цієї праці полягала у тому, що у ній використано значний масив документів і матеріалів ЗУНР, тогочасних політичних партій, свідчень преси, спогадів безпосередніх учасників та подій.

Таким чином, питання історії взаємовідносин УНР та ЗУНР, а тим більше джерелознавчі аспекти цієї проблеми, у радянській історіографії 40–80-их рр. минулого століття практично не досліджувалися. Основною причиною цього була, не лише тенденційність тогочасної історичної науки в УРСР, а й неможливість залучення джерел через існуючий режимний характер зберігання окремих фондів та колекцій документів в архівних установах тодішнього СРСР.

Поряд з цим, неправомірним було б ігнорувати наукові праці тих радянських учених, які досліджували національно-визвольний рух на українських землях першої чверті ХХ ст., нагромаджували джерельну базу. Використані та введені ними в науковий обіг джерела, які висвітлюють тогочасні події і факти, мали важливе значення для формування джерельного комплексу з історії взаємовідносин УНР та ЗУНР, хоча це й вимагало нового, більш критичного і об'єктивного прочитання та вивчення.

В умовах перебудови, а ще більше після проголошення незалежності України, корінним чином змінилася історіографічна ситуація, значно зріс інтерес до замовчуваних подій історичного минулого українського народу. В свою чергу це зумовило активізацію розробки проблем історії Української революції 1917–1921 рр. загалом та історії соборності України зокрема.

Характеризуючи досягнення української історіографії останнього десятиріччя стосовно означених нами питань, виділимо, насамперед, основні ті напрями, які максимально наближені до джерелознавчих проблем. Це, зокрема, висвітлення державотворчих процесів, передумов об'єднання західних і наддніпрянських українців, розгортання наприкінці 1918 – початку 1919 рр. об'єднаної руху на українських землях, підготовки актів і проголошення соборності УНР та ЗУНР.

Історики утвердили нові підходи до оцінки та значення цієї події, висвітлення співробітництва УНР і ЗУНР після підписання актів соборності, зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності, торкнулися суперечностей у взаємовідносинах між керівництвом УНР та ЗУНР, мотивів скасування актів соборності. Більшою чи меншою мірою зазначені проблеми висвітлено у працях П. Брицького,

П. Гай-Нижника, І. Гошуляка, Р. Тимченка, І. Дацківа, М. Литвин, К. Науменко, В. Сергійчука, В. Соловйової та ін. [6]

Побудовані на широкому документальному матеріалі архівних фондів і колекцій ЦДАВО України, ЦДІАЛ України, ЦДАГО України, Державних архівів низки областей України, дають змогу прослідкувати вплив різноманітних чинників суспільно-політичного, соціально-економічного, зовнішньополітичного характеру на розвиток взаємовідносин УНР та ЗУНР, їх еволюцію та трансформацію.

Серед праць узагальнюючого характеру, присвячених вивченню історії Української революції 1917–1921 рр., більш детально вивчали зазначені проблеми І. Крупський, М. Литвин, К. Науменко, Л. Радченко, В. Солдатенко та колективна праця "Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923". Характерним для вказаних авторів є не лише використання і наведення тексту окремих документів і матеріалів, створених владними структурами УНР та ЗУНР, а й значно ширшого кола інших видів писемних джерел. У згаданих працях розкриваються вузлові питання розвитку взаємовідносин УНР та ЗУНР, прослідковується джерелознавчий аналіз.

Саме ці праці, на нашу думку, започаткували новий етап в історіографії Української революції 1917–1921 рр., який характеризується прагненням авторів подолати пануючі раніше стереотипи у висвітленні історії українського державотворення та взаємовідносин УНР та ЗУНР. Окрім цього деякі аспекти взаємовідносин УНР та ЗУНР були предметом обговорення на наукових конференціях та "круглих столах" як українськими, так і зарубіжними дослідниками [7].

Однак, безпосереднє вивчення джерел з історії взаємовідносин УНР та ЗУНР поки що залишається поза увагою вітчизняних істориків, носить фрагментарний характер і заслуговує спеціальних наукових досліджень.

Окремим питанням історії взаємовідносин УНР та ЗУНР присвячені численні праці учених української діаспори. Серед них доречно виділити насамперед історіографічні джерела, які вийшли з-під пера учених-україністів: М. Стахіва, П. Мірчука, Т. Гунчака, В. Вериги, І. Нагаєвського та ін. [8]. У них розглядаються проблеми, пов'язані в основному з розвитком державного будівництва в УНР та ЗУНР, їх оборонної та дипломатичної діяльності. У цих працях використано значне коло доступних авторам документів офіційного характеру, матеріали тогочасної преси, а найбільше спогади безпосередніх учасників та очевидців подій.

На нашу думку, окрему групу історіографічних джерел, підготовлених зарубіжними ученими, є праці польських істориків [9]. Окрім спогадів учасників та очевидців подій, що виступили на боці противників Української держави, автори цих праць використовують архівні документи і матеріали органів польської влади: накази, звіти, донесення, повідомлення керівництва польських військових підрозділів у Східній Галичині про розвиток польсько-української війни, а також документи і матеріали, опубліковані в УРСР та СРСР у повоєнний час. На базі означеного кола джерел автори цих праць акцентують увагу на українсько-польських взаєминах у зазначений період. Джерелознавчі аспекти історії як УНР так і ЗУНР, а тим більше історії взаємовідносин між ними, польські історики теж не розробляли.

Значну історіографічну цінність із вивчення історії соборності українських земель мають роботи Р. Тимченка, П. Гай-Нижника, В. Великочого, В. Пилипіва, М. Сеньківа та ін. [10]. Вона зумовлюється тим, що автори досліджували окремі види джерел з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., систематизували їх, використали наявні у них відомості.

Доречно відзначити, що дослідження з історії УНР та ЗУНР дають можливість використати позитивний досвід, пошук джерел, їх використання. Наведені у вступі до праць огляди джерел здебільшого зводяться тільки до перечислення окремих груп вивчених документів і матеріалів, містять фрагментарні відомості про їх публікацію та місце зберігання. У текстах рідко відображена проведена авторами робота над джерелами, відсутня їх джерелознавча характеристика. Не усі джерела, що використовуються, мають достатній рівень репрезентативності.

Суттєвим недоліком є й те, що часто, використовуючи не оригінали, а копії документів чи їх фрагменти, які не завжди дають повну уяву про джерело у цілому, автори не наводять документів для підтвердження їх достовірності або навпаки. Крім того, часто не визначено характер документів, їх авторство, час і місце створення та ін. У науково-довідковому апараті зустрічаються так звані "глухі посилання", котрі не дають уяви про використані джерела. Для низки праць характерні покликання на численні архівні фонди, опис яких не відповідає сучасним стандартам.

Таким чином, незважаючи на досить значну кількість праць, які відображають окремі аспекти історії взаємовідносин УНР та ЗУНР, джерелознавчі аспекти досліджуваної проблеми безпосередньо досі всебічно не розроблялися і тому не отримали належного висвітлення. Це, в свою чергу, призвело до недостатнього вивчення та наукового аналізу багатьох конкретно-історичних питань взаємовідносин УНР та ЗУНР.

Список використаних джерел

1. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918 – 1923 роках / С. Ярославин. – Філадельфія: Америка, 1956. – 182 с. Павлюк О. Дипломатія Злуки УНР і ЗУНР / О.Павлюк // Всесвіт. – 1992. – № 1–2. – С. 176–178; Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політ.-прав. аспект (кінець 1918 – перша половина 1919) / О. Павлишин // Вісн. Львів. ун-ту. Сер.: Історія. – Л., 2002. – Вип. 37. – С. 123–133; Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіогр. нарис укр. державності доби нац.-визвол. змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 607 с.; Панчук М. Акт злуки УНР і ЗУНР в українській історіографії / М. Панчук, А. Панчук // Проблеми соборності України в ХХ ст. – К., 1994. – С. 98–105; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1999. – 508 с.; Пилипів В.І. Значення Акту злуки УНР та ЗУНР для утвердження соборності незалежної України (Джерелознавчий аспект) / В.І. Пилипів // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 16. – С. 51–56; Тимченко Р. Відносини УНР і ЗУНР: джерелознавчий аспект / Р. Тимченко // Студії з історії Української революції. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 212–228.
2. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К.: КНИГА РОДУ, 2008. – 800 с.; Доценко О. Літопис революції: матеріали і документи до історії укр. революції, 1917–1923 рр. Т. 2, кн. 5 / О. Доценко. – Л., 1924. – 398 с. Петлюра С. Статті. Листи. Документи: в 3 т. / С. Петлюра. Т. 2. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1979 – 458 с.; Т. 3. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 614 с.; Христюк, П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / П. Христюк; Укр. соціол. ін-т. – Відень, 1921–1922. – (Укр. революція. Розвідки і матеріали; кн. 1, 2, 3, 4); Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: в 3 т. / І. Мазепа. – Прага: Пробоєм, 1942. – Т. 1: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. – 1942. – 210 с.; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.; Панейко В. З'єднані держави Східної Європи і Україна супроти Польщі й Росії / В. Панейко. – Відень, 1922. – 82 с.; Цегельський Л. Від легенди до правди: / Л. Цегельський. – Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. – 313 с.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / П. Христюк; Укр. соціол. ін-т. – Відень, 1921–1922. – (Укр. революція. Розвідки і матеріали; кн. 1, 2, 3, 4); Мазепа, І. Україна в огні й бурі революції, 1917 – 1921: в 3 т. / І. Мазепа. – Прага: Пробоєм, 1942. – Т. 1: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. – 1942. – 210 с.; Лозинський М. Галичина в рр. 1918 – 1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.; Стахів М. Західна Україна: нарис історії держ. буд-ва і збройної і дип. оборони в 1918–1923. В 6 т., 7 кн. / М. Стахів. – Скрантон, 1959 – 1961.; Стахів М. Західна Україна на тлі історії Європи в 1918–1919 рр. – Т. 1 / М. Стахів, Я. Штендера. – Філадельфія, 1969. – 213 с.; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: в 7 т. / М. Стахів. – Скрантон: Укр. роб. союз, 1962–1965.
4. Лозинський, М. Галичина в рр. 1918 – 1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.
5. Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р. / О.Ю. Карпенко // З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Вип. 1. – С. 59–90.
6. Брицький П. П. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР / П. П. Брицький, О. В. Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 247 с.; Брицький П. П. Буковинці у боротьбі за українську державність / П.П. Брицький, О.В. Добржанський, Є.П. Юрійчук. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 482 с.; Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) / П.П. Гай-Нижник. – К.: "Щек", 2010. – 304 с.; Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. – 467 с.; Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. / І.Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с. Литвин, М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Л.: Олір, 1995. – 362 с.; Соловйова, В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. / В. В. Соловйова. – К.; Донецьк, 2006. – 394 с.
7. Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994; Відродження української державності. Проблеми історіографії. – Одеса, 1996; Українська Соборність: Ідея, досвід, проблеми: до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р. – К., 1999.; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. До 90-річчя утворення. – Львів–Івано-Франківськ–Чернівці, 30 жовтня – 1 листопада 2008; Соборність як чинник українського державотворення (До 90-річчя Акту злуки). – К., 21 січня 2009.
8. Стахів М. Західна Україна: нарис історії держ. буд-ва і збройної і дип. оборони в 1918–1923. В 6 т., 7 кн. / М. Стахів. – Скрантон, 1959–1961. – Т. 3–6; його ж. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон, 1962–1964. – Т. 1–7; Мірчук, П. Українська державність, 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.; Гунчак, Т. Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політ. історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.; Верига, В. Визвольні змагання в Україні, 1914–1923: в 2 т. / В. Верига. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. Т. 1. – 523 с.; Т. 2. – 502с.; Нагаєвський, І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 414 с.
9. Stronskiy Henryk, Seroczynski Grzegorz. Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku / H. Stronskiy, G. Seroczynski. – Olsztyn-Charkow, 2010 – 656 s.; Klimecki, M. Polsko-Ukrainska wojna o Lvov i Wschodni Galicje 1918–1919 r. / M. Klimecki. – Warszawa, 1997. – 278 s.; Kozlowski, M. Miedzy Sanem a Zbruczem: Walki o Lwow i Galicje Wschodnia, 1918–1919 / M. Kozlowski. – Krakow, 1990. – 231 s.; Lukomski, G. Wojna polsko-ukrainska 1918 – 1919. / G. Lukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Koszalin; Warszawa: Uczelnia Wyższej Inżynierskiej w Koszlinie, 1994. – 286 s.; Witos, W. Moje wspomnienia / W. Witos. – Warszawa, 1978. – 588 s.; Sopotnicki, J. Kampania polsko-ukrainska. Doswiadczenia operacyjne i bojowe / J. Sopotnicki. – Lwow, 1921. – 139 s.
10. Тимченко, Р. В. Взаємовідносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918

– квітень 1920 рр.): автореф. дис... канд. істор. Наук 07.00.01 / Р. В. Тимченко; Інститут історії України НАН України. – К., 2010. – 20 с.; Гай-Нижник, П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917 – 1920 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К.: "Щек", 2010. – 304 с.; Великочий, В. С. Історія ЗУНР: джерела до вивчення державного будівництва: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 "Історіографія і джерелознавство" / В. С. Великочий – Івано-Франківськ, 1999. – 19 с.; Пилипів В. І. Джерела з історії взаємовідносин Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 "Історіографія і джерелознавство" / В. І. Пилипів; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 15 с.; Сеньків, М. З історії соборності українських земель 1917–1945 рр. / М. Сеньків. – Дрогобич, 1999. – 163 с.

Igor Datskiv

CONCEPTUAL AND THEORETICAL RESEARCH'S PRINCIPLES OF MUTUAL RELATIONS BETWEEN UNR AND ZUNR AND SOURCES OF STUDY

The article tells us about the sources's complex to the study of history's mutual relations between Ukrainian Folk Republic and West Ukrainian Folk Republic. The comparative analysis of a base resources is conducted to concretely historical labours, which are built on the complex of documents and materials which behave to the problem of collegiality of Ukraine in the period of 1917–1921 years.

Key words: Ukrainian Folk Republic (UNR), Western Ukrainian Folk Republic (ZUNR), collegiality, mutual relations, sources.

Игорь Дацкив

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ УНР И ЗУНР И ИСТОЧНИКИ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

В статье идет речь о комплексе источников к изучению истории взаимоотношений Украинской Народной Республики и Западноукраинской Народной Республики. Проведен сравнительный анализ литературной базы конкретно исторических трудов, которые построены на комплексе документов и материалов, которые относятся к проблеме соборности Украины в период 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика (УНР), Западно-Украинская Народная Республика (ЗУНР), соборность, взаимоотношения, источники.

УДК 94 (477.8)

Ірина Федорів

НАУКОВА СПАДЩИНА МИРОНА КОРДУБИ: СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ Й ПЕРЕВИДАННЯ В УКРАЇНІ

У статті автор аналізує сучасний стан вивчення наукової спадщини видатного українського історика – Мирона Кордуби у зв'язку із публікацією праць "Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / [Упоряд. Олег Піх, Оксана Руда]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 366 с." та "Кордуба Мирон. Вибрані статті / [Упорядкування, переклад: Наталія Ткачова, Ольга Ткачова]. – Тернопіль, 2011. – 176 с.", а також проведенням низки всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Ключові слова: М. Кордуба, рукописна картотека "Бібліографія історії України", наукова спадщина, конференції, новітня історіографія.

Внесок Мирона Кордуби до україністики, слов'янознавства, археографії, джерелознавства, літературознавства, публіцистики, етнографії, топоніміки – новаційний та багатогранний, діапазон і розмаїття тематики наукової спадщини ученого достатньо широкі, щоб зробити його побудову історичної картини розвитку українського народу цілісною, наочно доказовою, довершеною, співзвучною новим віянням західноєвропейської науки кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Схема-модель історії України, яку прийняв М. Кордуба, суттєво доповнює сучасну українську історіографію й потребує від нас її ґрунтовного засвоєння. Змістом історичних пошуків і досліджень науковця стала сформульована М. Грушевським схема розвитку українського історичного процесу. Реалізуючи її через державницький напрямок української історіографії, М. Кордуба підносить роль

козацтва та державні прагнення гетьманських урядів, зокрема Б. Хмельницького, доводить історичну тяглість давньої, середньовічної, нової та новітньої доби української історії. Прагнення М. Кордуби проаналізувати історичний досвід державного буття українського народу, щоб довести історичну обґрунтованість (соціально-економічну, державно-правову, культурну) тривалості національних державних традицій, мало політичне та ідеологічне спрямування, що було необхідним в умовах бездержавності нації.

Вагоме місце у творчій спадщині М. Кордуби займають історико-краєзнавчі дослідження, зокрема, "Ілюстрована історія Буковини" [1], "Історія Холмщини і Підляшшя" [2], "Північно-Західна Україна" [3], історико-географічні та топонімічні праці: "Що кажуть нам назви осель?" [4], "Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело" [5] та інші.

З огляду на внесок М. Кордуби до національної історії, він, безумовно, належить до когорти видатних українських учених ХХ ст. Незважаючи на це, його постать досі залишається маловідомою, а наукова спадщина – малодослідженою та недоступною широкому загалу. Стан кордубознавства в Україні ускладнюється відсутністю наукового, цілісного, репрезентативного (із коментарями, науковим апаратом, іменним покажчиком тощо) видання праць М. Кордуби. Адже тільки після публікації хоча б найважливіших досліджень ученого, введення їх до наукового обігу можна говорити про його "справжнє повернення". Ситуація ускладнюється тим, що більшість праць М. Кордуби на сьогодні зберігається в рукописах, або в одному-двох примірниках у фондах Державного архіву Львівської області, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, відділах рукописів і українознавства Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника, приватному архіві родини науковця – і є відповідно недоступними широкому колу істориків України, не кажучи вже про громадськість. Власне про це йшлося й у виступі професора Миколи Литвина під час конференції (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2 березня 2011 р.), присвяченої 135-річчю від дня народження ученого, котрий зазначив, що, незважаючи на чималу кількість публікацій та захищені дві кандидатські дисертації [6–7], необхідно продовжити всебічний аналіз багатогранної громадсько-політичної та наукової діяльності історика [8, с. 343].

У зв'язку з цим, у цій науковій статті з'ясовується сучасний стан вивчення наукової спадщини М. Кордуби, популяризації його імені з метою акцентуації уваги до необхідності перевидання творчого доробку вченого. Для реалізації поставленої мети аналізуються останні видання із наукової спадщини М. Кордуби та відповідні наукові заходи, пов'язані зі вшануванням його імені.

Приємно констатувати, що серію видань наукової спадщини М. Кордуби все ж таки розпочато. У 2009 р. наукові співробітники Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кандидати історичних наук О. Піх та О. Руда опублікували "Бібліографію історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / [Упоряд. Олег Піх, Оксана Руда]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 366 с." [9], котра власне започаткувала публікацію матеріалів картотеки М. Кордуби, у якій представлено широкий спектр досліджень з гуманітарних дисциплін, що дозволяє простежити розвиток національної й частково європейської історичної науки у ХІХ – першій половині ХХ ст. Видання одразу отримало схвальні відгуки науковців [10, с. 339–340]. На жаль, на сьогодні є бібліографічною рідкістю у зв'язку із невеликим накладом у 300 примірників.

Рукописна картотека М. Кордуби "Бібліографія історії України" залишається унікальною археографічною пам'яткою, яка відображає систематизовані наукові знання та дає змогу простежити тривалий процес розвитку української історичної науки, а нагромаджений ученим фактичний матеріал становить неабиякий інтерес для широкого кола дослідників. Вдало обрана методика роботи та широка ерудиція, знання іноземних мов, допомогли ученому охопити значну кількість вітчизняного й зарубіжного бібліографічного матеріалу. Зважаючи на вагомість конкретно-історичного матеріалу картотеки, за більш як півстоліття, неодноразово розроблялися проекти можливого використання бібліографії М. Кордуби як цінного джерела для складання загальної українознавчої бібліографії. І хоча більшість з них не були реалізовані, картотека ученого "Бібліографія історії України" безсумнівно залишається безцінною скарбницею історичних знань [11, с. 43].

Пропонований бібліографічний покажчик з історії українсько-польських відносин складено за матеріалами значної рукописної картотеки М. Кордуби "Бібліографія історії України", що зберігається в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та налічує понад 73 тис. бібліографічних карток. Картотека М. Кордуби, укладена понад півстоліття тому, до недавнього часу залишалася фактично забутою та малодослідженою. До картотеки залучена література з національної та європейської історії, опублікована 16-ма мовами, починаючи з ХVІ ст. – до 1941 р.

Складовою частиною "Бібліографії історії України" М. Кордуби є дослідження різних аспектів українсько-польських відносин, що цілком закономірно з огляду на спільний віковий історичний

розвиток українського і польського народів. Саме тому чимало публікацій, описаних у таких рубриках, як "Біографії", "Віра і церква", "Генеалогія", "Господарство і суспільні справи", "Джерела", "Історіографія", "Література", "Краєзнавство", "Мемуаристика", "Мистецтво", "Наука", "Статистика", "Рукописи", "Устрій і судочинство", а особливо "Історія України" та "Західна Україна (історія)", стосуються українсько-польської проблематики [12, с. 45].

Найбільше матеріалів з історії відносин між польським та українським народами у цій праці використано з рубрики "Західна Україна (історія)". Насамперед, це загальні розвідки, у яких представлено історико-територіальний розвиток Галичини впродовж віків, її місце в українській та польській історії.

У покажчику вміщено дослідження зі спеціальних проблем українсько-польських взаємин, які переважно стосуються княжого періоду та подій з часів Речі Посполитої (від захоплення Львова Казимиром III – до її поділів). У бібліографічному огляді приділено увагу проблемі національно-територіальної автономії Галичини та її можливого поділу, історії українського національного відродження у Галичині в XIX ст., зокрема відносинам як в українському середовищі, так і з іншими сусідніми народами (чехами, поляками). При цьому подано погляди українських та польських дослідників, висвітлено дискусії з цього приводу [12, с. 46]. Покажчик містить також зібрані М. Кордубою матеріали про "весну народів" у Галичині, зокрема про діяльність Головної руської ради, національної гвардії, заходи українських представників на Слов'янському конгресі у Празі 1848 р.

Окремий блок, використаних у бібліографічному огляді матеріалів, склали дослідження таких українських етнічних територій, як Надсяння (Перемишль і Сянок), Холмщина та Підляшшя, Волинь і Поділля, що здавна були у центрі українсько-польських взаємин.

Історії українсько-польських відносин стосуються, внесені до покажчика, бібліографічні нотатки М. Кордуби до козацької епохи. Бібліограф окреслив цей період від 1569 р. – до кінця XVIII ст. Насамперед, з картотеки вибрано публікації загального характеру, а зі спеціальних проблем опрацьовано літературу щодо народних рухів в Україні кінця XVI – першої чверті XVII ст., подій часів повстання Б. Хмельницького та правління його наступників, Коліївщини [12, с. 47].

З матеріалів картотеки до історії XIX–XX ст. авторами переважно використано літературу з військово-політичних питань, зокрема, про події польських повстань 1831 й 1863 рр. на українських землях.

З рубрик "Бібліографії" М. Кордуби "Устрій і судочинство", "Господарство й суспільні справи", "Статистика" відібрано дослідження з питань звичаєвого та кодифікованого права, соціально-економічного життя міст, розвитку торгівлі та ремесел, земельних відносин.

Бібліографію з історії українсько-польських відносин доповнено матеріалами найповніше укомплектованої дослідником рубрики "Польща", яка характеризується чіткішим структуруванням тематичних блоків, порівняно з розділами, присвяченими іншим сусіднім країнам (Румунії, Молдавії, Росії, Болгарії, Литві, Угорщині, Чехії). Вона поділяється на такі підрубрики: а) джерела; б) політична історія; в) військова історія; г) адміністрація і право; д) культура [12, с. 48].

Відповідно до оригіналу рукописної картотеки М. Кордуби, матеріали поділені на 16 блоків за десятиліттями (від XVI ст. – до 1941 р.). У межах хронологічних рубрик авторами використано тематичний принцип упорядкування, у тематичних блоках – автори, назви праць чи періодичні видання розташовані за алфавітом. У рубриці "Історія Польщі" збережено оригінальну тематичну схему поділу, розроблену М. Кордубою [9].

Переважна більшість, поданих у покажчику праць, переглянута *de visu*. О. Піх та О. Руда розшукували матеріали для їх уточнення з оригіналами видань у бібліотеках України та Польщі, використали низку бібліографічних посібників і покажчиків, опрацьовали електронні каталоги Ягеллонської бібліотеки (Краків), Національної бібліотеки (Варшава), Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Київ), електронні бази німецьких, французьких, польських, російських і українських періодичних видань [12, с. 48].

У рецензованій праці привертає увагу ґрунтовна вступна стаття О. Піха, у якій проаналізовано основні віхи життя та творчості М. Кордуби, окреслено усі етапи створення М. Кордубою цієї історичної пам'ятки. Заслуговує уваги аналіз структури і принципів укладання вченим картотеки [11]. Зазначимо, що саме відмова історика від радянської схеми видання й була основною перешкодою її оприлюднення.

Важливим доповненням рецензованого дослідження є два допоміжних покажчики: іменний і періодичних та серійних видань, збірників. В іменному покажчику наведено прізвища осіб, які були авторами, перекладачами, редакторами чи упорядниками праць і рецензій. У покажчику видань подано понад 430 назв збірників, періодичних і серійних видань, що публікувалися українською, російською, польською, німецькою, французькою, чеською та англійською мовами [9].

Вміщені у бібліографічному посібнику матеріали рукописної картотеки М. Кордуби з українсько-польської проблематики, до сьогодні не втратили свого науково-пізнавального значення та залишаються важливою, ґрунтовною базою інформації для дослідників, які вивчають українсько-польські відносини.

На особливу увагу заслуговує ще одне наукове видання, а саме "Кордуба Мирон. Вибрані статті / [Упорядкування, переклад: Наталія Ткачова, Ольга Ткачова]. – Тернопіль, 2011. – 176 с.", приурочене 135-річчю від дня народження вченого [13]. До вказаного збірника увійшли окремі історичні праці М. Кордуби, деякі концептуальні, полемічні та літературознавчі розвідки. Усі статті подані за першоджерелами. Наприкінці видання розміщена вибіркова бібліографія наукової спадщини ученого, складена на підставі матеріалів Державного архіву Львівської області (Ф. р. 2923, оп. 1, Спр. 74, де зберігається 449 бібліографічних карток, особисто заповнених М. Кордубою). Зокрема, у збірнику опубліковані такі концептуальні праці ученого, як "Найважливіший момент в історії України", "Кілька зауважень щодо походження білоруської народності", "В обороні історичної правди", "Ще кілька слів у справі "Найважливішого моменту в історії України", "Початки української нації"; історичні розвідки: "Перша держава слов'янська", "Найновіші теорії про початки Русі", "Про історичну повість, а зокрема про повість Осипа Назарука "Князь Ярослав Осмомисл"; історико-географічні статті: "Земля свідком минулого", "Потреба організації збирання географічних назв", "Що кажуть назви осель", "Розвій українського населення в Галичині за останніх сто літ"; полемічні: "Чому Русини, а не Українці?", "Елемент провокації в польсько-українських стосунках", "Вражіння з поїздки до Києва"; літературознавчі: "Де перебував Шевченко під кінець 1843 і 1844 р.?", "Причинки до життєпису призабутого ученого і редактора" [13]. Це перше перевидання праць ученого в незалежній Україні, яке сприятиме хоча б частковому знайомству із творами М. Кордуби в оригіналі.

Дослідженню наукової спадщини М. Кордуби присвячено і низку всеукраїнських науково-практичних конференцій, що відбулися у 1990–2000-х рр. у Львові, Чернівцях, Тернополі, Івано-Франківську з нагоди 120-, 125-, 130- та 135-річчя від дня народження ученого. Організаторами зазначених заходів виступали Львівський національний університет ім. І. Франка, Львівське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т. Шевченка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, Львівський осередок Українського історичного товариства, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Тернопільський обласний краєзнавчий музей, Тернопільська обласна наукова бібліотека. У 2011 р. продовжувачем традиції відзначення ювілеїв історика став Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, зокрема Центр дослідження українсько-польських відносин, який організував наукову конференцію, присвячену 135-річчю від дня народження історика [8, с. 343].

Загальні огляди доповідей та повідомлень свідчать про те, що увагу дослідників найбільше привертала питання наукової спадщини М. Кордуби, його державотворча концепція, окремі аспекти суспільно-політичної та державницької діяльності. Матеріали конференцій були опубліковані у "Наукових записках ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 12. – Тернопіль, 2001" [14], "Наукових зошитах історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Зб. наук. праць. – 2003. – № 5–6" [15] та інших виданнях.

Таким чином, результати проведених конференцій стали значним кроком на шляху популяризації імені М. Кордуби.

Наукова та архівна спадщина М. Кордуби активно вивчається сучасними українськими вченими, що сприяє поступовому поверненню його штучно забутого та забороненого свого часу імені. Сьогодні особливо важливо, щоб творча спадщина М. Кордуби повноцінно увійшла до надбань новітньої української науки, а його праці – були перевидані.

Список використаних джерел

1. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини / М. Кордуба. – Чернівці, 1906. – 87 с.
2. Кордуба М. Північно-Західна Україна / М. Кордуба. – Відень, 1917. – 89 с.
3. Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя / М. Кордуба. – Краків, 1941. – 127 с.
4. Кордуба М. Що кажуть нам назви осель? / М. Кордуба. – Львів: Наша Батьківщина, 1938. – 22 с.
5. Кордуба М. Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1924. – 14 с.
6. Федорів І. Наукова і громадсько-політична діяльність Мирона Кордуби (1876–1947 рр.): автореф. дис.... канд. істор. наук. Спец. 07.00.01 "Історія України". – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
7. Піх О. Науково-бібліографічна діяльність Мирона Кордуби: автореф. дис.... канд. історичних наук. Спец. 07.00.01 "Історія України". – Львів, 2007. – 20 с.
8. Піх О. Наукова конференція "Миرون Кордуба: вчений і громадсько-політичний діяч (до 135-річчя від дня народження)" // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наук. праць / [відп. ред. Микола Литвин];

Націон. академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 342–344. 9. Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / [Упоряд. Олег Піх, Оксана Руда]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 366 с. 10. Серкіз Я. Повернення забутого (Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / [Упоряд. Олег Піх, Оксана Руда]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 366 с.) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наук. праць / [відп. ред. Микола Литвин]; Націон. академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 339–340. 11. Піх О. Мирон Кордуба – історик і бібліограф // Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / [Упоряд. Олег Піх, Оксана Руда]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 5–44. 12. Від упорядників // Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / [Упоряд. Олег Піх, Оксана Руда]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 45–50. 13. Кордуба Мирон. Вибрані статті / [Упорядкування, переклад: Наталія Ткачова, Ольга Ткачова]. – Тернопіль, 2011. – 176 с. 14. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Мирона Кордуби (Тернопіль, березень 2001 р.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. М. М. Алексієвця]. – Вип. 12. – Тернопіль. – 2001. – С. 4–32. 15. Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Зб. наук. праць. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – № 5–6.

Ирина Федорив

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ МИРОНА КОРДУБЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕНИЯ И ПЕРЕИЗДАНИЯ В УКРАИНЕ

В статье автор анализирует современное состояние изучения научного наследия выдающегося украинского историка – Мирона Кордубы в связи с публикацией “Библиографии истории украинско-польских отношений: общественно-политические и экономические процессы (по материалам картотеки Мирона Кордубы) / Сост. Олег Пих, Оксана Руда. – М.: Институт украиноведения им. И. Крип'якевича НАН Украины, 2009. – 366 с.” и “Кордуба Мирон. Избранные статьи / Составление, перевод: Наталья Ткачева, Ольга Ткачева. – Тернополь, 2011. – 176 с.”, а также проведением ряда всеукраинских научно-практических конференций.

Ключевые слова: М. Кордуба, рукописная картотека “Библиография истории Украины”, научное наследие, конференции, новейшая историография.

Iryna Fedoriv

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF MYRON KORDUBA: CURRENT STATE OF RESEARCH AND REPRINTED IN UKRAINE

In this article the author analyzes the current state of studies of scientific heritage of prominent Ukrainian historian Myron Korduba in connection with the publishing of his books “Bibliography of history of the Ukrainian-Polish relations: social, political and economic processes (from Myron Korduba’s card catalogue) / Ed. by Oleh Pikh, Oksana Ruda. – L’viv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 2009. – 366 p.”, “Korduba Myron. Selected articles / Compilation, translation: Natalia Tkachova, Olga Tkachova. – Ternopil, 2011. – 176 p.” and holding a number of national scientific conferences.

Key words: M. Korduba, a manuscript card catalogue “Bibliography of the history of Ukraine”, scientific heritage, conferences, modern historiography.

УДК 94(477.8)

Юрій Древницький

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО

У статті проаналізовано джерельну базу дослідження громадсько-політичної та науково-педагогічної діяльності Володимира Старосольського.

Ключові слова: В. Старосольський, джерельна база, архів, фонд, преса.

Однією з актуальних проблем, що перебувають у центрі уваги науковців і громадськості сьогодні, є об'єктивна оцінка та визначення історичних реалій минулого крізь конкретику існування окремих особистостей в історичному процесі. Це питання не таке легке, як може здатися на перший погляд. Історична наука зазнавала переслідувань, певних штампів, ідеологічних нашарувань, ігнорувався принцип повноти джерельної бази чи об'єктивності. Були й спроби знайти взаємозв'язки між історичними явищами на підставі ідеологічного "відсіювання" документів. З іншого боку, методологія історії передбачає не лише вивчення законів історичного процесу, але й дослідження унікальності та багатогранності людського буття, у його відстороненості від лінійного зв'язку з цим процесом та системних зв'язків. Методи вивчення ролі особистості різного соціального значення в історії завжди перебувають у розвитку.

Одним з постулатів історичного дослідження є вимога комплексного вивчення усієї друкованої та архівної спадщини окремих діячів науки, культури, суспільного руху. У найширшому контексті це є шлях осмислення природи історичної реальності. Тому актуальність статті не викликає сумнівів.

Необхідність детального та всебічного аналізу багатогранної суспільно-політичної і наукової діяльності В. Старосольського спонукає до пошуку, вивчення й опрацювання відповідної джерельної бази. В основному – це матеріали, які зберігаються у фондах державних архівів України. Значний масив документів зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центральному державному історичному архіві України в місті Львові (далі – ЦДІАЛ України), відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (далі – ЛННБ імені В. Стефаника).

Дослідження опирається на широкий масив неопублікованих та опублікованих матеріалів, які згруповано за таким принципом: 1) особисті документи В. Старосольського та його родини; 2) документи про громадську діяльність; 3) матеріали професійної (адвокатської) діяльності; 4) наукові праці; 5) епістолярна спадщина; 6) спогади сучасників; 7) періодичні видання.

Характерною рисою джерел дослідження діяльності В. Старосольського є нерівномірність розподілу матеріалів у вітчизняних архівах, що проявляється як в обсязі, так і в якісних характеристиках. Найбільшу цінність для дослідження проблеми мають архівні документи ЦДІАЛ України, особливо матеріали особистого фонду 360 "Старосольський Володимир-Степан (1878–1942), адвокат, правник, соціолог, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор", у якому міститься 670 справ.

Значний інтерес для розкриття біографічних віх життя В. Старосольського становлять особисті документи. Серед них, зокрема, свідоцтво про народження, паспорти, посвідчення, угоди, довідки [1], записні книжки [2], щоденники [3], записна книжка В. Старосольського як студента Краківського, Львівського та Віденського університетів, свідоцтва про освіту та проходження адвокатської практики, дипломи, грамоти [4–8], листи до дітей та дружини [9; 10]. Навчання В. Старосольського, перші кроки його громадської діяльності та участь у студентському русі висвітлюють також матеріали фонду 834 "Січ", товариство українських студентів, м. Відень". У документах фонду представлені протоколи засідань проводу, загальних зборів студентського товариства "Січ" у Відні, виступи В. Старосольського перед членами товариства. У фонді 309 "Наукове товариство ім. Шевченка" в ЦДІАЛ України зберігається автобіографія ученого (справа 2239 – Особисті документи осіб з прізвищами на літери "П–С") [11].

Окрім документів біографічного характеру, в ЦДІАЛ України міститься рукописна творча спадщина, матеріали громадсько-політичної та професійної діяльності. Документи, що висвітлюють громадсько-політичну діяльність В. Старосольського, зберігаються у справах 47–64 фонду 360. Саме завдяки цим матеріалам можна прослідкувати участь В. Старосольського у Союзі визволення України (СВУ), Комітеті допомоги знищеним установам, Всеукраїнській Національній Раді [12], його співпрацю з професійними, економічними та видавничими товариствами у 1920–1930-х рр. [13]. У

фонді № 4405 ЦДАВО України зосереджено відомості про співпрацю В. Старосольського з СВУ як співробітника видавництва та його участь у пропагандистській роботі серед полонених [14].

Діяльність В. Старосольського у товаристві "Січові стрільці", Українській Бойовій Управі (УБУ) та легіоні Українських січових стрільців (УСС) знайшла відображення в матеріалах справ 48–50 особистого фонду ЦДІАЛ України. Цінним джерелом є рукопис спогадів В. Старосольського про січове стрілецтво, де він детально висвітлює свою роль у подіях Першої світової війни [15]. У фонді 269 ЦДАГО України міститься інформація про діяльність В. Старосольського у віденській тимчасовій раді УСС, його участь у з'їзді УСС у Празі 13 квітня 1921 р., справі відновлення стрілецької організації та УБУ в еміграції [16]. У фонді 4465 "Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб" ЦДАВО України знаходяться матеріали щодо діяльності В. Старосольського як відпоручника УБУ в Легіоні УСС [17–20], наукові праці й статті [21–27].

Відомості про діяльність В. Старосольського в період Першої світової війни знаходимо у справах фонду 353 ЦДІАЛ України "Легіон Українських Січових Стрільців, м. Львів", які розкривають сторінки історії УСС. У ньому представлені рапорти, звіти, листи, повідомлення, що окреслюють діяльність легіону та УБУ УСС [28–29]. Звіти членів УБУ І. Боберського, Л. Цегельського, В. Сінгалевича [30–31] висвітлюють взаємовідносини між офіцерами легіону УСС, матеріали засідань Бойової Управи і виступи на них В. Старосольського.

Цінні дані містяться також у розпорядженнях вищих органів влади, яким безпосередньо підпорядковувався В. Старосольський, а також рапортах та інших документах Міністерства закордонних справ УНР у Кам'янці-Подільському, що зберігаються у 360 фонді ЦДІАЛ України [32].

Важлива інформація про діяльність В. Старосольського міститься також у деяких інших фондах ЦДІАЛ України. Окремі відомості щодо партійної роботи та взаємовідносин між лідерами української соціал-демократії отримано з фонду 387 "Левинський В. – публіцист" [33–34].

Значна кількість інформації щодо громадсько-політичної та наукової діяльності В. Старосольського періоду Першої світової війни та післявоєнної еміграції зберігається в центральних архівах Києва та Державному архіві Львівської області. Зокрема, у ЦДІАК України у справі 20 фонду 336 містяться повідомлення начальника тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства в Галичині від 27 січня 1915 р., у якому В. Старосольський характеризувався як небезпечний український діяч, пропагандист національно-державної незалежності й оголошувався у розшук [35]. У фонді 6 "Центральний комітет Компартії Західної України" ЦДАГО України зберігаються документи про участь В. Старосольського в Українському соціалістичному конгресі у Львові 9 грудня 1928 р., на якому було відновлено УСДП [36]. Документи з фонду 3859 ЦДАВО України свідчать про роль В. Старосольського у діяльності Українського вільного університету у Відні в 1921 р., перенесенні його цього ж року до Праги, участь у роботі університетського сенату, правничої комісії та забезпеченні навчального процесу [37–40].

Цінну інформацію можна почерпнути з фондів Державного архіву Львівської області. Збережені там документи розкривають загальну суспільно-політичну ситуацію в Галичині, відомості про хід виборчих кампаній у сейм та їх учасників, у тому числі В. Старосольського. Зокрема, до роботи залучено фонди 121 "Львівське воєводське управління" [41], 350 "Дирекція поліції у Львові" [42] та 296 "Товариство "Академічна громада" у Львові" [43–44]. У названих фондах представлені протоколи і повідомлення поліції та воєводських управлінь, зокрема відділів суспільної безпеки, інформація повітових старостів: донесення, переписка з воєводськими управліннями, директиви і вказівки владних структур. У справі 296 "Книга реєстрації членів товариства" фонду "Академічної громади" міститься інформація, яка уточнює окремі віхи біографії В. Старосольського стосовно членства в цій організації з 1897 р. (перший львівський період навчання), а не з 1899 р. [43].

Найбільша група документів персонального фонду В. Старосольського (справи 65–475) – це матеріали службової діяльності, пов'язані з судовими процесами приватних осіб, товариств та фірм. Як адвокат, він захищав інтереси відомих українських громадсько-політичних діячів (С. Дністрянського [45], Ю. Бачинського [46], В. Темницького [47], К. Трильовського [48], І. Чмоли [49], В. Шухевича [50]), редакторів часопису "Земля і воля" П. Буняка [51] та газети "Руслан" С. Горука [52], товариства "Просвіта" [53–55], неодноразово виступав захисником прав українського студентства (судові справи проти студентів Львівського університету [56–59], товариства "Академічна громада" [60; 61] тощо).

Важливу групу джерел становить наукова спадщина В. Старосольського, розвідки на актуальну проблематику – з націоналістики, етнополітології, права, соціології; науково-популярні та публіцистичні статті; виступи і меморандуми, відправлені у владні установи. Значна частина праць опублікована на сторінках тогочасних часописів [62–69]. Як правило, це розвідки на правову і політичну тематику. Іншу частину джерел даної групи можна знайти у матеріалах архівних фондів

ЦДІАЛ України та ЦДАВО України. Це, наприклад, статті В. Старосольського про діяльність "Віденського комітету" [70] та "Кирило-Мефодіївського братства" [71], про творчість Т. Шевченка [72], меморандум у справі заснування українського університету [73], реферати "Теорія та історія конституції" [74], "Держава і право" [75] тощо. В цих працях учений обґрунтовував історичне право української нації на самовизначення.

У справах 19–46 особового фонду вміщено наукові праці В. Старосольського, значна частина яких не опублікована. Зокрема, рукописи праць "Принцип більшості" у 2-х томах [76; 77] та підготовчі матеріали до неї [78], "Теорія нації" з передмовою М. Грушевського [79], що вийшла друком у 1922 р. та значна кількість статей та рефератів [80–87]. Про серйозний науковий підхід свідчать бібліографічні покажчики наукових праць, які склав і використовував для власних досліджень В. Старосольський, загальним обсягом 249 аркушів [88–90]. Одночасно частина рукописів наукових праць на правову тематику знаходиться в архівосховищах ЦДАВО України, зокрема, роботи "Конституційна "правова" держава" [91], "Методологічна проблема в науці про державу" [92], "Розвій форм політичної організації" [93], "Істота держави" [94], "Основи політичного світогляду Т. Г. Масарика" [95; 96].

Не можна обминути увагою і конспекти лекцій В. Старосольського з соціології [97; 98], етики і юриспруденції [99; 100], про теоретичні концепції і проблеми формування племен, народів і націй [101], політичні партії і питання демократії [102], правознавство в державному судочинстві [103], які зберігаються у фонді 360 ЦДІАЛ України.

Наукова діяльність В. Старосольського була довгий час пов'язана з НТШ. Це відображено в матеріалах уже згаданого вище фонду 309 ЦДІАЛ України, з якого, зокрема, можна дізнатися про його членство у цьому товаристві, участь в управі правничої комісії, що діяла при Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ), взаємовідносини між представниками тогочасної національної еліти [104–111]. Так, у справі 2239 подано автобіографію В. Старосольського, яка охоплює період життя від народження до середини 1920-х років. У фонді 360 цього ж архіву (справа 15) зберігається грамота про обрання В. Старосольського дійсним членом НТШ у Львові, датована 1924 р. [112].

Цінним історичним джерелом є особиста переписка В. Старосольського з різними громадсько-політичними і науковими діячами краю. Листування розкриває не лише приватні контакти, але й дозволяє краще зрозуміти мотиви його громадської діяльності. Упродовж життя В. Старосольський листувався з такими відомими особистостями, як Л. Ганкевич [113], П. Буняк [114], В. Левинський [115; 116], І. Боберський [117], С. Горук [118], К. Трильовський [119], Д. Вітовський [120], К. Студинський [121], А. Крушельницький [122], О. Бочковський [123], С. Дністрянський [124], Д. Антонович [125], Є. Косевич [126] та ін.

Епістолярна спадщина В. Старосольського широко представлена у фондах ЦДІАЛ України, зокрема, ф. 361 "Крушельницький А. – український письменник", ф. 382 "Романчук Ю. – український політичний діяч", ф. 385 "Горук С. – військовий діяч", ф. 410 "Тисовський О. – біолог", ф. 771 "Левицький В. – голова НТШ", ф. 868 "Косевич Є. – адвокат". У відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника міститься незначна кореспонденція до В. Старосольського від В. Вишиваного [127], О. Безпалка [128], Р. Заремби [129], О. Козловського [130], з Міністерства УНР [131], посольства УНР у Відні [132], що стосуються громадсько-політичної діяльності.

Важливим доповненням до архівних матеріалів є спогади осіб, які працювали чи просто були знайомі з В. Старосольським. Відома нам мемуарна література висвітлює, в основному, адвокатську і наукову діяльність В. Старосольського. Це, передусім, спогади Т. Гаєцького [133], В. Качмара [134], Р. Мицика [135], С. Шухевича [136], Л. Цегельського [137; 138], К. Трильовського [139], І. Кедрина [140]. Відомості, що стосуються державницько-політичної діяльності В. Старосольського, містяться у мемуарах голови уряду УНР І. Мазепи [141], ад'ютанта С. Петлюри О. Доценка [142], соціал-демократа А. Чернецького [143]. Спогади "З Українськими Січовими Стрільцями" М. Галуцинського [144] є цінним документом, що розкриває історію легіону УСС, його взаємовідносини з УБУ, членом якої був В. Старосольський і здійснював зв'язок між цими інституціями. Мемуарна праця С. Шухевича "Моє життя" [136] проливає світло на перебіг судових процесів, кулуарні домовленості адвокатів, не висвітлені в офіційних документах. Цікаву інформацію про формування світоглядних позицій В. Старосольського містять спогади Л. Цегельського [137], з яких почерпнуто відомості про товариство "Молода Україна" на початку ХХ ст., діяльність якого в офіційних документах відображена недостатньо.

Цінні матеріали можна знайти в тогочасній галицькій пресі, зокрема у часописах різного політичного спрямування – "Воля", "Земля і воля", "Вперед", "Діло", "Професійний вісник", "Український прапор", "Галичанин". Соціал-демократичні часописи ("Воля", "Земля і воля", "Вперед") містили інформацію про діяльність В. Старосольського в УСДП, зокрема, виступи на партійній

трибуни, повідомлення про перебіг передвиборчих кампаній тощо. З найбільш впливової в Галичині газети націонал-демократів "Діло", в основному, можна дізнатися про перебіг резонансних судових процесів, промови, що містилися у рубриках під назвами: "З судової салі", "У безкінечній черзі...". Газета публікувала звіти про судові розправи, в яких брав участь як адвокат В. Старосольський, не тільки зі Львова, а й з Варшави, Тернополя, Станіслава, Перемишля, Луцька, Коломиї, Стрия, Самбора. У галицькій пресі знайшло відображення генеза університетського питання, боротьба за український університет у Львові, в якій В. Старосольський брав активну участь.

Таким чином, джерельне забезпечення дослідження діяльності В. Старосольського складають, насамперед, документи вітчизняних архівів, матеріали преси й публіцистики, спогади діячів досліджуваного періоду. Виняткове значення мають джерела особового походження, що розкривають еволюцію поглядів і наукових інтересів В. Старосольського, сприйняття ним історичних подій і явищ, мотивацію політичної поведінки. Значний фактичний матеріал можна почерпнути з документів суспільно-політичних та наукових інституцій, в яких брав активну участь В. Старосольський. Крім партії українських соціал-демократів, до керівних органів якої він належав понад 30 років, В. Старосольський відіграв важливу роль у діяльності УСС, НТШ, молодіжних товариств "Січ", "Молода Україна" та "Академічна громада".

Використання широкої джерельної бази дозволить суттєво доповнити багатогранну картину громадсько-політичної та наукової діяльності В. Старосольського, по-новому проаналізувати вже відомі сторінки його біографії, а залучення у процесі роботи над науковою проблемою масиву першоджерел надасть будь-якому дослідженню повноти й репрезентативності.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДІАЛ України), ф. 360, оп. 1, спр. 1, 41 арк. 2. ЦДІАЛ України, ф. 360, оп. 1, спр. 4, 116 арк. 3. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 11, 189 арк. 4. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 2, 95 арк. 5. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 3, 52 арк. 6. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 5, 2 арк. 7. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 8, 1 арк. 8. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 9, 3 арк. 9. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 476, 35 арк. 10. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 477, 47 арк. 11. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2239, 92 арк. 12. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 53, 46 арк. 13. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 62, 63 арк. 14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4405, оп. 1, спр. 13, 59 арк. 15. ЦДІАЛ України, ф. 360, оп. 1, спр. 14, 58 арк. 16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 342, 20 арк. 17. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 22, 57 арк. 18. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 23, 71 арк. 19. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 24, 62 арк. 20. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 25, 81 арк. 21. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 763, 242 арк. 22. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 764, 43 арк. 23. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 765, 435 арк. 24. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 766, 64 арк. 25. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 767, 92 арк. 26. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 768, 18 арк. 27. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 769, 18 арк. 28. ЦДІАЛ України, ф. 353, оп. 1, спр. 1, 146 арк. 29. Там само, ф. 353, оп. 1, спр. 7, 23 арк. 30. Там само, ф. 353, оп. 1, спр. 13, 23 арк. 31. Там само, ф. 353, оп. 1, спр. 14, 24 арк. 32. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 51, 24 арк. 33. Там само, ф. 387, оп. 1, спр. 41, 36 арк. 34. Там само, ф. 387, оп. 1, спр. 43, 115 арк. 35. ЦДАК України, ф. 336, оп. 4, спр. 20, 296 арк. 36. ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 470, 14 арк. 37. ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 139, 124 арк. 38. Там само, ф. 3859, оп. 3, спр. 7, 45 арк. 39. Там само, ф. 3859, оп. 3, спр. 9, 2 арк. 40. Там само, ф. 3859, оп. 3, спр. 13, 247 арк. 41. Державний архів Львівської області, ф. 121, оп. 2, спр. 190, 9 арк. 42. Там само, ф. 350, оп. 1, спр. 2933, 52 арк. 43. Там само, ф. 296сч, оп. 1, спр. 7, 86 арк. 44. Там само, ф. 296сч, оп. 1, спр. 24, 61 арк. 45. ЦДІАЛ України, ф. 360, оп. 1, спр. 171, 108 арк. 46. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 78, 14 арк. 47. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 355, 101 арк. 48. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 362, 82 арк. 49. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 386, 80 арк. 50. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 400, 106 арк. 51. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 104, 38 арк. 52. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 148, 48 арк. 53. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 419, 225 арк. 54. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 420, 352 арк. 55. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 421, 243 арк. 56. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 415, 190 арк. 57. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 416, 234 арк. 58. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 417, 274 арк. 59. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 418, 266 арк. 60. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 446, 89 арк. 61. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 447, 7 арк. 62. Старосольський В. Держава і право (причинок до проблеми правовості держави) / В. Старосольський // Ювілейний Альманах Союзу українських адвокатів. – Львів, 1934. – С. 146–159. 63. Старосольський В. До питання про тимчасовий арешт в стадії доходування / В. Старосольський // Життя і право. – 1929. – Ч. 4. – С. 22–26. 64. Старосольський В. До проблеми правовості держави / В. Старосольський // Життя і право. – 1928. – № 1. – С. 39–40. 65. Старосольський В. Думки про демократію / В. Старосольський // Вістник. – 1916. – № 35–36. – С. 281–282. 66. Старосольський В. З боротьби за право / В. Старосольський // Життя і право. – 1928. – Ч. 1. – С. 25–30. 67. Старосольський В. Злука молодіжи / В. Старосольський // Молода Україна: часопис української молодіжи. – Львів, 1900. – Ч. 3. – С. 91–97. 68. Старосольський В. Кирило-Методієвське братство / В. Старосольський // Молода Україна: часопис української молодіжи. – Львів, 1900. – Ч. 6. – С. 91–97. 69. Старосольський В. Про цінність права / В. Старосольський // Життя і право. – 1928. – Ч. 1. – С. 11–21. 70. ЦДІАЛ України, ф. 360, оп. 1, спр. 25, 13 арк. 71. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 41, 4 арк. 72. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 40, 7 арк. 73. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 473, 11 арк. 74. ЦДІАЛ України, ф. 360, оп. 1, спр. 30, 42 арк. 75. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 31, 15 арк. 76. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 21, 19 арк. 77. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 22, 246 арк. 78.

Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 24, 30 арк. 79. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 26, 212 арк. 80. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 19, 22 арк. 81. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 20, 59 арк. 82. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 23, 23 арк. 83. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 27, 5 арк. 84. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 28, 1 арк. 85. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 29, 54 арк. 86. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 30, 42 арк. 87. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 31, 15 арк. 88. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 44, 44 арк. 89. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 45, 103 арк. 90. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 46, 102 арк. 91. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 763, 242 арк. 92. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 764, 43 арк. 93. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 765, 435 арк. 94. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 767, 92 арк. 95. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 768, 18 арк. 96. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 769, 18 арк. 97. ЦДАЛ України, ф. 360, оп. 1, спр. 36, 12 арк. 98. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 37, 26 арк. 99. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 32, 120 арк. 100. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 33, 114 арк. 101. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 35, 145 арк. 102. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 38, 47 арк. 103. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 34, 88 арк. 104. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 1415, 85 арк. 105. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 1869, 11 арк. 106. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2239, 92 арк. 107. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2258, 26 арк. 108. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2395, 12 арк. 109. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2430, 16 арк. 110. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2472, 29 арк. 111. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2610, 22 арк. 112. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 15, 1 арк. 113. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 496, 44 арк. 114. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 489, 13 арк. 115. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 522, 29 арк. 116. Там само, ф. 387, оп. 1, спр. 55, 78 арк. 117. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 486, 13 арк. 118. Там само, ф. 385, оп. 1, спр. 43, 7 арк. 119. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 563, 22 арк. 120. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 492, 13 арк. 121. Там само, ф. 362, оп. 1, спр. 390, 28 арк. 122. Там само, ф. 361, оп. 1, спр. 129, 7 арк. 123. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 484, 14 арк. 124. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 504, 54 арк. 125. Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 478, 19 арк. 126. Там само, ф. 868, оп. 1, спр. 10, 46 арк. 127. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (ВР ЛННБ ім. В. Стефаника), ф. 9, спр. 4347, 1 арк. 128. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 9, спр. 4551, 1 арк. 129. Там само, ф. 9, спр. 4561, 4 арк. 130. Там само, ф. 9, спр. 4552, 3 арк. 131. Там само, ф. 9, спр. 4547, 1 арк. 132. Там само, ф. 9, спр. 4548, 1 арк. 133. Гаецький Т. Професор Старосольський / Теодосій Гаецький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 355–359. 134. Качмар В. Незрівнянний оборонець українських політичних в'язнів / Василь Качмар // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 360–369. 135. Мицик Р. Наглий суд у Львові / Роман Мицик // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 375–376. 136. Шухевич С. Мое життя: Спогади / Степан Шухевич. – Лондон, 1991. – 619 с. 137. Цегельський Л. "Молода Україна" – історичний спомин // Календар "Провидіння". – Філадельфія, 1948. – С. 68–78. 138. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р. – Львів: Свічадо, 2003. – 335 с. 139. Грильовський К. З моїх споминів. Початки стрілецької організації і "Боева Управа" // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік. – Львів–Київ, 1926. – С. 7–11. 140. Кедрин І. Життя–події–люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк: Видавнича кооператива "Червоної Калини", 1976. – 724 с. 141. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 / І. Мазепа. – Мюнхен: Видавництво "Прометей", 1951. – Т. 2. – 245 с. 142. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії української революції: в 3-х т. / Олександр Доценко. – Т. II. – Кн. 4. 1917–1923. – К. – Львів, 1923. – 364 с. 143. Чернецький А. Спомини з мого життя / Антін Чернецький. – К.: Основні цінності, 2001. – 168 с. 144. Галушинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з рр. 1914–1915 / М. Галушинський. – Львів: З друкарні видавничої спілки "Діло", 1934. – 216 с.

Юрій Древицький

ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВЛАДИМИРА СТАРОСОЛЬСКОГО

В статтє проанализирована источниковая база исследования общественно-политической и научно-педагогической деятельности Владимира Старосольского.

Ключевые слова: В. Старосольский, источниковедческая база, архив, фонд, пресса.

Yuriy Drevnitskyi

SOURCE TO THE STUDY OF PUBLIC, POLITICAL AND SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL ACTIVITY OF VOLODYMYR STAROSOLSKYI

The article analyzes the source base of the public, political and scientific-pedagogical activity of Volodymyr Starosolskyi.

Key words: Volodymyr Starosolskyi, source base, archives, fund, and the press.

УДК 930.2:94 (438)“1910/1939”

Віра Кочкодан

**ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ У ГАЗЕТИ
“KURJER STANISŁAWÓWSKI” (“КУР’ЄР СТАНІСЛАВІВСЬКИЙ”)
УПРОДОВЖ 1910–1930-Х РР.**

Стаття присвячена висвітленню у газеті “Kurjer Stanisławowski” (“Кур’єр Станіславівський”) діяльності жіночих товариств Станіславова 1910–1930-х років. Охарактеризовано форми, методи, результати їх праці. Здійснено порівняння відображення у періодиці діяльності українських і польських жіночих організацій. Досліджено генетичний розвиток розвідок у зростанні повідомлень про жіночий рух у місті Станіславові упродовж першого тридцятиліття ХХ ст. Доведено, що у громадськості, у зв’язку із цією інформацією, формувалася позитивна думка щодо образу жінки, зокрема, та жіночого товариства в цілому, відбувалася постійна підтримка їх діяльності.

Ключові слова: жіночі товариства, періодика, “Kurjer Stanisławowski” (“Кур’єр Станіславівський”), польський жіночий рух, м. Станіславів.

Остання третина ХІХ – ХХ ст. – це час корінних, переломних моментів історії: модернізація економіки, зростання чисельності та кількості політичних партій, поява різноманітних національно-визвольних течій, змін ментально-психологічних, формування “індустріального” типу свідомості та поняття “громадянського суспільства”. Перелічені зміни частково торкнулися міста Станіславова. Суспільне життя у краї, який перебував у складі Австро-Угорщини, а потім – Другої Речі Посполитої, продовжувало активно існувати.

Сучасне поняття “громадянського суспільства” важко уявити без усіх свідомих суспільних верств держави. Його, як й історію, творять люди. Так, кожен на своєму місці, а в підсумку у загальносвітовому масштабі. У процесі його побудови, розвитку самосвідомості, існування держави, інколи, більш вагому роль відіграють не ідеї, теорія, а проста, щоденна, побутова діяльність людей. Такого роду практичну діяльність проводили жіночі товариства нашого міста. Саме преса допомагала донести до громадськості відомості про їх працю.

Про жіночі товариства написано безліч праць українських науковців. Серед найвідоміших – М. Богачевська-Хом’як [1], О. Маланчук-Рибак [3–5], М. Дядюк [2], М. Павлюх [7], З. Нагачевська [6], Б. Савчук [9] та інші. Водночас розгляд їх історії у контексті періодики на регіональному рівні слабо вивчений. Відзначимо монографію львівських науковців В. Передирія, Н. Сидоренка, Т. Старченка “Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жін. руху у світлі укр. вид.)” [8]. На рівні Станіславського округу опис праці жіночих згромаджень нами проводиться вперше.

Мета статті – висвітлення діяльності жіночих товариств м. Станіславова на сторінках періодичного видання “Kurjera Stanisławowskiego” (“Кур’єра Станіславівського”) упродовж 1910–1930-х рр.

Періодична преса дає змогу прослідкувати формування думки освіченого суспільства про діяльність жіночих товариств та подає більш уточнюючу інформацію про неї. Власне таку одну з таких ролей відіграв “Кур’єр Станіславівський” (далі “KS” – популярна загально інформаційна газета, яка виходила щонедільно з 1887 р. польською мовою) у м. Станіславові.

Опрацювавши відповідну періодику, виокремлюємо наступні особливості діяльності жіночих товариств: частіше зустрічаються статті інформаційного типу, ніж аналітичного. Так, більшість згадок про жіночі товариства знаходяться в рубриці “Kronika” (“Хроніка”), поступаючись популярністю політичним подіям 1920-х рр. (вибори до місцевих рад, акції різних політичних партій тощо), питанням економіки, освітнього і спортивного життя. Це не випадково, зважаючи на загально інформаційний характер газети, суспільну атмосферу того часу; у статтях висвітлювалася діяльність виключно польських жіночих товариств (“Кружок польських пан” – “Koło Polskich Panie”, “Koło żeńskie L.O.O.P.” – “Коло жіноче”, “Koło żeńskie P.Z.K.” – “Кружок пан П. З. К.”, “Narodowa Organizacja Kobiet” – “Народна організація жінок”, “Sodalicja Pań” – “Братство пан”, “Sodalicja pauczycielek” – “Братство вчительок”, “Towarz. Pań dobroczynnych” – “Товариство пан добротинності”, “Matki Chrześcijańskie” – “Християнські матері”, “Arhybratstvo” – “Архибратство”, “Złóbka” – “Притулок”, “Dom sierot” – “Дім сироти”, “Oddział żeński Sokół” – “Жіночий відділ “Сокола”, “Ochronki” (Sekcja “Chleb głodnym dzieciem”) – “Охоронка” (секція “Хліб голодним дітям”), “Jedność” (Sekcja żeńska) – Єдність (жіноча секція), “Stacja Opieki nad dzieckiem” – “Станція Опіки над дітьми”.

Газета “KS” більше уваги приділяла праці жіночих організацій у громадсько-побутовій сфері. Зокрема, найчастіше у статтях згадувалася проблема опікування сиротами. Їх діяльність полягала у

наступному: збирання пожертвувань на утримання дітей, будівництво "Дому сироти". Так, за 23 квітня 1911 р. згадується виступ голови товариства "Польських пань" Аліни Бачальської про нагальну необхідність створення такого типу закладу для круглих сиріт віком для хлопців до 10 років, для дівчат – до 14 років. Планувалося видання безкоштовних обідів, забезпечення їх зимовим та осіннім одягом, книгами та шкільним приладдям. Вони мали знаходитися під постійним наглядом членкинь товариства. Кошти планували зібрати шляхом відвідання жінками жителів кожного кварталу. У 1926 р. згадується про бюджет "Дому сироти" [12, с. 1].

Аналогічно своїм змістом була така форма роботи "польських пань" як організація безкоштовного харчування. Так, зустрічаємо повідомлення про об'єднання двох товариств "Народної християнської кухні" і "Товариство пань доброчинності" у одне – "Християнська спілка доброчинності для підтримки убогих" ("Chrześcijańskie miłosierdzie stowarzyszenie wspierania ubogich") з метою надання малокоштовних і безкоштовних обідів для старців, пенсіонерів, калік, безробітних, малозабезпечених та інших, а також для облаштування двох будинків на вулиці Вірменській на її потреби. На сторінках преси позитивно оцінюється ця дія, вказуючи на те, що проблема голодуючих була не тільки справою опіки над ближнім, але й ознакою справедливого суспільства. "KS" описує склад управління нового товариства (голова Сабіна Хованцова), куди ввійшли представники двох статей. Фінансування мало здійснюватися на пожертвування, внески членів спілки та коштами адміністрації, магістрату, ощадної каси міста [13, с. 1–2].

Водночас жінки продовжували працювати у сфері організація курсів крою та шиття, малювання тощо. Їх проведення припадає на 1920-і рр., що пов'язано із економічною кризою у провідних державах та Східній Галичині. Курси влаштовували для можливості жінок власними силами отримати одяг, забезпечити ним сім'ю, зекономити бюджет чи виробництво на продаж. Були вони платні і залежали від кількості бажаючих ними скористатися (10 злотих від особи і менше, якщо приходило більше 20 осіб), щотижневі у післяобідній час; проводилися у початковій школі ім. королеви Ядвіги [19, с. 5; 20, с. 4].

До просвітницького руху жінки залучали своїх членкинь та місцевих жителів через читальні. Майже у кожному номері згадувалася бібліотека "Союзу громадянської праці жінок", яка працювала щодня з 17 по 18 год. Вона була платною (50 крон щомісячно), рекламувалася наявна періодична преса, яка могла більше зацікавити жінок, ніж чоловіків [10, с. 5]. Проведення віче на підтримку національного виробника свідчило про намагання жінок підтримати польських підприємців, зберегти стабільною економічну ситуацію краю. Зусиллями "Союзу жіночих товариств" у грудні 1928 р. відбулося віче на підтримку національного (польського) виробника. Були гості зі Львова [30, с. 3].

Досить багато статей присвячено участі жінок у громадсько-культурних заходах: вшанування полеглих воїнів у роки Першої світової війни (зустріч президента Польщі Мосціцького [30, с. 6.]; організація канікул на тлі природи (пропаганда здорового способу життя) тощо. Це доводить їх патріотичну позицію, бажання передавати її молодому поколінню.

Менше у пресі висвітлювалося питання організації жіночих товариств. Це закономірно, адже за протяжністю це складніший, триваліший етап, ніж можливість висвітлення щоденної або щотижневої діяльності. Авторами статей у "KS" виступали жінки. Так, за 1911 рік на сторінках газети з'явилася стаття Адели Мацуткової, яка висунула ідею об'єднання усіх жіночих товариств в одне на федеративних засадах: "...належало б створити Союз або організацію жіночих товариств на зразок існуючого такого об'єднання в Познані. Воно не означало б нівеляцію різних поглядів, а повинно утворитися на засадах рівності і носити інформаційно-дорадчий характер, маючи на меті допомогти окремим товариствам у розвої власного курсу" [23, с. 4]. Ще одними аргументами на користь союзу було: співпраця, обмін думками, спільні акції, уникнення розпорошення та прояву амбіцій. Мали відбуватися щоквартальні з'їзди, на які окремі товариства висилали б своїх делегаток із доповідями ("Związek cywilny-twórczość pracy kobiet"), обирати кожного разу іншу президію. Більш конкретних кроків автор не пропонує. Це – швидше стаття-звернення до жінок, ніж програма дій [23, с. 4].

15 квітня 1928 р. на сторінках газети "KS" знову з'явилася ідея об'єднання розпорошених жіночих сил шляхом створення єдиного товариства. Ініціатором виступила Марія Хелінська, а роль лідера обрав очолюваний нею "Союз громадянсько-творчої праці жінок", створений у Станіславові як відділ Центрального союзу у Варшаві під керівництвом Софії Морачевської. Станіславський відділ складався із чотирьох секцій: прибуткової, очолюваної Аліною Бечальською; агітаційної (лекційної) на чолі з Ю. Фаховною; господарської; обласної. Обрано управління: голову, двох заступників, секретаря, скарбника, двох тимчасових членів управління [42, с. 6].

У 1930-х рр. інформація у пресі про діяльність товариств у Станіславському воєводстві значно зросла. З'явилися статті більшого обсягу, докладніші у подіях, які займають одні із перших сторінок газети. З аналізу статей 1935–1937 рр. "KS" випливає, що найбільше поширення і популярність має товариство Z.P.O.K. ("Związek Obywatelskiej Pracy Kobiet" – "Союз громадянської праці жінок" (СГПЖ)).

Крім того отримуємо відомості і про релігійні жіночі згромадження, що не було поширеним у пресі 1920-х рр. На нашу думку, ці особливості безпосередньо пов'язані із активізацією суспільно-громадського життя Східної Галичини. Ще однією "новинкою" у "KS" була поява першої згадки і про українське жіноче товариство "Союз українок" (СУ). Так, за 28 червня 1936 р. дізнаємося, що СУ було третьою найвпливовішою, найчисельнішою організацією після "Просвіти" та "Рідної школи". Оцінка автора Йозефа Зелінського була об'єктивною. Він стверджував, що цьому товариству немає аналогів у польському жіночому русі. Тут же дізнаємося, що СУ складалося із двох регіонів: станіславського (охоплювало 35 гуртків і включало 2 тис. членкинь) та галицького – 8 гуртків [11, с. 3–4].

Щодо статей про діяльність СГПЖ, то вона носить інформаційний характер з оціночними елементами автора. Наприклад, назва статей, зазвичай, звучала "З діяльності СГПЖ у Станіславі" або "Велике зібрання СГПЖ у Станіславі". У них дізнаємося про структуру організації, очільників, сприйняття їх громадськістю тощо. На підтвердження своїх слів, оцінок автор наводив статистичні дані, виголошені на щорічних звітах СГПЖ. На сторінках газети висвітлювалася жіноча праця у наступних сферах. Політично-громадське виховання (опікувався відділ з однойменною назвою), що включало проведення бесід на актуальні та дискусійні питання політичного, господарського, соціального значення. За 1934–1935 роки їх проведено 36, 37 – за 1937-ий рік. Тематика стосувалася жіночих питань або нагальних теперішніх: "Актуальні проблеми жіночого руху у Польщі" (від створення людини до сьогодні), "Міжнародна політична ситуація в теперішні часи", "Цілі і завдання Слов'янського союзу жінок у сучасній хвилі" [35, с. 3].

Особливу цінність преса відзначала у сфері благодійності, оскільки такого роду діяльність захищала громаду від моральної деградації. Основна увага зосереджувалася на улаштуванні у кафе-кондитерській (знаходилася на Гірці) безплатних та мало оплачуваних (5 грошів) обідів для безкоштовних, малозабезпечених особливо у зимовий період. Так, про неї інформація зустрічається у статтях за квітень 1935 (№ 967), січень 1936 (№ 4), травень 1936 р. (№ 19), січень 1937 р. (№ 54), травень 1937 р. (№ 71) [35, с. 3; 46, с. 6; 36, с. 2; 39, с. 4; 41, с. 5]. Відкриття будинку для перебування бездомних, убогих самотніх жінок, інколи і для тих, хто не може заплатити за готель, теж було ознакою турботи. Благодійність здійснювалася і щодо дітей безробітних. Членкині дарували одяг, солодощі дитячим садкам. Зазвичай, це відбувалося у святкові дні, наприклад, день св. Миколая [18, с. 3].

Культурно-просвітницька робота з дітьми, молоддю включала секцію жіночих справ, секцію культури і краси) організація вечорів-дискусій на актуальні питання часу, улаштування урочистих походів на честь маршала Пілсудського [44, с. 5], світлиць (декламування віршів, виступів тощо); улаштування літніх дитячих таборів, опіка над дитячими садками, куди ходять діти безробітних і бідних осіб (на Бельведерській). Пропагандистська діяльність полягала у випуску газет, книг членкинь СГПЖ.

Господарська сфера у порівнянні з 1920-ми рр. значно розширилася і включала не тільки швейні майстерні "Мурашка", але й приготування консервних фруктів та овочів у співпраці із жіночою промисловою школою, курси особистої і побутової гігієни, рятувальної служби, економії коштів (особливо для сільських людей), тримісячні готельно-відпочинкові (підготовка жінок-офіціантів, покоївок, кухарок), які включали практичні професійні навички, так і загальнонавчальні [35, с. 3].

Друге місце за інформації у пресі займало "Коло жіноче" при LOOP. Основна увага зверталася на такі сфери, як: пропагандистко-агітаційну, лекції на теми "Роль жінки в протигазовому захисті" тощо для інших жіночих товариств, до яких входила видавнича діяльність [40, с. 2–3; 17, с. 5]; організація курсів елементарних, моделювання, вечорів-танців; допомога дитячим садкам; допомога в організації крайового авіаційного конкурсу [40, с. 2–3]. У пресі систематичним було інформування читача про новий склад уряду та секцій жіночих товариств (голова, заступники).

Зі сторінок "KS" дізналися і про таке об'єднання як жіночий відділ при ZS ("Zjednoczenie Sokół" – "Союзу стрілецького"). Висвітлювалася їх благодійна діяльність для дітей (одягом, харчами, влаштуванням свят), виховання у патріотичному дусі молоді (організація святкувань до 73-ої річниці січневого польського повстання, організація курсів шиття одягу, білизни у містах, зокрема Калуші [21, с. 3; 22, с. 3; 47, с. 3]. Автором високо оцінювалася професійна діяльність членкинь, їх ентузіазм у праці.

Найменше у періодиці давалося висвітлення релігійним римо-католицьким товариствам: "Содаліція Марійських пань", "Католицьке товариство жінок" ("Sodalitcja pan Marian", "Stowarzyszenie Kobiet Katolickich"). Так, відомості про них виключно інформаційного характеру – повідомлення. Наприклад, час і місце щомісячного зібрання, заклик взяти участь у Службі Божій або у виголошенні доповідей на теми: "Церква та її організація у суспільстві", "Пам'ятки про найкраще" [16, с. 4 26, с. 5;

27, с. 5]. Можливо, це пов'язано із світським характером газети та більшою закритістю даних товариств, діяльність виключно у своїй сфері, меншою чисельністю.

Таким чином, газета "KS" 1910–1930-х рр. подавала докладні відомості про ті жіночі польські товариства, чия діяльність була найпоширенішою на території Станіславського округу. Порівняння її газетних статей здійснено у хронологічному та тематичному аспектах, які тісно пов'язані між собою. Так, випуски цього періодичного видання переважно відображали громадсько-культурну (освітню, добродійну, побутову тощо) діяльність жінок, їх організаційний стан, ніж політичну активність. Це, власне, об'єктивно висвітлює їх працю. Крім того, інформація носила оглядово-описовий характер.

З початку 1923 р. зросла систематичність статей про працю жінок, їх аналітичність, що дало змогу прослідкувати послідовність їх дій, зміни складу уряду, форми праці, результати роботи, вплив на громадськість, порівняти різні жіночі товариства у процесі праці, дізнатися про найнагальніші потреби тогочасного суспільства шляхи їх подолання з боку жінок.

Газета "KS" належала до польського національного табору, тому у ній згадки про українські товариства дуже рідкісні, хоча вони були не менш поширені, ніж польські. Об'єднує усі статті об'єктивний характер подачі інформації та основна ідея – формування у громадськості традиційного розуміння жінки як матері, благодійниці, господині, патріотки, але віддаленої від активного політичного життя; а цікавість преси у висвітленні діяльності жіночих товариств упродовж 1910–1930-х рр. свідчить про бажання їх популяризації.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом'як М. Біле по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 434 с.
2. Дядюк М. С. Жіночі організації Східної Галичини в контексті польсько-українського протистояння під час Першої Світової війни і у повоєнний період / М. С. Дядюк // *Ucrainika Polonika*. – Вип. 1 – С. 221–235.
3. Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 500 с.
4. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія / О. Маланчук-Рибак. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1999. – 54 с.
5. Маланчук-Рибак О. Жіночий рух на західноукраїнських землях (кінець XIX – 30-і роки XX ст.) / О. Маланчук-Рибак // *Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні* / [За ред. Л.Смоляр.]. – Одеса: Астропринт, 1999. – С.110–128.
6. Нагачевська З.І. Педагогічна думка і просвітництво у жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.) / З. І. Нагачевська. – Івано-Франківськ: Підприємство Третяк І.Я., 2007. – 764 с.
7. Павлюх М. Зародження польської жіночої преси у Львові та Галичині: політичні економічні суспільні умови та історіографічні особливості польського пресознавства (1840–1939) / М. Павлюх // *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. – 2011. – Вип. 34. – С. 168–180.
8. Передирій В. Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жін. руху у світлі укр. вид.) / В. Передирій, Н.Сидоренко, Т. Старченко. – Дослідниц. центр історії укр. преси. – К., 1999. – 120 с.
9. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 280 с.
10. Czytelnia Związku Obywatelskiej Pracy Kobiet // *Kurjer Stanisławowski*. – 3 czerwca 1928. – S. 5.
11. Doktor Józef Zieliński Stanisławów w cyfrach 1931–1935 lat // *Kurjer Stanisławowski*. – 28 czerwca 1936. – S. 3–4.
12. Dom sierociniec // *Kurjer Stanisławowski*. – 23 kwietnia 1911. – S. 1.
13. Filantropia w Stanisławowie // *Kurjer Stanisławowski*. – 26 maja 1928. – S. 1–2.
14. Hołd Kobiet Polski // *Kurjer Stanisławowski*. – 2 października 1927. – S. 5.
15. Impreza wieczorem // *Kurjer Stanisławowski*. – 5 marzec 1911. – S. 6.
16. Katolickie społeczeństwo kobiety // *Kurjer Stanisławowski*. – 15 listopada 1936. – S. 4.
17. Kursy kobiety z oddziały L.O.O.P. // *Kurjer Stanisławowski*. – 25 lutego 1935. – S. 5.
18. Kursy z owoców i warzyw // *Kurjer Stanisławowski*. – 2 lutego 1936. – S. 3.
19. Narodowa organizacja kobiet // *Kurjer Stanisławowski*. – 30 stycznia 1927. – S. 4.
20. Narodowa organizacja kobiet // *Kurjer Stanisławowski*. – 20 lutego 1927. – S. 4.
21. Oddział żeński Z. S. // *Kurjer Stanisławowski*. – 13 stycznia 1935. – S. 3.
22. Oddział żeński Z. S. // *Kurjer Stanisławowski*. – 23 lutego 1936. – S. 3.
23. O związki stowarzyszeń kobiecych // *Kurjer Stanisławowski*. – 9 kwiecień 1911. – S. 4.
24. Pamiętaj o bezdomnych dzieci w dzień św. Mikołaja // *Kurjer Stanisławowski*. – 1 grudnia 1935. – S. 3.
25. Połkolonia Letnai T. S. L. w pow. Stanisławowskim // *Kurjer Stanisławowski*. – 23 maja 1937. – S. 2.
26. Sodalitcja Pan Marian // *Kurjer Stanisławowski*. – 4 października 1936. – S. 5.
27. Sodalitcja Pan Marian // *Kurjer Stanisławowski*. – 5 grudnia 1936. – S. 5.
28. Walny Zjazd Koła żeńskiego L.O.O.P. // *Kurjer Stanisławowski*. – 16 lutego 1936. – S. 7.
29. Walny Zjazd Zw. Pr. Obyw. Kob. // *Kurjer Stanisławowski*. – 25 października 1936. – S. 4.
30. We wtorek // *Kurjer Stanisławowski*. – 13 listopada 1927. – S. 6.
31. Więć kobiety // *Kurjer Stanisławowski*. – 16 grudnia 1928. – S. 3.
32. Wykład w L.O.O.P. // *Kurjer Stanisławowski*. – 29 marca 1936. – S. 6.
33. Zasiadana mińskiego Koła żeńskiego L.O.O.P. // *Kurjer Stanisławowski*. – 12 maja 1935. – S. 7.
34. Z działalności wiejski Z. P. O. K. // *Kurjer Stanisławowski*. – 5 lipca 1936. – S. 3–4.
35. Z działalności Związku Obywatelskiej Pracy Kobiet // *Kurjer Stanisławowski*. – 21 kwietnia 1935. – S. 3.
36. Z działalności Z. P. O. K. // *Kurjer Stanisławowski*. – 10 maja 1936. – S. 2.
37. Z działalności Z. P. O. K. // *Kurjer Stanisławowski*. – 20 września 1936. – S. 5.
38. Z działalności Z. P. O. K. w Stanisławowie // *Kurjer Stanisławowski*. – 10 stycznia 1937. – S. 3.
39. Z działalności Z. P. O. K. // *Kurjer Stanisławowski*. – 19 maja 1937. – S. 4.
40. Z koła żeńskiego L.O.O.P. // *Kurjer Stanisławowski*. – 7 marca 1937. – S. 2–3.
41. Z. P. O. K. // *Kurjer Stanisławowski*. – 24

stycznia 1937. – S. 5. 42. Z ruchu kobiecym // Kurjer Stanisławowski. – 15 kwietnia 1928. – S. 6. 43. Z ruchu kobiecym // Kurjer Stanisławowski. – 26 kwiecień 1928. – S. 5. 44. Związek Obywatelskiej Praci Kobiet // Kurjer Stanisławowski. – 31 marca 1935. – S. 5. 45. Z Z. P. O. K. // Kurjer Stanisławowski. – 26 stycznia 1936. – S. 3. 46. Z Związek Obywatelskiej Praci Kobiet Kurjer Stanisławowski. – 26 stycznia 1936. – S. 6. 47. Z Życia Strzelacznego // Kurjer Stanisławowski. – 29 marca 1936. – S. 3.

Вера Кочкодан

**ОТРАЖЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛЬСКИХ ЖЕНСКИХ ОБЩЕСТВ В ГАЗЕТЕ
“KURJER STANISŁAWÓWSKI” (“КУРЬЕР СТАНИСЛАВИВСЬКИЙ”) В ТЕЧЕНИЕ 1910–
1930-Х ГГ.**

Статья освещает в газетах “Kurjer Stanisławowski” (“Курьер Станиславивської”) деятельности женских обществ м. Станиславова 1910-1930-х годов. Охарактеризованы формы, методы, результаты их труда. Проведено сравнение отражение в периодике деятельности украинских и польских женских организаций. Исследованы генетическое развитие статейных исследований в росте сообщений о женском движении в городе Станиславе течение первого тридцатилетия XX в. Доказано, что у общественности в связи с данной информацией, формировалась положительное мнение относительно образа женщины в частности и женского общества в целом, происходила постоянная поддержка их деятельности.

Ключевые слова: женские организации, периодика, “Kurjer Stanisławowski” (“Курьер Станиславивської”), польское женское движение, Станиславив.

Vira Kochkodan

**DISPLAY OF THE POLISH WOMEN’S ASSOCIATIONS IN THE NEWSPAPER “KURJER
STANISŁAWÓWSKI” (“COURIER STANISLAVIVKY”) FOR 1910–1930 YEARS**

The article is devoted activity of women’s associations in the newspapers “Kurjer Stanisławowski” (“Courier Stanislavivsky”) town Stanislaviv 1910 -1930 years. The characteristic forms, methods, results of their work. Comparison of reflection in the periodicals of the Ukrainian and Polish women’s organizations. Investigated the genetic development of intelligence in growth article reports women’s movement in the first thirtieth of the twentieth century. It is proved that the public in connection with this information, formed a positive opinion about the image of women in particular and sorority as a whole, there was a constant support of their activity.

Key words: sorority, Periodicals, “Kurjer Stanisławowski” (“Courier Stanislavivsky”), polsky women’s movement, town Stanislaviv.

УДК 94(477.8)“1918/1939”

Володимир Місько

**ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
(1918–1939 РР.): ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ**

В статті проаналізовано джерельну базу дослідження політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні впродовж міжвоєнного періоду.

Ключові слова: ліворадикальний рух, архівні документи, польська влада, політична діяльність, періодика, комуністичні організації.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки назріла необхідність подолання низки накопичених стереотипних проблем. Історичні студії в окресленому напрямку вимагають неупередженої, позбавленої ідеологічної ангажованості оціночної інтерпретації першоджерел. З огляду на це аналіз джерельної бази дослідження політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж 1918–1939 рр. видається актуальною науковою розвідкою.

Мета статті – проаналізувати джерельну базу дослідження політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні в 1918–1939 рр.

Основні завдання наукової публікації полягають у виокремленні із значного масиву архівних джерел, періодичних видань, збірників документів та матеріалів, мемуарної літератури відомостей про особливості політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж 1918–1939 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що стаття є одним із перших в українській історіографії комплексним аналізом широкого кола джерел, які відображають політику Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж міжвоєнного періоду.

Об'єкт дослідження становлять архівні матеріали, періодичні видання, збірники матеріалів і документів, мемуари, які відображають суспільно-політичні процеси в Західній Україні упродовж міжвоєнного періоду.

Предметом дослідження виступають відомості, які розкривають основні тенденції та особливості політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні в 1918–1939 рр.

Хронологічні рамки наукової студії охоплюють період існування Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.).

Територіальні межі наукової розвідки обмежуються поняттям "Західна Україна" – географічним регіоном, до складу якого у міжвоєнний період входила Східна Галичина, успадкована Польщею від Австро-Угорщини, Західна Волинь і Західне Полісся – від царської Росії. Згідно з адміністративно-територіальним поділом міжвоєнної Польщі, до складу Західної України входили: Львівське, Станіславівське, Тернопільське, Волинське та Поліське воєводства. Терміном "Західна Україна" послуговуємося як умовним, оскільки початково він вживався як публіцистична назва ЗУНР, пізніше поширився на всі українські землі, приєднані до УРСР упродовж 1939 – 1940 рр.

Комплексне вивчення політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні вимагає з'ясування її причинно-наслідкового характеру, визначення місця та ролі силових відомств, інших органів державної влади у її реалізації, відображення політичної діяльності ліворадикальних організацій. Зважаючи на необхідність формувати нові історіографічні підходи до окресленої проблематики, основу дослідження становлять архівні джерела та публікації тогочасних періодичних видань. Опрацьовані джерела, залежно від походження, змісту і значущості інформації, можна поділити на декілька основних груп: архівні джерела; законодавчі акти (накази, розпорядження, постанови, примірні статuti, положення, декрети тощо) центральних та місцевих органів державної влади та партійних структур; діловодна документація (листування поліції, протоколи, акти обвинувачення, судові вироки, звіти, кошториси, розписки, анкети, особові справи, слідчі справи, резолюції, скарги, донесення, рапорти); публікації періодичних видань; документи особистого походження: спогади очевидців подій досліджуваного періоду, їх нотатки, кореспонденція, епістолярна спадщина; статистичні дані; довідкові матеріали в енциклопедіях, збірниках, мережі Інтернет.

Значна частина використаних джерел зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО України), Центральному державному історичному архіві України в м. Львові (ЦДІА України), Державному архіві Львівської області (Держархів Львівської обл.) Державному архіві Волинської області (Держархів Волинської обл.), Державному архіві Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), Державному архіві Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.).

У ЦДАГО України нами опрацьовано документи декількох фондів. Зокрема, у фонді 6 "Центральний комітет Комуністичної партії Західної України" описи 1 та 2 використано документи, що розкривають діяльність Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР): звіти [1], звернення про важке становище політичних в'язнів [2], журнали "За амністію політичним в'язням" [3], листування структурних підрозділів [4], статут організації допомоги політичним в'язням [5], листи-прохання про допомогу від мешканців Західної України [6]. Поряд з цим, важливим джерелом є протоколи засідання Закордонного бюро допомоги Комуністичної партії Західної України (ЗБД КПЗУ), резолюції та листування з приводу діяльності підпільних організацій [7], мобілізаційний на план діяльності компартії Західної України у випадку виникнення польсько-радянської війни.

Особливу пошукову цінність становлять документи, які свідчать про політичні судові процеси [2; 8], акти обвинувачення у справі комуністичної пропаганди [9; 10], судові вироки [11–12], протоколи допитів [13–14]. Низка документів розповідає про викриття та арешти підпільних партійних діячів [15].

Важливим джерелом інформації про діяльність ліворадикального руху у Західній Україні слугують партійні звіти, резолюції, протоколи засідань [16], перелік нелегальних видань газет, журналів та ін. [17], статті про перебіг революційного руху в Західній Україні [18].

На наш погляд, помітний історичний інтерес викликають документи фонду 9 "Центральний комітет Комуністичної партії Галичини", які розкривають процес створення нелегального партійного центру у Галичині [19], обсяги його грошових видатків [20], схему фінансування ліворадикального руху та органів державної влади Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР) [21]. Поряд з цим, інформацію про перший досвід державотворення комуністів Східної Галичини

знаходимо у фонді 37 “Галицький організаційний комітет КП(б)У”, зокрема, документи про підготовку відповідальних партійних працівників для керівних посад ГСРР [22], таємних агентів для ведення агітаційної діяльності в тилу поляків [23], інструктивні матеріали щодо встановлення радянської влади в краї [24] та фінансове забезпечення цього процесу [25].

Підтримку ліворадикального руху в Західній Україні з боку радянської України відображено у низці документів фонду 38 “Галицьке бюро при ЦК КП(б)У”. Історичну зацікавленість викликають матеріали, які свідчать про залучення значних матеріальних та людських ресурсів, скерованих на активне просування ліворадикальної ідеології на західноукраїнські землі. Серед іншого знаходимо списки членів комуністичних гуртків та протоколи засідань Галицької парторганізації в м. Казані [26], копії вихідного листування [27], анкети галичан, які проживали в Бердичівському районі [28], копії директив Галревкому [29], інструкції про роботу профспілок на окупованих територіях [30], кошториси [31], касові [32] та книги приходів і розходів [33], авансові розрахунки [34], рахунки “Галбюро” [35].

Окремі аспекти фінансової допомоги КПЗУ від міжнародних комуністичних структур відображено у грошових звітах, рахунках, листуванні центрального і окружних комітетів [36]. Ці документи зберігаються у фонді 233 “Представництво компартії Східної Галичини при виконавчому комітеті Комуністичного інтернаціоналу (ВККІ), представництво компартії Західної України в Польській секції ВККІ, м. Москва (РСФСР)”.

Відзначимо, що низку документів [21; 22–23; 25; 27; 31–33; 38; 37; 39] згаданих фондів вводимо в науковий обіг вперше. Вони розкривають особливості фінансового забезпечення організаційної й політичної діяльності ліворадикальних структур у Західній Україні.

Об’єктивному вивченню питань, пов’язаних із становленням пенітенціарної системи у Польщі сприяють збірки документів фондів 3522 “Табір полонених українців з українсько-галицької армії в місті Тухолі (Польща)” [40–41] та 3523 “Табір інтернованих українців з Української народної республіки в місті Шапіорно (Польща)” [42–44] ЦДАВО України. Відозва штабу й Реввійськради Південно-Західного фронту [45], яка знаходиться у фонді 2 “Рада народних комісарів УРСР (РНК УРСР) м. Харків”, відображає плани радянського керівництва щодо Польщі у контексті експорту революції у Європу.

Важливий конкретно-історичний матеріал взято з документів, які зберігаються у фондах ЦДІА України. Зокрема, у фонді 205 “Прокурор апеляційного суду м. Львів” нами опрацьовано звіти про діяльність Чортківського окружного суду у 1919 р. [46], донесення начальника Львівської слідчої в’язниці про оголошення голодування ув’язненими комуністами [47], рапорт про голодування-протест політв’язнів проти в’язничного режиму [48] та вимогою змінити його [49], скарги в’язнів-комуністів на в’язничну адміністрацію та листування з цього приводу [50]. У фонді 392 “Українська парламентська репрезентація, м. Варшава”, особливої уваги заслуговує низка документів, яка інформує про зміст скарг українців до Генерального секретаріату Ліги націй з приводу знущань та тортур місцевої польської поліції над політв’язнями [51].

Значний фактичний матеріал про діяльність поліції, місцевих польських судів та закладів позбавлення волі у контексті реалізації ними політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні знаходиться у Державному архіві Волинської області. У фонді 1 “Волинська воєводська команда державної поліції місто Луцьк” використано накази коменданта Головної Варшавської поліції [52], розпорядження Міністерства внутрішніх справ [53], директивні вказівки староствам від відділу безпеки воєводського управління поліції у зв’язку із наближенням 1 травня [54], інструкції для прикордонних постерунків [55] та ведення реєстру осіб, які прибувають до Польщі [56]. Вагому цінність становить таємне поліцейне листування з приводу підготовки комуністами збройного повстання [57], про арешти осіб запідозрених у комуністичній пропаганді [58], членів КПЗУ та Комуністичної партії Західної Білорусії (КПЗБ) [59], обмін інформацією про діяльність “Закордоту” [60], “Сельробу-Єдності” [61]. Конфіденційну роботу поліції відображають інформаційні повідомлення таємних агентів про діяльність окремих структур ліворадикального руху в краї [62–63]. Специфіку діяльності місцевої польської поліції щодо ліворадикального руху розкривають протоколи нарад комендантів постерунків [64], які зберігаються у 118 фонді “Володимирське повітове управління державної поліції Волинського воєводства”.

Особливості функціонування пенітенціарної системи в Волинському воєводстві засвідчують документи із фондів 47 “Луцька в’язниця Волинського Воєводства” та 281 “Ковельська в’язниця Волинського воєводства”. Це, зокрема, листування в’язничної адміністрації з приводу цензурування кореспонденції політв’язнів [65], про санітарно-гігієнічні умови, статистичні дані про захворюваності та смерть ув’язнених [66–67]. Науковий інтерес викликають загальні відомості про в’язнів [68], чіткий облік ув’язнених за участь у комуністичному підпіллі списки [69] та особові справи політичних в’язнів [70–73].

Матеріали фонду 191 "Луцький окружний суд" відображають діяльність органів польського судочинства у реалізації політики щодо ліворадикального руху. Судові справи розкривають перебіг політичних судових процесів за участю підсудних, звинувачених у причетності до комуністичних організацій, свідчення свідків, акти обвинувачення, винесені вироки [74–79].

Посилують джерельну базу дослідження документи фонду 410 "Секретаріат Українського депутатського клубу в Луцьку", які містять законопроекти, постанови, внесені депутатами на розгляд сейму і сенату [80], листування із українською парламентською репрезентацією, заяви громадян про зловживання місцевої польської влади, арешти [81] та звіт секретаря про діяльність клубу [82]. Статті, доповіді та виступи депутата С. Козицького, розміщені у 60 фондів "Українська парламентна репрезентація на Волині м. Луцьк", відображають політичну діяльність ліворадикального руху [83].

Низка документів, вперше введених у науковий обіг з окреслених архівних фондів Державного архіву Волинської області, розкривають особливості функціонування пенітенціарної системи [65–68; 73;], специфіку діяльності місцевої польської поліції [52–53; 55; 57; 61; 63; 84] та судових інстанцій [76–77] щодо ліворадикального руху.

Комплексному дослідженні окресленої теми сприяє джерельна база Державного архіву Івано-Франківської області. Так, нами проаналізовано низку документів із фонду 68 "Станиславівське воєводське Управління державної поліції, м. Станиславів". Зокрема, директивні вказівки воєводського управління державної поліції про правила складання звітів та донесень [85], проект інструкції про ведення слідства [86], таємне листування про нагляд за діяльністю членів КПЗУ [87], розшук та розслідування діяльності окремих представників комуністичного підпілля [88–89], ліквідацію Окружного комітету (ОК) КПЗУ та МОДР в м. Станиславіві [90]. Фонд 69 "Станиславівське повітове управління державної поліції, м. Станиславів" збагачує джерельну основу дослідження протоколами допитів осіб, запідозрених у приналежності до КПЗУ [91], інструкціями про особливості ведення боротьби із комуністичними організаціями [92], листуванням з приводу обліку підозрюваних у причетності до комуністичної діяльності [93]. Щоденні зведення поліції про політичну ситуацію в Станиславівському воєводстві [94] знаходимо у матеріалах фонду 77 "Городенківське повітове управління державної поліції".

У фондів 67 "Станиславівська в'язниця" містяться особові справи ув'язнених за звинуваченнями у приналежності до ліворадикального руху, їхні характеристики. Матеріали зазначеного фонду розкривають практику превентивних (тимчасових, досудових – В.М.) арештів, котрі могли тривати від кількох тижнів до кількох років, наприклад І. Абоша, який упродовж 1930–1936 рр. перебував у слідчих арештах різної тривалості п'ять разів [95–99]. Слід зауважити, що ці документи теж уперше введено до наукового обігу.

У масиві опрацьованих джерел із задекларованої проблематики важливе місце посідають документи, що містяться у фондах Державного архіву Львівської області. Зокрема, у фондів 121 "Львівське воєводське управління державної поліції" різноманітні донесення про нагляд за ліворадикальними організаціями [100], а також документи про політичну діяльність згадуваних структур [101–102]. Матеріали з'їзду Української соціал-демократичної партії (УСДП) із списком делегатів [102] свідчать про активну конфіденційну діяльність львівської поліції. Схожим змістом відзначаються джерела фондів 108 "Львівське повітове управління державної поліції" [103], 271 "Дирекція поліції у Львові" [104–105] та 243 "Львівське міське управління державної поліції" [106]. Інформацію про спостереження польської влади за діяльністю "Сельроб-Єдності" [107], МОДР [108] одержуємо із матеріалів фонду 110 "Львівське міське управління. Суспільно-політичний відділ. Підвідділ у справах товариств і спілок".

Інша група документів із фонду 11 "Львівський окружний суд" опису 29 відображає участь системи польського судочинства у реалізації політики щодо ліворадикального руху. Серед них знаходимо судові справи про звинувачення окремих осіб у приналежності до КПЗУ та розповсюдженні комуністичної літератури [109–111]. Поряд з цим, значну частину документів становлять справи про конфіскацію окремих ліворадикальних періодичних видань, зокрема, газети "Вперед" [112–118], "Trybuna Robotnicza" [119–125] та ін. Джерела із фонду 139 "Прокурор окружного суду" доповнюють фактологічну основу дослідження справами зі звинуваченнями окремих осіб за зберігання й розповсюдження комуністичної літератури [126–127] та конфіскацію низки періодичних видань [128–130].

Окремі аспекти політичної діяльності ліворадикального руху в Західній Україні розкривають документи фонду 256 "Матеріали до історії революційного руху трудящих Західної України". Нами проаналізовано численні звернення, листівки, газети, друки, які характеризують політичну активність комуністичного підпілля [131–133].

Опіку західноукраїнською громадськістю над політичними в'язнями, інтернованих та полонених, які перебували в складних умовах утримання, відображено у фонді 59 "Об'єднання "Український Червоний хрест" у Львові" [134–135].

Матеріали, що зберігаються у фондах Державного архіву Тернопільської області, відображають ставлення польської влади до ліворадикального руху та розкривають окремі аспекти політичної діяльності комуністичних організацій. У фонді 231 "Тернопільське воєводське управління. Відділ громадської безпеки" ми опрацювали розпорядження Міністерства внутрішніх справ Польщі стосовно відзначення першого травня [136], систематичні звіти воєводського управління про суспільно-політичну обстановку, стан суспільної безпеки, страйкові рухи [137–138], таємне листування органів місцевої польської влади з приводу діяльності ліворадикальних організацій [139–142], протоколи допитів комуністів [143].

Значну частину проаналізованих джерел становлять щоденні донесення слідчого управління про організацію місцевої поліції, політичну ситуацію, дотримання правопорядку у воєводстві [144–149], які розміщені у фонді 274 "Тернопільська воєводська команда державної поліції" описи 1 та 4. На користь твердження про хорошу поінформованість місцевої поліції свідчить збірка відозв, листівок та інших агітаційних комуністичних матеріалів [150].

Фонд 278 "Тернопільська повітова команда державної поліції" представлений декретами і прокламаціями Галицького революційного комітету [151]. Розпорядження Тернопільського слідчого управління про надання відомостей про діяльність комуністичних організацій та їх членів [152] зберігаються у фонді 276 "Збараська повітова команда державної поліції". У фонді 282 "Підгаєцька повітова команда державної поліції Тернопільського воєводства" знаходимо розпорядження воєводського управління про вживання необхідних заходів у зв'язку із першотравневими циркулярами Комуністичної партії Польщі (КПП) та її молодіжного крила [153].

Детальний аналіз суспільно-політичного життя в Тернопільському воєводстві [154–155] подає збірка документів фонду 287 "Прокуратура Тернопільського окружного суду". Окрім того, збірка документів цього фонду розкриває політичну діяльність ліворадикального руху в краї [156–158].

Опрацьовані й використані архівні джерела є важливим об'єктивним компонентом задекларованої теми дослідження, однак подана у них інформація потребує не тільки глибокого осмислення, але нерідко критичного аналізу та суміжної перевірки. Документи інформаційного характеру загалом характеризуються точністю датування, достовірністю, конкретністю, однак потребують неупередженої історичної інтерпретації.

Важливе місце у дослідженні проблеми відіграють опубліковані джерела. Слід зауважити, що опрацьовані нами збірники документів та матеріалів опубліковані в радянський період і містять переважно тенденційно підібрані відомості. Зокрема, у виданнях "Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР" [159], "Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.)" [160], "Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною" [161], "За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною" [162], зацентровано увагу на ключовій ролі комуністичного підпілля Західної України, що врешті призвело до об'єднання українських земель.

Окремі аспекти політики польської влади щодо ліворадикального руху та його політичну діяльність відображають документи, вміщені у збірниках "Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні" [163–164], "Революційна боротьба на Тернопільщині" [165], "Революційна діяльність західно-українських пролетарських письменників" [166], "З історії революційного руху у Львові" [167] та "Проти фашизму та війни. Антифашистський конгрес діячів культури у Львові 1936 р." [168].

Особливої уваги заслуговує "Історія Львова в документах і матеріалах" [169]. Зібрана у ньому джерельна база, окрім іншого, відображає особливості діяльності органів місцевої поліції, судів, пенітенціарних закладів стосовно комуністичного підпілля та його представників у Львові.

Важливим джерелом інформації про діяльність комуністичних структур Західної України слугує добірка матеріалів, опублікована у виданні "Коммунистический Интернационал в документах 1919–1932" [170]. Розміщені у праці документи характеризують особливості функціонування організацій МОДР.

Джерельну базу суттєво розширюють документи особистого походження, насамперед спогади і нотатки громадсько-політичних діячів та активних учасників ліворадикального руху Західної України. Специфічною рисою цієї літератури є те, що значна її частина не лише інформативна, але й дослідницька: окрім викладу та опису хронології подій, в ній охарактеризовано специфіку суспільно-політичного життя краю, діяльність місцевої польської адміністрації, заходи громадських та політичних об'єднань.

До ґрунтовних комплексних праць окресленої тематики зараховуємо "КПЗУ – організатор революційної боротьби" [171], "За владу Рад" [172], "На чолі визвольної боротьби" [173] – це праці, які охоплюють спогади активних учасників ліворадикального руху. Абстрагування від ідеологічних нашарувань, яскраво виражене у цих виданнях, сприяє доповненню фактичним матеріалом конкретних історичних узгоджень із досліджуваної проблеми.

На заходах, скерованих на захист політичних в'язнів, проведенні широкомасштабних "амністійних" кампаній організаціями, що перебували під впливом комуністичної ідеології, акцентує увагу М. Нашковський в публікації "Неспокойные дни. Воспоминания о тридцатых годах" [174].

Відомий західноукраїнський діяч міжвоєнного періоду І. Макух у праці "На народній службі" [175] розкриває особливості та динаміку поширення впливу ліворадикального руху, його проникнення у всі сфери суспільно-політичного життя краю.

Окреме місце серед джерельної бази дослідження посідають періодичні видання міжвоєнного періоду. Зауважимо, що опрацьована нами періодика характеризується певною ідеологічною ангажованістю, цей чинник став основою умовного поділу аналізованих часописів. Першу групу становлять видання ліворадикальних структур або організацій, які перебували під впливом комуністичної ідеології. Відповідно, другу групу джерел формують некомуністичні друки. Окрему групу джерел становить польська преса.

Перша група незначна за чисельністю, що зумовлено прагненням об'єктивно висвітлити окреслену тему дослідження. Зокрема, газета "Воля народа" представлена публікаціями про організацію та перебіг "амністійної" кампанії у 1926 р. [176–177]. Зі сторінок друкованого органу УСДП "Вперед" беремо до уваги інформацію про зародження пенітенціарної системи у Польщі, умови утримання політичних в'язнів [178–181] та підтримку ув'язнених західноукраїнською громадськістю [182–186].

Важливі статистичні дані щодо кількості політичних судових процесів, чисельності підсудних та політичних в'язнів, термінів утримання у слідчому арешті містяться у тематичних одноденних виданнях "Zadamy amnestji dla wiezniow politycznych!" [187–189].

На наш погляд, вагому інформативну історичну базу з теми дослідження подають західноукраїнські часописи. Серед них на особливу увагу заслуговують публікації провідного тогочасного періодичного видання "Діло" – друкованого органу Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Автори повідомлень головним чином зосереджувалися на заходах державного примусу місцевої польської поліції щодо ліворадикального руху. Зокрема, на сторінках видання висвітлено масові поліційні арешти та обшуки, спровоковані активністю ліворадикальних осередків [190–198], описано брутальне поводження поліції із затриманими [199–201]. Низка публікацій відображає першотравневі акції комуністичних організацій та реакцію на них місцевої польської адміністрації й органів поліції [202–207]. Відзначимо, що у виданні вважали безпідставними переслідування польською владою українських освітніх установ за звинуваченнями в комуністичній пропаганді [208–210]. Окрім того, автори інформаційних повідомлень, розміщених у часописі, піддавали сумніву правомірність арештів серед української студентської молоді за причетність до ліворадикального руху, водночас арешти осіб єврейської національності трактували як звичне явище [211].

У газеті "Діло" неодноразово порушували проблеми, пов'язанні із функціонуванням пенітенціарної системи у Польщі. Зокрема, розповідали про невідповідні умови утримання політичних в'язнів [212], знущання в'язничної адміністрації [213–214], випадки смерті ув'язнених [215–220], тривале утримання під вартою без судового вироку [221], численні голодування-протести політв'язнів [222–227]. Автори публікацій часопису вимагали від польської влади провести амністію політичних в'язнів [228–232].

Автори видання "Діло" привертати увагу громадськості краю до резонансних політичних судових процесів, інформували про їх учасників, висунуті звинувачення та аналізували особливості перебігу [233–237]. Позиція СРСР щодо західноукраїнських земель у контексті радянсько-польських відносин неодноразово ставала темою інформаційних повідомлень газети "Діло" [238–240].

Окремі аспекти функціонування закладів позбавлення волі в Польщі [241], становище політичних в'язнів [329] та особливості "амністійної" кампанії [242–243] розкрито на сторінках газети "Свобода", іншого друкованого органу УНДО. Аналогічні проблеми в сукупності із висвітленням політичних судових процесів [244–246] порушували у публікаціях "Громадського голосу", друкованого органу Української соціалістично-радикальної партії (УСРП).

На наш погляд, аналіз некомуністичних західноукраїнських періодичних видань сприяє об'єктивному дослідженню ліворадикального руху Західної України та неупереджено відображає ставлення польської влади до нього.

Важливою складовою джерельної бази з теми дослідження виступає польська преса міжвоєнного періоду. Інформативний матеріал публікацій поглиблює розуміння причинно-наслідкового зв'язку визначення польською владою політики щодо ліворадикального руху. Зокрема, низка повідомлень газети "Robotnik Śląski" стосується процесу становлення Польської держави та формування центральних органів влади [247–249]. Участь ліворадикального руху в окреслених подіях та сприйняття його польською владою також відображено на сторінках цього видання [250–253].

Поширення комуністичних революційних перетворень у польському суспільстві [254] та стан польського комуністичного руху [255] проаналізовано у часописі "Wiadomości Polskie". Перспективи втілення в життя більшовицької концепції державного та політичного устрою в Польщі [256–257] висвітлено в газеті "Dziennik Cieszyński".

Низка періодичних польських видань інформували про особливості реалізації політики влади щодо представників комуністичних організацій. Зокрема, "Nowy czas" повідомляв про масові арешти представників ліворадикального руху [258]. Судові процеси та вироки за звинуваченнями підсудних у комуністичній діяльності [259–260] висвітлювали на сторінках газети "Gwiazdka Cieszyńska". Зауважимо, що польська преса акцентувала увагу на єврейській національності провідників комуністичної ідеології [261], прихильність до якої зазвичай трактувалася як антидержавна діяльність. На наш погляд, це можна трактувати як один із елементів державної політики, скерованої на формування суспільних стереотипів, що зводилися до ідентифікації ліворадикального руху як непольського явища, провідника чужої, ворожої, антидержавної ідеології.

Окрім того, польська періодика збагачує фактичний історичний матеріал відомостями щодо функціонування пенітенціарної системи [262], структури, чисельного складу й сферу компетенції державної поліції [263], особливостей провадження політичних судових процесів [264–265].

Отже, основну частину проаналізованих джерел становлять архівні матеріали та тогочасна періодика. Їх системне вивчення в сукупності з опублікованими документами і матеріалами, спогадами дозволяє ґрунтовно висвітлити основні тенденції та особливості політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні. Активне залучення широкого кола першоджерел до наукового обігу, їх систематизація, неупереджений аналіз, сприятимуть комплексному, об'єктивному дослідженню діяльності західноукраїнських комуністичних організацій упродовж міжвоєнного періоду. Формування нових оціночних суджень, ґрунтованих на широкій джерельній базі, покликаних подолати історичні стереотипи становить перспективу подальших студій.

Список використаних джерел

1. ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 273, 59 арк. 2. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 199, 99 арк. 3. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 330, 6 арк. 4. Там само, ф. 6, оп. 2, спр. 104, 51 арк. 5. Там само, ф. 6, оп. 2, спр. 225, 10 арк. 6. Там само, ф. 6, Оп. 1, Спр. 24, 23 арк. 7. Там само, ф. 6, Оп. 1, Спр. 20, 127 арк. 8. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 38, 336 арк. 9. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 513, 251 арк. 10. Там само, ф. 6, оп. 2, спр. 234, 29 арк. 11. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 52, 334 арк. 12. Там само, ф. 6, оп. 2, спр. 82, 103 арк. 13. Там само, ф. 6, оп. 2, спр. 2, 37 арк. 14. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 604, 175 арк. 15. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 193, 29 арк. 16. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 8, 192 арк. 17. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 208, 42 арк. 18. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 6, 300 арк. 19. Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 9, 3 арк. 20. Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 72, 2 арк. 21. Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 53, 6 арк. 22. Там само, ф. 37, оп. 1, спр. 15, 11 арк. 23. Там само, ф. 37, оп. 1, спр. 20, 1 арк. 24. Там само, ф. 37, оп. 1, спр. 1, 109 арк. 25. Там само, ф. 37, оп. 1, спр. 19, 149 арк. 26. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 4, 56 арк. 27. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 10, 759 арк. 28. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 21, 17 арк. 29. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 1, 12 арк. 30. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 24, 1 арк. 31. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 48, 201 арк. 32. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 107, 45 арк. 33. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 102, 13 арк. 34. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 113, 576 арк. 35. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 95, 5 арк. 36. Там само, ф. 233, оп. 1, спр. 164, 397 арк. 37. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 237, 9 арк. 38. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 47, 355 арк. 39. Там само, ф. 233, оп. 1, спр. 188, 3 арк. 40. ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 1, 10 арк. 41. Там само, ф. 3522, оп. 1, спр. 5, 36 арк. 42. Там само, ф. 3523, оп. 1, спр. 1, 30 арк. 43. Там само, ф. 3523, оп. 1, спр. 3, 52 арк. 44. Там само, ф. 3523, оп.1, спр. 4, 14 арк. 45. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 676, 21 арк. 46. ЦДДА України, ф. 205, оп. 1, спр. 184, 10 арк. 47. Там само, ф. 205, оп. 1, спр. 1672, 5 арк. 48. Там само, ф. 205, оп. 1, спр. 1693, 6 арк. 49. Там само, ф. 205, оп. 1, спр. 1692, 4 арк. 50. Там само, ф. 205, оп. 1, спр. 1700, 88 арк. 51. Там само, ф. 392, оп. 1, спр. 29, 60 арк. 52. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 4-4а, спр. 1, 153 арк. 53. Там само, ф. 1, оп. 4-4а, спр. 14, 11 арк. 54. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 3573, 6 арк. 55. Там само, ф. 1, оп. 4-4а, спр. 112, 5 арк. 56. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 1, 7 арк. 57. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 1257, 20 арк. 58. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 8, 21 арк. 59. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 26, 186 арк. 60. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 28, 76 арк. 61. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 2230, 7 арк. 62. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 3837, 23 арк. 63. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 7611, 8 арк. 64. Там само, ф. 118, оп. 1, спр. 9, 5 арк. 65. Там само, ф. 281, оп. 3, спр. 16, 574 арк. 66. Там само, ф. 281, оп. 3, спр. 53, 18 арк. 67. Там само, ф. 281, оп. 3, спр. 117, 46 арк. 68. Там само, ф. 281, оп. 1, спр. 2, 13 арк. 69. Там само, ф. 47, оп. 1, спр. 2, 135 арк. 70. Там само, ф. 47, оп. 1, спр. 63, 13 арк. 71. Там само, ф. 47, оп. 1, спр. 311, 8 арк. 72. Там само, ф. 47, оп. 1, спр. 761, 10 арк. 73. Там само, ф. 281, оп. 1, спр. 492, 7 арк. 74. Там

само, ф. 191, оп. 1, спр. 6, 314 арк. 75. Там само, ф. 191, оп. 1, спр. 48, 203 арк. 76. Там само, ф. 191, оп. 1, спр. 55, 16 арк. 77. Там само, ф. 191, оп. 1, спр. 64, 8 арк. 78. Там само, ф. 191, оп. 1, спр. 98, 130 арк. 79. Там само, ф. 191, оп. 1, спр. 100, 132 арк. 80. Там само, ф. 410, оп. 1, спр. 1, 109 арк. 81. Там само, ф. 410, оп. 1, спр. 3, 28 арк. 82. Там само, ф. 410, оп. 1, спр. 4, 14 арк. 83. Там само, ф. 60, оп. 1, спр. 11, 44 арк. 84. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 5248, 243 арк. 85. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 68, оп. 2, спр. 120, 22 арк. 86. Там само, ф. 68, оп. 2, спр. 181, 9 арк. 87. Там само, ф. 68, оп. 2, спр. 12, 20 арк. 88. Там само, ф. 68, оп. 2, спр. 23, 28 арк. 89. Там само, ф. 68, оп. 2, спр. 171, 719 арк. 90. Там само, ф. 68, оп. 2, спр. 394, 8 арк. 91. Там само, ф. 69, оп. 1, спр. 156, 34 арк. 92. Там само, ф. 69, оп. 1, спр. 87, 4 арк. 93. Там само, ф. 69, оп. 1, спр. 227, 8 арк. 94. Там само, ф. 77, оп. 1, спр. 22, 458 арк. 95. Там само, ф. 67, оп. 1, спр. 209, 11 арк. 96. Там само, ф. 67, оп. 1, спр. 210, 15 арк. 97. Там само, ф. 67, оп. 1, спр. 211, 13 арк. 98. Там само, ф. 67, оп. 1, спр. 212, 5 арк. 99. Там само, ф. 67, оп. 1, спр. 213, 7 арк. 100. Держархів Львівської обл., ф. 121, оп. 2, спр. 141, 80 арк. 101. Там само, ф. 121, оп. 2, спр. 119, 26 арк. 102. Там само, ф. 121, оп. 2, спр. 187, 30 арк. 103. Там само, ф. 108, оп. 1, спр. 173, 57 арк. 104. Там само, ф. 271, оп. 1, спр. 122, 53 арк. 105. Там само, ф. 271, оп. 1, спр. 1553, 95 арк. 106. Там само, ф. 243, оп. 1, спр. 138, 34 арк. 107. Там само, ф. 110, оп. 1, спр. 836, 235 арк. 108. Там само, ф. 110, оп. 1, спр. 838, 14 арк. 109. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 537, 87 арк. 110. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 2137, 257 арк. 111. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 2148, 83 арк. 112. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 2749, 11 арк. 113. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 2796, 10 арк. 114. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 3000, 12 арк. 115. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 3018, 16 арк. 116. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 3022, 5 арк. 117. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 3031, 10 арк. 118. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 4144, 11 арк. 119. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 3608, 8 арк. 120. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 3609, 10 арк. 121. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 3636, 11 арк. 122. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 3639, 12 арк. 123. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 4289, 12 арк. 124. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 7250, 19 арк. 125. Там само, ф. 11, оп. 29, спр. 7852, 9 арк. 126. Там само, ф. 139, оп. 9, спр. 1703, 40 арк. 127. Там само, ф. 139, оп. 9, спр. 1961, 19 арк. 128. Там само, ф. 139, оп. 5, спр. 91, 11 арк. 129. Там само, ф. 139, оп. 5, спр. 108, 11 арк. 130. Там само, ф. 139, оп. 5, спр. 121, 11 арк. 131. Там само, ф. 256, оп. 1, спр. 31, 133 арк. 132. Там само, ф. 256, оп. 1, спр. 58, 144 арк. 133. Там само, ф. 256, оп. 1, спр. 64, 71 арк. 134. Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 2, 3 арк. 135. Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 3, 8 арк. 136. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 1052, 26 арк. 137. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2136, 239 арк. 138. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2138, 221 арк. 139. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 133, 126 арк. 140. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 743, 124 арк. 141. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 1213, 79 арк. 142. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 1836, 36 арк. 143. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 1, 44 арк. 144. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 126, 119 арк. 145. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 174, 174 арк. 146. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 185, 144 арк. 147. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 219, 177 арк. 148. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 250, 218 арк. 149. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 286, 173 арк. 150. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 1937, 26 арк. 151. Там само, ф. 278, оп. 1, спр. 2, 6 арк. 152. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 626, 100 арк. 153. Там само, ф. 282, оп. 1, спр. 151, 4 арк. 154. Там само, ф. 287, оп. 1, спр. 255, 110 арк. 155. Там само, ф. 287, оп. 4, спр. 354, 171 арк. 156. Там само, ф. 287, оп. 1, спр. 48, 5 арк. 157. Там само, ф. 287, оп. 1, спр. 132, 12 арк. 158. Там само, ф. 287, оп. 1, спр. 277, 45 арк. 159. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939. Збірник документів і матеріалів / [Упорядн. М. Г. Ваврич та ін.; [Ред. кол. Д.А. Яремчук (відпов. ред.), та ін.]. – К: Наукова думка, 1979. – 558 с. 160. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.). Збірник документів і матеріалів / [Упоряд. Л.М. Буднікова, З.А. Горохова, З.І. Жаворонкова, Б.І. Жаворонкова, І. П. Заболотний, П.В. Кашевський, Л.І. Ракова]. – Луцьк: Волинське обласне видавництво, 1957. Ч.1. (1921–1928 рр.) – 272 с. 161. Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали (1921–1939). Збірник матеріалів і документів / [Упоряд. Д.М. Месінг, Г.М. Ордовська, Л.А. Підгайчук, П.М. Яцків]. – Станіслав: Станіславське обласне видавництво, 1957. – 317 с. 162. За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. 1921–1939. Документи і матеріали / [Ред. кол. О.Т. Бугайов (гол. ред.) та ін.]. – Львів: Львівське книжно-журнальне видавництво, 1964. – 291 с. 163. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. 1919–1939 рр. Документи і матеріали / Упор. А.Д. Мільшина, Г.С. Синенко, А.Г. Сісецький та ін. [За ред. Б.К. Дудикевича]. – Львів: Каменяр, 1966. – 432 с. 164. Під прапором Жовтня: вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1921–1928 рр.): документи й матеріали / Упоряд.: І. П. Лашик, А. Д. Мільшина та ін.; [за ред. Б. К. Дудикевича]. – Львів: Каменяр, 1964. – 380 с. 165. Революційна боротьба на Тернопільщині, 1917–1939 рр.: документи і матеріали / [редкол.: В.В. Куліш та ін.; упоряд.: К.І. Тищенко, М.М. Нестерець]. – Тернопіль: Обл. вид-во, 1959. – 266 с. 166. Революційна діяльність західно-українських пролетарських письменників / [упорядн. Г.С. Сизоненко, Ю.С. Мельничук]. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1959 – 341 с. 167. З історії революційного руху у Львові. 1917–1939: Документи і матеріали / АН УРСР, Ін-т сусп. наук та ін.; [Упор. Кавальчак Г.І. та ін.] – Львів: Львівське книжно-журнальне видавництво, 1957. – 796 с. 168. Проти фашизму та війни. Антифашистський конгрес діячів культури у Львові 1936 р.: Збірник документів і матеріалів. – К: Наукова думка, 1984. – 350 с. 169. Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів / [Ред. кол. М.В. Брик, Н.Ф. Врадій, Я.Д. Ісаєвич, С.А. Макаруч, Л.М. Мінаєва, Ф.І. Стеблій, М.П. Тесленко]. – К., Наукова думка, 1986. – 423 с. 170. Коммунистический Интернационал в документах 1919–1932. – М.: Партиздат, 1933. – 1002 с. 171. КПЗУ – організатор революційної боротьби: спогади колишніх членів

Комуністичної партії Західної України / [редкол.: Ю.Г. Гошко, І.П. Заболотний, В.Ю. Маланчук (відп. ред.), І. Ф. Сивохіп]. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1958. – 316 с. 172. За владу Рад. Спогади учасників Великої жовтневої соціалістичної революції та боротьби за Радянську владу на західноукраїнських землях / [упорядн. В. Маланчук та Ю. Гошко]. – Львів: книжно-журнальне видавництво, 1957. – 298 с. 173. На чолі визвольної боротьби. Спогади колишніх активних діячів Комуністичної партії Західної України / [Упорядн. В.Ю. Маланчук]. – К.: Політвидав України, 1965. – 203 с. 174. Нашковський М. Неспokoйные дни (Воспоминания о тридцатых годах) / Мариан Нашковський [Авториз. пер. с польського С.И. Розовой]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1962. – 271 с. 175. Макух І. На народній службі. Спогади / І. Макух. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с. 176. Амнеції! // Воля народу. – 18 липня 1926. – С. 1–2. 177. Міжпартійний Секретаріат для ведення акції за амнецією політичних в'язнів // Воля народу. – 1 серпня 1926. – С. 2. 178. 1834 трупів в Берестю! // Вперед. – 17 січня 1920. – С. 1. 179. 3 таборів полонених // Вперед. – 17 січня 1920. – С. 3. 180. Сеймова комісія про табори інтернованих // Вперед. – 22 лютого 1920. – С. 1. 181. Справа Східної Галичини. З Домб'я // Вперед. – 17 липня 1921. – С. 1. 182. 20.000 долярів для українських полонених // Вперед. – 22 лютого 1920. – С. 1. 183. Для наших полонених // Вперед. – 24 квітня 1920. – С. 2. 184. Новинки. Святочні дари для полонених // Вперед. – 11 квітня 1920. – С. 4. 185. У. Г. К. // Вперед. – 23 жовтня 1921. – С. 1. 186. Український Народе! (відозва Українського Горожанського Комітету у Львові.) // Вперед. – 1920. – 30 березня 1920 – С. 2. 187. Co sie dzieje w wiezieniach? // Zadamy amnestji dla wiezniow politycznych! Jednodniowka. – sierpien 1926. – S. 6. 188. Z dziejow jednego roku: Czerwiec 1925 – Czerwiec 1926 // Zadamy amnestji dla wiezniow politycznych! Jednodniowka. – czerwiec 1926. – S. 2. 189. Z polskiej statystyki wienziennej // Zadamy amnestji dla wiezniow politycznych! Jednodniowka. – czerwiec 1926. – S. 4. 190. 1928 р. Труси й арештування // Діло. – 10 листопада 1928. – С. 3–4. 191. Арештовані // Діло. – 11 листопада 1928. – С. 3. 192. Все ще § 58 з.к. // Діло. – 3 лютого 1924. – С. 3–4. 193. За державну зраду // Діло. – 4 листопада 1924. – С. 3. 194. Масові арештування // Діло. – 31 жовтня 1928. – С. 4. 195. Нова хвиля ревізій // Діло. – 2 лютого 1924. – С. 1. 196. Новинки. Ревізії й арешти // Діло. – 21 квітня 1928. – С. 3. 197. Репресії проти УСДП // Діло. – 31 липня 1924. – С. 3. 198. Справа репресій проти У.С.Д.П. та загальних масових ревізій і арештувань у Східній Галичині, Волині, Холмщині й Поліссю // Діло. – 18 лютого 1924. – С. 2. 199. За тюремними кратами // Діло. – 23 червня 1928. – С. 3. 200. "Сальнові методи" // Діло. – 21 квітня 1924. – С. 2. 201. У в'язниціх б'ють дальше... // Діло. – 25 травня 1924. – С. 4. 202. 1-ий травня у Львові // Діло. – 4 травня 1924. – С. 4. 203. Заболотівська трагедія // Діло. – 4 червня 1924. – С. 2. 204. Криваве свято // Діло. – 3 травня 1928. – С. 1. 205. Кривавий день в Заболотіві // Діло. – 11 травня 1924. – С. 2–3. 206. Кривавий май у Заболотіві // Діло. – 8 травня 1924. – С. 1. 207. Новинки. Першотравневі арешти // Діло. – 30 квітня 1928. – С. 4. 208. Замкнення Дубенської "Просвіти" // Діло. – 6 березня 1928. – С. 3. 209. Ліквідація "Просвіт" на Волині // Діло. – 20 березня 1928. – С. 3. 210. Переслідування освітнього руху // Діло. – 11 квітня 1924. – С. 3. 211. Справа арештованих українських студентів // Діло. – 4 травня 1924. – С. 3. 212. Тюремщина // Діло. – 24 травня 1924. – С. 3–4. 213. Доля політичного в'язня // Діло. – 16 травня 1924. – С. 4. 214. Отверта телеграма до посла Тугута і його товаришів! // Діло. – 25 травня 1924. – С. 1. 215. Після трагічної події // Діло. – 11 березня 1924. – С. 1–2. 216. Після трагічної події // Діло. – 11 квітня 1924 р. – С. 2–3. 217. Після трагічної події // Діло. – 24 лютого 1924. – С. 1–2. 218. Після трагічної події // Діло. – 8 березня 1924. – С. 1–2. 219. Самогубство "політично підозрілої" // Діло. – 21 лютого 1924. – С. 1. 220. Таємна смерть в поліцейних арештах в Бориславі // Діло. – 25 квітня 1924. – С. 4. 221. Бережанська Тюремщина // Діло. – 26 вересня 1924. – С. 4. 222. Голодівка в тюрмі // Діло. – 26 вересня 1924. – С. 5. 223. Голодівка політичних в'язнів // Діло. – 21 березня 1924. – С. 3. 224. Голодівка політичних в'язнів // Діло. – 23 березня 1924. – С. 2. 225. Голодівка політичних в'язнів // Діло. – 21 травня 1924. – С. 4. 226. Голодівка політичних в'язнів при вул. Баторія // Діло. – 13 березня 1924. – С. 8. 227. Кінець голодівки // Діло. – 15 березня 1924. – С. 3. 228. Амнеційний закон увійшов у життя // Діло. – 17 липня 1928. – С. 3. 229. Амнеція для політичних в'язнів // Діло. – 14 травня 1928. – С. 4. 230. Внесення послів ППС. Про амнецію для політ. в'язнів // Діло. – 1 квітня 1928. – С. 3. 231. За політичну амнецію // Діло. – 5 квітня 1928. – С. 1. 232. Нагле внесення Українського Клубу в справі амнеції для політичних в'язнів // Діло. – 2 квітня 1928. – С. 3. 233. З судової зали // Діло. – 29 червня 1924. – С. 4. 234. З судової зали // Діло. – 5 жовтня 1924. – С. 4. 235. З судової зали // Діло. – 2 березня 1928. – С. 5. 236. З судової зали. Великий політичний процес у Львові // Діло. – 4 червня 1924. – С. 4. 237. Новий політичний процес // Діло. – 24 листопада 1928. – С. 4–5. 238. Всеукраїнський Виконком. про Східну Галичину // Діло. – 29 квітня 1924. – С. 2. 239. Нова нота СРСР до Польщі // Діло. – 29 травня 1924. – С. 3. 240. Польща і СРСР // Діло. – 1 серпня 1928. – С. 1. 241. В'язниці для політичних в'язнів // Свобода. – 28 серпня 1937. – С. 3. 242. З парламентської трибуни. Куца амнеція // Свобода. – 1 липня 1928. – С. 2. 243. Політична амнеція // Свобода. – 20 травня 1928. – С. 3. 244. Міжпартійний Секретаріат для акції за звільнення політичних в'язнів // Громадський голос. – 7 серпня 1926. – С. 1. 245. На паску для політичних в'язнів. Комітет опіки над політичними в'язнями // Громадський голос. – 31 березня 1923. – С. 2. 246. Політичні процеси і польська тюрма // Громадський голос. – 14 липня 1923. – С. 3. 247. Gabinet Paderewskiego w Polsce // Robotnik Śląski. – 17 stycznia 1919. – S. 4. 248. Galicya wschodnia – przyznana Polsce // Robotnik Śląski. – 1 stycznia 1920. – S. 2. 249. Nowa era // Robotnik Śląski. – 8 lutego 1919. – S. 1–2. 250. Piłsudski a bolszewizm // Robotnik Śląski. – 23 kwietnia 1919. – S. 3. 251. Przeciw wicherzoniom komunistów // Robotnik Śląski. – 14 marca 1919. – S. 4. 252. Sami siebie nie widzą // Robotnik Śląski. – 23 kwietnia 1919. – S. 1. 253. Uchwała Komitetu Wykonawczego P. P. S. D. // Robotnik Śląski. – 7 marca 1919. – S. 3. 254. Bondy W. Czy powracający z Rosji wojskowi Polacy będą pionierami

rewolucji w Polsce? / W. Bondy // Wiadomości Polskie. – 27 stycznia 1918. – S. 7–8. 255. Polski bolszewizm // Wiadomości Polskie. – 1918. – 31 marca. – S. 2–4. 256. Mowa Lenina // Dziennik Cieszyński. – 3 sierpnia 1920. – S. 3. 257. Naczelnik państwa o Niemcach i bolszewikach // Dziennik Cieszyński. – 25 października 1919. – S. 1. 258. Zajścia w Pińsku // Nowy czas. – 20 kwietnia 1919. – S. 4–5. 259. Dwóch komunistów na Wołyniu skazano na śmierć // Gwiazdka Cieszyńska. – 16 grudnia 1938 r. – S. 5. 260. Skazanie młodocianego Żyda komunisty // Gwiazdka Cieszyńska. – 6 maja 1938 r. – S. 5. 261. Kto podkopuje się pod Rzeczpospolitą? // Dziennik Śląska Cieszyńskiego. – 18 czerwca 1925. – S. 2. 262. Organizacja i stan więziennictwa w Polsce // Dziennik Śląska Cieszyńskiego. – 17 czerwca 1925. – S. 2. 263. Policja w Polsce // Gwiazdka Cieszyńska. – 21 marca 1930 r. – S. 5. 264. uublin. (Terorysta i organizator bojówek skazany na 6 lat więzienia.) // Dziennik Śląska Cieszyńskiego. – 22 lipca 1925. – S. 3. 265. Sensacyjny proces o bolszewizm // Dziennik Śląska Cieszyńskiego. – 10 czerwca 1925. – S. 1.

Владимир Мисько

ПОЛИТИКА ПОЛЬШИ ОТНОСИТЕЛЬНО ЛЕВОРАДИКАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ (1918–1939 ГГ.): БАЗА ИСТОЧНИКОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье проанализировано базу источников исследования политики Польши относительно леворадикального движения в Западной Украине на протяжении межвоенного периода.

Ключевые слова: леворадикальное движение, архивные документы, польская власть, политическая деятельность, периодика, коммунистические организации.

Volodymyr Misko

THE POLICY OF POLAND ON LEFT RADICAL MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE (1918–1939): ANALYSIS OF THE SOURCES

The article analyzes the base research sources of policy Poland relatively radical left movement in Western Ukraine during the interwar period.

Keywords: the radical left movement, archival documents, the Polish government, political activities, periodicals, communist organizations.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(477)

Володимир Старка, Валентин Терещенко

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ. ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ: МОНОГРАФІЯ [ЗА ЗАГ. РЕД. С. ГЕЛЕЯ]. – ЛЬВІВ: ВИД-ВО ЛЬВІВСЬКОЇ КОМЕРЦІЙНОЇ АКАДЕМІЇ, 2013. – 976 С.; 650 ІЛ.

У рецензованій монографії досліджено основні етапи становлення та розвитку споживчої кооперації на території України.

Ключові слова: "Дніпросоюз", споживча кооперація, "Народна торгівля", Укоопспілка, Центросоюз.

Розвиток сучасної України тісно пов'язаний з минулим українського народу. Вивчення історичного досвіду полегшує розв'язання проблем сучасності. Тому успіхи української кооперації потребують ретельного дослідження, як з науково-теоретичних, так і з суто практичних міркувань. На сьогодні, на нашу думку, існує нагальна потреба створення узагальнюючих праць, які дозволять систематизувати здобутки вітчизняної історіографії у висвітленні історії української кооперації.

Це вирішило б низку завдань: прослідкувати загальні закономірності розвитку української кооперації упродовж усього періоду існування, полегшують порівняльний аналіз регіональних особливостей розвитку кооперативів у складі держав з різними політичними та економічними моделями розвитку. Це, у свою чергу, дозволить поглибити вивчення взаємозв'язків розвитку кооперації з державною економічною, соціальною, національно-релігійною політикою в різних геополітичних умовах.

Колектив авторів вирішив зосередити увагу на споживчій кооперації. Виокремлення однієї галузі кооперативного руху дає змогу з належною науковою ретельністю прослідкувати усі етапи її встановлення в Україні в різні періоди і за різних політичних режимів.

Кооперація давала українському населенню можливість навіть у несприятливих обставинах покращувати власний добробут, захищати економічні інтереси. Крім того, особливістю української кооперації був тісний зв'язок з національними і культурно-освітніми процесами.

Отже, дослідження розвитку української кооперації дозволяє повною мірою розкрити найважливіші закономірності як соціально-економічних, так і національно-політичних процесів і явищ вітчизняної історії.

Рецензоване дослідження – результат колективної праці групи авторів. Монографія вийшла за загальною редакцією професора Степана Гелея, чий вагомий науковий доробок добре відомий у середовищі дослідників кооперативного руху в Україні.

Цілісний аналіз досліджуваної проблематики дає необхідний матеріал для узагальнень і висновків, скерованих на розкриття поставлених у монографії завдань. Структура праці детально осмислена, логічна, послідовна, виважена і лаконічна, науково аргументована, як і виклад матеріалу власне у самих розділах.

У першому розділі здійснено аналіз історіографічної і джерельної бази дослідження. Автори зробити висновок про те, що різні аспекти цієї проблеми досліджували десятки фахівців-істориків, економістів, соціологів, кооператорів-практиків, які вивчали географію розміщення кооперативів, їх кількісні та якісні параметри, генезу та форми кооперативних об'єднань, характеристику визначних діячів, господарську та культурно-освітню діяльність кооперативів. Варто погодитись з думкою авторського колективу, про те, що, незважаючи на незаперечні успіхи вчених у вивченні кооперативної проблематики, існує гостра необхідність узагальнити значний фактичний матеріал, розглянути історію української споживчої кооперації з позицій сьогодення.

Другий розділ присвячено генезі кооперативної думки. Він цілком виправдано поділений на частини. Перша присвячена виникненню кооперативної ідеї у країнах Західної Європи, у другій і третій досліджено процес формування кооперативної ідеології в Україні.

Як стверджується у монографії, кооперативна думка в Україні впродовж другої половини XIX ст. не тільки засвоїла основні засади кооперативної теорії країн Західної Європи, а й відродила традиційні цінності національного способу життя, властиві українцям у минулому – добровільно об'єднуватися у вільні спілки для співпраці, самодопомоги і самооборони.

У третьому розділі висвітлено процес зародження споживчої кооперації в Україні упродовж 1860–1880-х рр. Досліджуючи появу перших українських кооперативів у Російській імперії, автори прийшли до висновку, що становлення споживчої кооперації тісно пов'язано з іменами перших

вітчизняних кооператорів – громадських діячів та економістів, серед яких М. Баллін, О.Бриллиантов, М. Зібер, В. Козлов та інших. Завдяки їх зусиллям передові західноєвропейські ідеї кооперативної взаємодопомоги адаптувалися і втілювалися у діяльності вітчизняних споживчих кооперативів. У рамках окремого параграфу висвітлено появу споживчої кооперації на західноукраїнських землях.

Автори доводять, що крамничний рух останньої чверті XIX – початку XX століття слід визнати однією з основ галицького і буковинського українського кооперативного руху, а громадські крамниці розглядати як прокооперативні торговельні заклади, що готували населення до господарської співпраці у сфері обміну, але через свою недосконалу форму мали припинити своє існування або перетворитися на кооперативні торговельні підприємства.

У четвертому розділі досліджено формування системи споживчих кооперативів упродовж 1890–1914 рр.

Наступний розділ розкриває особливості розвитку української споживчої кооперації в умовах Першої світової війни та української національної революції.

Особлива увага приділена діяльності "Дніпросоюзу". Автори роблять висновок про те, що інтенсивний процес становлення та розвитку української споживчої кооперації в цей період відбувалося у надзвичайно складних умовах. Незважаючи на це, на Наддніпрянщині створено "Дніпросоюз", який невдовзі зміг налагодити постачання населення України необхідними товарами, знаходив шляхи збереження грошових заощаджень, позитивно впливав на відновлення різних сфер народного господарства тощо.

Автори відзначають позитивні результати культурно-просвітницької роботи української споживчої кооперації у період 1917–1921 років на Наддніпрянщині. Ця робота проводилася у двох напрямках. Перший напрямок – створення та активна робота структурних підрозділів, зокрема видавничого та культурно-просвітнього відділів. Результатом цього стало заснування та діяльність видавництва, кооперативних шкіл; постійне проведення лекцій для працівників, співробітників та населення; видання газет, книг, брошур, бюлетенів, листівок та ін.

Другий напрямок – фінансова допомога культурно-освітнім закладам, установам та організаціям; підвищення культурно-освітнього рівня українського народу. З цією метою проводилася організаційна робота та закладалися відповідні фонди. З них фінансувалися школи, гімназії, вищі школи, університети, громадські товариства. У монографії належною мірою досліджено особливості західноукраїнської кооперації революційного періоду.

Шостий розділ присвячено становищу споживчої кооперації в УСРР у міжвоєнний період. Автори притримуються думки, що в умовах "воєнного комунізму" існування незалежної споживчої кооперації було неможливим. Радянське керівництво розглядало кооперацію виключно як ще один засіб реалізації марксистсько-ленінських соціально-економічних доктрин. Цей підхід мав згубний вплив на розвиток споживчої кооперації в Україні. З добровільної самоврядної організації вона перетворилася на залежний від державних органів апарат.

Варто погодитись з думкою авторського колективу, що позитивні зміни відбулись в умовах НЕП. Кооперативні організації виконували масштабну роботу із залучення населення до споживчих товариств. Визначальними чинниками тут виявилися як повернення до принципу добровільного членства, так і розширення соціальної бази споживчої кооперації. Як стверджується у монографії, активізація господарської діяльності кооперативних організацій дозволила не лише покращити задоволення потреб пайовиків, але здійснювати добродійні акції. Загалом 1920-ті роки – це той період, коли споживча кооперація, отримавши право вільного господарювання в умовах ринку, змогла проявити свій потужний потенціал і довести здатність успішно конкурувати з іншими секторами економіки.

На думку авторів у цей період культурно-просвітня робота була важливою ділянкою діяльності споживчої кооперації. Незважаючи на ідеологічну заангажованість, вона також сприяла підвищенню кваліфікації працівників системи. Вагомим здобутком кооператорів радянської України стало створення ними у 1920-ті роки власної мережі вищих навчальних закладів, кооперативних шкіл, курсів.

Варто погодитись з думкою авторського колективу, що у 30-х роках XX ст. більшовицька політика "великого терору" відчутно вдарила по кадровому потенціалу кооперативних установ та організацій, призвела до втрат кращих фахівців із питань галузевої діяльності та організаційно-кооперативної роботи і ще більше поглибила комунізацію працівників системи.

У сьомому розділі відображено особливості розвитку споживчої кооперації на західноукраїнських землях у 1921–1939 рр. Абсолютно закономірно, що основна увага приділена галицькій кооперації, яка розвивалась найактивніше. Одночасно на належному рівні висвітлено регіональні особливості споживчої кооперації Волині, Холмщини, Буковини і Закарпаття.

Грунтовно проаналізована культурно-освітня діяльність західноукраїнських споживчих кооперативів, їх зв'язок з діяльністю українських політичних партій. Автори доводять, що українська кооперація мала у цей час реальний позитивний вплив на всі сфери національного життя Західної України, сприяла внутрішньому згуртуванню українського селянства, підвищенню економічного рівня життя. Загалом культурно-освітня діяльність українських кооперативів скеровувалась на підвищення загальноосвітнього рівня українського населення та підготовки кадрів для кооперативної й господарської роботи.

Восьмий розділ присвячено становищу споживчої кооперації у роки Другої світової війни. Грунтовно досліджено зміни в західноукраїнській кооперації періоду радянізації 1939–1941 рр. Розкрито регіональні особливості нацистської політики в кооперативній сфері. Варта погодитися з тезою, що у 1939–1941 роках політика радянської влади щодо української кооперації в Галичині полягала в уніфікації з кооперативною системою України. Спроба кооператорів підшукати якусь форму співпраці з новою владою закінчилася провалом.

Автори монографії стверджують, що українська кооперація, яка підпорядковувалася німецькій адміністрації, виконувала визначені завдання щодо збору контингенту, розподілу преміальних товарів і пайків за картками, але водночас захищала інтереси українського населення від надмірних контингентів, від вивезення на роботу до Німеччини, від голоду та безробіття. На думку авторів, українські кооперативи завдяки своїй праці створювали економічну основу культурно-освітнього та політичного життя на окупованій території, допомагали підпіллю. Після звільнення Галичини від німецьких окупаційних військ українська кооперація в її класичному варіанті своє існування припинила.

У дев'ятому розділі відображено основні тенденції розвитку споживчої кооперації у УРСР у 1940–1980-х роках. Автори роблять висновок про те, що упродовж 1944–1955 років споживча кооперація України відновила свою діяльність. Незважаючи на адміністративні засоби, за допомогою яких формувалася радянська кооперативна модель, кооперація відіграла важливу роль у повоєнній відбудові українського села. Кооперативна торгівля дозволяла забезпечити селян предметами повсякденного вжитку, промисловими товарами, сільськогосподарським реманентом, будівельними матеріалами. Заготівельна мережа сприяла реалізації сільськогосподарської продукції та сировини. Перешкоджали розвитку кооперації слабка насиченість товарами внутрішнього ринку та низька купівельна спроможність населення.

Як доводять автори, упродовж 1956–1965-х рр. споживча кооперація України остаточно закріпила за собою роль основної торговельної організації на селі. У цей період кооперативна система цілком підпорядковувалася радянському партійному та державному керівництву та служила його інтересам. Водночас кінець 1950-х – початок 1960-х років був часом бурхливого зростання її якісних та кількісних показників.

Загалом слушною є думка, що в кінці 1970-х – на початку 1980-х років українська кооперація разом із радянською державою перебувала у стані перманентної кризи. Це впливало з суперечностей радянської економіки. Ситуацію погіршувало і недолуге партійне керівництво, яке всіляко обмежувало приватну ініціативу в кооперації.

У монографії проаналізовано деякі позитивні зміни у ставленні державних та партійних органів до кооперації, які розпочалися з приходом до влади М. Горбачова. Автори притримуються думки, що прийняття у 1989 році закону "Про кооперацію в СРСР" виявилось певним стимулом до створення та розвитку нових кооперативних підприємств.

Останні два розділи присвячено розвитку споживчої кооперації у незалежній Україні та її участі у міжнародному кооперативному русі.

Особливістю монографії є включення до тексту ілюстративного матеріалу та численних додатків у вигляді статистичних таблиць, біографічних довідок, фотоматеріалів та текстів архівних документів. Такий підхід дозволяє поглибити інформаційне наповнення монографії, при цьому не порушуючи чітку структуру викладу матеріалу.

Підсумовуючи, варто зазначити, що рецензована праця є давно очікуваним й корисним виданням, яке, безсумнівно, приверне увагу дослідників. Нагромаджений у монографії матеріал свідчить про наявність широких можливостей для його використання на сучасному етапі.

Матеріали монографії знайдуть своє використання у навчальному процесі під час розробки відповідних спецкурсів, навчально-методичних посібників, у науково-популярних, довідково-енциклопедичних виданнях, практичній викладацькій роботі.

Владимир Старка, Валентин Терещенко

**ПОТРЕБИТЕЛЬСКАЯ КООПЕРАЦИЯ УКРАИНЫ. ОТ ЗАРОЖДЕНИЯ ДО
СОВРЕМЕННОСТИ: МОНОГРАФИЯ [ЗА ЗАГ. РЕД. С. ГЕЛЕЯ]. ЛЬВОВ: ИЗД-ВО
ЛЬВОВСКОЙ КОММЕРЧЕСКОЙ АКАДЕМИИ, 2013. 976 С.; 650 ИЛ.**

В рецензируемой монографии исследованы основные этапы становления и развития потребительской кооперации на территории Украины.

Ключевые слова: "Днепрсоюз", потребительская кооперация, "Народная торговля", Укоопсоюз, Центросоюз.

Volodymyr Starka, Valentyn Tereshchenko

**CONSUMER COOPERATION OF UKRAINE. FROM INCEPTION TO THE PRESENT: THE
MONOGRAPH [ED. S. GELEY]. LVIV: PUBLISHING HOUSE OF LVIV COMMERCIAL
ACADEMY, 2013. 976 S.; 650 IL.**

In the peer-reviewed monograph studies the main stages of formation and development of consumer cooperation in Ukraine.

Keywords: "Dniprosoyuz", consumers' cooperative "people trade", Ukoopspilka, Centrsoyuz.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Володимир Старка

ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР "КООПЕРАТИВНИЙ І ФЕРМЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ В РОКИ НЕП ТА В ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ"

29 листопада 2013 року в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка відбувся теоретичний семінар на тему: "Кооперативний і фермерський рух в Україні в роки НЕП та в добу незалежності: порівняльний аналіз". Його організували історичний факультет Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Інститут історії українського селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та науково-дослідний центр з питань дослідження героїчного минулого українського народу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

У роботі семінару взяли участь і виступили 12 осіб, у тому числі: доктори історичних наук, професори А. Морозов (Черкаси), Н. Земзюліна (Черкаси), С. Корновенко (Черкаси), І. Фареній (Черкаси), М. Бармак (Тернопіль), П. Коріненко (Тернопіль), М. Алексієвць (Тернопіль), О. Каденюк (Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент В. Старка (Тернопіль), магістранти історичного факультету Т. Шуст (Тернопіль), Л. Заєць (Тернопіль), студент 5-го курсу історичного факультету Я. Обач (Тернопіль).

На теоретичному семінарі зі вступним словом звернувся проректор з наукової роботи та міжнародного співробітництва Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, доктор філософських наук, професор Б. Буяк.

Викладачі та студенти обговорили коло проблемних питань теоретичного семінару. Зокрема, доктор історичних наук, професор, директор Інституту українського селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького А. Морозов представив доповідь "Кредитна кооперація в Україні та її функціонування в добу НЕП".

Значний інтерес та жваве обговорення учасників семінару викликала доповідь "Гендерний аспект українського селянського кооперативного руху: минуле і сучасність", представлена директором Інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктором історичних наук, професором Н. Земзюліною; доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького С. Корновенко подав порівняльний аналіз податкової політики у доповіді "Податкова політика в українському селі в добу НЕП та незалежності". На використанні досвіду українських кооператорів доби НЕП сучасними підприємцями наголосував у своїй доповіді "Українська кооперація і роки НЕП і сучасність" доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії українського селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького І. Фареній.

На важливості досліджень аграрної історії на сучасному етапі українського державотворення наголосив у повідомленні "Стан та перспективи аграрного сектора економіки України" доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка П. Коріненко. Зміни в аграрній політиці радянської влади, доби тоталітаризму, висвітлили у повідомленнях: "Західноукраїнське село в добу радянської влади 1939–1941 рр." доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка М. Бармак. Про особливості проведення колективізації на західноукраїнських землях упродовж 1944–1950 рр. та її порівняння з сучасністю доповідав кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, керівник науково-дослідного центру з питань дослідження героїчного минулого українського народу В. Старка.

Історії кооперативного руху присвячені доповіді: "Кооперативний рух в Україні: особливості, проблеми і перспективи" доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри нової та новітньої історії і методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка М. Алексієвця та "Українська модель сільськогосподарської кооперації: 20-ті роки ХХ ст. та сьогодні" доктора історичних наук, професора кафедри історії і філософії Подільського аграрно-технічного університету О. Каденюка.

На цьому ж засіданні також виступили: Я. Обач із доповіддю "Західноукраїнське село у міжвоєнну добу", Т. Шуст "Проблема родючості українських ґрунтів: стан і перспективи", Л. Заєць "Місце України на світовому продовольчому ринку: сучасний стан та перспективи".

Підсумовуючи роботу теоретичного семінару варто зазначити, що всі учасники підготували доповіді на високому науковому рівні, переконливо аргументували важливість піднятих наукових проблем та необхідність їх спільної подальшої наукової розробки.

З метою якнайтіснішої співпраці між історичним факультетом Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка в особі декана, доктора історичних наук, професора М. Бармака і директора Інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктора історичних наук, професора Н. Земзюліної, підписано договір про співпрацю.

Викладачі історичного факультету Тернопільського національного педагогічного факультету імені Володимира Гнатюка звернулися з проханням до директора Інституту історії українського селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктора історичних наук, професора А. Морозова з проханням прийняти їх у члени «Товариства істориків-аграріїв». Прохання викладачів Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка було задоволено.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Берест Ігор** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Львівського національного аграрного університету.
- Бородій Андрій** – аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Бліндер Наталія** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вараниця Анна** – здобувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Вежбенець Вацлав** – доктор габілітований, професор, ректор Вищої технічно-економічної школи імені Маркіяна Маркевича (Польща).
- Вепрів Мар'яна** – здобувач Інституту історії України НАН України.
- Вепрів Роман** – здобувач Інституту історії НАН України, начальник кафедри тактико-спеціальної, фізичної та вогневої підготовки Прикарпатського факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Воляннюк Сергій** – аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.
- Гичка Олександр** – аспірант Інституту історії та філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Гнідик Ірина** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Гнип Ігор** – кандидат історичних наук, викладач кафедри тактико-спеціальної, фізичної та вогневої підготовки Прикарпатського факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Годлевська Валентина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних відносин Вінницького національного технічного університету, докторант відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.
- Гордійчук Сергій** – здобувач кафедри історії України Ужгородського національного університету.
- Григурок Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гуменна Ірина** – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Дацків Ігор** – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Древницький Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Звягіна Олександра** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету Запорізького національного університету.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зуляк Мар'яна** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іванов Сергій** – аспірант кафедри історії Національного університету "Острозька академія".
- Кичак Оксана** – аспірант Ужгородського національного університету.
- Клапчук Володимир** – доктор історичних наук, завідувач кафедри готельно-ресторанної та курортної справи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Костюк Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кочкодан Віра** – аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Лугова Олена** – старший науковий співробітник Бережанського краєзнавчого музею.
- Лучаківська Іванна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Мазурок Ольга** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Малярчук Олег** – кандидат історичних наук, доцент (м. Івано-Франківськ).

- Мельник Віра** – кандидат історичних наук, викладач кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.
- Мельничук Анатолій** – Заслужений лікар України, завідувач хірургічним відділенням ЦМЛ № 2 м. Житомира, пошукувач кафедри історії середніх віків Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Мельничук Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроєкологічного університету.
- Місько Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Милько Володимир** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.
- Москалюк Микола** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Півень Андрій** – кандидат історичних наук, начальник курсу заочної форми навчання факультету підготовки керівних кадрів Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- Пилипишин Олег** – кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії та суспільних дисциплін Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.
- Пелешишин Ростислав** – директор загальноосвітньої середньої школи № 54 м. Львова.
- Сайко Михайло** – кандидат історичних наук, доцент кафедри державної служби, історії та політології Буковинського державного фінансово-економічного університету.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Старка Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стромилюк Любов** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного заповідника "Софія Київська".
- Сухий Олексій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Терещенко Валентин** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Цуп Олена** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Червінський Андрій** – аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Шелеп Юлія** – аспірант відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Яковлев Юрій** – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Ігор Мельничук	
ШЛЯХИ КОНВЕРГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЕЛІТНИХ ВЕРСТВ ЗА ПОЛЬСЬКО-ЛІТОВСЬКОГО ПАНУВАННЯ	3
Анатолій Мельничук	
ДЕЯКІ АСПЕКТИ КОЗАЦЬКОЇ МЕДИЦИНИ ТА ЇХ ОЦІНКА З ТОЧКИ ЗОРУ СУЧАСНОЇ ЛІКУВАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ.....	7
Андрій Бородій	
РОЗМІЩЕННЯ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	11
Микола Москалюк	
РОЗВИТОК ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	15
Юрій Яковлев	
РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В КІНЦІ ХІХ СТ.....	20
Анна Вараниця	
ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ВИХОВАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	26
Ростислав Пелешин, Олексій Сухий	
ПРИРОДНИЧІ ТА СТИСЛІ НАУКИ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.	34
Ігор Берест	
ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У ЧАСИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1914–1921 РР.) СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДОПОМОГА УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНІ 1918–1920 РР.	48
Ірина Гуменна	
УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ТОВАРИСТВА У РОЗВИТКУ ОСВІТИ І НАУКИ.....	51
У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.	51
Наталія Бліндер	
УКРАЇНСЬКІ КОНСЕРВАТИВНО-КЛЕРИКАЛЬНІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	57
Валентин Терещенко	
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1919–1939 РР.)	60
Роман Вепрів, Ігор Гнип	
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО САМОЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	64
Ольга Мазурок	
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА “ПРОФОРУС” НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1921–1926 РР.	71
Сергій Іванов	
ВОЛИНСЬКЕ СЕЛО У 1941–1944 РР.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ	78
Сергій Гордійчук	
СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД “ВОРОГАМИ НАРОДУ” НА ЗАКАРПАТТІ У 1944–1946 РОКАХ	85
Іван Зуляк	
АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІ УПРАВЛІННЯ НКДБ УРСР В 1946 Р.....	90
Олександр Гичка	
МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УРСР В КІНЦІ 50-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР. ХХ СТ.	94
Ярослав Секо	
БОРТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ’ЯЗНІВ У ТАБОРАХ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – СЕРЕДИНІ 1980-Х РР.	98

Юлія Шелеп	
ПАРТІЙНИЙ ПРАЦІВНИК У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1970 – ПОЧАТКУ 1980-Х РОКІВ: СВІТОГЛЯД, ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ОБРАЗ У ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ.....	106
Мар'яна Вепрів, Олег Малярчук	
ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРИКАРПАТТЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	115
Оксана Кичак	
ВЗАЄМИНИ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ ІЗ ЧЛЕНАМИ СВОЇХ СІМЕЙ НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТТЯ ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ) ...	121
УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	129
Іванна Лучаківська, Андрій Півень	
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.).....	129
Олег Пилипишин	
ДІЯЛЬНІСТЬ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА У ГАЛИЦЬКОМУ СЕЙМІ	137
Мар'яна Зуляк	
ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО В УНРАДІ І ЗАКОРДОННІЙ ГРУПІ УНР У ВІДНІ	142
Віра Мельник	
ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕОФЛА ОКУНЕВСЬКОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	146
Сергій Волянюк	
ДІЯЛЬНІСТЬ ОМЕЛЯНА ПОЛЬОВОГО – “ОСТАПА” В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ВОЄННІЙ ОКРУЗІ “ЛИСОНЯ”	149
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	155
Михайло Сайко	
“ДИГЕСТИ” ЮСТИНІАНА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН І БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ В АНТИЧНОМУ РИМІ	155
Олександра Звягіна	
ЯН ДАНТИШЕК – ПЕРШИЙ ПОЛЬСЬКИЙ ДИПЛОМАТ (1485–1548)	161
Володимир Милько	
УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМИ ОКРУГАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	166
НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.	166
Андрій Кліш	
РОЛЬ КАТОЛИЦЬКОГО ВІЧЕ У ЛЬВОВІ (1896 Р.) У ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО- ХРИСТІЯНСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ.....	172
Ірина Гнідик	
ДО ПРОБЛЕМИ СТАТИСТИКИ ТА НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У США (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	177
Наталія Григоров	
ПОЛІТИКА АВСТРО-УГОРЩИНИ СТОСОВНО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ	181
В ГАЛИЧИНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	181
Wacław Wierzbieniec	
GOSPODARKA FINANSOWA GMIN ŻYDOWSKICH NA TERENIE WOJEWÓDZTWA LWOWSKIEGO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM (1918–1939)	187
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....	192
Володимир Клапчук	
ЦЕРКВИ НА ГУЦУЛЬЩИНІ (ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.).....	192
Леся Костюк	
РІЗДВЯНО-ЙОРДАНСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	197
Валентина Годлевська.....	202
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІСПАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ (1982–1996 РР.)	202
Олена Цуп	
УКРАЇНІСТИКА В ЧЕХІЇ: ВИТОКИ І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ	208
Андрій Червінський	
ВШАНУВАННЯ ДІЯЧІВ НАУКИ І КУЛЬТУРИ В МОНУМЕНТАЛЬНІЙ СКУЛЬПТУРІ НА ПРИКАРПАТТІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	213

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	219
Любов Стромилюк ДОСЛІДЖЕННЯ І РЕСТАВРАЦІЯ ПІВНІЧНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ГАЛЕРЕЇ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	219
Ігор Дацків КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ З ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН УНР І ЗУНР ТА ДЖЕРЕЛА ЇХ ВИВЧЕННЯ.....	226
Ірина Федорів НАУКОВА СПАДЩИНА МИРОНА КОРДУБИ: СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ Й ПЕРЕВИДАННЯ В УКРАЇНІ.....	231
Юрій Древніцький ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО	236
Віра Кочкодан ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ У ГАЗЕТИ “KURJER STANISŁAWÓWSKI” (“КУР’ЄР СТАНІСЛАВІВСЬКИЙ”) УПРОДОВЖ 1910–1930-Х РР.....	241
Володимир Місько ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1918– 1939 РР.): ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	245
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	255
Володимир Старка, Валентин Терещенко СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ. ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ: МОНОГРАФІЯ [ЗА ЗАГ. РЕД. С. ГЕЛЕЯ]. – ЛЬВІВ: ВИД-ВО ЛЬВІВСЬКОЇ КОМЕРЦІЙНОЇ АКАДЕМІЇ, 2013. – 976 С.; 650 ІЛ.	255
ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ	259
Володимир Старка ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР “КООПЕРАТИВНИЙ І ФЕРМЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ В РОКИ НЕП ТА В ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ”	259
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	261

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – 267 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 3.12.2013 р. Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 31,7.
Замовлення 178. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України “Про підвищення” вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп’ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім’я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де “13” і “14” – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з “Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) “Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників”.

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім’я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
“Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія”